CÜNEYT AKMAN

Marksist Kriz Teorileri Işığında KÜRESEL KRİZ

KALKEDON

MARKSİST KRİZ KURAMLARI IŞIĞINDA

KÜRESEL KRİZ

CÜNEYT AKMAN

Kalkedon Yayınları: 117
Siyaset ve Ekonomi Kitaplığı

Yayına Hazırlayan
Hakan Tanıttıran

Kapak Tasarım
Semiha Şahin

Redaksiyon
Özlem Şimşek

Kalkedon Yayınları
Hocapaşa Mah, Kargılı Sok, Celal Orman İşhanı, No 1/ Kat 3, Daire 32
Sirkeci-İstanbul
Telefon ve Fax: 0212 512 43 56
Web: www.kalkedonyayinlari.com e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Can Matbaası'nda basılmıştır
Davutpaşa Cad. İpek İş Merkezi, Kat 3 No 7 Topkapı İstanbul.
Tel: 0 212 613 10 77

Birinci Basımı: Temmuz 2010

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2010

ISBN: 978-605-5679-49-1

MARKSİST KRİZ KURAMLARI IŞIĞINDA

KÜRESEL KRİZ

CÜNEYT AKMAN

KALKEDON

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
I. Giriş	15
Engels'in Etkisi	20
Kutu 1: Radikal Kriz Teorilerinin Doğuşu ve Marx	23
II.Marx'ın İlk Çalışmaları	27
Komünist Manifesto	27
Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı	29
III. Artık Değer Teorileri: İlk Kez Yalnızca Kriz Üzerine	37
IV. Kapital: Olgun Kriz Teorisinin Yarım Kalmış Sunumu	49
V. Marx'tan Sonra Kriz Teorisi	91
Hobson ve Kriz Teorisi	99
Tugan Baranovski	103
Hilferding ve Finans Kapital	116

Rosa Luxemburg ve Sermaye Birikimi 137
Bukharin'in Eleştirileri, Kriz ve Emperyalizm Teorisi 149
Kar Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası ve Kriz 153
H. Grossmann 156
Maurice Dobb 160

VI. KODEY Teorisinin Canlanışı 163
(Kar Oranının Düşme Eğilimi Yasası)
Paul Mattick 164
Yeniden Dirilişin Arka Planı 166
Kar Oranlarının Düşme Eğilimi üzerine Geleneksel Tartışma 175
KODEY'in İç Mantığının Sınanması 177
KODEY'in Ampirik Sınanması 180
Okishio Teoremi ve KODEY 188
Okishio Teoremi'nin Eleştirileri 193
'Temporal Tekli Sistem Yorumu' Tartışması 198
Kar Oranının Düşme Eğilimi Yasası ve Kriz: Son Bir Bakış 201

VII. Marksist Kriz Teorisinin Uygulanışı 207
Tarihte Gerçek Krizler ve Marksistlerce Yorumlanışı 207
Kapitalizmin Büyük Bunalımları 207
2007 Öncesi Öncü Depremler 210
1982 Latin Amerika Borç Krizi 210
ABD'nin 'Banker Skandalı' 210
1987 Borsa Krizi 211
1992-93 Avrupa Para Krizi 212
1994 Türkiye-Meksika Krizi 212
1997 Asya Krizi 218
2000-01 Türkiye-Arjantin Krizi 219
2000 Dotcom Krizi 216
Japonya'nın Kayıp Onyılı 219
2007-08 Krizi 220
İlk Gerçek Global Kriz 223
Komünist Parmağı 224

2008 Krizi Kısa Tarihçesi 227
2007 Morgıç Krizi 234

Eşikaltı Paniği Başlıyor 247
Eşikaltı Krizinden Genel Finansal Krize 248
Krizin Aşamaları 253
Krizin Maliyeti 257
Küresel Piyasalarda Krize Götüren Eğilimler 260

Kutu 2 Menkulleştirme 265
Kutu 3 Hedge Fonlar ve Türev Piyasalar 270
Kutu 4 Türev Ürünler 279

VIII. Marksistlerin Kriz Yorumları 289
1974-83 Bunalımı üzerine 290
2008 Krizi ve Marksist Yorumlar 298
Monthly Review Ekolü 298
Panitch ve Konings 303
Robert Brenner 306
New Left Review ve *Science and Society* 307
Fred Moseley 315
Simon Mohun 318
Lapavistas ve Milios: Grek Cephesinden Farklı Bakışlar 319
Milios ve Paranın İçselliği 323
Bağımsız Sosyal Bilimciler 325

Son Söz 337

Kaynakça 347

EK Kriz Teorisi ve Krizler Kronolojisi 357

2007-2008 Küresel Kriz Kronolojisi 366

ÖNSÖZ

Genel olarak iktisatçılar ama özel olarak marksist iktisatçılar için çok yapılan bir şaka vardır: "marksist iktisatçılar son iki krizin onunu bildiler." Böylece geleneksel iktisat dışında kalem oynatan bir iktisatçı için kriz teorisi bir taraftan kendini 'evinde', bir taraftan da benzeri şakalar nedeniyle sıkıntılı hissedeceği bir alandır. Kendi adıma iyimser bir iktisatçı sayılırım. Tahminlerimin çoğu biraz da profesyonel hayatımın büyük bölümünde yaptığım iş -ekonomi gazeteciliği- gereği ekonominin ne zaman düzeleceği üzerine tahminlerden oluştu. Buna rağmen en azından 1992'den beri özel bir tür krizin göstergelerini, uluslararası finans piyasalarında doğacak ve türev ürünler ile varlığa dayalı menkuller üzerinden tetiklenecek bir kriz ihtimalini takip ededurdum. O yıllarda bu tür menkuller Türk Sermaye Piyasası'na, örneğin Varlığa Dayalı Menkul Kıymet, VDMK olarak sokulduğunda söz konusu 'kağıt'ları Yokluğa Dayalı Menkul Kıymet olarak nitelemiştim. 2005 yılı sonlarında kaleme aldığım bir çalışmada ise ABD'deki morgıc piyasasının büyük bir krize gebe olduğunu ve bu krizin tüm dünyada küresel bir krizi tetikleme ihtimalinden bahsettim. O yıllarda bu tez 'iki krizin onunu bilen' marksist iktisatçılar için doğrusu garip sayılabilecek şekilde, bir kaç önemli istisna dışında ne dünyada ne de Türkiye'de hemen hiç dile getirilmemişti. Acaba neden?

Çoğu marksist iktisatçının bu krizi tahmin etme becerisini gösteremeyişi - geleneksel iktisatçıları saymıyorum, çünkü onların büyük çoğunluğu bir kriz

burunlarına çarpana kadar görme becerilerini engelleyen koyu pembe gözlükler giymeyi sever- marksist iktisatçılarda yaygın görülen teorik veya pratik kimi kusurlara bağlı olmalıydı.

Gerçekten iki tür kusur da mevcuttu. Birinci tür kusur teorikdi. Kar oranlarının 'marksist teoride zaten izah edildiği üzere' sermayenin organik bileşiminin sermaye birikim süreci içinde zorunlu olarak artmasıyla mutlaka düşeceği ve aktüel krizlerin bu eğilim ile açıklanması gerektiği yönünde bir kanaatin varlığı... Bu kanaatin 1970'lerden itibaren çok yaygınlaşmış olması son krizi görmenin önünde engel teşkil etti. Çünkü kar oranları açıkça bir kaç yıldan beri artıyordu. Ortada bu 'klasik marksist kriz'i çağrıştıracak hiç bir şey yoktu. O kadar ki kriz çıktıktan sonra bile gayet tanınmış bir marksist iktisatçı bu krizin marksist değil keynesyen/Minsky türü bir kriz olduğunu söyleyebildi.

İkinci tür kusur 'pratik' nedenlere bağlıydı. Marksist iktisatçılar çoğunlukla ekonominin daha genel, daha uzun vadeli, daha teorik sorunlarını incelemeye eğilimliydiler. Onların yetişme tarzı finans sektörünün ayrıntıları ile ilgilenmeye ne yatkındı, ne de bunun için gerekli derin sayılabilecek finans bilgisi donanımına uygundu. Füçur (futures) kontratlar, opsiyonlar, swaplar, yani türev ürünler, yapılandırılmış finans teknikleri, finansal mühendislik, morgıca dayalı menkuller, genel olarak menkulleştirme operasyonları, bir bütün olarak borsalar ile ilgili ayrıntılı alım satım teknikleri vb onlar için özel olarak ilgilenilmesi gereken şeyler değildi. Halbuki kriz buralardan süzülüp geliyordu. Kriz birden ortaya çıkınca o dünyaya el atmak zorunda kalan radikal iktisatçılar için bu piyasanın dili bile Çinceyi andırır haldeydi. Üstelik finansın ayrıntılarına boşvermişlik bugünün işi de değildi. Örneğin en başarılı marksist iktisatçılardan Ronald Meek 1950'li yıllarda bile "Burjuva iktisatçılarının genelde para, kredi, vergi v.s. alanlarda yazı yazma konularında marksist iktisatçılardan daha gayretli oldukları ve bu işlerden anladıkları tam anlamıyla doğrudur" (Meek, 2009: 294) diye itiraf eder. Ne var ki bugün bizim pek çoğumuza olağan gelen bu tespit aslında marksist teorinin geçmişi irdelendiğinde hiç de doğru değildir. Marx, Engels ve örneğin Hilferding finansın ayrıntılarına zamanın pek çok finans uzmanından daha hakimdiler. Burjuva iktisatçıların onların finansın ileri hudutlarındaki gelişmeler hakkındaki yazdıklarını konu edinebilmesi için bile onyıllar geçecekti. Elinizdeki kitabın konusu olan bu son krizin marksist iktisadın eski geleneğine dönmesi yolunda uyarıcı olacağına inanıyorum.

Krizle ilgili bu kitabı kaleme almaya yönelten biraz da krizin üzerinden bir hayli zaman geçmesine, yurtdışında krizi irdeleyen bir dizi eser yayımlanmasına rağmen Türkçe'de pek az eserin yayımlanmasıydı. Üstelik 2008 krizini inceleyen neredeyse hiç bir temel eser çevirilmediği gibi Türk yazarların kaleme aldıkları ise ya eski makalelerinin bir derlemesi, ya da alelacele kaleme alınmış broşürden irice kimi çalışmalardı. Elbetteki yine de çok faydalı olan bu çalış-

malar yapıları gereği bir teorik perspektif sunmaktan uzaktı. Tek istisna Bağımsız Sosyal Bilimciler'in *Türkiye ve Dünyada Ekonomik Bunalım* adlı çalışmasıdır. Onun birinci baskısı yayımlandığında ben de kriz ile ilgili ilk kitabı, ki henüz yayımlanmadı, bitirmiş, elinizdeki kitaba başlamıştım. Elinizdeki kitap BSB'nin söz konusu kitabından farklı bir içeriğe sahip. Önce belirttiğim gibi kriz ile ilgili iki çalışmadan ikincisini oluşturuyor. Birinci çalışma krizin pratik yanlarını, finans, bankacılık ve merkez bankacılığının, alım satım tekniklerı ve portföy yönetim tekniklerinin derinliklerine daha ayrıntılı bir bakış sunuyor. Orada marksist ve radikal teoriler, hatta genel iktisat teorileri o derece önemli bir yer tutmuyor. Ancak krizin sebeplerinin doğru teşhisi için Marx'ın da yaptığı gibi güncel istatistikler ve finansın 'gizemli' ayrıntılarının içine dalmak ve o alanı bir cins teşrihe tabi tutmak kaçınılmaz.

Öte yandan yine Marx'ın '*Artık Değer Teorileri*' eserinde yaptığı gibi olanı biteni ve bir bütün olarak ekonomik olguları teorinin -bizim durumumuzda marksist teorinin- nasıl algıladığını, yine teorinin kendi tarihi perpektifi içinde görmeye çalışmak da önemli. Hatta ikincisi birincisini anlamanın önkoşulu. Bu nedenle yazılması sonra bile olsa yayımlanma önceliğini elinizdeki kitap hak ediyor.

Beraberce ele alındığında bu çalışmalar aslında sadece krizi konu almıyor; 2007/8 krizini bir deney ortamı kabul edip ekonomik teoriyi ve bir bütün olarak toplumsal bilim yöntemini bir milimcik olsun ileri götürmeyi hedefliyor. Sosyal bilimlerin önemli sorunlarından biri kendi alanındaki konulara fazlasıyla yalıtılmış ve adeta kendi kompartımanının içinden bir bakışa eğilim göstermeleri. İktisat ve marksist iktisat da bu sıkıntıdan azade değil. Marksizmin elementer anlatımlarında altı fazlaca çizilen alt yapı-üst yapı ayrımı geleneği daha sonraları bu ikili inceleme ve belirlenme/belirleme düzeyinin yetersizliği vurgulanmışsa bile hem hala etkinliğini sürdürüyor hem de bunun yetersizliğini düşünenler açısından bile alternatifinin nasıl teorize edileceği net değil. Kriz teorisi söz konusu olduğunda ise üretim alanı ile dolaşım alanı arasında üretimin kesin belirleyiciliği lehinde; 'reel' ekonomi ile finans alanında önemli olanın 'reel' ekonomi olduğu lehinde önemli genel kabuller var. Bunlar bir yana ekonominin alanına giren üretim güçleri ile örneğin rahatlıkla sosyoloji, psikoloji ve antropoloji alanına girecek insani özellikler arasında üretim güçleri ve teknoloji lehine çok kesin bir belirleme algılayışı mevcut. Aynı şekilde bütün sosyal bilimler alanına giren maddi ve 'gayrimaddi' olgular ile bu olguların insan bilincinde algılanışı ve daha sonra da düzenli bilgi, teori haline getirilişi arasındaki ilişkide, belirlenimin fazlasıyla tekyönlü ve olgulardan yana kabulu söz konusu. Buralarda daha dengeli ve karşılıklı ilişkilerin var olduğunu kabul etmek de yetmiyor; çünkü ilişkilerin somut gerçeklikte nasıl kurulması gerektiği bulunmalı. Zaten sorunun bir nevi sürgit devam etmesi sadece

kaba bir determinizm eğiliminden değil daha çok bu ikinci tür çalışmanın zorluğu nedeniyle eksik kalışından doğan bir nevi kendiliğindenlik yüzünden. Kriz teorisi üretici güçlerin, insani içgüdüler ve illüzyonların, ayrıca olan bitenin bilimsel bilgisini içeren teorilerin yeterliliğinin/yetersizliğinin beraberce oluşturduğu olguları konu alması nedeniyle böylesi bir yöntembilim çalışması için fazlasıyla uygun. Elbette bu yöntembilim çalışması bir takım soyut epistomolojik tartışmalardan ziyade, somut olayların analiz ve sentezi ile kendini göstermeli. Böyle bir çalışma o zamanın kimi eleştirmenlerinin "*Das Kapital*'de bir yığın somut olay anlatımından başka bir şey yok; hani burada o bahsedilen meşhur diyalektik yöntem?" demesine benzer bir tepki alırsa demek ki Marx'ın yöntemine bir adım yaklaşmış sayılır.

Biraz da terminolojiye değinmek gerekirse genelde gözetmeye dikkat etsem de bazen aynı terim için farklı Türkçe karşılıkları kullanmaktan çekinmedim. Çünkü bu karşılıklar yaygın olarak Türkçe iktisat literatüründe kullanılıyor. Kimileri birini daha kolay anlıyor, başkaları diğerini... Sadece bu terimlerin başka terimlerle, anlamlarla karışmamalarına dikkat ettim. Zaman zaman pek tercih etmemekle birlikte kullanılan kelimenin yabancı dildeki karşılığını parantez içinde vermekten kaçınmadım. Bir çok çalışmadan farklı ve bu kitap için önemli bir terim ise, 'kriz', 'bunalım' ve 'buhran' gibi kelimelerdi. Bir çok marksist çeviri eserde batı dillerindeki, mesela İngilizce'deki 'crisis' kelimesi 'kriz' yerine 'bunalım' kelimesiyle karşılanmıştır. Ben kriz kelimesini tercih ettim. Eski dilde kriz kelimesinin yerine kullanılan yine bunalım değil 'buhran' kelimesiydi. Bunalımı ise olması gerektiği gibi 'depression' terimini karşılamak için kullandım. Sadece terim olarak değil kullanım biçimi olarak da bu kitapta genel olarak krizden anlaşılan ekonomik /toplumsal sıkıntının akut halidir. Kriz, en azından böylesi ekonomik krizler bir kaç yıl sürmez. Kriz bir süre sonra ya iyileşir ya da bunalıma dönüşerek geçici bir kroniklik kazanır. Arada sırada alt seviyede yeni krizcikler de doğurabilmesine rağmen... 'Recession' terimini resesyon olarak kullandık; bunun için sık kullanılan 'durgunluk' terimini tercih etmedim. Onu 'stagnation' terimini karşılamak için ayırdık. Resesyonun bu diğerinden farkı durgun bir ekonomiyi değil, çöküş halinde olmasa da belli bir gerilemeyi göstermesidir diye düşündüm.

Kitabın içeriğine gelince kabaca dört ana bölümden oluşuyor: Marx ve Engels'in eserlerinde kriz üzerine söylediklerinin belli ölçüde kronolojik bir özeti; Marx sonrası marksistlerin kriz teorisine katkıları; 1945'lerden bu yana ama özellikle 1970'lerin ortasından günümüze kadar yaklaştıkça ayrıntılanan biçimde 2008 krizine götüren olayların somut anlatımı; ve son olarak tüm bu sürecin en çok da 2007/2008 krizinin marksistler tarafından farklı şekillerde nasıl yorumlandığı... Son kısım yani marksistlerin yorumu elbette tümüyle kapsayıcı olmaktan uzak. Çok sayıda marksist iktisatçı arasında sadece 'önemlile-

ri' seçmek değildi amacım. Daha çok, dergi çevrelerininki gibi nispeten geniş toplulukları etkileyen; veya o kadar etkili olmasa da başka yorumlardan önemli farklılıklar sergileyen görüşleri toplamaya çalıştım. Yine de marksistlerin 2008 krizi yorumları ancak bir başka kitap tarafından daha kapsayıcı tarzda ele alınabilir; bu kitabın amacı ise marksistlerin kriz teorisi değil marksist kriz teorisini genel olarak vermekle sınırlıydı.

Marksist kriz teorisinin labirentlerini merak etmeyip 2007/8 krizine yol açan olayları incelemek isteyenler doğrudan VII. bölüme atlayabilirler.

Son olarak belirtmek gerekir ki bu kitapta son yıllarda radikal iktisat alanında Türkiyeli teorisyenlerin büyüyen katkılarına da dikkat çekmek istedim. Uzun yıllar bu alanda potansiyelinin çok altında katkı sunan Türkiyeli aydınlar artık uluslararası çapta önemli çalışmalara imza atıyor. Bu nedenle okuyucumuzun da çeviri eserler kadar ister yabancı dilde, ister Türkçe yayımlanmış olsun kendi yazarlarımızın çalışmalarına daha bir teveccüh göstermesi -ne de olsa böyle bir ilginin ucu bu kitaba da biraz dokunur- en içten dileğim.

I

GİRİŞ

Marx, gerek kapitalizmin incelenmesinde gerek ise kapitalizmde yaşanan dönemsel krizler konusunda ilk önemli araştırmaları yapan iktisatçıdır. Ondan önce modern kapitalist toplumların gelişimini bir tarihsel gelişim çizgisi ve henüz yeni yeni olgunluk dönemi belirtilerini gösteren bu toplumsal yapının kendine özgü yasalarını yeterli bir soyutlama düzeyinde inceleyip sonra da bu iki tarz analizi belli bir yetkinlikte birleştiren kimse olmamıştı. Marx'ın kapitalizm analizinin özgünlüğü özellikle krizler ile ilgili bölümlerde kendini daha açık gösterir. Marx'dan önce ekonomi politik alanındaki Ricardo gibi saygın isimler, biraz da -1820'lerdeki bir iki örneği saymazsak -kapitalizme özgü dönemsel krizlere tanık olmadıklarından bir taraftan kapitalizm ve serbest piyasanın oldukça sorunsuz ve pembe bir tablosunu çizerken aynı anda, sadece teknik bir analiz sonucu karların düşeceği ve gelecekte durgunluğa saplanabilme ihtimalini içeren karamsar bir geleceği de bu mükemmel çalışan piyasa tablosunun yanına koymuşlardı. Aynı dönemde Sismondi ve Mathus gibi başka ekonomi politikçiler ise kapitalizmin eğer dışarıdan bir destek olmazsa kendi ayakları üzerinde durmaktan aciz, kendini yeniden üretemeyen bir sistem olarak sürekli kriz içindeki bir resmini çizmişlerdi.

Marx, bu yeni toplumsal yapının en radikal eleştiricisi olarak ortaya çıkmasına rağmen kapitalizm hakkındaki görüşleri çok daha dengelidir. Kapitalizmin üretici güçleri daha önce görülmemiş biçimde geliştirdiğini vurgular.

Krizlerin önemini de öyle... Marx'ta kapitalizm kendini yeniden üretebilen, kendine yeterli bir sistemdir. Krizler ise kapitalizmin kendi yasaları yüzünden dönemsel olarak ortaya çıkmasına rağmen nihai bir durgunluk batağına sürükleyecek devamlı krizler değildir. Her krizin bir sonu vardır. Ve kriz sonrası sistemin büyümesi kaldığı yerden devam eder.

Marx'ın gerek iktisadi düşünce tarihi bakımından gerekse kriz teorisi özelinde çok önemli bir yeri olduğu konusunda onun fikirlerine katılmayanların büyük bölümünde bile bir görüş birliği vardır. Marx'ın bu 'başarı'sının belli başlı bir kaç sebebine dikkat çekmek yerinde olacaktır. İlk olarak kendinden önceki birçok iktisatçının kimi istisnalar dışında sağlam bir akademik eğitim almamış olmasına karşın Marx'ın iktisat fakültelerinin henüz olmadığı bir dünyada iyi bir üniversitede felsefe doktorası yapmış olması sağlam bir mantık, iyi bir yöntem ve geniş bir kültürle donanmış olmasını sağlıyordu. Adam Smith'i bir yana koyacak olursak ünlü iktisatçılardan Ricardo bir borsa bankeri, Malthus bir papaz ve J.B. Say -o da ileriki yıllarda- bir işadamıydı; Sismondi aile servetinin yardımıyla çiftçilikle uğraşmış ancak sonradan tarih ve iktisat alanında faaliyet göstermişti. J. S Mill babası sayesinde iyi bir eğitim almış daha küçükten Yunan klasiklerini okuyabilen yüksek zekâlı biriydi, ama eğitimi akademik formasyondan uzak tümüyle özel bir eğitimdi. Akademik disipline sahip o dönemdeki az sayıdaki iktisatçılardan olması Marx'a önemli bir avantaj sağlamıştır.

İkinci olarak Marx kendinden önceki ekonomi politikçilerin eserlerini oldukça geniş ve ayrıntılı olarak incelemiş ve bunu eserlerine yansıtmıştır.[1]

Bu çalışmalar kendinden öncekilerin mirasından yararlanmayı ama bunları eleştirel biçimde ele alabilmeyi de sağlamıştır.

Son olarak Marx'ın sadece iktisatla sınırlı olmayan 'tarihsel materyalizm' teorisi, kendi içindeki geliştirilmeye muhtaç bazı sorunları olduğu iddia edilse bile, yine de toplumsal gelişimi tek bir sosyal bilimin sınırlı bakış açısı yerine daha bütüncül bir açıdan ve tarihsel bir perspektifin getirdiği kıyaslama üstünlüğü ile inceleme imkânı sağlamıştır.

Kriz teorisi açısından Marx özellikle önemli bir figürdür. Çünkü o zamana kadar klasik iktisat ekolü 'Say Kanunu'ndan kalkarak genel bir bolluk; yani genel bir aşırı üretimin imkânsızlığını savunuyordu. Böyle olunca talebin her sektörde yetersiz kaldığı ve küçüldüğü; her sektörde üretimin satılmakta zorluk çektiği bir kriz mümkün görülmüyordu. Benzer şekilde krizlerin kapitalist toplumsal yapının kendi içinden türeyen ve dönemsel, devrevi (periyodik) bir yapıya sahip oldukları da kabul edilmiyordu. Hâkim düşünceye göre, arada sırada oluşan krizler, belli sektörlerdeki yanlış yatırım kararlarından, 'yanlış' ya-

1) Karl Marx,*Theories of Surpus Value: Part I*, Moskow, Progress Publishers, 1975

saların -19. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere'ye buğday ithalini kısıtlayan yasa Corn Law gibi- ya da devletin para piyasalarındaki yanlış yönetiminin sonucu olarak çıkıyordu. Veya bu krizler dış ve iç piyasalarda ticaretin kanallarındaki ani bir değişiklik gibi dışsal ve büyük ölçüde de rastlantısal sebeplerden kaynaklanan bir şey olarak görülüyordu. Piyasaların etkinliğine inanıldığından bu krizler de herhangi bir müdahaleye gerek kalmadan zaten çok hızlı biçimde 'görünmeyen el' sayesinde düzelecekti.

Böyle olunca zaten özel olarak bir kriz teorisine de ihtiyaç yoktu! Örneğin Ricardo'ya göre Corn Law'un kaldırılması ve kendi para teorisine uygun olarak yeni Bankacılık Yasası'nın çıkarılması bir anlamda krizlerin sonunu getirmişti bile... Diğer yandan Malthus ve Sismondi'nin eksik tüketimci teorilerine göre ise kriz kaçınılmazdı. Kapitalizm ürettiği geliri tüketmekten her şekilde acizdi. Sismondi'nin buna çaresi devlet eliyle emekçilerin gelirlerinin, Malthus'a göre ise arazi sahibi soyluların ve başka üretici olmayan sınıfların tüketimlerinin artırılmasıydı. Kriz kaçınılmaz ve daha doğrusu gizil olarak daima mevcutsa yine özel bir kriz teorisine ihtiyaç olmadığı açıktır. Ricardo'dan sonra krizlerin hemen her 10 yılda bir giderek şiddetlenerek ortada görülmeleri sonraki iktisatçıları bu konu üzerinde daha çok düşünmeye sevk ettiyse de, J.S. Mill gibi bazılarının kısmi ve tereddütlü yaklaşımları dışında krizlerle ilgili ciddi bir gelişme olmamış; çok çok bugünkü parasalcı ekolün, dengesizlikleri para ve kredideki devletin yanlış müdahalelerine bağlayan çalışmalarının atası sayılacak kimi önermeler ortaya çıkmıştır. Genel bir krizin imkânsızlığını öne süren Say Kanunu, ya Sismondi ve Malthus gibi eksik tüketimcilerce yanlış bir temelde eleştirilmiş veya klasik ekolün ricardocu ana geleneğini takip edenler tarafından ise büyük ölçüde kabul görmüştür. Böyle olunca Marx'a gelinceye kadar kriz konusunda doğru dürüst bir çalışma yapıldığını söylemek zordur.

Marx'ın (ve Engels'in) eserlerinde daha ilk yıllardan itibaren kriz önemli bir yer tutmuştur. Bunun bir sebebi onların politik hayata ciddi olarak atıldığı yıllarda 1848 devrimlerinin öncesinde Avrupa çapında şiddetli bir ekonomik kriz yaşanmış olmasıdır. Pek çok radikal düşünür gibi Marx ve Engels de kapitalizme karşı radikal muhalefet ve isyanın krizlerce ajite edilebileceği düşündüler. Böylece *Komünist Manifesto* hatta daha öncesinden itibaren politik veya ekonomi üzerine yazdıkları eserlerinde Marx ve Engels krizlerle daima yakından ilgilendi, kriz tahminleri yaptı, krizlerin sebeplerini ve dönemselliğini araştırdı.

Bu nedenle Marx'ın eserlerinde kriz ile yazdıklarına bakılacak olursa daha sonraki dönemin kriz veya iş çevrimi üzerine yazılmış bütün önemli eserlerindeki temel bazı tezlerin ilk halini bulmak mümkündür. İster Marx'a karşı, ister onun takipçisi olsun ondan sonra bu konu ile ilgilenen bütün iktisatçılarda açık veya örtük olarak Marx'tan izler vardır.

Bütün bunlar göz önüne alındığında tuhaf karşılanacak bir soruyu yine de

sormak gereklidir: Marx'ın bir kriz teorisi var mıdır? Kanımca Marx'ta bütünlüklü bir kriz teorisi yoktur. Sadece genel çalışmaları içinde bir kriz teorisine götürecek parçalı çalışmalar vardır.

Bu çalışmalar da tam olarak tutarlı bir bütün oluşturmamakta; ve eksik bir çalışma olarak adeta Bitmemiş Senfoni'yi andırmaktadır. Bu durumun bir kaç açıklaması vardır. Öncelikle Marx'ın temel eseri *Kapital*'in kendisi bitmemiş bir eserdir. Marx'ın yaşam süresi içinde sadece ilk cildi yayınlanabilmişti. Ve soyuttan somuta giden yöntemi gereği bu ciltte de sermayenin en genel yasaları inceleniyordu. Bu 'en soyut haliyle sermayenin yasalarından' somuta yönelik bir kriz çalışması çıkması mümkün değildi. İkinci cilt ve üçüncü cilt daha sonra Engels'in, Marx'ın elyazmalarından derlediği ciltlerdir. Bu ciltlerin sırası ile el yazmalarının tarih sırası da birbirine uymamaktadır. 2. Cilt daha çok kapitalist bir ekonominin kendi kendine yeterek büyüyebileceğini gösteren ve böylece eksik tüketim teorilerine karşı çıkan yeniden üretim şemalarıyla ünlüdür. Marx bunları fizyokratların 'tableau economique' inden geliştirmiş ve böylece aslında 20. yüzyılın makro milli hesaplar yaklaşımına ilk kez ilham vermiştir. Bu ciltteki soyut şemalar kapitalizmin sürekli bir krize mahkum olmadan büyüme imkanını ancak en soyut haldeki bir ihtimal olarak gösteren çalışmalardır. Ancak kendisinin de sıkça ifade ettiği gibi krizleri bu soyutlama düzeyinde incelemesi mümkün değildi.

3. Cilt ise henüz yayımlanma aşamasına gelmemiş bazısı eski tarihli dağınık notların Engels tarafından derlenmesiyle oluştuğundan sistematik bir teorik bütünlük taşımaz. Böylece *Kapital*'de derli toplu ve tutarlı bir kriz modeli bulmakta zorluk çekeriz.

Bir başka konu ise Marx'ın gözünde yıllar içinde krizin bir devrim manivelası olarak önemini kaybetmiş olmasıdır. (Clarke, 2009: 276) Tersine krizlerin proletaryanın gücünü zayıflatarak olumsuz bir etki yaptığını düşünmektedir. Bu anlamıyla kriz özel ve acil bir politik önem taşımaktan çıkmış, ancak kapitalizmin yasalarını incelerken kapitalizmin kriz yaratıcı niteliği yüzünden incelenmesi gereken bir konu haline gelmiştir. Yani Marx, kapitalizmin genel yasalarını incelemeye koyulmuş, kriz konusunu da bu çerçevede ele almıştır. Öyle olunca kriz teorisi özel bir öncelik elde edememiş ve *Kapital*'in tasarlanmış planında daha somut incelemelerin yer aldığı sonraki bölümlere ötelenmiştir. Ancak Marx'ın hastalıkları, yoğun politik aktiviteleri ve sonunda da erken ölümü yüzünden bu bölümlerin bir kısmı dağınık elyazmaları şeklinde kalmış, kimi konular ise hiç ele alınamamıştır. İşte bu anlamıyla bitmemiş *Kapital*'in en natamam kısmı belki de kriz teorisi kısmı olmuştur. Aynı şey Marx'ın yayımlanmaya hazır olmayan, kendi için tuttuğu, kendinden önceki iktisatçıların değer teorilerini eleştirdiği ve bazen *Kapital*'in 4. cildi denen *Artık Değer Teorileri* adlı 3 ciltlik eseri için de geçerlidir. O eserin özellikle 2. cildindeki krizlerle

ilgili bölüm (Marx, ADT II: 470-546) doğrudan krizleri konu alan Marx'ın krizler başlığı altındaki tek çalışmasıdır; ancak bu bölümde de krizler, kendine ait bir kriz teorisi oluşturmak için değil kendinden önceki iktisatçıların kriz hakkındaki düşüncelerini eleştirmek için ele alınmıştır. Kendi fikirleri böylece bu eleştiri sırasında ancak, 'geçerken' ortaya çıkmaktadır. Üstelik bu kısa bölümde birçok tekrar vardır ve analiz yine daha somut incelemelere başlanıncaya kadar ertelenmektedir. İşte bu nedenle Marx'ta bir kriz teorisi yoktur. Ancak bir kriz teorisi için çok önemli ipuçları ve bazı temel önermeler vardır. Bu haliyle bile Marx'ın kriz hakkında yazdıkları sadece çağdaşları arasında değil sonrasında bile kriz teorileri üzerine en ciddiye alınması gereken çalışmalardan birini teşkil eder.

Marx'ın kriz ile ilgili çalışmalarının bu üstünlüğü bazı marksist yazarları burada bir sorun yokmuş yaklaşımına götürmüştür. Kimine göre Marx zaten amacı ekonomi politik üzerine bir eser vermek değil; ekonomi politiğin eleştirisini yapmak olan bir yazardı. Böylece örneğin *Artık Değer Teorileri* onlar açısından tamamlanmamış bir eser değildir ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı ilk eserlerinden birinde para teorileri üzerine yazdıkları büyük ölçüde ricardocu para teorisini eleştirme temelinde dönüp duruyorsa ve kendi para teorisi çok açık ifade edilmiyorsa bunda da şaşacak bir şey yoktur. Bir başka görüş ise Marx'ın ayrı bir kriz teorisi geliştirmesine gerek olmadığı çünkü Marx'ın kapitalist birikim yasalarını incelemeyi hedeflediği ve kapitalist birikimin incelemesinin aynı zamanda kriz teorisini de oluşturduğu savıdır.

Bunun yanında Marx'ta bir kriz teorisi için olmazsa olmaz bütünlüklü bir para ve kredi teorisinin eksik olduğu savını işleyenler (Brunnhoff, 2009: 144) ve kriz teorisinin eksik ve çalışma yönteminin dağınık olduğunu iddia eden yazarlar da vardır. (Clarke, 2009: 160)

Her ne olursa olsun Marx'ın kriz teorisi ile ilgili yazılarının durumu Marx'ta bir değil üç kriz teorisi mi olduğu sorusunu da doğurdu. (Clarke, 2009: 159)[2]

Durum böyle olsun veya olmasın Marx'tan sonra gelen marksist yazarlar, Marx'ın yazılarındaki bu üç ayrı unsurun birini takiple farklı kriz teorileri geliştirmiştir. Marx'ta bulunduğu öne sürülen bu farklı kriz teorisi unsurları; düşen kar hadleri dolayısıyla kriz; sektörel yatay ve dikey orantısızlıklar yüzün-

2) Clarke'ın eksik tüketim, orantısızlık ve düşen kar oranı kriz teorileri olarak üç ayrı teoriden bahsinin yanı sıra Itoh da Marx'da aşırı meta üretimi krizi ve aşırı sermaye üretimi krizi olmak üzere iki ayrı kriz teorisi olduğu kanısındadır. Bkz., (Itoh, 1978: 129-155) Böylece çeşitli yazarların bakışına bağlı olarak Marx'da birbirinden farklı çok sayıda kriz teorisi mevcuttur. Buna rağmen bahsi geçen örneğin her iki yazar da aynı zamanda Marx'ın kriz teorisinin tutarlı ve bütünlüklü olduğunu vurgular.

den oluşan dengesizlikler sonucu kriz; eksik tüketim (yetersiz efektif talep) nedeniyle oluşan krizdir.

20. yüzyılın başında revaçta olan orantısızlık dolayısıyla kriz teorisidir. Tugan Baranovski tarafından ilk olarak ortaya atılmış, Hilferding tarafından geliştirilmiştir.

20. yüzyılın ikinci yarısında ise düşen kar hadleri dolayısıyla kriz teorisi öne çıkmış 1980'lere, hatta şimdiye kadar Marx'ın asıl kriz teorisi olarak kabul görmüştür.

Üçüncü teori olan eksik tüketimcilik ise hem yüzyılın başında Rosa Luxemburg tarafından[3] hem de yüzyılın 2. yarısında Keynesçiliğin etkisi altındaki (Kalecki örneğinde hatta Keynes'i önceleyen) marksist yazarlarca, özellikle Sweezy ve Baran tarafından[4] geliştirilmiştir.

Bütün bu yazarlar teorilerini Marx'tan alıntılarla desteklemiş, kimi zaman örneğin R. Luxemburg örneğinde olduğu gibi Marx'ın kimi yönlerini eleştirmiş olsalar da kendi kriz teorilerinin Marx'ın asıl benimsediği kriz teorisi olduğunu iddia etmişlerdir. Bu kriz teorilerini daha sonra tekrar gözden geçireceğiz; ancak şimdi Marx'ın iktisadi düşüncesinin gelişimi sürecinde krizle ilgili önermelerine bir göz atalım.

Engels'in Etkisi

Aslında Marx ve Engels ikilisinden ekonomi politik ile ilk ilgilenen Engels'tir. Tıpkı komünist fikirlere ilk kez Engels'in ilgi duyması ve Engels'le etkileşim içinde Marx'ın da bu fikre yakınlaşması gibi, Marx'ın ekonomi politik üzerinde çalışma yapmasını yine Engels teşvik etmiştir. Engels'in fikirlerinin ve o yıllar Avrupası'ndaki politik ortamın Marx'ın kriz teorisinin ilk oluşumu üstünde önemli etkileri vardır. O nedenle Marx'tan önce ilk olarak, Engels'in Alman Fransız Yıllıkları'nda 1844 gibi erken bir dönemde yayımlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları* adlı eseri incelemek yerinde olacaktır. Görüldüğü gibi ekonomi politiğin eleştirisi paradigmasının ortaya çıkışında bile Engels'in önemli bir katkısı sözkonusudur.

Genç Engels o yıllarda vurgusunu rekabetin maddi ve ahlaki açıdan kötülüğü üzerine oturtur. Kapitalizmin plandan yoksun 'anarşik' yapısı eşliğinde yürüyen arz ve talep kanunu ekonomistlerin söylediği gibi yumuşak bir biçimde dengelerin kurulmasına, krizlerin ortaya çıkmasını engellemeye yaramıyordu; tersine arz ve talep şiddetli uyumsuzluklar ve bunun yol açtığı krizlerle ancak

---

3) Tarbuck, Kenneth, J. (ed.): *Rosa Luxemburg, The Accumulation of Capital –An Anti-critique; Nicolai Bukharin, Imperialism and the Accumulation of Capital*, Çev. Rudolf Wichmann, New York, Monthly Review Press, 1972.

4) Sweezy, Paul: *Kapitalist Gelişme Teorisi*, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2009 (1946)

bir araya gelebiliyordu.

> "Rekabet yasası odur ki arz ve talep daima birbirlerini tamamlamak için didinir ama bu sebeple de asla bunu yapmazlar. (...) (Arz) ya çok büyük ya çok ufak kalır; asla talebe tam tekabül etmez; çünkü insanlığın bu bilinçsiz şartlarında kimse arz ve talebin ne büyüklükte olduğunu bilmez. Eğer talep arzdan fazlaysa fiyat yükselir ve sonuçta arz da bir dereceye kadar teşvik edilir. Ve bu arz piyasaya gelir gelmez fiyatlar düşer ve bu kez o talepten büyük olur. Daha sonra fiyatlardaki düşüş o boyuttadır ki bu kez talep teşvik edilmiş olur. Böylece bu -sağlıksız durum- aşırı uyarılma ve gevşemenin bir amaca ulaşmadan devamlı birbirini takip etmesi sonsuza kadar sürer. (...) İktisatçı, sevgili arz ve talep teorisi ile birlikte size 'kimsenin aşırı üretim yapamayacağını' ispatlar, pratik ise buna ticari krizler ile cevap verir. Bu krizler kuyruklu yıldızlar gibi şimdilerde her beş ila on sene aralıklarla düzenli olarak ortaya çıkıyor. Bu ticari krizler son seksen senede geçmişin büyük veba salgınları gibi düzenli aralıklarla ortaya çıktı ve beraberlerinde vebadan daha büyük sefalet ve ahlak dışılık taşıdı. (...) (Rekabet yasası) Kuşkusuz katılımcıların bilinçsizliği üzerine dayanan bir doğal yasadır. Eğer üreticiler tüketicilerin ne kadar gereksinim duyduğunu bilseydi; eğer üretimlerini buna göre organize etselerdi; eğer (üretimi) aralarında paylaşabilselerdi, o takdirde rekabetin yarattığı dalgalanmalar ve bunun getirdiği kriz eğilimi olanaksız olurdu. Üretimi insan gibi bilinçle yürütün, ne olduklarının bilincinde olmayan dağınık atomlar gibi değil; o takdirde bu yapay ve savunulamaz karşıtlıkların tümünün üstesinden gelirsiniz. Fakat şimdiki bilinçsiz, düşüncesiz tarzda, şansın insafına kalmış şekilde üretimi sürdürdüğün müddetçe ticari krizler sürecek, sayısını artıracak ve her müteakip kriz bir öncekinden daha kötü ve daha evrensel olacak; küçük kapitalistlerden daha büyük bir bölüm yoksullaşıp emeğiyle yaşayanların saflarını kalabalıklaştıracak; böylece (bizim iktisatçılarımızın başlıca problemi olarak) istihdam edilecek kitlenin en sonu iktisatçıların felsefesinin asla almadığı bir toplumsal devrime yol açacaktır"[5]

Görüldüğü gibi burada Engels çok sayıda üreticinin olduğu bir serbest piyasanın yarattığı geç ya da hiç dengeye gelmeyen modern iktisadın 'örümcek ağı' dediği bir 'denge' analizine atıf yapar ve krizin bu anarşik üretim biçiminden kaynaklandığını öne sürer. Bu rekabet düzeni kapitalistlere bir tercih şansı bırakmaz. Rekabet edebilmek için o aktivitesini en son seviyeye çıkarmak zorundadır. Emekçi de rakip emekçiyle aynı şekilde rekabet içindedir. Ama bir taraf-

5) Frederick Engels, "Alman Fransız Yıllıkları, Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Anahatları" (EPEA) (1844) (çevrimiçi) 2 Şubat 2010

taki bu aşırı çaba diğer bir tarafta kaçınılmaz olarak bir gevşemeye sebep oluyordu. Böylece aşırı üretim nedeniyle, bizzat bu bolluk yüzünden ve bolluk ortasında insanlar yoksulluk içinde açlık çekiyordu.

> "Uzunca bir süre boyunca İngiltere kendini bu çılgınca durumun, bu canlı saçmalığın içinde buldu. Böyle bir durumun sonucu olarak üretim daha büyük dalgalanmalara tabi kaldıkça; ardından şişme (boom), kriz, aşırı üretim ve çökmenin (slump) birbirini takip ettiği bir durum oluşur. İktisatçı bu delice durumu açıklayamaz. Bir açıklama getirmek için nüfus teorisini icat etti; ki bu teori zenginlik ve yoksulluğun birlikteliği çelişkisinden bile daha anlamsızdır. İktisatçı gerçeği görmeye cesaret edemez; bu çelişkinin rekabetin basit bir sonucu olduğunu kabul edemez; çünkü ederse onun bütün sistemi parça parça olacaktır." (Engels, EPEA)

Engels'in bu eserinde sürekli vurguladığı bir konu da rekabetin yarattığı bu durumun sadece verimsizlik değil ahlak dışılığa da yol açtığıdır. Sermaye sermayeye; emekçi emekçiye; toprak sahibi toprak sahibine düşman olmak zorundadır. Güçlü olan zayıfı ezecektir. Ama bu mücadelede herkes eşit değildir. Emekçi, kapitalist ve toprak sahibi karşısında zayıf konumdadır. Bu haksız bir mücadeledir.

Engels bu mücadelenin ve getirdiği piyasa dalgalanmalarının herkesi, hatta 'saygıdeğer' tüccarları bile birer spekülatör olarak davranmak zorunda bıraktığını vurgular. Spekülatörün ise her şeyden hatta daha çok toplumun başına gelen felaketlerden kar sağlama peşinde olduğunu belirtir. Felaketler, özellikle kötü hasatlar, hatta 1835'teki New York yangını bile spekülatör için kar sağlamak için güzel fırsatlardır. Engels'e göre bunun en bariz gözüktüğü yer hisse senedi borsalarıdır. Bu satırlarda Engels sistemin ahlak dışılığını daha bir vurgular.

Son olarak serbest rekabetin getirdiği kötülükleri sınırlamak için bazı durumlarda devlet tekellerinin işe yarayabileceğini işaret eder. Gerçi tekeller gerçekte amaçladıkları gibi serbest rekabetin getirdiği yolsuzlukları önleyemez. Ama bunları yok edip tümüyle serbest piyasaya güvenilirse yolsuzluk ve usulsüzlükler, tüketicinin ezilmesi iyice alıp başını gider. Engels ayrıca paranın tekelinin de önemli olduğunu vurgular (O dönemde merkez bankaları ve zorunlu banknotların basımında merkez bankası tekeli hemen hemen hiç bir ülkede uygulanmıyordu. Pek çok banka kendine ait özel banknotlar çıkarabiliyordu.) İş bankaların serbest rekabetine bırakılırsa para üzerindeki sahtecilik ve yolsuzluklar alıp başını gidecektir. Yine de tekel tek başına bu yolsuzlukların hiç birini önleyemez. Çünkü tekel ve serbest rekabet bir meselenin iki yüzünden başka bir şey değildir. Tekel serbest rekabete yol açar; serbest rekabet de tekel

üretir. Bu yüzden ikisi de ortadan kalkmalı daha doğrusu ikisine de yol açan mevcut sistem tümüyle ortadan kalkmalıdır.

Böylece Engels'in henüz çok eksik ve naif de olsa ürettiği bu temel tezler Marx ve Engels'in bütün ileriki çalışmalarında önemli mihenk taşları olarak varlığını sürdürecektir. Engels'in krizlerin bir toplumsal devrime yol açacağı düşüncesi ilerki yıllarda o oranda vurgulanmamış olsa da Engels, *Kapital*'e yazdığı önsöz gibi geç bir tarihte bile kriz öngörülerinde bulunmaya devam eder.[6]

Radikal Kriz Teorilerinin Doğuşu ve Marx

18. yy.ın ikinci yarısı ile 19. yy.ın ilk çeyreğinde başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa'nın bir çok ülkesinde önemli bir dönüşüm yaşandı. Sanayi Devrimi adı verilen bu dönüşüm hem bazı teknolojik gelişmelere dayanıyor, hem de üretimin yapılma şekline dair kimi önemli farklılıklara denk geliyordu. Teknolojik değişimin başlıca itici gücü kuşkusuz buhar gücünün üretimde kullanılmasıydı. 1778'de James Watt tarafından geliştirilen buhar makinesi öncelikle madenlerde kullanıldıysa da sonraları hızla sanayiye uyarlandı. İkinci önemli teknolojik yenilik dokuma teknolojisinde yaşandı. Bunu maden işleme, özellikle demir işlemede yaşanan yenilikler takip etti. Atelyelerde hatta eve iş verilerek yürütülen manüfaktür türü kapitalizm yerini fabrikalarda yapılan daha geniş çapta üretime bıraktı. (Lilley, 1975:187-255)

Fakat bu değişim hiç de kolay yaşanmadı. Başlangıçta sanayinin emek ihtiyacı kentlere göç eden milyonlarca müstakbel işçinin henüz gelişmemiş bu kentlerde yoksulluk içinde yaşamasına yol açtı. Fabrika sistemleri de bugünün hapishanelerinden daha hallice değildi. Çalışma saatleri haftada altı bazen yedi gün; günde 10-12 saati buluyordu. Kimi fabrikalarda altı yedi yaşındaki çocuklar bile çalıştırılıyordu. Bütün bunlar yetmezmiş gibi bir de yeni bir olgu ortaya çıkmıştı. Çalışan sınıflar için zaten güvenilmez olan gelecek beklentisi her beş, on senede bir gelen ekonomik krizler ile çok daha sarsıntılı bir hale gelmişti. Bu dönemsel (periyodik) krizler nispeten yeni bir olguydu. Eskiden, ilk hatta orta çağlarda bile ekonomik krizler yaşanırdı. Ancak bu krizler genellikle kötü bir mahsul veya ithal bir buğday sevkiyatının örneğin fırtına vb yüzünden yapılamaması gibi sebeplerle ortaya çıkan 'darlık krizleriydi. Bir cins bolluk krizi ise özellikle 1500'lü yıllarda Amerikan altın ve gümüşünün Avrupa'ya akmasıyla ortaya çıkmıştı. Ancak bu kriz parasal alan-

6) Engels'in bu kriz kehaneti o zamana kadar Marx'la birlikte savundukları klasik bir aşırıüretim krizinden çok süreğen bir bunalıma işaret etmesi bakımından ilginçtir. 5 Kasım 1886'da şöyle yazıyordu. "Üretici güç, geometrik oranla arttığı halde, pazarlar olsa olsa aritmetik oranla büyüyor. 1825'ten 1867'ye kadar durmadan yinelenegelen onar yıllık durgunluk, gönenç, aşırı üretim ve kriz dönemleri, gerçekten ömrünü tamamlamış gibi görünüyor; ama yalnızca bizi devamlı ve süreğen bir bunalımın bataklığına bırakmak için." (Marx, 1975:39)

daydı ve neredeyse bütün dünyayı saran bir enflasyona sebep olmuştu. Esasen bazı para kuruluşlarının, sarrafların vb iflas etmesine, bunun yarattığı yerel krizlere eskiden beri rastlanırdı. Fakat endüstri devriminin başlarından itibaren görülen yeni kriz türü bunların hiçbirine benzemiyordu. Bu kriz malların bolluğu üzerine temellenen ve bir süre sonra 'aşırı üretim' adıyla anılmaya başlanan kriz türüydü. Tarihte ilk kez büyük çapta ve devrevi olarak insanlar malların azlığından değil çokluğundan zor duruma düşüyorlardı. Bu durumun ilk bakışta çarpan absürtlüğü, kent yoksullarının zor durumu ile birleşince çok sayıda sosyal reformcunun ortaya çıkarak mevcut yeni kapitalizmi eleştirmeye; mümkünse düzeltmeye çalışmasına yol açtı. Aynı dönemlerde ortaya çıkan klasik ekonomi politik bu krizleri geçici ve sektörel yani kısmi bir sorun olarak görüyor; müdahaleye gerek görmüyordu. Her şey piyasaya bırakılmalıydı. İşte sosyal reformcular ve ekonomi politikçiler bir taraftan mevcut kapitalizmin düzensizliğini eleştirir ve çareler önerirken, diğer yandan bunun doğal bir sonucu olarak bu yeni tür dönemsel krizlerin sebeplerini araştırdılar. Böylece reformcu veya radikal siyasi kesimlerden ilk kriz teorileri de dillendirilmeye başlamış oldu. Siyasal görüşleri ister radikal, hatta ister muhafazakâr olsun bu kişilerin dillendirdiği kriz teorileri, ekonomi politik açısından büyük bir kopuşu temsil ettikleri için teori olarak radikaldiler. Politik görüş açısından kimi kiliseler, Katolik camiası vb gibi dini kesimler insani amaçlarla bu eleştirilere katılmışlarsa da bu kriz teorilerinin ortaya atılmasında daha sonra 'sosyalist' olarak nitelenecek kesimin önemli payı oldu. Bu ağırlıklı pay muhafazakâr kesimi bile etkileyip 'Hıristiyan sosyalizmi' gibi akımların doğmasına yol açarken Sismondi gibi daha sonra muhafazakâr bir tutum benimseyecek iktisatçıların görüşleri bile sonuçta daha çok sosyalistler veya emekçi örgütlerince benimsendi. Öyle olunca kriz teorisi uzunca bir süre radikal kriz teorilerinin egemenliği altında kaldı. O nedenle bu teorileri özel olarak incelemek kriz teorisinin gelişimi açısından büyük önem taşır.

İlk sosyalist iktisatçılar.

Ekonomik kriz üzerine ilk radikal veya sosyalist görüşler iktisatçılardan çok toplumsal reform talebiyle ortaya çıkan politik ütopyacılar veya felsefi temelde kapitalizmi eleştiren reformculardan gelmiştir. Bu kesim özellikle kapitalizmin rekabet düzenini ahlaka aykırı bulmuş; onun yerine bireyler arası işbirliğine dayanan, dayanışmacı toplum düzenleri öngörmüştür. Filozof ve reformcular kapitalizmin getirdiğini düşündükleri gelecek hakkındaki güvensizlik; özellikle kentlerdeki aşırı yoksulluk gibi konuları eleştirmiş bunu yaparken de ister istemez yine kapitalist rekabet ve plansızlığın bir ürünü olarak düşündükleri ekonomik kriz konusuyla da ilgilenmişlerdir.

Bu grupta birbirinden çok farklı düşüncelerde olan kişiler vardır. Bazıları insanların ortaklaşa faaliyetlerle kooperatif çalışma yoluyla kapitalizmin kötülüklerine alternatif bir toplum düşünürken (Charles Fourier (1772-1837), Willi-

am Godwin, (1756-1836), William Thompson(1783-1883), bir kısmı esas olarak bireyci toplumu öngörüyordu. Bir kısmı reformların devletin yardımıyla, devlet gücüyle yapılması yanlısıyken (Henri de Saint-Simon (1760-1823), kısmen Robert Owen (1771-1858), Louis Blanc (1811-1882)), bir kısmı bunu son derece tehlikeli buluyordu (Proudhon). Asıl yönelimleri ekonomi üzerine değil, toplumun genel olarak ıslah edilmesi üzerineydi. Fakat hepsi de kapitalizmin bireysel çıkarlara ve vahşi rekabete dayalı sistemini eleştirdi. Kapitalizmin bu sisteminin yarattığı kötülüklere örnek verirken ekonomik krizler de pek çoğunun eserlerinde bir yerlerde yer aldı ve daha sonraki sosyalist düşünürlerin -Marx dahil- fikirlerini etkiledi. (Fine, Hardach, 1993: 29-49)

Tüm bu reformcuların arasında iktisada ve kriz teorisine yakınlığıyla öne çıkan belli başlı dört isim sayabiliriz: Robert Owen, Thomas Hodgskin, Sismonde de Sismondi, Karl Rodbertus. Owen, çok basit bir biçimde krizleri kitlelerin alım gücünün eksikliği faktörüyle açıklamış ve ilk eksik tüketimci kriz açıklamalarından birini Sismondi ile yaklaşık benzer zamanlarda yapmıştır. (Fine, Hardach,1993: 40) Sismondi ise Say ve Ricardo'nun görüşlerini en kapsamlı eleştiren ve özellikle J.B . Say ile, Ricardo-Malthus arasındakine benzer bir tartışmaya giren yazardır. Eksik tüketim ve arz talep dengesizlikleri nedeniyle oluşan krizleri çok ayrıntılı biçimde sergilemiş ve klasik iktisadın 'her arz kendi talebini yaratır'; ve genel aşırı üretim imkansızdır şeklinde özetlenebilecek ve J.B Say'ın adına dayanarak Say Yasası denen bu fikirlere ilk kez ciddi biçimde karşı çıkmıştır. (Sismondi, 1966)

İngiltere'de Ricardo'nun mal değerlerini o malların üretiminde harcanan emek saatlere dayandıran emek değer teorisini kurmasından sonra Hodgskin'in gibi kimileri de bu teoriyi emekçiler açısından yorumlamaya çalıştı: Mademki bütün toplumsal serveti yaratan emekti o zaman emekçilerin böyle yoksul olmaları haksızlıktı; emeklerinin karşılığını tam olarak almalıydılar. Hodgskin bu 'sol rikardocu' tutumu aynı zamanda kapitalizmin yol açtığı krizleri eleştirmesine; bu noktada Ricardo'nun iyimserliğinden ayrılmasına yol açıyordu.

Sonraları kenarda kalmış olmasına rağmen bir başka önemli isim ise bir Alman profesör olan Rodbertus'dur. Rodbertus Marx'ın emek değer teorisini ve artık değer kavramını kendisinden aldığını iddia ederek Almanya'da önemli bir tartışmaya sebep olmuştu. Rodbertus'un da başlıca tezi yine eksik tüketimciliğe dayanan kriz teorisinin bir geliştirilmiş versiyonuydu. (Rodbertus, 1898)

1850 sonrası çok sayıda sosyal reformcu veya sosyal bilimci ekonomik krizler hakkında görüş beyan etmişse de Marx öncesinde dikkate alınması gereken en belli başlı yazarlar bunlardır. Özellikle Sismondi, daha sonraları büyük eleştirilere uğramasına rağmen hemen her kriz teorisyenince ciddi olarak yararlanılan bir yazar olmuştur.

Ancak kendisinden önce gelen tüm radikal kriz teorilerini bir araya toplayıp, bütünlüklü bir sentez yapmaya girişen kişi Karl Marx'dır. Onun eserlerinden sonra ister radikal kriz teorileri ister geleneksel iktisat onun fikirlerini geliştirmek ya da eleştirmek için de olsa bir biçimde bu fikirlerden etkilenmiştir.

II

MARX'IN İLK ÇALIŞMALARI

Marx'ın ekonomi politik üzerinde ilk çalışmaları 1844'ün ikinci yarısına tekabül eden James Mill üzerine bir çalışma (James Mill'in 'Ekonomi Politiğin Öğeleri' Üzerine Bir Yorum) ve *1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*'dır. Sonra 1845-46 arası yazdığı *Alman İdeolojisi* gelir. Bu sonuncu kitap ekonomi politiği ilgilendiren bölümleri olmasına rağmen ağırlıklı olarak bir felsefe kitabıdır. Yine de içinde ilk kez tarihsel materyalizmin köşe taşları bulunur. Yine de bu kitap ilk kez 1932'de yayımlanmış dolayısıyla zamanında önemli bir etki yaratamamıştır. 1847'de yazdığı *Felsefenin Sefaleti* bir Proudhon eleştirisidir. Elbette ki ekonomi politik ile ilgilidir ama polemik üslubu ve Proudhon'un hegelci diyalektiği yanlış kullanımı üzerine vurgusu yapıtın ekonomi politik ve özelde de krizler ile ilgili önemini azaltır. Sonra *Komünist Manifesto* gelir. Gerek Marx'ın gerek Engels'in erken dönem ekonomi politik üzerine farklı yazıları varsa da bunların arasında en dikkat çekeni ve bugün hala en çok tanınanı *Komünist Manifesto*'dur.

Komünist Manifesto

Komünist Manifesto, Alman Komünistler Birliği veya Alman Komünist Liga'sı diye bilinen bir gizli örgütün bildirgesi olarak hazırlanmıştı. Sözcüğün geniş anlamıyla propagandif bir eserdi. İlgili gizli örgüt kısa bir süre sonra polis baskısı ile yok edilmiş; konu Köln Komünistler Davası ile kamuoyunda meş-

hur olmuştu. Ancak *Manifesto* kendisi için yazıldığı örgütten çok daha uzun ömürlü ve etkili oldu. *Komünist Manifesto*'da Engels'in rekabet ve krizlerle ilgili yukarıda gördüğümüz fikirleri ana hatlarıyla mevcuttur. Ancak onun ahlaki vurguları, yerini daha sonra geliştirilecek tarihsel materyalizm düşüncesinin ilk açıklamalarına bırakmıştır. Bu görüşe göre hiç bir toplumsal formasyon ve bunun temelini teşkil eden üretim tarzı ezeli ve ebedi değildir. Bir üretim tarzından bir diğerine geçiş esas olarak toplumun kendi iç çelişkileriyle (yani diyalektik olarak) meydana gelir. Toplumlarda üretim güçleri geliştikçe bir müddet sonra mevcut üretim, değişim ve mülkiyet ilişkileri onlara dar gelmeye başlar ve bu çelişki yeni bir üretim tarzının ortaya çıkmasına sebep olur. Çok özet olarak ifade ettiğimiz bu anlayış ilk kez kamuya açık ve yaygın bir biçimde Komünist manifesto'da ifadesini bulmuştur.

> "(...) Burjuvazinin onların üzerinde ortaya çıktığı üretim ve değişim araçları feodal toplumun içinde doğdu. Bu üretim ve değişim araçlarının gelişmesinin belli bir aşamasında feodal toplumun, altında üretim ve değişim gerçekleştirdiği koşullar, imalat sanayi ve ziraatın feodal örgütlenmesi; tek kelimeyle, feodal mülkiyet ilişkileri artık zaten gelişmiş üretim güçleri ile uyum göstermez oldu. Bu güçler artık ayak bağı haline geldi. Bu ayak bağlarının parçalanması gerekiyordu; parçalandılar. Onların yerini serbest rekabet, ona uyumlu toplumsal ve siyasi yapı (constitution), ve burjuva sınıfının hakimiyeti eşliğinde aldı.
>
> Benzer bir hareket gözlerimiz önünde cereyan ediyor. Modern burjuva toplumu, kendi üretim, değişim ve mülkiyet ilişkileri ile birlikte; o toplum ki böyle devasa üretim ve değişim araçlarını adeta sihir gücüyle yaratmıştı; şimdi cehennemden büyülü söyleriyle çağırdığı yaratıkların gücünü kontrol etmekten aciz bir büyücüye benzemektedir. Onlarca yıldır, ticaret ve sanayinin tarihi modern üretici güçlerin modern üretim şartlarına, ve burjuvazi ile onun yönetiminin varlık şartları olan mülkiyet ilişkilerine karşı bir isyanın tarihinden başka bir şey değildir.
>
> Sadece, dönemsel olarak her geri dönüşlerinde tüm burjuva toplumunun varlığını her seferinde daha tehdit edici bir sınava tabi tutan ticari krizlerden bahsetmek yeterlidir. Bu krizlerde sadece mevcut ürünlerin değil daha önceden yaratılmış olan üretici güçlerin önemli bir kısmı dönemsel olarak yok edile gelir. Bu krizlerde bir salgın hastalık ortaya çıkar, bütün önceki çağlarda bir saçmalık (absurdity) olarak görülecek bir salgın hastalık; aşırı üretim salgını. Toplum kendini aniden anlık bir barbarlık durumu içinde bulur. Sanki bir kıtlık, yok edici bir savaş her türlü geçim aracının arzını engellemiştir; sanayi ve ticaret yok olacakmış gibi görünür. Ve niye? Çünkü çok fazla uygarlık vardır; çok fazla geçim aracı vardır; çok fazla sanayi ve çok fazla ticaret... Toplumun üretim güçleri artık burjuva mülkiyetinin koşullarının gelişmesine yardım et-

> memektedir. Tersine bu koşullar için çok güçlü hale gelmişler, bu koşullar tarafından engellenir olmuşlardır. Ve (üretici güçler) bu ayak bağlarının üstesinden gelirken tüm burjuva toplumuna düzensizlik getirmekte, burjuva mülkiyetinin varlığını tehlikeye atmaktadır."[7]

Böylece marksist kriz teorisi basit bir iş çevrimi veya ticari krizler açıklaması değil kapitalist üretim tarzı ve burjuva toplumunun gelişme yasalarının getirdiği içsel çelişkilerin bir tezahürüdür. Bu anlamıyla kapitalist toplumun aşırı üretim krizleri Marx ve Engels için burjuva toplumunun ve kapitalist üretim tarzının genel yasalarının kopmaz bir parçasıdır. Marx'ın daha sonraki eserlerinde modern toplumun krizlerine ilişkin çeşitli açıklamalar bu anlayış akılda tutulmazsa sadece onun yazılarının bitmemiş ve dağınık özelliğinden değil bu içsel bağlantının atlanmasından dolayı da anlaşılmaz, hatta birbiriyle tümüyle çelişik gelebilir. Aralarında marksistlerin de bulunduğu birçok araştırmacıya da öyle gelmiş her biri Marx'ta kendine yakın bulduğu kriz açıklamalarından birini onlar arasındaki iç bağlantıyı çok da umursamadan almak ve geliştirmek yoluna gitmiştir.

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı

Marx'ın bir sonraki önemli eseri belki de hayatının eseri 1859'da yayımlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'dır. Bunun Marx'ın 'hayatının eseri' diye nitelemem tuhaf karşılanabilir. Çünkü böyle bir sıfatı hak eden muhakkak ki *Kapital*'dir (Das Kapital) diye düşünülebilir. Ancak *Kapital*'in içeriğini oluşturan metinler de aslında *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (EPEK) başlığını taşıyan uzun elyazmalarından oluşur. Gerçek EPEK'in çalışma planı içinde, hem *Kapital*'de varolan hem de bugünkü *Kapital*'de içerilmeyen kimi konuları içeren geniş bir taslaktır. Ancak EPEK bunları kapsamadan bir kısa versiyon olarak yayımlanabilmiştir.[8]

Çalışmanın diğer bölümleri sürekli yenilenmelerle genişletilmiş ve bunların içinden *Kapital* ciltleri de çıkmıştır. Bir anlamda EPEK *Kapital*'in önsözü ve bazı bakımlardan kısa özeti gibidir. Öte yandan yukarıda alıntıladığımız tarihsel

---

7) Karl Marx, Frederich Engels, *Komünist Manifesto*, (KM),1848, s.7, (çevrimiçi) Marx/Engels Internet Archive http://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/ communist-manifesto/index.htm, 2000

8) Engels'e yazdığı mektup şöyledir: "Elyazması aşağı yukarı 12 forma (3 fasikül) tuttu. Ve –sıkı dur- her ne kadar başlık: Genel olarak sermaye ise de, bu fasiküller sermaye ile ilgili hiç bir şey içermemektedir, yalnızca şu iki bölüm var: 1. Meta, 2. Para ya da basit dolaşım. Gördüğün gibi (Mayıs'ta, seni görmeye geldiğim zaman) ayrıntılı olarak hazırlanmış olan kısım henüz yayımlanmıyor" (EPEK: 17)

materyalizm ve Marx'ın ekonomi politiğe diyalektik yöntemi uygulamasının ilk ve en çarpıcı olgun formülasyonları yine bu kitapta derli toplu bulunur.

Marx ekonomi politik ile *1844 Elyazmaları*'nda da ilgilenmiştir. Ama bu erken dönemin Hegelci jargona daha yakın üslubu içinde para, rekabet ve yabancılaşma gibi konulara soyut bir yaklaşım benimsenmiştir. O zamandan 1859'a kadar ise bütün ekonomi politik çalışmaları EPEK üstünedir.

Marx ve Engels 1857 gibi tıpkı 1848 devrimlerine benzer bir devrimci dalga beklemekte ve bunu da gelmekte olduğunu düşündükleri ekonomik kriz ile ilişkilendirmektedirler. (Marx, EPEK, 1979: 10) Marx, devrimci dalga öncesi, üzerinde uzun süredir çalıştığı eserini bitirmek için çabalamaktadır.

> "İktisadi incelemelerimin tahlilini tamamlamak için, tufan kopmadan hiç değilse genel çizgilerini aydınlığa kavuşturmak amacıyla, her gece sabahlara kadar deliler gibi çalışıyorum." (EPEK: 11)

Kasım 1958'de EPEK'in elyazmalarını bekleyen Lasalle meraklanıp mektup yazdığında Marx'ın verdiği cevap onun EPEK hakkındaki düşüncelerini özetler.

> "1. Bu yapıt 15 yıllık çalışmamın, yani ömrümün en güzel yıllarının sonucudur.
>
> 2. Bu yapıt ilk defa olarak toplumsal ilişkilerin yeni bir görüş tarzını bilimsel olarak sunmaktadır. Onun için yapıtın hasta bir karaciğere özgü olan asık suratlı ve kasılmış bir yazış tarzı ile çirkinleşmesine engel olmam benim için bir parti görevidir." (EPEK : 16)

EPEK'in bir diğer önemi de ilk kez Marx'ın ekonomi politiğin en ilginç ve hem o zaman hem şimdi en popüler konularından biri olan para teorisi alanına girmesi ve Ricardo'nun paranın miktar teorisi ile ilgili eleştirilerini yazmasıdır. Bu sadece para teorisi açısından önemli değildir. Ricardo'nun görüşlerine bağlı olarak çıkarılan Bankacılık Yasası'nın krizlerle ilgisi açısından da önemlidir. Bu ilgi çift yönlüdür. Öncelikle krizlerin parasal sebepleri olduğunu düşünen iktisatçıların bu sebeplerin ortadan kaldırılmasıyla krizlerin sonunun geldiğini düşünmeleri ki neredeyse 150 sene sonra şimdiki parasalcı ekolün tezi de aynıdır. İkincisi ise bu sebepleri ortadan kaldırmak üzere para sistemiyle ilgili yapılan yasal ve özellikle merkez bankası düzeyinde uygulamaya ilişkin düzenlemelerin krizi bir kez gelip çattığında daha da beter hale getirmeleridir; ki bu 2008 krizinin hemen öncesinde de görülen bir şeydir.

> "Ricardo uluslararası ödeme aracı olarak değerli madenlerin rolü üzerinde, baştan aşağı, öylesine yanılıyordu ki, Lordlar Kamarası komisyonuna verdiği raporda (1819), 'ihracat yüzünden altın kayıplarının, öde-

melerin yeniden madeni parayla yapılmasına başlanınca ve para dolaşımı kendi madeni düzeyine ulaştırılınca duracağını' ilan edebiliyordu. Ricardo kehanetini yalanlayan 1825 bunalımının patlak vermesinden hemen önce, tam zamanında öldü." (EPEK: 229)

Daha sonra Ricardo'nun para teorisinin esasları 1840'larda bir yasa ile bankacılığın temeli haline getirilir. Ve sonunda artık krizlerin kesin olarak ortadan kalkacağı düşünülür. Peki sonuç?

"Ricardo'nun, altının ancak sikke olduğu ve, sonuç olarak, ithal edilen her altının sikkeyi azalttığı ve, sonuç olarak fiyatları yükselttiği; ihraç edilen her altının sikkeyi azalttığı ve, sonuç olarak, fiyatları düşürdüğü yolundaki yanlış varsayımı, bu teorik varsayım, burada, ayrı ayrı *her durumda mevcut olan altın kadar sikkeyi dolaştırmaktan ibaret olan pratik bir deneyim* haline gelir. Lord Overstone (...) ve İngiltere'de Currency Principle okulu adı altında tanınan daha pek çok yazar bu öğretiyi yalnızca övmekle kalmadılar. Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 Bank-Acts (Bankacılık Yasası-C.A) sayesinde bu teoriyi hala yürürlükte olan İngiliz ve İskoç banka mevzuatının temeli yaptılar. En geniş anlamıyla bütün ülke ölçüsünde yapılan deneyimlere göre, onların, pratik planda olduğu gibi teorik plandaki utanılacak fiyaskoları ancak kredi teorisinde açıklamasını bulabilecektir" (EPEK: 237)

Marx aynı alıntıda verdiği bir dipnotunda ise bankacılık yasasının durumunu şöyle anlatır:

"1857 genel ticari bunalımının patlak vermesinden bir kaç ay önce, 1844 ila 1845 banka yasalarının etkileri üzerine bir tahkikat yürütmek amacıyla bir Avam Kamarası komisyonu toplanmaktaydı. Bu yasaları hazırlayan teorisyen sıfatıyla Lord Overstone, komisyon önündeki beyanında şu farfaralıklara düşüyor: '1844 yasasının hükümlerinin tam bir sıkılıkla ve zamanında uygulanması sonucu her şey düzenle ve kolaylıkla cereyan etti, para sistemi sağlamdır ve sarsılmamıştır.' (..) Overstone, 14 Temmuz 1857'de kendi zaferini böyle ilan ediyordu ve, aynı yılın 12 Kasımında bu bakan kendi sorumluluğu altında o harika 1844 yasasını kaldıracaktı." (EPEK: 237)

EPEK'in kriz teorisi açısından bir önemi de Marx'ın ilk kez genel bir aşırı üretimin varlığını reddetmekte kullanılan; dolayısıyla genel bir kriz imkanını kategorik olarak reddeden 'Say Kanunu'nı ile ilk kez hesaplaştığı yerin bu eser olmasıdır. Say Kanunu adıyla meşhur olan klasik ekonomi politiğin kimi tezlerinin bir bileşiminin kabul veya reddi veya hangi şartlarda ne ölçüde geçerli

olduğunun eleştirel bir analizi kriz teorisi açısından özellikle önemlidir. Marx'tan önce Say Kanunu'na karşı Sismondi ve Malthus'un eleştirileri, daha doğrusu toptan retleri söz konusuydu. Marx'ın çağdaşları arasında ise örneğin Proudhon ve Rodbertus daha az orijinal ve yine Sismondi ve Malthus'un kimi görüşlerine yakın tarzda bu kanunun geçerliğine yönelik eleştirilerde bulunmuşlardı. Marx'ın Proudhon'un eleştirilerine karşı yazdığı *Felsefe'nin Sefaleti* bu yazarın görüşlerinin bir eleştirisi olarak dolaylı anlamda Say Kanunu ile ilgili olmasına rağmen EPEK'ten önce, Say'ın adıyla meşhur olmuş bu fikirlere doğrudan ve kapsamlı bir yaklaşım sergilememişti.

Marx'ın Say Kanunu ile ilgili görüşleri konusunda da çelişkili yorumlar mevcuttur. Bernice Shoul, Marx'ın çeşitli modellerinde Say Kanunu'nu bazen eleştirdiğini, bazen de kabul ettiğini söyler. Ancak ona göre bu bir tutarsızlığın eseri değildir. Marx, Malthus veya Sismondi'nin Say Kanunu'nu eleştirirken getirdikleri kimi itirazları, örneğin aşırı tasarruf (Malthus), örneğin, zaman gecikmeleri, çeşitli sürtünmeler (friction), parasal sorunlar (Sismondi) ele almakla birlikte bunları kriz teorisinin temeli yapmadı. Marx'ın sermaye birikimi modelinde bu tür aksaklıklar olmasa ve Say Kanunu'nun tümüyle işlediği varsayılsa bile kapitalizmin krizi mümkündür. Shoul'a göre bunun sebebi kapitalist birikimin bizzat kendi içinden türettiği kar oranları düşüşünün nihai olarak durgunluk ve krize yol açacağıdır. Bu tür bir görüş açısı Marx'ın kriz teorisini kapitalizmin aksaklıklarına değil de kapitalizmin asla giderilemeyecek temel özelliklerine bağlama düşüncesinin bir ürünü olarak daha önce de belirttiğimiz gibi 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle 1970'lerde son derece popüler olmuştur.

Ancak biz şimdi EPEK'e dönelim ve Marx'ın Say Kanunu'na karşı ilk kez neler söylediğine bakalım. Görüldüğü üzere Say Kanunu'nun hakkındaki tezi kriz teorisi için özel bir önem taşımaktadır.

Marx'ın ünlü Kanun'un dışında bizzat J. B. Say'a karşı tavrı olabilecek en olumsuz tonlardadır. EPEK'te ilk önemli atıf Ricardo'nun emek değer teorisi ile ilgili o dönemde girişilen polemiklerle ilgilidir. Bir dipnotta şöyle denir:

> "Hiç şüphe yok ki bu polemik, J. B. Say'ın Constansio tarafından yapılan Ricardo çevirisine koyduğu notlarda en zavallı duruma ve yeni yayınlanmış olan Bay Mcleod'un *Theory of Exchange*'inde en iddialı ukalalığa ulaşmaktadır." (EPEK: 87, 36. dipnot.)

Daha ileride Adam Smith'in para teorisini, ve onun 'parayı basit meta gibi ele almasını' eleştirirken oklarını bir kez daha J. B. Say'a yöneltir:

> "Fransızların 'prince de la science' (bilimin prensi) payesine yükselttikleri, A. Smith'i halka tanıtan, J. B. Say, kendi kendini 'terror princi-

> pum' (prenslerin dehşeti) ve 'lux mundi' (dünyanın ışığı) diye ilan etmiştir. J.B. Say, önemli kişi tavırları takınarak, bu tezin üzerine oturmuş, ve Adam Smith'de pek de safça sayılamayacak bir dikkatsizlik olan şeyi, dogma haline getirmiştir." (EPEK: 216)

Marx, her satıcının aynı zamanda alıcı olması nedeniyle bir özdeşlik olarak arz talebin eşitliği ve buradan kalkarak genel bir aşırı üretim ve dolayısıyla bu cins bir kriz (genel bolluk krizi) olamayacağı şeklindeki Say iddiasına verdiği cevapta da benzer bir tahkir tonuyla yazar.

> "Metaların dolaşım sürecinin M-M (Meta-Meta; daha doğrusu Meta-Para-Meta- çevriminin iki ucu, C.A) içinde son bulmasından ve buna göre para aracılığıyla gerçekleştirilen bir trampaya benzemesinden ya da genel bir tarzda, M-P-M'nın yalnız iki ayrı sürece bölünmeyip aynı zamanda onların hareket halinde birliğini temsil etmesinden dolayı satma ve satın alma arasında yalnız birlik olduğu, ayrılık olmadığı gibi bir sonuç çıkarmak istemek, öyle bir muhakeme yürütmektir ki, bu, ekonomi politiğin değil, mantığın kapsamına girer. (..)
>
> Ünlü İngiliz iktisatçısı John Stuart Mill'in babası James Mill diyor ki: 'Bütün metalar için alıcı bulunmaması, hiç bir zaman mümkün değildir. Bir metaı satışa çıkaran bir kimse, karşılığında bir meta almak ister ve yalnızca satıcı olması dolayısıyla satın alıcıdır. Hep birlikte alındıklarında, bütün metaların alıcıları ve satıcıları, demek ki metafizik bir zorunlulukla, denge halinde olmalıdırlar. Şu halde, bir meta için satın alıcıdan çok satıcı bulunuyorsa, başka bir meta için satıcıdan çok satın alıcı bulunması gerekir.'" (EPEK: 129)

James Mill'in bu ünlü ifadesinden kalkan Marx, oklarını buradaki bir dipnotla derhal Say'a yöneltir:

> "Sismondi ve Malthus ile ticari bunalımlar konusundaki polemiğinde J. B. Say, bu güzel buluşu benimsedi ve bu gülünç büyük bilginin hangi yeni fikirle ekonomi politiği zenginleştirdiğini göstermek olanaksız olduğuna göre- onun değeri, daha çok çağdaşları Malthus, Sismondi ve Ricardo'yu eşit olarak ters anlamada gösterdiği tarafsızlıktadır- Kıta Avrupası'ndaki hayranları, onun şahsında satınalmalarla satmaların metafizik dengesinin o ünlü definesini topraktan çıkaran adamı kutladılar." (EPEK: 129, 69. dipnot)

Marx, Say'ın James Mill'in önerisini bir anlamda çaldığını iddia ettikten sonra[9] Mill'in görüşünü eleştirmeye şöyle devam eder:

> "Mill, dolaşım sürecinden alınmış olan alıcı ve satıcı simgelerini doğrudan trampa içine el altından yeniden soktuğu halde, dengeyi dolaşım sürecini doğrudan trampa biçimine dönüştürerek kuruyor. Mill'in açık olmayan ifadesi ile söyleyecek olursak, örneğin Londra'da, Hamburg'da 1857-1858'deki ticari bunalımın bazı anlarında olduğu gibi bütün metaların satılamaz olduğu anlarda *tek bir* meta, için, para için gerçekten de alıcıdan çok satıcı ve *bütün öteki para biçimleri* için, metalar için ise alıcıdan çok satıcı vardır. Alımların ve satımların metafizik dengesi, her satınalmanın bir satış ve her satışın da bir satınalma olması olgusuna indirgenir ki, bu da satmayı başaramayan, bu yüzden de satınalmayı başaramayan meta sahipleri için, hiç de avutucu bir şey değildir." (EPEK: 129)

Marx, söz konusu ibarelerde parayı, 'emeğin genel biçimi' (EPEK: 130) ve 'mutlak meta' (EPEK: 183) olarak niteler. Satın alma ve satmanın ve paranın ödeme aracı olarak dolaşım aracı olmasından kaynaklanan bu iki önemli ayrılmanın krizlerle ilgisini vurgular:

> "Tersine, metaın, tek eksiksiz, tam eşdeğeri olarak, değişim-değerinin mutlak varlık tarzı olarak, kısacası, para olarak, belirli *genel ödeme aracı* görevinde para olarak dolaşıma girmektedir. Bu ödeme aracı görevinde, para, mutlak meta olarak ortaya çıkar, ama bizzat dolaşımın içinde, yığılı para gibi dolaşımın dışında değil. Satınalma aracı ile ödeme aracı arasındaki fark, ticari bunalım dönemlerinde çok nahoş bir biçimde kendini hissettirir." (EPEK: 183)

Marx EPEK'te eserin adının da çağrıştırdığı gibi klasik ekonomi politiğin eleştirisine girişmiş ve bunu en azından para teorisi ve Say Kanunu özelinde büyük ölçüde bitirmiştir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi EPEK planlanan

---

9) Bu ünlü 'kanun'un kimin eseri olduğu gerçekten tartışmalıdır. Ricardo tarafından Say'e atfedilen bu 'kanun'un aslında James Mill'e ait olduğu daha bir genel kabul görür. Yasanın özünü Mill 1808'de yazdığı *'Commerce Defended'* adlı eserinde oldukça net biçimde ifade etti. Ancak Say, *Traıt d'Economie Politique*'inin ilk baskısını 1803'te yazmıştı. Burada arzın her zaman talebe eşit olacağı ve bir ulusun kendi ürettiği ürünleri alma imkânına hep sahip olduğu yönünde ibareler vardır. Ancak Say bu tezleri ancak 1814'teki ikinci baskıda açık biçimde ifade etti. Bu görüşlerin aşırı üretimin imkânsızlığı ve sürekli bir ekonomik büyümenin dengesizlik olmadan mümkün olduğu iddiası en açık haliyle ilk kez J. Mill tarafından öne sürüldü. Aslında Say Kanunu'nu tam geliştirip bunu klasik ekonomi politiğin temellerinden biri yapan ise bizzat Ricardo'dur. Bu konuyla ilgili kısa ama etkili bir özet için Bkz. Shoul, (1957), *Karl Marx and Say's Law*, s.611)

taslağın ancak çok küçük bir kısmını içerecek biçimde yayımlandı. Bu eserde eleştirel yaklaşımın dışında ve bu yaklaşım nedeniyle bir para teorisi ve rekabet ve arz-talep teorisi hakkında Marx'ın kendi fikirleri hakkında önemli ipuçları varsa da bu teorik yapıların oluşturulup bitirildiğini; böyle bir kurma çabasına girişildiğini söylemek bile zordur. Buna karşılık EPEK'te daha önce Komünist Manifesto'da popüler bir dille; kısmi ve yüzeysel biçimde ifade edilmiş tarihsel materyalizm hakkındaki tezler çok daha açık ve bilimsel bir üslupla kaleme alınmıştır. Aynı şekilde Marx'ın diyalektik yöntemin ekonomi politiğe nasıl uygulanması gerektiği konusundaki görüşleri de yöntembilim açısından önem taşımakla birlikte bunları burada incelemek pek uygun olmayacaktır.

Marx'ın EPEK'te içerilmeyen pek çok görüşleri aslında o kitap ve daha sonra *Kapital* için yaptığı hazırlıkları içeren *Grundrisse*'de mevcuttur. Fakat *Grundrisse* yayınlanmak için hazırlanmamış ham bir 'kitap' olarak, büyük önemine rağmen pek çok eksiklikler taşır. *Kapital*'in adeta önsözü hatta giriş cildi gibi algılanan *Grundrisse* (kelime anlamıyla da *Grundrisse* giriş, önsöz, demektir) 1930'lara kadar yayımlanmadı. O yüzden uzun yıllar boyunca marksist kriz teorileri üzerinde bir etkisi olmadı. Kanımızca kriz teorisiyle ilgili pek çok önemli ifadeler taşımasına rağmen daha sonra *Kapital*'de yazılmamış önemli bölümler içermez. Bu anlamıyla okunması gereken ama önemi belki de sonradan bulunduğundan kimi zaman fazlaca abartılmış bir eserdir. Biz burada *Grundrisse*'i atlayacak ve doğrudan Marx'ın yine EPEK'in mütemmim cüzü sayılabilecek Artık Değer Teorileri'ne geçeceğiz. ADT, yine Marx'ın kendi teorilerini geliştirmekten çok kendinden önceki iktisatçıların teorilerini eleştirel bir değerlendirmesidir. ADT, Kautsky tarafından 1905-10 arası yayımlandı ve bu yüzyıldaki marksist kriz teorisi üzerinde etkili oldu. ADT'de ayrıca ilk kez sadece kriz üzerine ayrı bir bölüm de mevcuttur.

III

ARTIK DEĞER TEORİLERİ

İlk Kez Yalnızca Kriz Üzerine

Marx'ın ADT 2. cildindeki kriz bölümü aslında Ricardo'nun birikim teorisinin eleştirisi adlı bölümün bir alt bölümüdür. Ricardo'nun (sermaye) birikim teorisini eleştirirken Marx, onun ekonominin emek yetersizliği sonucu veya doğal kaynakların yetersizliği sonucu ham madde ve geçimlik tüketim malları fiyatlarının artması ve sonuçta ücretlerin artması türünden neredeyse fiziksel engeller dışında ekonomik büyümeye, sermaye birikimine bir sınır olmadığı iddiasını ele alır. (Ki bu iddia Malthus-Ricardo tartışmasının da özünü oluşturur.) Ricardo'nun tüketimin üretim önünde bir engel oluşturmadığını 'ispat'larken Say Kanunu'na başvurmasını gözden geçirir. Genel bir aşırı üretimin imkansızlığı tezini ele alır.

Say söz konusu olduğunda Marx'ın tavrı burada da gayet serttir:

> "(Bu konuya) O sefil kişiyi tartışırken döneceğiz" (Marx, ADT, C.II: 493) Ya da "Ricardo Say'dan alıntıladığı için, Say'ın teorilerini o sahtekarın (humbug) kendisiyle ilgilendiğimiz zaman eleştireceğiz." (ADT II: 494)

Marx'ın ADT'deki krizle ilgili XVII. bölümün tam başlığı "Ricardo'nun Birikim Teorisi ve Bu Teorinin Eleştirisi (Sermayenin Krizlere Yol Açan Kendi Doğası)" adını taşır. Bu bölüme geçmeden hemen bir önceki bölüm, yani Ricar-

do'nun Kar Teorisi bölümünde de birikimin sınırları ve aşırı üretim ihtimali üzerinde önemli atıflar vardır. Ricardo'nun Adam Smith'i birikimin sınırını, kapitalistler arasındaki giderek azalan karlı yatırım imkanları yüzünden artan rekabet nedeniyle kar azalışına bağlayışını eleştirmesini nakleder. Ricardo bu sınırın tarım üretiminin bozulması sonucunda (giderek daha verimsiz toprakların ekilmesi nedeniyle) geçimlik ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının artması yüzünden olduğunu söyler. Marx, kendisinin bu görüşü reddettiğini çünkü bunun ancak artık değer oranı ile kar oranı özdeş olsaydı ve bundan dolayı, çalışma saatleri verili iken kar oranı, ücretler yükselmedikçe düşemez ise doğru olacağını belirtir. (ADT II: 467)

Marx'a göre Ricardo, A. Smith'in tezini eleştirirken haklıdır. Fakat "Ricardo, Smith'in teorisini, tek bir ülkede aşırı üretimin imkansız olduğunu söyleyerek reddetme yolunu aramakta oldukça hatalıdır." (ADT II: 468)

Marx, Ricardo'nun toplumun sadece işçiler ve kapitalistler arasında karşı karşıya kaldığı bir yer olmadığı gerçeğini azımsadığını vurgular; toprak sahipleri, devletten aldıkları sabit gelirleriyle geçinenler, paralarının faiziyle geçinenler vb gibi farklı kesimlerin de karşı karşıya bulunduklarını ve metaların fiyatlarındaki düşüşün kapitalistler ve işçilerin ikisini birden vurmakla birlikte diğer sınıfların bundan faydalandığını söyler. Ricardo'nun önemini azımsadığı ikinci bir faktör daha vardır. Üretim seviyesi hiç bir şekilde rastgele seçilmiş değildir; kapitalist üretim ne kadar gelişirse, bu üretim, halühazırdaki mevcut taleple bir ilgisi olmayan, dünya pazarının sürekli genişlemesine bağlı olan bir ölçekte olmaya zorlanır. (ADT II: 468) Çünkü Ricardo, Say'in, kapitalistin kar için artık değer için değil, kullanım değeri, doğrudan tüketim için –kendi tüketimi için- ürettiği varsayımına başvurur. Ayrıca Ricardo, metanın paraya çevrilmesi zorunluluğunu da azımsar. Marx Ricardo-Malthus tartışmasını hatırlatacak şekilde, Ricardo'ya işçilerin talebinin yeterli olmayacağını çünkü işçilerin talebinin kendi (ürettikleri) ürünlerin değerinden daha düşük olmasının karı yarattığını; ve bu talep ne kadar ufak olursa karın o kadar büyük olacağını söyler. Aynı şekilde kapitalistlerin kendi aralarındaki talebin de yetersiz olacağından bahseder.

> "Aşırı üretim karda *sürekli* (constant) bir düşüşün ortaya çıkmasına neden olmaz. Fakat dönemsel aşırı üretimin sürekli tekrarlanmasına neden olur. Bunlar, eksik üretim dönemlerince takip edilir vb... Aşırı üretim tam olarak, halk kitlesinin asla ortalama bir ihtiyaç maddeleri miktarından fazla tüketemeyişleri gerçeğinden türer. Öyle ki, bundan dolayı, onların tüketimi, emek verimliliğine tekabül edecek şekilde büyümez." (ADT II: 468)

Fakat Marx daha sonra pek çok kez görüleceği gibi bu analizi daha fazla ile-

ri götürmez ve tüm bu bölümün sermayelerin rekabetine ait olduğunu söyleyerek. Konuyu daha sonra sermayelerin rekabetinin incelendiği kısımda ele almak üzere keser.

Marx, kriz incelemesine girişmeden hemen önce, eğer değişmeyen sermayenin (constant capital) genişleyen üretimi; ve yeterli yeni emek bulunduğu varsayılırsa; onların evvelki üretimlerinden elde ettikleri ek parayı sermayeye dönüştürmek ve ek sermaye oluşumu için bütün gerekli araçları piyasada bulacaklarını belirtir. Böylece varsayım olarak genişleyen bir yeniden üretim mümkündür. Ancak üretimin bu genişlemesi için ölçüt (criterion) bizzat *sermayenin* kendisidir; üretim koşullarının varolan seviyesi ve kapitalistin zenginleşmek ve sermayesini artırmak yolundaki sınırsız arzusu; fakat asla *tüketim* değil; nüfusun çoğunluğunun tüketim imkanları dar sınırlar içinde hapsedildiğinden ve kapitalizm gelişirken emek talebi *mutlak* olarak artsa bile *görece* olarak azaldığından, ona en baştan, ket vurulmuştur.

> "Üstelik, bütün eşitlemeler *rastlantısaldır*. Ve gerçi farklı üretim alanlarındaki (spheres) sermayelerin oranı devamlı bir süreç ile eşitlenir; fakat bu eşitlenme sürecinin devamlılığı da daimi bir orantısızlığı eşit olarak önvarsayar; ki bu (orantısızlık), sürekli olarak ve sıkça da zorla, şiddetle (violently) eşitlenir." (ADT II: 492)

Marx'ın buralarda ve başka yerlerde halk kitlesinin tüketim sınırlarından bahsetmesi onun kriz teorisinde eksik tüketimci/efektif talep noksanlığını benimsediği yorumlarına neden olmuştur. Fakat daha sonra da göreceğimiz gibi burada söz konusu olan kitlelerin (Sismondi'deki gibi) mesela düşük ücretler vb dolayısıyla eksik tüketimi yüzünden üretim hacminin satılamayışı değildir. Marx'a göre ücretler artarsa bu krizi daha da mümkün kılar. Sorun toplam ürünün değil bu ürünün içindeki artık değer kısmının pazarda realize olup yeniden üretim için paraya çevrilebilmesi ve bu paranın da yeniden sermayeye dönüştürülebilmesindedir. Yukarıdaki alıntıda Marx'ın krizleri tümüyle çeşitli sektörlerdeki orantısızlıklarla açıkladığı yolundaki yorumlara neden olan krizin orantısızlık teorisine de destek olarak görülen ifadeler dikkat çekicidir. Ancak daha ileride orantısızlıktan oluşabilecek krizlerin asıl konusu olmadığını vurgular ve "Ricardo vb, bu tür krizleri kabul ederdi" der. Onların kabul etmediği kapitalizme özgü dönemsel aşırı üretim krizlerinin zorunlu olarak orantısızlığa yol açsa da bir orantısızlık krizleri değildir.

> "Fakat, biz burada, orantısız üretimden kaynaklanan; yani toplumsal emeğin üretimin tekil alanları arasındaki orantısız dağılımından kaynaklanan krizlerden bahsetmiyoruz. Bu durum ancak sermayelerin re-

> kabeti ile bağlantılı olarak incelenebilir. Bu bağlamda; daha önce belirtildiği gibi, orantısızlık nedeniyle piyasa değerindeki iniş çıkışlar sermayenin bir üretim dalından bir diğerine aktarılmasıyla, sermayenin bir üretim dalından diğerine göçüyle sonuçlanır. Fakat, bu eşitlenme, zaten bu eşitlenmenin zıddını bir önşart olarak ima eder ve bu sebepten krizi içerir; krizin kendisi bir eşitlenme biçimi olabilir. Ricardo vb krizin bu biçimini kabul eder." (ADT II: 521)

Marx, eksik tüketim ve orantısızlık üzerinden krizleri reddederken; benzer bir şeyi para ve kredi krizleri hakkında da yapar. Adam Smith'in aşırı üretim krizlerinden habersiz olduğunu ama onun zamanında da banka ve kredi sistemi ile otomatik olarak ortaya çıkan para ve kredi krizlerinin var olduğunu vurgulayarak bu tür parasal krizleri aşırı üretim krizlerinden ayırır. (ADT II: 524) Meta ekonomisinin ve para/kredinin ortaya çıkması kriz ihtimalinin iki ayrı biçimini (form) oluşturur. Birincisi alım ve satımın ayrılması, ikinci biçimi ise paranın bir ödeme aracı olarak kullanılması yani ticari kredidir. Bunlar krizin biçimsel ihtimalleridir.

> "İlk bahsedilen biçim, ikincisi olmadan mümkündür; yani krizler, kredi olmadan da, paranın ödeme aracı olarak işlev görmesi olmadan da mümkündür. Fakat ikinci biçim, birinci olmadan, yani alım ve satımın ayrılması olmadan *mümkün* değildir." (ADT II: 514)

Fakat paranın ödeme aracı olarak ortaya çıkmasının yani kredinin bir özelliği vardır.

> "İkinci durumda kriz, sadece bir meta satılamadığından değil, *belli bir zaman diliminde satılamadığından* çıkar." (ADT II: 514)

Böylece kriz belli bir metanın belli bir süre içinde satılamayışından dolayı bütün bir ödeme dizisinin yerine getirilemeyişiyle çıkar. Biri malını satıp borcunu ödeyemeyince onun alacağına güvenen birçok başkası da ödeme yapamaz ve kriz yayılır. Bu Marx'a göre para krizlerinin karakteristik biçimidir. Yine Marx'a göre bir kez ödeme aracı olarak para ortaya çıkar çıkmaz, alım ve satımın ayrılması dolayısıyla ortaya çıkmış görünen kriz, bir para krizi halini alır. Yani birinci biçim ortaya çıkar çıkmaz, işlerin doğal akışında ikinci biçim onu takip eder. Bu nedenle de krizlerin sebebi olarak ödeme aracı olarak paranın gelişiminden kaynaklanan krizlere kendini hapsetmek son derece yüzeysel olmak demektir. Kriz olasılığının neden gerçek bir krize dönüştüğünü anlamakta yetersizdir. İktisatçıların krizin bu *aşikar* biçimini krizin sebebi olarak göstermeleri anlamsızdır.

Ancak Marx burada bir not düşer.

> "Paranın ödeme aracı olarak gelişmesi kredi ve fazla kredi ile irtibatlı olduğu müddetçe; bu ikincisinin nedenleri incelenmelidir. Ancak burası henüz bunu yapacak yer değil." (ADT II: 515)

Dolayısıyla Marx çeşitli kriz türlerinin birbirinin iç içe geçmesi durumuna dikkat çeker. Bununla beraber krizin meta ve para ekonomisinin doğuşu nedeniyle ortaya çıkma ihtimalinin belirdiği soyut biçimlerini yani alım ve satımın ayrılmasını ve paranın özellikle ödeme aracı olarak ortaya çıkışının getirdiği riskleri sayar. Ancak bu ihtimallerin gerçek bir krize, kapitalizme özgü olduğunu düşündüğü genel aşırı üretim krizlerine dönüşmesini asıl inceleme alanı olarak önüne koyar. O nedenle de Ricardo ile Say Kanunu üzerinden tartışır. Ricardo ve diğerleri kısmi bir aşırı üretimin mümkün olduğunu kabul etmektedir. Ancak onlara göre bazı mallarda aşırı üretim varsa bazı mallarda da eksik üretim olacaktır ve nispi fiyatlar buna göre değişecek, sermaye de oradan oraya akarak kar oranını eşitlendirecek; sorun çözülecektir. Bütün bu süreç zarfında mallar mallarla değişildiğine göre (dolayısıyla her talep bir arza) özdeşlik olarak tekabül ettiğine göre genel bir aşırı üretim de imkansızdır..

Marx'ın bu noktada bir dizi eleştirisi vardır. Örnek olmak üzere bir kriz tasviri yapar.

> "Eğer herhangi koşul veya koşullar bileşimi nedeniyle metaların piyasa fiyatları (tamamının ya da çoğu metanın; fark etmez) üretim maliyetlerinin çok altına düşerse sermayenin yeniden üretimi mümkün olduğunca azaltılır; fakat birikim daha da fazla durgunlaşır. Para halinde toplanmış (altın veya banknot) artık değer, sermayeye ancak bir zarar ile dönüşebilir. Bu nedenle kredi -para biçiminde veya bankalarda atıl şekilde, özünde bu ikisi fark etmez- yığılır, iddihar edilir. Aynı kesintiye uğrama, eğer yeniden üretimin reel önşartları kaybolmuşsa tam tersi sebeplerle de yaşanabilir. (Örneğin tahıl daha pahalı olmuş; veya yeterli değişmeyen sermaye -örneğin ham maddeler CA- ayni olarak biriktirilmemiş ise) Bu durumda yeniden üretimde bir durma, ve bundan ötürü dolaşımın akışında da bir kesinti olur. Alım ve satım gerçekleşemez (bogged down) ve istihdam edilmeyen sermaye atıl para biçiminde görünür. Aynı olguya, genellikle krizlerin öncesinde rastlanır. Ek sermaye çok büyük bir hızla üretilir ve onun üretici sermayeye dönüşümü bu üretici sermayenin bütün ögelerinin talebini öyle bir ölçüde artırır ki, gerçek üretim bu hıza ayak uyduramaz; bu ise sermaye oluşumuna giren bütün metaların fiyatını artırır. Bu durumda faiz oranı keskin bir düşüş yaşar; fakat kar ne kadar artarsa artsın bu faiz haddi düşüşü o zaman en riskli spekülatif girişimlere yol açar. Yeniden üretim sürecinin kesintiye uğraması değişken

> sermayenin (işçi ücretlerine harcanan sermaye bölümü C.A) azalmasına yol açar; bu da istihdam edilen emeğin ve ücretlerin düşmesine sebep olur. Bu durum ise yeniden fiyatlar üzerinde etki eder ve onların yeniden düşmesine neden olur. (...)
>
> Dahası, sermayenin dolaşım süresi bir günde tamamlanmaz; tersine orijinal haline yeniden dönene kadar oldukça uzun bir zaman geçer. Bu dönem piyasa fiyatlarının maliyet fiyatları ile eşitlendiği döneme rast geldiği için bu dönem boyunca piyasada büyük karışıklıklar (upheavals) ve değişiklikler olur; çünkü emek üretkenliğinde ve bu sebeple metaların reel değerinde de büyük değişiklikler olmaktadır. Gayet açıktır ki gerekli sermayenin, başlangıç dönemi ile bu dönemlerden birinin sonundaki geri dönüş zamanı arasında büyük katastroflar oluşmak ve kriz ögeleri biraraya gelip gelişmek zorundadır. Ve bütün bunlar ürünlerin ürünlerle değişildiği yolundaki zavallı önerme ile geçiştirilemez. Bir dönemdeki değerin aynı metaların diğer dönemdeki değerleriyle *kıyaslanması* Mr Bailey'in ileri sürdüğü gibi skolastik bir illüzyon olmayıp daha ziyade sermayenin dolaşım sürecinin temel ilkesini oluşturur." (ADT II: 495)

Marx bu kriz tasvirlerinin hemen ardından krizlerde sermayenin yok oluşuna değinir. İki çeşit sermaye tahribatı vardır. Birincisi sermayenin bir kullanım değeri olarak tahribi... Örneğin depolarda çürüyen hammaddeler; kullanılmayan eskiyen makineler vb... Bu sermayenin gerçek yok oluşudur. Diğeri ise sermayenin kullanım değeri olarak değil değişim değeri olarak yok oluşudur. Yani sermayenin değeri düşer. Metaların fiyat düşüşlerinin tahrip edici etkisinin bir sonucudur bu. Ancak burada kullanım değeri kaybı yoktur ve birinin kaybı bir diğerinin kazancıdır. Sanayi kapitalistleri kaybeder ama elinde parası olan bankacılar, para kapitalistleri vb kazanır. (Marx, kriz nedeniyle hisse senetleri çıkaran şirketlerin veya devletin ödemeyi durdurduğu veya iflas ettiği durumlar hariç diye ilave eder) Bu durum servetin bir kesimden diğer kesime transferinden ibarettir. Ve aslında krizden çıkmaya da yardımcı olur. "Çünkü, hisseleri, varlıkları ucuza kapatmış bu yeni zenginler, onların eski sahiplerine göre çoğunlukla daha girişimci olurlar." (ADT II: 496) Biraz ileride Marx Adam Smith'in birikimin sermaye bolluğu nedeniyle kar oranı düşüşü tezinden bahsederken A. Smith'in sürekli bir etkiden bahsettiğini ve bunda da yanıldığını belirtir. Bunun tersine, sermayenin geçici bir aşırı bolluğu, aşırı üretim ve krizler başka bir şeydir: "Daimi krizler yoktur!"(ADT II: 497)

Böylece Marx, klasik ekonomi politiğin Adam Smith'de açıkça, Ricardo'da dolayısıyla görülen ve kar hadleri düşüşüyle ekonominin bir cins durağanlığa saplanma senaryosuna katılmadığını gösterir. Böyle bakıldığında özellikle 20. yüzyılda Marx'ın kriz teorisini düşen kar oranları ile bir nihai kriz, kapitalizmin durgunluk içinde bir nihai çöküş unsuru olarak gören teorilere ne kadar

uzak durduğunu da görebiliyoruz.

Marx alım ve satımın ancak bir takas ekonomisinde zorunlu olarak birbirine eşit olacağını, paranın hele ödeme aracı olarak varlığı (kredi) ortaya çıktığında biri alım ve satımın ayrılışı, diğeri paranın alım ve satımı zaman ve mekan olarak birbirinden ayırma imkanı sunuşu gibi koşullar nedeniyle krizin iki soyut ihtimalinin ortaya çıktığını belirttiğini söylemiştik. Marx krizin bunlarla açıklanmasına karşıdır. J. S. Mill gibi iktisatçıları krizi, onun soyut ihtimaliyle açıklamaya, bir şans unsuruyla açıklamaya çalışmalarını 'krizi krizle açıklamak' olarak niteler. (ADT II: 502)

Ricardo'nun talebi olmayan malın üretilemeyeceği; insanların sürekli yanlış bilgi sahibi olma ve hatalı üretim miktarına girişmelerinin mümkün olmadığı (zira fiyatların iniş çıkışı bu konudaki tutumlarının değişmesine neden olacaktır) çünkü insanların ya kendi tüketimleri ya da satış amacıyla ürettikleri ve satmalarının yegane aracının ise ya şimdi ya da gelecekte kendilerine faydalı bir malı satın almak olduğu tezine karşı ise kapitalizmin temel özelliğine vurgu yapar.

> "Bu Say'ın çocukça saçmalıkları Ricardo'ya yakışmıyor. Öncelikle hiç bir kapitalist kendi tüketimi için üretmez. (...) Başta, ürünün bir meta olduğu unutuldu. Şimdi de toplumsal işbölümü unutuluyor. Herkesin kendi için üretim yaptığı yerde gerçekten de kriz olmazdı. Ama orada kapitalist üretim de olmazdı. Kimse eski insanların köleci üretimlerinde krizle karşılaştıklarını duymadı; gerçi eski devirlerde de tekil üreticilerden iflas edenler oluyordu. (...) üretim yapmış biri satma veya satmama tercihine sahip değildir. O *satmak* zorundadır. Krizde, insanların satamadığı veya üretim fiyatının altında sattığı veya pozitif bir zararla satabileceği bir durum ortaya çıkar." (ADT II: 503)

Ricardo'nun başka bir mal satın almak istemezse kimsenin mal satmayacağı yolundaki tezine karşı vurguladığı bir husus da 1930'dan bu yana dikkat çeken 'boş' deflasyon teorileri ve satış helezonu mekanizmalarına; bunların krizdeki etkisine erken bir işarettir:

> "Burjuva koşullarının ne kadar da sıcak, hoş bir tasviri! Ricardo bir insanın ödemek için satabileceğini bile unutuyor. Ve bu zorunlu satışların krizlerde oynadığı önemli rolü de..." (ADT II: 503)

Marx kapitalist üretimde satışın amacının meta halindeki sermayesini paraya çevirip karını realize etmek olduğunu; tüketimin amaç olmadığını vurgular. Ve bir krizde Ricardo'nun söylediğinin tersine, bir adam malını karşılığında bir şey almak için değil tersine eğer hemen almayı düşünmeden de satmayı bece-

rebiliyorsa asıl o zaman memnun olacaktır der.

> "Kapitalist üretiminin doğrudan amacı 'diğer malları elde etmek' değil , fakat değerin, paranın, soyut servetin elde edilmesidir" (ADT II: 503)

Buradan yeniden genel aşırı üretim ve kısmi aşırı üretim konusuna gelir. J. S. Mill'in Say'ı ve Ricardo'yu takip ederek alımın aynı zamanda satım olmasından kalkarak talebin de arz ve arzın da talep olduğunu söylemesine karşın bunların aynı zamanda birbirinden ayrı olduklarını ve birbirinden bağımsız olabileceklerine değinir. Keynes'ten ve Patinkin'den çok önce herhangi bir verili zamanda tüm metaların toplam arzının toplam talepten daha büyük olabileceğinin çünkü bir başka metanın aslında 'genel metanın yani paranın' talebinin arzından fazla olduğunu vurgular. Bu Say Kanunu'nun takas mantığının ya da aynı anlama gelmek üzere derhal alım için yapılan satım olarak üretimin atladığı konudur. Arz ve talep daha geniş anlamda ele alınırsa bu üretim ve tüketimin ilişkisini içerir. Bu ilişkinin burjuva üretimindeki tipik ayrılışı ve çelişmesi (antagonism) ile bu iki fazın birliğinin zorunlu olarak kendini gösterdiği nokta krizlerdir.

Ayrıca Marx'a göre genellikle krizler öncesinde bütün mallarda bir enflasyona şahit olunur. Öyle ki mevcut fiyatlarda genel bir mal bolluğu (general glut) oluşur. Ve bütün mallar bir sonraki çöküşe (crash) katkıda bulunurlar. Fakat bu fazla emtia sadece görecelidir. Daha düşük, maliyet fiyatlarından daha düşük fiyatlarda piyasa daha fazla malı emebilir. Fakat bu fiyatlar üretici ve tüccar için yıkım demektir.

Marx kısmi aşırı üretimi genel aşırı üretimi reddetmek için kabul eden klasik iktisatçılara da yukarıdaki itirazdan başka şu uyarıyı da yapar.

> "Krizin (ve aşırı üretimin) genel olması için sadece başlıca ticaret mallarını etkilemesi yeterlidir." (ADT II: 505)

Marx daha sonra çeşitli örneklerle belli başlı mallarda hatta tek bir önemli maldaki bir aşırı üretimin nasıl sermaye dağılımında da orantısızlıklara yol açarak beraberinde genel aşırı üretime yol açtığını örneklerle anlatır. Örneğin kötü bir hasat nedeniyle ham madde fiyatları yükselirse rant, faiz vb gibi şeyler aynı kalacağından ham madde fiyatları da artığında nihai malın fiyatı artmasına rağmen kar düşecektir. Üretim kısılacak bir kısım sermaye ve işçi işsiz kalacaktır. Çünkü sermayenin daha büyük kısmı ham maddeye, değişmeyen sermayeye harcanmak zorunda kalınmıştır. Hem istihdam azalması hem bu malın diğer malların girdileri arasında yer alması, hem de diğer sektörlerdeki

işçilerin tüketimi arasında yer alması gibi nedenlerle bu daralma bütün ekonomiye, bütün mallara sirayet etme eğiliminde olacaktır. Bu aynı zamanda değişmeyen sermaye ile değişen sermaye oranlarının bozulması da demek olmaktadır. Bu ille doğal nedenlerle de gerçekleşmeyebilir. Bir üretim kolunda artık değerin, ek sermayenin fazlaca bir bölümü makinelere vb, yatırıldığında bu fazla yatırım seviyesinde eski seviye için yeterli olan hammaddeler artık yetersiz hale gelerek evvelki durumun bir benzerini yaratır. Böylece aynı sonuca sabit sermayenin aşırı üretimi de sebep olabilir. (ADT II: 516-517)

Marx'ta kapitalist üretim daima daha yüksek kar elde etmek için bütün sınırları zorlama eğilimi taşıdığı için ve yeni yatırımlar aynı zamanda verimliliği de artırdığı için bir müddet sonra üretim miktarı pazar sınırlarını zorlar ve aşırı üretim ortayla çıkar. Pazar da üretim ile birlikte (Marx'ın *Kapital*'in 2. Cildindeki genişleyen yeniden üretim şemalarında gösterdiği gibi) genişlese bile; kapitalist üretim kendi hızıyla bu genişlemeyi de aşmaya çalışacaktır.

Ricardo ürünlerin aşırı üretiminin imkansız olduğunu söyler. Ama metalar ve ürünler farklı şeylerdir. Ürün tüketim için yapılır. Meta ise satılmak için. Ricardo modelinde tüketim için üretim yapan ve bunu takas benzeri yollarla değişen kapitalizm öncesi bir toplum varsayılır. Kapitalist üretimi incelemeyi hedef alan ekonomi politik, işe kapitalizmi, analizden soyutlamakla başlamıştır. Öyle olunca ne aşırı üretim ne de krizleri -hayat bir bir kaç senede bir gösterse deteorik planda göremez.

Kapitalizmden önce örneğin köleci toplumlarda da servet birikimi vardı. Ama onlar bu artı ürünü sermayeye dönüştürmeyi düşünmediler veya pek az ölçüde düşündüler. O nedenle biriken servet yığılmış hazineler haline geldi. Üretim seviyesi çok düşük düzeyde kaldı. Zenginlik bir kaç kişinin elinde toplandığından kapitalizmdeki aşırı üretim yerine eski Roma vb. zenginlerin aşırı tüketimi görüldü. Ama büyük kitleler açısından aslında eksik tüketim vardı. Tıpkı kapitalizmde ek aşırı tüketimin aslında sadece görece olup gerçek ihtiyaçlar bakımından ele alındığında hemen hemen her malda eksik üretimin olması gibi... (ADT II: 528)

Marx, burjuva üretim tarzının üretici güçlerin özgür gelişmesine kendi içinde bir bariyer içerdiğini belirtir. Öyle bir bariyer ki krizlerde, krizlerin temel olgusu olan aşırı üretim olarak su yüzüne çıkar. Marx bu tezle *Komünist Manifesto*'daki ve EPEK'teki kapitalizmin çelişkisine ve bunun kriz olarak ortaya çıkması düşüncesini tekrar eder.

> "Bir yanda temel geçim araçları tüketimine hapsolmuş üretici kitlesine dayalı bir kitle üretimi ve üretici güçlerin kayıtsız şartsız gelişimi diğer yandan kapitalistin karı tarafından konulmuş bariyer modern aşırı üretimin temelini oluşturur" (ADT II: 528)

Ricardo'yu, aşırı üretime karşı geliştirdiği tezlerde toplumu ya kapitalist öncesi bir takas toplumu ya da üretim güçleri ve araçlarını tam da olması gerektiği gibi dağıtan kapitalist sonrası bir planlı toplum gibi tasavvur etmekle itham eder.

Marx, kriz bölümünü yukarıdaki planlı toplum cümlesinin nasıl orantısız üretime atıf yaptığını düşünenler gibi bu kez kimilerince eksik tüketimci olarak görülebilecek aşağıdaki sözlerle bitirir.

> "Aşırı üretim sermayenin genel kanunu tarafından belirli bir şekilde şartlandırılmıştır: üretici güçler tarafından konulmuş sınıra kadar üretmek... Yani piyasanın gerçek sınırlarına ve ödeme kabiliyeti ile desteklenmiş ihtiyaçlara bakmadan verili sermaye miktarıyla maksimum miktarda emeği sömürmek... Ve bu yeniden üretim ve birikimin sürekli olarak genişletilmesiyle ve (elde edilen) gelirin daimi olarak yeniden sermayeye dönüştürülmesiyle sağlanır. Diğer taraftan üretici kitleler ihtiyaçların vasat seviyesine bağlı kalmayı sürdürür; kapitalist üretimin doğası uyarınca buna bağlı kalmayı sürdürmek zorundadırlar." (ADT II: 535)

Marx, ADT'de hızlı fiyat değişmeleri dolayısıyla fiyatlar ile değerler arasındaki uyumsuzluktan dolayı çıkan krizlerden bahseder ancak bunları incelemenin henüz genel olarak sermayenin incelemesi sırasında mümkün olmadığını söyler; çünkü genel olarak sermayenin incelenmesinde fiyatların değerlerle özdeş olduğu, sapmadığı varsayılır. (ADT II: 515) Marx böyle pek çok yerde kendi yöntemi gereğince soyuttan somuta giderken daha somut konuları ileride sermayenin gerçek hareketini inceleyeceği sıraya erteler. Bu bağlamda krizin gerçek sebebi nedir sorusuna da bir cevap vermemiş; daha doğrusu kısmi cevaplar vermiş olur. Çünkü örneğin alım ve satımın zaman ve mekanda ayrışmış olması; bu, krizin en genel biçimi, en genelleştirilmiş ifadesi, en soyut biçimi, krizin sebebi değildir.

> "Eğer birisi onun sebebini sorarsa; *onun soyut* biçiminin; onun ihtimalinin biçiminin nasıl olup da ihtimalden gerçekliğe dönüştüğünü öğrenmek istiyordur" (ADT II: 515)

Marx pek çok kriz örneği verir ADT'de; buradan çıkan sonuç pek çok krizin birbirinin içine geçebileceği, birbirine dönüşebileceğidir. Krizler dışsal bir nedenle çıkabilecekleri gibi içsel yanlış kararların sonucu da türeyebilirler. Krizin somuttaki görünür sebebi ne olursa olsun ve çeşitli problemler sonuçta genel bir aşırı üretime dönüşebilse de bunun asıl sebebi kapitalizmin genel olarak aşırı üretmeye eğilimli olması pazar sınırını hesaba katmamasıdır. Çünkü her bir kapitalist sermayesini en son sınırına kadar verimli olarak çalıştırmak

zorundadır. Marx ADT'de rekabet konusuna girmez; halbuki kapitalisti buna zorlayan bizzat rekabettir. Burada neoklasik modelin tam rekabet koşuluna benzeyen bir durum vardır. Çok sayıda kapitalist veri piyasa fiyatından üretebildiği kadar üretmek durumundadır. Pazarın her üretimi massedeceği umulur. Neoklasiklerin zamansız modeli dışında Marx üretim ve dolaşım sürecinin zaman gecikmeleri ve bunun getirdiği dengesizlikleri; hatta modern teorinin 'overshooting' mekanizmalarını da kullanır. Neoklasik modelin tersine piyasa, Marx'ta, fiyat mekanizmaları yoluyla, düzgün negatif geri beslemelerle devamlı dengeye gelici şekilde değil; kimi zaman krizlere de yol açan çevrimler şeklinde; pozitif geri beslemelerle (örneğin zoraki satışlar vb gibi mekanizmalarla) aşırıya giden ve dengesizliklerin bazen kendi kendini beslediği bir sistem olarak tasvir edilir.

ADT'deki bu bölüm, kriz üzerine Marx'ın derli toplu ilk yazısı olmakla beraber; aynı zamanda birçok eksiği olan bir parçadır. Öncelikle bütün görüşler birilerinin eleştirisi temelinde ifade edilirken pozitif bir teori; Marx'ın kendi fikirleri bir düzen içinde ancak parça parça sahneye çıkar. Teorik bir bütünlük tam olarak yoktur ve henüz yayımlanmak için değil kendi için alınmış notlar olması dolayısıyla çok sayıda tekrar vardır. Buna karşılık teori bazen en can alıcı noktalarda yarıda bırakılmaktadır; çünkü hem metodolojik olarak daha somuttaki genel bir analize girişilmek henüz amaçlanmamaktadır, hem de yazının gidişatı eleştirilenlerin fikir akışıyla yakından bağlı olmak ve onların sınırlarında dolaşmak zorundadır.

Bu sınırların bazıları salt eleştirel platformda kalınmadığı, pozitif bir teorinin kurulmaya çalışıldığı *Kapital* ciltlerinde aşılacaktır.

IV

KAPİTAL

Olgun Kriz Teorisinin Yarım Kalmış Sunumu

Marx, *Kapital*'in 1. cildinin -hayatı süresinde basılmış tek cilt- girişinde 1865'de yazdığı önsözde *Kapital*'i EPEK'in bir devamı olarak niteler. Uzun süren hastalığı -ciddi bir karaciğer hastalığından muzdaripti- yüzünden çalışmasının sürekli kesintiye uğraması nedeniyle eserini bu kadar geç bitirdiğini belirtir. İlk 3 bölümün de EPEK'in özünün özetinden oluştuğunu ifade eder. *Kapital*'in bu ilk cildi aslında kriz teorisi için bu zamana kadar özetlediğimizden çok fazla değişik şey içermez. Çünkü Marx'ın takip ettiği yöntem açısından kriz teorisi daha sonraki bölümlerde yer alacak konulara daha yakındır. Yine de Almanca baskısına yazdığı sonsöz bir kriz kehanetiyle biter.

> "Kapitalist toplumun hareketine özgü çelişkiler kendilerini pratik burjuva üzerinde en çarpıcı şekilde içinde modern sanayinin işlediği devrevi (periodik) çevrimlerde ve onun taçlandırıcı noktası evrensel krizde gösterir. O kriz bir kez daha yaklaşıyor; gerçi henüz başlangıç noktasında; ama sahnesinin evrenselliği ve eylemliliğinin yoğunluğu, diyalektiği kutsal Prusya-Alman imparatorluğundaki türedi asalakların kafasına bile çakacaktır."[10]

10) Karl Marx, *Capital* 1, (K I), s. 29, 1977 (1873), Progress Publisher, Moskova. Kapital hakkında verilen alıntılar Sol Yayınları'nın Türkçe *Kapital* çevrisinden verilmiştir. Böylece Türk okuyucusu bu alıntılara örneğin Marx'tan verilen alıntıların sık sık yabancı dildeki Toplu Eserler baskılarına atıfla verildiği durumlara göre daha kolay ulaşabilecektir. Ancak bu alıntılar Progress Publisher'ın Moskova baskısından kontrol edilerek ve zaman zaman da mümkün olduğunca az değişiklikler yapılarak aktarılmıştır. Eserin1. ve 2. ciltleri için *Capital*'in 1977, 3. Cilt için 1975 baskısı kullanılmıştır.

Engels'in 1886'da epeyce gecikmiş olarak nihayet yapılan İngilizce çeviriye yazdığı önsözde de yine bir kriz kehaneti vardır ama bir az daha değişik bir biçimde; dönemsel krizler yerine kronik bir bunalım (depresyon) olarak:

> "Üretici güç, geometrik oranla arttığı halde, pazarların genişlemesi en iyi halde aritmetik oranla artmaktadır. 1825'ten 1867'ye kadar durmadan yinelenen onar yıllık durgunluk, gönenç, aşırı üretim ve kriz çevrimi gerçekten ömrünü tamamlamış görünüyor; ama yalnızca bizi daimi ve kronik bir bunalımın bataklığına bırakmak için." (Marx, K.I: 17)

İşin aslına bakacak olursak, *Kapital*'de ve önceki eserlerinde tasvir ettiği türden irili ufaklı pek çok krize rağmen Marx ve Engels'in beklediği o büyük ve evrensel kriz en azından bekledikleri yakın zaman içinde gelmedi. Tersine 1880'ler nispeten kuvvetli bir büyüme dönemi oldu. Bu gelişme Bernstein gibi kimi önemli marksistlerin Marx'ın kapitalizmle ilgili analizlerini sorgulayan 'revizyonist' akıma yol açtı. Marx sonrası marksist kriz teorileri de bu gelişmeden etkilendi ve kısmen farklı yönlere savruldu. Yine de şimdilik konumuz bunlar değil.

Dediğimiz gibi Marx'ın ve Engels'in *Kapital* 1. Cilt'e yazdıkları önsöz ve sonsözleri, kriz kehanetleriyle başlar. Buna karşılık kriz konusu 1. Cilt'te bu önsözlerden bekleneceği kadar önemli bir yer tutmaz. Bunun sebebi bu ilk ciltte fabrika koşulları ve kapitalist gelişmenin tarihi ile ilgili çok sayıda somut örnek vermiş olmasına rağmen Marx'ın teorik modelinin sermayenin ve metanın (ve meta olarak sermayenin) soyut biçimlerini incelemekle işe başlamasıdır.

Daha önce EPEK ve ADT'de yaptığı krizin soyut ihtimali dediği ve Say Kanunu'nu eleştirdiği tezleri daha derli toplu olarak bir kez daha sunar.

> "Her satış bir satınalma, her satınalma bir satıştır diye, meta dolaşımının satış ile satın alma arasındaki zorunlu bir dengeyi gösterdiğini söylemek kadar çocukça bir dogma olamaz. Eğer bu fiili satış sayısının satınalma sayısına eşit olduğu anlamda söyleniyorsa boş bir yinelemedir. Ama bu sözün asıl amacı, her satıcının pazara alıcısını da birlikte getirdiğini ispatlamaktır. (...) Satınalanın elinde meta, satanın elinde para vardır. Ortada alıcı olmadan kimse satamaz. Ama salt o satıyor diye de, karşısındakiler almak zorunda değildir. Dolaşım doğrudan trampanın koyduğu zaman, yer ve bireylere bağlı bütün sınırlamaları ortadan kaldırır, ve bunu trampadaki birisinin kendi ürününü elden çıkarması ve bir başkasının bu ürünü elde etmesiyle ortaya çıkan dolaysız özdeşliği, satış ve alış antitezlerine bölerek yapar. Bu iki bağımsız ve karşıt fiilin (antithetical) bir iç birlik (unity) olduğunu söylemek, aslında, bu iç birliğin (oneness) bir dış antitezle kendini ifade ettiğini söylemekle aynı şeydir. Eğer bir metaın, tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki ev-

> resi arasındaki zaman aralığı pek büyük ise ve satış ile satınalma arasındaki bölünme çok belirli hale gelmişse, aralarındaki iç bağ, yani bunların iç birliği, kendisini bir kriz yaratarak ortaya koyar. (...) Bu nedenle bu (hareket) tarzları, bir bunalım olasılığına -evet yalnızca olasılığına işaret ederler. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi, uzun bir dizi ilişkilerin sonucudur, ve bizim şimdiki basit dolaşım noktamız açısından varlıkları henüz söz konusu değildir." (K.I: 129)

Daha sonra Marx, EPEK'te ilgilendiği para teorisine döner. ödeme aracı olarak para ile ilgilenmeden önce değişim aracı olarak niteliklerine bakar ve bu arada paranın miktar teorisini daha doğrusu oradaki sebep sonuç ilişkisinin yönünü eleştirir.

> "Metaların fiyatlarındaki bir genel düşme ile, meta kitlesinin artışı, fiyatlarının düşmesine orantılı olmak kaydıyla ya da dolaşımdaki paranın hızının azalışının aynı oranda olması kaydıyla, dolaşım aracı miktarı sabit kalır. Metaların kitlesinin daha hızlı artması ya da dolaşım hızının azalması, fiyat düşmelerinden daha çabuk olması kaydıyla dolaşım aracının miktarı artar. Çeşitli etmenlerdeki değişmeler karşılıklı olarak birbirlerini yok edebilirler. Ve böylece bunlardaki sürekli kararsızlığa karşın fiyatların gerçekleşecek genel toplamı ile dolaşımdaki para miktarı sabit kalır; bu nedenle özellikle uzun dönemleri dikkate alırsa, herhangi bir ülkede dolaşımdaki para miktarının ortalama düzeyinden sapmaları ilk bakışta umduğumuzdan çok daha küçüktür. Sınai ve ticari krizlerden ileri gelen devresel bozulmalar ve daha ender olarak da para değerindeki dalgalanmalardan kaynaklananları, kuşkusuz bu kuralın dışındadır.
>
> Dolaşım aracı miktarının, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ile ortalama dolaşım hızı tarafından belirleneceği yasası, şöyle de ifade edilebilir: metaların değerlerinin toplamı ile bunların başkalaşımlarının ortalama hızı belli ise, para olarak dolaşımda bulunan değerli madenin miktarı, bu madenin değerine bağlıdır. *Bunun tersine, fiyatların dolaşım aracının miktarı ile belirlendiği ve bunun da ülkedeki değerli madenlerin miktarına bağlı olduğu düşüncesi yanlıştır.* (abç.) Bu düşünce, onu ilk benimseyenler tarafından şu saçma varsayıma dayandırılmıştı: dolaşıma ilk girdikleri zaman metalar fiyattan yoksundu; para da değerden; meta yığınından belli bir kısım, değerli maden yığınından belli kısımla değişilir."* (K.I: 138)

---

* Bu kısmı biraz uzun alıntıladık çünkü Marx'ın günümüzdeki önemi de açık olan ve çoğu iktisatçı tarafından krizlerle ilişkilendiren parasalcı tezler hakkında en derli toplu fikir beyanlarından biridir. Ancak dikkat edilmeli ki Marx burada kredi parayı (banknotları) hesaba katmaz; madeni para; altın ve gümüşten bahseder. Zaten o dönem Avrupası'nda hala kredi paranın (ister isteğe bağlı, ister zorunlu tedavülde olsunlar, banknotların) karşılığı net olarak altına bağlıydı. Marx ileride kredi paraya da değinecektir.

Marx, daha sonra daha önce de değindiğini gördüğümüz paranın ödeme aracı olarak işlev görmesine gelir. Ve bu durumun krizle ilgili önemli yönlerini vurgular.

> "Paranın ödeme aracı işlevi, sınırsız bir çelişkinin varlığına işaret eder. ödemeler birbirini dengeledikleri sürece, para, yalnızca hesap parası, bir değer ölçüsü olarak düşünsel bir işlevi yerine getirir. Fiili ödemeler yapılması gerektiği sürece, para, artık bir dolaşım aracı, ürünlerin değişiminde geçici bir etmen olarak hizmet etmez. Toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, değişim değerinin bağımsız varlık biçimi, evrensel meta olarak iş görür. Bu çelişki, para krizi diye bilinen iktisadi ve ticari bunalımların bu evrelerinde açıkça görülür.[11]
>
> Bu gibi krizler ancak, uzayıp giden ödemeler zincirinin ve bunların kapanması için yapay bir sistemin iyice geliştiği yerlerde görülür. Bu mekanizmada genel ve yaygın bir bozukluk olduğu zaman, bunun nedeni ne olursa olsun, para birdenbire ve doğrudan hesap parasının düşünsel biçiminden çıkar ve nakit para halini alır. Sıradan mallar artık onun yerini alamaz. (...) Krizin öngününde, burjuvazi bolluğun verdiği sarhoşlukla kendine güven içerisinde, parayı boş bir hayal ilan eder. Yalnızca meta paradır. Ama şimdi her yerde şu çığlık: Yalnızca para metadır. Karacanın su peşinde koşması gibi onun ruhu da para, o biricik servet peşinde nefes nefesedir. Kriz sırasında metalarla onların değer-biçimi, para arasındaki zıtlık (antitez) mutlak çelişki düzeyine yükselir. Bu gibi durumlarda, para hangi biçimde görünürse görünsün hiç önemi yoktur. Ödemeler ister altın ile, ister banknot gibi kredi parasıyla yapılsın para kıtlığı devam eder." (K.I: 152-153)

Marx, bu kriz aşamasında para kıtlığını yoğunlaştırmak için kimi banker vb türü para kapitalistlerinin kasıtla hileli yollar kullandıklarına ilişkin haberlere de atıf yapar. Sonuçta bir ticari kriz belli bir aşamada kendini para darlığı şeklinde gösteriyorsa, kimi kapitalistlerin de buna ilişkin spekülasyon yapmaları ve spekülasyonlarının başarısı için her tür yolu kullanmaları da normaldi. Marx, kredi paranın da paranın ödeme aracı olarak işlevinden doğrudan türediğini belirtir. Ancak burada bahsettiği, banknotlar biçiminde banka parasıdır. Bankaların açtığı krediler değil. Yine de bu ikisi arasında hem mantıksal hem tarihsel geçiş son derece kısadır.

---

11) Marx, burada bir dipnotla "bu her krizin bir safhası olarak para krizi, yine para krizi adıyla anılan ama bağımsız bir olgu olarak kendi başına da ortaya çıkabilen ve sanayi ile ticaret üzerinde dolaylı bir etki yaratabilen belirli bir kriz biçiminden ayırt edilmelidir" uyarısını yapar. Bahsedilen ikinci tür para krizi daha sonraki literatürde mali krizler, finansal krizler denilen borsa, bankacılık ve finans kesimindeki, yani para-sermaye alanının krizidir.

Marx'ın krizlerin işçi sınıfı üzerindeki yıkıcı etkisini anlattığı ileriki kimi sayfalarda bir krizin ilginç bir tasviri varken sonraki sayfalarda yoksul kesimin şiddetli yıkımının krizlerin sadece devrim için bir fırsat gibi görülmediğinin ve işçi sınıfının gücünü yıpratan bir unsur olarak görüldüğünün de kanıtı olarak ele alınabilir.

> "Anımsanacağı gibi 1857 yılı, sınai çevrimlerin dönemsel olarak onunla sona erdiği krizlerden birinin patlak verdiği yıldı. Bunu izleyen kriz 1866 yılına rastlıyordu. Çok miktarda sermayenin kendi yatırım alanından, para piyasasının büyük merkezlerine kaymasına yol açan pamuk kıtlığı nedeniyle kriz, bu kez, özellikle mali bir niteliğe bürünmüştü. O devasa Londra Bankası'nın iflası ve hemen arkasından bir yığın düzenbaz şirketin çöküşü, 1866 yılında krizin patlamasının işareti oldu. Darbeyi yiyen Londra'daki büyük sanayi kollarından birisi de, saç gemi yapımı idi. Bu alandaki büyük işadamları, satışların iyi olduğu sırada, ölçüsüz aşırı üretim yapmakla kalmayıp, kredi akımının devamlı olacağı düşüncesiyle büyük sözleşmeler de yapmışlardı. Oysa şimdi korkunç bir tepki doğmuştu ve bu, şu anda bile (Mart 1867 sonu) bu kolda ve Londra'daki diğer sanayi kollarında devam ediyordu." (K.I: 685)

Marx daha sonra sayfalar boyunca bu krizin işçi sınıfının en iyi ücret alan kalifiye kesimini bile nasıl sefalete ittiğini betimler.

Yukarıdaki alıntı; ki özellikle diğer *Kapital* ciltlerinde böyle ve hatta daha geniş çok sayıda somut kriz tasvirine rastlanır; Marx'ın krizleri basit, tek nedenli mekanizmalar olarak düşünmediğini gösterir. Kriz tek veya birçok sebepten dolayı tek veya bir kaç sektörde başlayabilir; başka sektörlere bulaşırken şekil değiştirebilir. Mali kriz özelliği kazanır veya bir mali krizden etkilenebilir. Bir spekülasyondan doğabileceği gibi kendisi de spekülasyon doğurur. Kredi sistemi ile yoğunlaşır. Kimi mekanizmalarla kendi kendini besleyerek oldukça uzun süren bir bunalıma dönüşebilir vb...

Marx, *Kapital*'in 2. cildinde daha farklı kriz mekanizmaları ile de ilgilenmiştir. *Kapital* 2. cilt daha önce Shoul'un, Say Kanunu ile ilgili olarak Marx'ın kimi zaman bu kanunu kabul ettiği noktada da krizleri gösterdiğine ilişkin yorumuna temel oluşturan modellerin olduğu cilttir. (Shoul:1957) Marx burada fizyokratların ortaya çıkardığı 'tableau economique'in geliştirilmiş bir versiyonunu kurar. Ve bu modeli basit yeniden üretim (birikimin olmadığı), ve genişleyen yeniden üretim (yatırımın, sermaye birikiminin olduğu) olmak üzere iki alt model olarak geliştirir. Bu modelde iki departman vardır. Birinci departman üretim araçları üreten (yatırım malları üreten) sektördür. İkinci departman tüketim malları, nihai mallar üreten sektördür.

Böylece c=değişmeyen sermaye, v=işçi ücretlerine harcanan değişen sermaye

ve s=artık değer miktarı olarak ifade edildiğinde 1. yani üretim malları üreten sektörün üretimi

$$w_1=c_1+v_1+s_1 \text{ olacaktır.}$$

Aynı şekilde $w_2=c_2+v_2+s_2$ ise 2. departmanın yani tüketim malları sektörünün üretimini gösterir. Basit yeniden üretimde artık değer yatırıma yönelmez; tamamen kapitalistlerce tüketime harcanır. Bu durumda denge koşulu

$$c_1+c_2=c_1+v_1+s_1 \text{ ve } v_1+s_1+v_2+s_2=c_2+v_2+s_2\text{'dir.}$$

Yani, kullanılıp tüketilen değişmeyen sermaye, üretim malları dalının üretimine; kapitalist ve işçilerin tüketimin toplamı da tüketim malları departmanının üretimine eşit olmalıdır.

Bu iki denklemden her iki taraftaki ortak terimler kaldırıldığında ikisi de aşağıdaki tek denge şartına dönüşür

$$c_2=v_1+s_1$$

Bu eşitlik , toplam toplumsal sermayenin aynı ölçekte yeniden üretimin sürmesi için gerçekleşmesi gereken bir koşulu belirtmektedir. (Bottomore, 1993: 635)

Genişletilmiş yeniden üretimi ele alırsak bu denklemler biraz daha karışır. Bu durumda artık değerin bir kısmı tüketilmeyip yatırıma dönüşecektir. Ve toplam çıktı bir önceki döneme göre daha büyük olacaktır. Sermaye birikimi için kullanılan artık değer parçası ($\Delta c+ \Delta v$) olacaktır. İlk olarak kapitalistlerin hiç tüketmedikleri ve artık değerin tümünü, yatırıma dönüştürdüklerini varsayarsak; her kesim kendi artık değerini tümüyle kendi birikimi için kullanacak ve;

$$s_1= \Delta c_1+ \Delta v_1;\ s_2= \Delta c_2+ \Delta v_2 \text{ olacak;}$$

$$w_1=c_1+v_1+ \Delta c_1+ \Delta v_1 \text{ ve } w_2=c_2+v_2+ \Delta c_2+ \Delta v_2$$

yeni üretim değerleri olacaktır.

Marx'ın basitleştirmek amacıyla kullandığı varsayıma göre iki organik bileşim oranı c_1/v_1 ve c_2/v_2 sabit olduğundan, $\Delta c_1/ \Delta v_1$ ile $\Delta c_2/ \Delta v_2$ de sabit olacaktır. Böylece artık değer sabit oranlarda değişen ve değişmeyen sermayeye dönüşecek ve böyle iki birikim oranı ortaya çıkacaktır. Bu oranları k_v ve k_c olarak kabul edelim; elbette $k_v+k_c=1$ olacaktır.

Üretim denklemlerimiz şimdi şöyle olacaktır:

$$w_1=c_1+v_1+k_cs_1+k_vs_1 \text{ ve } w_2=c_2+v_2+k_cs_2+k_vs_2$$

Şimdi değiştirilmek üzere pazara sunulan yeni değer büyüklükleri nedir? Artık değerin (s) tamamı biriktirildiği için Departman I, v_1 ve k_1s_1 miktarlarını satmalıdır; bu arada da c_1 ve k_cs_1 miktarlarını tüketir. (Bunların hepsi üretim araçlarıdır.) Departman 2 ise hepsi de tüketim araçları olan v_2 ve k_cs_2'yi tüketirken pazara c_2 ve k_cs_1 büyüklüklerini sunar. Bu durumda denge şartı,

$$v_1+k_vs_1=c_2+k_cs_2 \text{ olacaktır.}$$

Eğer kapitalistler artık değerin bir bölümünü tüketecek olurlarsa $(k_c+k_v) < 1$ olacak ve tüketilecek artık değer bölümü de denklemlerde aşağıdaki gibi yerini alacaktır,

$$w_1=c_1+v_1+k_cs_1+k_vs_1+(1-k_c-k_v)s_1$$

$$w_2=c_2+v_2+k_cs_2+k_vs_2+(1-k_c-k_v)s_2$$

Bu durumda denge şartı şudur,

$$v_1+k_vs_1+(1-k_c-k_v)s_1=c_2+k_cs_2;$$

ki bu eşitlik de şuna indirgenebilir;

$$v_1+s_1(1-k_c)=c_2+k_cs_2$$

Artık değerin bir bölümünün kapitalistler tarafından tüketildiği kabul edildiğinde iki kesimin birikim oranlarının eşit olduğu varsayımı için bir gerekçe kalmaz. Bu durumda k_c; k_{c1} ve k_{c2}; k_v ise k_{v1} ve k_{v2} olarak ayrı departmanlara göre farklı birikim oranları olarak ifade edilebilir.

Böylece temel denge şartı da,

$$v_1+s_1(1-k_{c1})=c_2+kc_2s_2 \text{ halini alır.}$$

> "Yukarıdaki eşitlik, Marx'ın yeniden üretim süreci çözümlemesinin önemli bir sonucunu göstermektedir: yeniden üretim iki birikim oranı k_{c1} ve k_{c2}'nin keyfi biçimde seçimi ile bağdaşmamaktadır. İkisinin de birbiriyle uyumlu olması gerekir, aksi halde yeniden üretim süreci belirsizleşecektir.
>
> Genişletilmiş yeniden üretimin temel ilişkisi toplam toplumsal serma-

> yenin herhangi bir pazar ve efektif talep sorunu olmadan nasıl büyüyebileceğini göstermektedir. Bu olanak değişmeyen sermaye (sabit sermaye olacak, C.A) durumunu da kapsayacak şekilde genişletilebilir, hatta daha önemlisi hem üretkenlikteki artışların ve hem de sermayenin organik bileşimi ve artık değer oranlarındaki değişikliklerin katılması da olanaklıdır. Bu gibi değişikliklerle birlikte tüm önemli değişkenlerin zamanın fonksiyonları durumuna gelmesi denge koşullarını oldukça sıkı hale getirir." (Bottomore, 1993: 636)

Marx'ın yeniden üretim şemaları iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Birincisi bunlar kapitalizmin orantılı biçimde büyüyebileceği ve sonunda krizlerin şart veya kaçınılmaz olmadığı şeklinde yorumlandı. Bu yorumdan da iki ayrı sonuç çıktı. Rosa Luxemburg gibi radikaller Marx'ın şemalarının yanlış olduğunu düşünüp onu düzeltmeye kalktılar ve krizin kaçınılmazlığını gösteren şemalar bulmaya çalıştılar. Tugan Baranovski ve Hilferding gibileri ise eğer planlı bir müdahale ile kapitalist piyasanın 'anarşik' yapısı kontrol edilirse denge şartlarını gerçekleştirecek uygun sektörel orantılara sahip bir üretimin mümkün olabileceğini; yani bu takdirde krizlerden kaçınılabileceğini düşündüler.

Tıpkı yukarıdaki alıntı gibi çağdaş çok sayıda yazarın yorumları ise bu şemaların soyut denge şartlarını gösterdiği, bunlardan kalkarak kapitalizmin somut işleyişi ve krizler hakkında bir şey söylenemeyeceği yolundadır.

Bizim kanımızca Marx'ın bu şemaları onun somuttan soyuta ve soyuttan tekrar somuta giden yönteminin ara aşamasını oluşturur; yani soyut kapitalizmin genel denge şartlarını ifade eder. Özellikle Sismondi-Malthus ile Say-Ricardo ikilileri arasındaki tartışmadaki genel kargaşayı da aydınlatıcı bir işlev takınarak ekonomi politiğin en kafa karıştıran sorunlarından birini açıklamaya katkıda bulunmuştur. O sorun, 'kapitalizmin kendi kendine içsel dinamikleriyle, dışsal desteklere, pazarlar vb, ihtiyaç duymadan yaşayabilir ve hatta büyüyebilir mi?' sorusunun cevabıdır. Sismondi ve Malthus kapitalizmin içeride veya dışarıda kapitalizm dışı ek bir efektif talep kaynağı bulmadan kendini yeniden üretemeyecek bir 'üretim tarzı' olduğu iddiasındaydılar. Malthus için bu ek talep üretici olmayan sınıfların özellikle de toprak sahiplerinin tüketimi iken Sismondi için dış pazarlar veya işçi ücretlerinin artırılması idi. Pek çok eksik tüketim teorisi doğrudan veya dolaylı olarak kapitalizmin ürettiği artık değeri kendi yarattığı taleple absorbe edemeyeceği ve daimi bir efektif talep azlığı sorunu yaşayacağı tezine yaslanır. Marx, Say ve Ricardo'ya karşı kapitalist üretimin dengesizliklere eğilimini vurgularken, polemiğe girişirken, Sismondi ve Malthus'a kapitalizmin dengesizliğe eğilimli olmasına karşın kendisini yeniden üretebilen (ve genişleyerek yeniden üretebilen) bir üretim tarzı olduğunu vurgulayarak karşı çıkar. Ayrıca Malthus vb özelinde bu efektif talep sorunu, ar-

tık değerin gerçekleşmesi sorunu değil de bütün üretimin gerçekleşmesi sorunu biçiminde sunulur. Halbuki mesele Marx'ın yaptığı gibi artık değerin gerçekleşebilmesi olarak konulursa örneğin işçilerin ücretlerinin yükselmesinin bu duruma ilaç olmayacağı ortaya çıkmaktaydı. Sismondi'nin efektif talep sorununu ve bundan doğan krizlere çare olarak işçi ücretlerinde artış yapılması olsa olsa gerçekleşecek artık değer oranını düşürür. Ancak bu da ekonomiyi tam tersine kar oranlarının düşmesi nedeniyle krize karşı daha kırılgan bir hale sokabilir. Nitekim Marx, eksik tüketimci kriz teorilerine karşı göreceğimiz gibi bunları vurgulamaktadır.

> "Krizlere efektif tüketim veya efektif tüketici azlığının sebep olduğunu söylemek tam bir totolojidir. Kapitalist sistem, dolandırıcılarınki ve sob forma pauperis (dilencilik kılığı altında) hariç tutulursa, efektif olanlar dışında başka bir tüketim tarzı tanımaz. Metaların satılamıyor olması demek, onlar için hiç bir efektif alıcı yani (metalar son tahlilde ya üretici veya bireysel tüketim için satın alındığından) tüketici bulunmuyor demektir. Fakat biri bu totolojiye, daha derinlikli bir sebep görüntüsü vererek, işçi sınıfının kendi ürettiği üründen çok az bir kısımı alabildiğini ve kötülüğün, o daha büyük bir pay aldığı ve bu şekilde ücretleri yükseldiği takdirde ortadan kalkacağını söylediğinde; buna karşılık ancak, krizlerin daima, işçilerin tüketimleri için yıllık üründen daha fazla pay aldıkları dönemlerce hazırlandıkları söylenebilir. Bu basiretli ve 'basit' (!) sağduyunun avukatlarının görüş açısından böyle bir dönemin, daha ziyade, krizleri ortadan kaldırması gerekirdi. Öyleyse, kapitalist üretimin, iyi ve kötü niyetten bağımsız biçimde, çalışan sınıfın göreceli bir refahı ancak geçici olarak elde etmesine neden olacak şartları içerdiği görülecektir. Ve bu durum da daima gelmekte olan bir krizin habercisi olacaktır." (Marx, 1977, C.II: 415.)

Kapital II'de Marx, sabit sermayenin dönemsel krizler bakımından bir maddi temel oluşturduğundan da bahseder. Konuyu sermayenin dönüş hızını ve bu dönüş hızının çevrimlerini incelediği "Gelişmiş Sermayenin Toplam Devri. Devir Çevrimleri" adlı 9. Bölüm'de inceler. Ricardo'nun *Principles*'ında kar oranlarını etkileyen unsurlardan en önemlilerinden biri sermayenin devir (turnover) hızı olduğu malumdur. Senede bir kez devir yapan bir sermaye ile diğer her şey aynı olmak kaydıyla senede iki kez dönebilen sermayenin kar oranı birbirinden farklıdır. Fakat Marx, devir hızı ve kar oranları konusunu işlemekle birlikte kriz vurgusunu sabit sermaye yatırımlarının devir hızı üzerinden yapar. Ona göre, kapitalist üretim tarzı geliştikçe daha kompleks yatırımlar yapıldığından sabit sermayenin yaşam süresi uzamaktadır. Fakat diğer yandan bu sabit sermaye fiziksel ömrünü tamamlamasından çok önce Marx'ın de-

yişiyle manevi (moral) olarak ömrünü tamamlamaktadır. Çünkü yeni teknik gelişmeler eski yöntemler üzerine yapılmış yatırımları (makineler vb) daha onlar maddi olarak yıpranmadan modası geçmiş hale getirmektedir. Böylece bu sabit sermaye yatırımlarının fiziki ömrü daha uzun olmasına rağmen sabit sermaye yatırımlarının toplam ortalama ömrünü tahmini on yıl olarak kabul eder. Ve bu ömrü on yıllık sanayi çevrimlerinin maddi temeli gibi düşünme eğilimindedir. Marx, tek tek yatırımların başlangıç ve bitiş sürelerinin birbirine denk gelmediğinin farkındadır. Ülkenin mevcut sermayesinin önemli bir kısmının yıllar boyunca sabit sermaye olarak donmuş, hareketsiz bir vaziyette kalma etkisinin, bu yatırımların birisi ömrünü tamamlarken bir başkasının başlaması veya bazıları faaliyet gösterirken yenilerinin başlayıp başka bazılarının ise ömrünü tamamlamak üzere olmasından ötürü yumuşayacağının da farkındadır ama yine de bu sorunun önemli olduğunu düşünür.

> "Şurası aşikardır: sabit bölümünün bağlı kaldığı bir dizi yılı kapsayan iç içe geçmiş dönüş hızlarının çevrimi dönemsel krizler için bir maddi temel oluşturur. Doğrudur, sermayenin yatırıldığı dönemler birbirinden farklı ve zaman açısından aynı zamana denk gelmekten uzaktır. Ama, bir kriz daima yeni ve büyük çaplı yatırımların bir başlama noktasını oluşturur. Bu sebepten, bir bütün olarak toplumun bakış açısından, bir sonraki dönüş (turnover) çevriminin yeni bir maddi temelini de..." (C.II: 189)

Marx, daha sonra değişen sermayenin de devir hızını ele alır. Farklı devir hızları, diğer her şey sabit kalırsa, farklı artık değer miktarları üretmektedir. Aynı şekilde, kapitalist bir toplumda bu gerekli para-sermaye miktarının da farklı olması anlamını taşır. Marx burada toplumun komünist bir toplum olması halinde böyle bir para-sermayeye ihtiyacı olmayacağını öne sürer. (C.II: 318) Ama sonuçta örneğin demiryolları, yollar gibi büyük yatırımlarda daha net gözüken bir sorun ortaya çıkar. Bu tür yatırımlar uzun bir süre piyasadan emek, ham madde ve her tür üretim girdisini çekmekte; yani bir talep yaratmakta ancak karşılığında uzun süre bir arz yaratmamaktadır. Buna karşılık bu girdiler için para sermayeyi piyasaya sürmektedir. İster para sermaye ister daha genelde dolaşan sermaye, üretimi devam ettirmek için piyasaya harcanmak zorundadır. Ve bunların ne kadar olduğunun önceden hesaplanması gerekir. Ancak kapitalist toplumda "toplumsal akıl yürütme daima *post festum* olarak kendini ortaya koyar ve büyük rahatsızlıklar (disturbances) ortaya çıkabilir, çıkmak zorundadır." (C.II: 319) Herhangi bir arz olmadan para sermayenin kullanılması, doğrudan para piyasası üzerinde yük bindirebilir. Veya arz olmadan yaratılmış talep para piyasasındaki bir rahatlık sonucu spekülatif işlemlere yol açabilir. Pek çok işadamı kendi işleri için ayırmaları gereken değişen ser-

mayelerini demiryolları hisselerine vb, spekülatif kar amacıyla yatırırlar ve kendi işletmelerinde bir dolaşan sermaye darlığı yaşarlar. Bunu gidermek için krediye başvururlarsa bu kez para piyasası üzerindeki yük ağırlaşır. Aynı anda bir sürü borsa simsarı, avukat, muhasebeci vb her hangi bir değer üretmeden bu ortamda büyük kazançlar sağlar. Ve onların lüks, ithal mal talepleri de artar. Bu genel olarak fiyatları artırırken mevcut para-sermaye veya daha genelde değişen-sermaye için gerekli miktarın daha da artmasına sebep olur. Diğer yandan özellikle ithal mal ticaretinde fiyat artışlarının güdülediği spekülatif maceraların yoğunluğunu artırır.

Benzer bir sorun sadece demiryolları gibi uzun süre alan yatırımların değişen sermaye üzerindeki bu tür etkisiyle sınırlı değildir. Aynı şey uzak bölgelere, örneğin o dönemde İngiltere'nin sömürgesi ve en çok ticaret yaptığı ülkelerden biri olan Hindistan'a yapılan mesela pamuklu kumaş ihracatı gibi dallarda da meydana gelir. İşlerin sık sık görüldüğü üzere kredi ile yapılıyor olması bu kriz ihtimalini daha da kuvvetlendirir. Ve ister ticaret dengesinde avantajlı olan ülkede ister ticaret dengesi açık veren ülkede oluşsun bir kriz bir süre sonra diğer ticaret ortağı ülkede de kriz doğurabilir.

Kredi ile yapılan yabancı mal alımlarının mesela Hindistan'da uzun süre devam ettiğini, kredi sürelerinin uzadığını varsayarsak, Hint para piyasaları sıkışır. Bu ödemelerin aksaması İngiliz piyasalarını da sıkıştırır. Hindistan'daki İngiliz firmaları sıkışıklık nedeniyle borçlarını hızlıca toplamaya ve kredi sürelerini kısaltmaya başlarsa işler daha da kötüleşir. Normal durumlarda aslında İngiliz ve Hint mallarının alım satımının birbirini dengelemesi mümkündür. Böylece çok sorun yokmuş gibi görülür. Kredi ilişkilerinin riski de göz önüne çıkmaz. Ama bir kez bir tarafta satılamama ortaya çıkarsa... Bu kez diğer tarafın o mallar karşılığında gönderdiği diğer mallar da -mesela İngiliz malları Hindistan'da- satılamıyor diye, Hindistan'ın İngiliz liman antrepolarındaki malları da yığılmaya başlar. Bu tür krizlerin ilk olarak para piyasalarında ortaya çıkması aldatıcıdır.

> "Bundan dolayı, para piyasası krizi gibi görünen şey gerçekte bizatihi üretim ve yeniden üretim sürecindeki anormal koşulların bir ifadesidir." (C.II: 322)

Marx, üretim süresini (turnover of production) incelerken büyük yatırımlar sonucu hem sabit sermaye hem de bu nedenle süre uzadıkça gerekli dolaşan sermaye miktarının arttığına dikkat çeker. Sabit sermaye ve dolaşan sermayenin dönüş hızlarının farklılığının ve bunların yaratabileceği sorunları biraz önce tartıştık. Ancak kapitalist üretim tarzının gelişmiş şekillerinde ilginç bir özellik daha vardır. Eskiden daha az gelişmiş toplumlarda örneğin, yollar, kanallar, barajlar, vb gibi büyük yatırımlar çok uzun süreler alırdı. Ama bu top-

lumlar böyle işleri bir cins imece usulüyle, ya da devletin mecburi işçilik uygulamasıyla, belediye veya devletin parasal desteğiyle vb. yaparlar ve kapitalist üretim yöntemlerine başvurmazlardı. Aynı şekilde konut yapımı gibi işler de genellikle sipariş üzerine ve alınan avanslarla yapılırdı. Bu durumda da örneğin konutta bir satılamama veya sermaye yetersizliği içine düşme durumu olmazdı. Olsa olsa konut sahibi ödemeleri aksatırsa o konut yarım kalır veya gecikirdi. Ancak kapitalist sistem geliştikçe demiryolu vb gibi bu tür büyük yatırımlar ve konut yapımı da kapitalist yöntemlerle yapılır oldu. İlk tür işler için büyük anonim şirketler kuruldu; hisse senedi piyasaları ve büyük kredi mekanizmaları oluşturuldu. Konut piyasalarında da benzer bir gelişmeyle tamamen pazara yönelik, Marx'ın deyişiyle 'spekülatif üretim' yapılmaya başlandı. Artık bir inşaat şirketi dönümlerce araziyi alıyor, birçok blok yapıyor ve bunları satmaya çalışıyordu. Her iki durumda da kapitalistler kendi özkaynaklarının kat be kat üzerinde kaynak gerektiren işlere kalkışıyorlardı. İster kredi, ister menkul kıymet çıkararak olsun kendi paraları yerine 'başkalarının parası'nı kullanıyorlardı. Bu durumda bitmesi uzun süre alan bu tür büyük yatırımların girişiği üretim sırasında ödeme akışındaki herhangi bir darlık rahatlıkla bu şirketleri batırabiliyordu. Bu yatırımların spekülatif diye nitelenmesinin ayrı bir yanı daha vardı. Örneğin kentsel alanda yapılan büyük çaplı konut yatırımlarında kar marjları öyle düşük seviyelere inebiliyordu ki kapitalistin 'asıl karı inşaat bölgesini akıllıca seçerek toprak rantının yükselmesinden' kaynaklanıyordu. (C.II: 238) Marx'ın konut piyasası ve hisse senetleri piyasası üzerinde bu ikisini yan yana anlatarak ve konut piyasasının artık değişik türde çalışmasının krize yönelik etkisi üzerine söyledikleri adeta günümüz küresel krizinin doğmasına sebep olan morgıç krizinin ilk biçimlerinin güzel bir tasviridir.

> "Eskiden bir inşaatçı spekülasyon için belli bir dönemde en fazla üç veya dört ev inşa ederken şimdi büyük bir arazi parçası satın almak (kıta Avrupası jargonunda bu kural olarak 99 yıllığına kiralamak anlamına geliyor) ve kendi kaynaklarının 20 ila 50 misli üzerine çıkacak şekilde 100-200 ev inşa etmek durumundadır. Bunun için gerekli fonlar morgıç yoluyla (abç) sağlanmakta; elde edilen para inşaat süregiderken mütahitin kullanımına verilmektedir. Fakat sonra bir kriz gelir ve taksit ödemeleri aksarsa bütün bir girişim genellikle batar. (abç) En iyi durumda evler daha iyi bir zaman gelene kadar yarım kalır; en kötü durumda evler haraç mezat yarı fiyatına satılır. Bugün, böylesi büyük çaplı spekülatif inşaat yöntemine başvurmadan hiç bir mütahit ayakta kalamaz." (C.II: 238)

Marx, *Kapital* II'nin son bölümlerinde basit yeniden üretim şemalarını ele alırken yine sabit sermaye ve dolaşan sermaye ile bunların orantısı konusuna

gelir. Yukarıda ifade etmiş olduğumuz denge koşullarını göstermekle birlikte bu denge koşullarının her zaman tutamayacağına ilişkin orantısızlık örnekleri verir. Bu orantısızlıkların, emek ve sermayenin üretim dalları arasında akışıyla bir ölçüde düzelme imkanı varsa da "fakat bu tür her kaydırma da anlık sıkıntılar yaratmaya sebep olabilir" (C.II: 472) Marx'a göre benzer orantısızlıklar herhangi bir birikimin olmadığı basit yeniden üretimde bile nispi aşırı üretim ve krize neden olabilecektir. (C.II: 473)

Marx, 3. ciltte krizlerle ilgili daha somut örnekler verecektir. 3. Ciltte aynı zamanda ünlü kar oranlarının düşme eğilimi yasasının da anlatımı vardır.

3. Ciltte krizle ilgili ilk önemli bölüm 1861-65 pamuk bunalımı ve onun öncesindeki 1845-60 arasındaki yılların bir tasviridir. Bu yıllar önemlidir. Çünkü 1847 krizi Avrupa'yı sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda politik olarak da sarsmıştır.

Süreç '1845'te pamuk sanayinin altın çağı' sözleriyle incelenmeye başlanır. 'Pamuk fiyatları çok düşük'tür. (K.III: 113) Marx, fabrika müfettişlerinin raporlarından alıntı yaparak çok sayıda yeni fabrika açıldığını, yenileme yatırımlarının çok hızlı yapıldığını, kapasitelerin artırıldığını gösterir. 1846'da ise yine aynı raporlardan işlerin kötü gitmeye başladığından yakınan fabrika sahipleri olduğu ve şikayetlerin yaygınlaştığı, bazı fabrikaların çalışma saatlerini kısalttığını gösteren alıntılar yapar. Pamuk fiyatı artmış, buna karşılık pamuklu mamullerin fiyatları düşmüştür. 1847'de demiryolu sahtekarlığı ve Doğu Hint Kumpanyası bonoları üzerindeki spekülasyonun patlamasını takiben bu kez de bir para krizinin doğuşunu ve iskonto oranının % 8'e çıkışını işaret eder. Yaşanan bunalımdan sonra 1848'in son aylarında işlerin yeniden canlanmasına atıf yapar. Marx hem bunalım öncesi hem de bunalımdan çıkış sonrası bu tür dalgalanmaların sadece pamuklu sanayide değil, tüketen ve yünlü sanayide de olduğuna dair belirtileri sıralar. Canlanmanın hemen ardından malların konsinye olarak gönderilmesinin, çoğu kere gerçek talebin önüne geçtiğinden endişe duyan müfettişlerden alıntı yapmaya devam eder. Sanayici ve tüccarın ham madde fiyatlarına yönelik spekülatif alımlarına işaret eden raporlara dikkat çeker.

Sonraki yılları Marx tek tek anlatır. 1860'a gelindiğinde pamuklu sanayinde aşırı üretim olduğunu vurgular. Ancak etkisi bir kaç yıl boyunca yeterince hissedilmeyecektir; der. Daha sonra Amerikan İç Savaşı nedeniyle pamuk kıtlığı, aşırı üretimin bütün sıkıntısını su yüzüne çıkaracaktır Marx, bunu 'hammadde kıtlığı ve pahalılığı yüzünden üretim sürecinde kesintinin en büyük örneği' olarak niteler. (K.III: 116)

Marx hemen sonra krizle ilgili önemli bazı değinmelere, kar oranının düşme eğilimi yasası başlığı altında *Kapital* III'ün 3. Kısım'ında başlar. Marx'ın verdiği örnekte, bir işletmede bir işçi haftalık ücret olarak 100 Sterlin almakta ve sö-

mürü oranının %100 olduğu varsayılmaktadır. Bu durumda işçilerin toplam üretimlerinin değeri 200 sterlin'dir. s/v artık değer oranını, veya sömürü oranını ifade eder. Ancak %100'lük bu oran farklı üretim tekniklerinde farklı kar oranları üretecektir. Kar oranı= s/C; C=toplam değişmeyen ve değişen sermaye yani C=c+v'dir.

Marx'ın örneğinde aynı sömürü oranı ve aynı miktar değişen sermaye farklı ve giderek daha büyük değişmeyen sermaye ile yapılan (yani daha sermaye yoğun teknikler kullanılarak) üretimlerle kıyaslanır.

Örneğin c=50 ise v=100 olduğuna göre C=150,
ve kar oranı p'=100/150=%66 2/3

c=100 olduğunda C=200 ve p'=100/200=%50
c=200 olduğunda C=300 ve p'=100/300=%33 1/3
c= 300 olduğunda p'=100/400=% 25
c=400 olduğunda p'=100/500=% 20 olacaktır.

Görüldüğü gibi bu örnekte sermaye yoğun tekniklere geçildikçe kar oranı düşmektedir.

Buradaki örnekte işçilere ödenen sermaye kısmı yani değişen sermaye (v) ile artık-değer oranı ve miktarı sabit varsayılmıştır. Ancak Marx, daha sonra, artık değer oranı artsa bile bu durumun geçerli olabileceğini söyler. Sonuçta toplam artık değer miktarı ve kar miktarı, artan emek verimliliği dolayısıyla artabilir. Ancak bu artış sermayenin organik bileşimi c/v deki artışın etkisini ortadan kaldıracak kadar büyük olacak mıdır? Marx, bunun olmayacağını varsayar.

Kar oranını s/c+v olarak tanımlarsak, pay ve paydayı değişen sermayeye, yani sermayenin ücretlere ayrılan bölümüne bölersek terim s/v/1+c/v halini alır. Bu durumda artık değer oranı arttığında kar haddinin düşmesi değil ancak artık değerin miktarından daha az bir hızla artması ve giderek bu sabit artış hızının duraklama noktasına gelmesi söz konusu olur. Ancak, Marx hem işgünü uzunluğunun sınırlı oluşu hem de mutlak olarak daha az işçi kullanılması nedeniyle, organik bileşimin yükselmesi sonucu üretkenlikteki artışlar nedeniyle artık değer oranının artabileceğini düşünmesine rağmen bu artışın kar oranlarındaki düşüş eğilimini ortadan kaldıracak kadar güçlü olmadığı kanısındadır. Yani eğer sermayenin organik bileşimindeki artış hızı, artık değer oranındaki artış hızından daha yüksek seyrederse kar oranının düşeceği yukarıdaki terimden açıktır. Marx'ın, kapitalizmde işçileri makinelerle ikame etme yönündeki hızlı teknik yatırımlara girişme yönündeki eğilimin hızının artık değerdeki artışı geçebileceğini düşündüğü belli olmaktadır.

> "Eğer bir de sermayenin bileşimindeki bu yavaş değişmenin, yalnız bireysel üretim alanları ile sınırlı kalmayıp, aşağı yukarı bütün ya da hiç değilse, önemli üretim alanlarında da meydana geldiği ve bu yüzden bir toplumun toplam sermayesinin ortalama organik bileşiminde değişmelere neden olduğu varsayılırsa, artık değer oranı ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kaldığı sürece, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre tedrici büyümesi, zorunlu olarak *genel kar oranında tedrici bir düşmeye* yol açar. (...) Bu (...) emeğin toplumsal üretkenliğindeki sürekli gelişmenin bir başka ifadesidir. (...) ürünlerde sürekli bir ucuzlama(ya) tekabül eder. (Çünkü, C.A) her ürün, daha düşük üretim düzeyine göre daha az miktarda emek içerir. Bu üretim tarzı, değişmeyen sermayeye kıyasla, değişen sermayede gitgide nispi bir azalma ve dolayısıyla toplam sermayenin organik bileşiminde sürekli bir yükselme yaratır. Bunun doğrudan sonucu, aynı ya da hatta artan bir emek sömürü derecesinde(abç), artk değer oranının sürekli düşme gösteren bir kar oranı ile temsil edilmesidir." (K.III: 189)

Marx hemen ardından Adam Smith'ten beri iktisatçıların bu kar oranının düşme olgusunun farkında olduklarını ama bir türlü 'bilmece'yi yeterince açık çözemediklerini söyler. Marx, kar oranındaki düşüşün, kar kitlesinde bir düşüşe tekabül etmeyeceğini, üretkenlikteki artış nedeniyle toplam kar kitlesinin yükseleceğini de belirtir (K.III: 200) Ayrıca bu kar oranını gerçek kar oranı ile karıştırmamak gerektiğine dikkat çeker. Oranda hesaplanan kar oranı bir senede elde edilen kar oranınıdır. Gerçek hayatta sermayenin dönüşü bir seneden daha kısa veya daha uzun olabilir ve bu durumda gerçek kar oranı bu hesaplanmış kar oranından sapar.

Marx'a göre makinelerin sürekli işçilerin yerini aldığı bu birikim şekli nispi bir fazla nüfus, yedek sanayi ordusu yaratma konusunda etkilidir. Ama eğer değişmeyen sermaye yeterince hızlı artarsa kullanılan değişmeyen sermaye nispi olarak azalmakla beraber, işçilere ayrılan pay mutlak olarak artabilir. Her ne kadar konuşulan kavramlar fiziksel büyüklükler değil değer büyüklükleri ise de, ücretlerin aynı kaldığını veya yavaş artığını varsayarsak toplam istihdam edilen işçi kitlesinin artması da mümkündür. Ancak bunun için sabit sermayenin oldukça hızlı ve üssel biçimde artması gerekir. (K.III: 205)

Marx, daha en baştan bu yasaya zıt yönde etki eden faktörlerin olduğunun da altını çizmiştir. İlk vurguladığı ise artık değerin oranının yükselmesidir. Ancak burada işgücünün uzatılması ve çocuk işçi kullanımı gibi artık değer oranını artıran unsurlar yanında emeğin verimliliğini de hesaba katmasına rağmen toplam iki sayfada incelediği artık değer oranı meselesinde artık değer kitlesine dikkat çeker, artık değer oranı yükselmesine rağmen kitlesinin düşebileceğini vurgular. Ve sonuçta, artık değer oranı yükselse bile, bunun kar ora-

nının düşme yasasını tam olarak engellemeyeceği sonucuna varır. Ve kar oranındaki düşmeyi engelleyen faktörleri (bunlar arasında çeşitli buluşlar vb de vardır) sonunda yine de aynı yasanın etkilerini belli bir gecikmeyle de olsa hızlandıracağını vurgular. (K.III: 207)

Marx, başka karşıt yöndeki etkiler arasında, ücretlerin, emek-gücünün değerinin altına düşmesi, değişmeyen sermaye ögelerinin ucuzlaması, nispi aşırı nüfus ve dış ticaret, hisse senetli sermayenin artışı gibi ögeleri sayar.

Özellikle değişmeyen sermaye ögelerinin değerinin ucuzlaması önemlidir. Çünkü Marx'ın da belirttiği gibi nasıl daha ileri tekniklerle pamuklu üretimi sonucunda pamuklu kumaşın birim miktarı daha az emek içerdiği için değer olarak düşüyor ve ürün ucuzluyorsa, aynı şey sermaye malları için de geçerlidir. Böylece denklemlerde değer miktarları söz konusu olduğundan her ne kadar organik bileşim kesrinin pay'ını oluşturan c yani değişmeyen sermaye fiziksel olarak büyüse de değer olarak büyümeyebilir veya oransal olarak daha az büyüyebilir. Marx, bu etkiyi "kar oranında düşme eğilimi meydana getiren aynı eğilimin etkilerini hafiflettiğini, bu, bir kez daha göstermektedir" (K.III: 210) diye yorumlar. Ancak, bu son derece önemli unsuru aritmetik örneklerle irdeleme yoluna gitmez.

Marx, bir sonraki bölümde kar oranlarının düşme yasasının kendi iç çelişkilerinde yukarıdaki kimi konuları biraz daha ayrıntılı inceler. Kar oranı ile krizler arasında en yakın ilişkiyi kurduğu bölüm de burasıdır. Burada Ricardo'nun kar oranlarının düşmesi ve birikimin durağanlaşmasını doğal yasalara (zirai verim vb.) bağlayan tezlerini eleştirir. Birikimin kar oranlarının düşmesine sebep olduğunu ancak bu süreçte daha düşük kar oranının birikimi yavaşlatması beklenecekken kar oranının düşmesinin bazı kapitalistlerin, özel olarak küçüklerin bu süreçte ortadan kalkmasına yol açtığını, sermayenin yoğunlaştığını ve bu durum sonucu sermaye birikiminin hızlanmaya devam ettiğini ifade eder. (K.III: 214) Marx, kar oranındaki düşme, "aşırı üretimi, spekülasyonu, krizleri, ve artı nüfusla beraber artı-sermayeyi besleyip büyütür" der (K.III: 215) Bunun nasıl olduğu ve tam mekanizmaları burada anlatılmaz. Ancak bazı ipuçları verilir. Rekabette zora düşen küçük sermayelerin spekülasyon, hatta kredi dolandırıcılığı, hisse senedi dolandırıcılıkları işlerine girişmelerine; rekabet süreci içinde kendi başına iş yapamaz hale gelen sermayelerin kredi sistemi sayesinde sermayelerini büyük şirketlerin yöneticilerinin kullanımına terk etmeleri sonuçta bir sermaye fazlası meydana gelmesi vb gibi unsurlara değinir. (K.III: 222)

Marx, kar oranındaki düşüş ile krizler arasındaki ilişkiyi tam olarak açıklamadan bu kez elde edilen kar oranının gerçekleşmesi (realizasyon) yani pazarda satılabilmesi meselesine gelir.

"Bu artık değerin elde edilmesi, doğrudan üretim sürecini oluşturur, ve bunun daha önce de söylediğimiz gibi yukarıda sözü edilenlerden başka sınırı yoktur (yani gerekli üretim girdileri ve özellikle emekçi kitlesi-C.A) (...) Ne var ki bu artık değer üretimi, kapitalist üretim sürecinin ancak birinci perdesini -doğrudan üretim sürecini- tamamlar. Sermaye şu kadar miktarda karşılığı ödenmemiş emek emmiştir. Süreçte, kendisini kar oranındaki düşmede ifade eden gelişme ile birlikte, böylece üretilmiş bulunan artık değer kitlesi muazzam boyutlara ulaşır. Şimdi sürecin ikinci perdesi gelir. Tüm metalar kitlesi, yani değişmeyen ve değişen sermayeyi yerine koyan kısmı ile artı-değeri temsil eden parçayı da içeren toplam ürünün satılması gerekir. Eğer bu yapılamaz ise, ya kısmen veya üretim fiyatlarının altında kalan fiyatlarla yapılırsa işçi aslında sömürülmüştür ama bu sömürü kapitalist için sömürü olarak gerçekleşmemiştir. (...) Doğrudan doğruya sömürü koşulları ile bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşulları özdeş değildir. Bu koşullar sadece zaman ve mekan olarak değil mantıksal olarak da birbirinden farklıdır. Birincisi yalnız toplumun üretici gücü ile, ikincisi ise, çeşitli üretim kollarının aralarındaki orantılı bağlantı ve toplumun tüketim gücü ile sınırlıdır. Ama bu son sözü edilen güç (tüketim gücü-C.A) ne mutlak üretim gücü ile, ne de mutlak tüketim gücü ile belirlenmeyip, toplumun büyük bir kesiminin tüketimini, az çok dar sınırlar içinde değişen bir asgariye indirgeyen uzlaşmaz karşıtlık halindeki bölüşüm koşulları temeline dayanan tüketim gücü ile belirlenir." (K.III: 216-217)

Marx bu noktada değişen üretim teknikleri yüzünden mevcut sermayenin değer kaybına uğraması faktörüne de değinir. Aynı noktadan alıntıya devam edecek olursak;

"Bu bir de birikim eğilimi ile, sermayeyi genişletme ve genişlemiş ölçekte artık değer üretme dürtüsü ile sınırlandırılmıştır. Bu, üretim devrimlerindeki devamlı devrimlerin, buna bağlı olarak mevcut sermayelerin uğradığı sürekli değer kaybının genel rekabet savaşımının ve yok olup gitme tehdidi altında sırf kendi nefsini koruma aracı olarak, üretimi iyileştirme ve ölçeğini genişletme gereksinmesinin zorunlu kıldığı kapitalist üretim yasasıdır. Piyasaların bu nedenle sürekli genişlemesi ve bu nedenle piyasa ilişkilerinin ve bunları düzenleyen koşulların gitgide üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçimine girmesi ve her geçen gün daha denetlenemez hale gelmesi zorunludur. Bu iç çelişki kendisini, üretimin dışa dönük alanlara doğru yayılması ile çözümlemeye çalışır. Ne var ki üretkenlik geliştikçe kendisini, tüketim koşullarının dayandığı dar temeller ile o denli çatışır bulur. Büyüyen bir artı nüfus ile birlikte ve aynı zamanda bir sermaye fazlası bulunması, bu kendinden çelişkili temel üzerinde hiç de çelişki sayılmaz. Çünkü bu ikisinin biraraya

> gelmesi gerçekte üretilen artık değer kitlesini artırırken aynı zamanda da bu artı-değerin üretildiği koşullar ile gerçekleştirildiği koşullar arasındaki çelişkiyi yoğunlaştırır." (K.III: 217)

Bu alıntıyı bir miktar uzunca vermemizin sebebi daha sonra marksist kriz teorilerinin dayandığı bütün temelleri birarada içermesidir. Burada kar oranının düşme eğilimi, orantısızlık, tüketim yetersizliği her şey vardır.

Biraz ileride kapitalizmin tüketim sınırının aslında sadece kapitalizm için söz konusu olduğuna değinir. Aslında aşırı üretim yoktur, eksik üretim vardır.

> "Aşırı üretim ancak nispidir. (...) Böyle olmasaydı halk kitlelerinin eksikliğini çektiği aynı metalar için nasıl olur da talep yetersizliği olurdu?" (K.III: 227)

Sermayenin amacı kendini en yüksek biçimde genişletmektir. Üretici güçlerin son sınırına kadar... Ancak bunu yaparken kullandığı yöntemler kar oranının azalmasına, mevcut sermayelerin değer kaybına yol açar. Yeni yöntemlerin kullanılması daha önce büyük miktarda sermaye yatırılmış ve henüz ömrünü tamamlamamış o büyük miktardaki sermayenin modasının geçmiş, değerinin azalmış veya yok olmuş hale gelmesine neden olur.

> "Mevcut sermayenin devresel değer kaybı -kar oranındaki düşmeyi durdurmak ve yeni sermaye oluşturma yoluyla sermaye-değer birikimini hızlandırmak için, kapitalist üretim tarzına özgü araçlardan birisi- sermayenin dolaşımı ve yeniden-üretim süreçlerinin yer aldıkları belirli koşulları bozar ve bu yüzden üretim süreçlerinde ani duraklamalara ve krizlere yol açar." (K.III: 221)

Ancak kar oranında bir azalma organik bileşim artışı nedeniyle gözlenen tedrici düşüşün tersine, başka sebeplerden ve ani hızlı biçimde de olabilir. Örneğin ücret artışlarındaki bir yükselme sonucu... (K.III: 223)

Yine de Marx, konu o olduğu için birikimle gelen tedrici kar oranı düşüşünü incelemeye devam eder. Kar oranı düşüşü rekabeti kızıştırır.. Büyük kapitalistler kar oranı düşüşünü kar miktarı yükselişiyle telafi edebilse bile küçükler bunu yapamaz. Üstelik rekabet nedeniyle ücretlerde geçici bir yükselme olabilir ve bu da kar oranını daha da düşürebilir. Aşırı meta üretiminde piyasaların malla dolmasında da bu görülür. Sermaye de aslında metalar topluluğu olduğundan aşırı meta üretimini yadsıyıp, aşırı sermaye üretimini kabul etmek, iktisatçıların bir saçmalığıdır. Ayrıca genel bir aşırı üretimin bulunmadığı ancak söz konusu olanın çeşitli üretim kolları arasında bir orantısızlık olduğunu söylemek de öyle... Bu,

> "Üretken süreci kendi ortak denetimleri altına sokan bir yasa olarak değil de kör bir yasa olarak kabul ettirdiği için kapitalist üretimde tek tek üretim kollarının orantılılığının sürekli bir süreç olarak orantısızlıktan ileri geldiğini söylemekle aynı şeydir." (K.III: 227)

Birikim ve yeni üretim teknikleri sonucu, eski sermayenin değer kaybına uğraması bütün olarak sermayeyi etkileyebilir. Bu durumda Marx, bir kriz senaryosu çizer.. Özellikle tahvil vb gibi gelecekteki değerlerin bir hak talebi anlamına gelen türdeki sermayelerde büyük değer kayıpları olur. Üretim araçlarının bazıları atıl vaziyette beklerken altın ve banknotlar da atıl beklemeye başlar. Piyasadaki metaların bir kısmı yeniden üretim süreçlerini ancak üretim maliyetlerinin altında satılmak pahasına sürdürebilir. Fiyatlardaki genel düşme, durgunluk ve ödeme vaatlerinin birçok yerde aksaması, kredi sisteminde çökme birbirini takip eder. Ancak bu arada durgunluk nedeniyle işsizlik artar. Bir kısım işçi ücretlerinin emek gücünün maliyetinin altına düşmesine rıza gösterir. Bu da artık değer oranını artırarak krizden çıkma yönünde etki yapar. Bu arada kapitalistler mecburen yeni üretim tekniklerini daha geniş çapta uygulayarak maliyetlerini düşürürler. Değişmeyen sermayenin toplu değer kaybı da zaten kar oranının yükselmesine (matematiksel terimdeki paydadaki c'nin değerinin şiddetle azalması sonucu kar oranı teriminin büyümesi) neden olur. Durgunluk kendi içinde genişlemeyi hazırlar. (K.III: 226)

Daha sonra 'kar oranını düşürecek bir teknik gelişmeyi kapitalistler niye yürürlüğe koysun?' tarzında bir eleştiri çokça yapıldığından, Marx bunu görmüş gibi, şu uyarıyı yapar:

> "Hiç bir kapitalist, kar oranını düşürdüğü sürece, yeni bir üretim yöntemini, ne denli fazla üretken olursa olsun, artık değer oranını ne kadar çok artırırsa artırsın, hiç bir zaman gönüllü olarak uygulamaya koymaz. Ne var ki bu türden her yeni üretim yöntemi metaları ucuzlatır. Şu halde kapitalist, aslında bunları üretim fiyatlarının ve belki de değerlerinin üzerinde satar. (...) aradaki farkı cebe indirir. (...) Onun üretim yöntemi toplumsal ortalamanın üzerindedir. Ama rekabet bunu yaygın hale getirir ve genel yasaya tabi kılar. Bunu -belki önce bu üretim alanında ve sonunda ötekileri ile de aynı düzeye gelmek üzere- kar oranında bir düşme izler; ve böyle olduğu için de kapitalistin iradesinden tamamen bağımsızdır." (K.III: 234)

Düşen kar oranının aslında iki çeşit önemi vardır. Birincisi Marx'ın kimi zaman onu krizlerle ilişkilendirdiği ama aradaki mekanizmayı mantıksal bağlantıyı hiç bir zaman tam olarak kurmadığı güncel, dönemsel krizleri hazırlayıcı etkisi bakımından önemi; diğer yandan uzun erimli ve kapitalizmi bir cins dur-

gunluğa ve belki yok oluşa götüreceği düşünülen stratejik önemi... Ricardo vb gibi iktisatçıların bu konuya böylesine önem vermelerinin sebebi bu ikinci ihtimaldir.

> "Ve sermaye oluşumu, düşen kar oranının, kar kitlesi ile telafi edildiği bir kaç büyük yerleşmiş sermayenin eline düşmesi halinde üretimin yaşam alevi bütünüyle sönebilir, yok olup gider." (K.III: 229)

Marx, burada sermaye yoğunlaşması sonucu tekellerin egemen olduğu bugünküne benzer bir kapitalizmin gerçekleşmesi ihtimalinden bahseder. Ama bu gerçekleşmese bile;

> "Kar oranı kapitalist üretimin itici gücüdür. (...) İngiliz iktisatçılarının, kar oranındaki düşme ile ilgilenmelerinin nedeni işte budur. Böyle bir olasılığın bile Ricardo'yu kaygılandırması olgusu, onun, kapitalist üretimin koşullarını ne denli derinden kavradığını gösterir. (...) Ricardo'yu kaygılandıran şey, kar oranının kapitalist üretimin isteklendirici ilkesinin, birikimin temel öncülü ve itici gücünün, üretimin kendisindeki gelişmeyle tehlikeye düşmesi olgusudur. Ve burada nicel orantı her şey demektir. Aslında, bunun ardında, onun ancak bulanık bir şekilde farkına vardığı daha derin bir şey vardır.(...) bu üretim tarzının kendi engelleri bulunduğu, nispi olduğu, mutlak olmayıp, ancak, üretimin maddi gereksinimlerinin gelişmesinde, belirli bir sınırlı döneme tekabül eden tarihsel bir üretim tarzı olduğu ortaya çıkıyor." (K.III: 229)

Marx, daha sonra ticaret ve para sermayesi gibi sermayenin sanayi sermayesinden farklı bölümlerini inceler. Ve buradan faiz oranına gelir. Faiz oranının ticaret çevrimleriyle ilgisi açıktır. Ancak Marx, "bu bölümün konusu, kredi ile ilgili daha sonra karşılaşacağımız diğer bütün olgular gibi burada ayrıntılarıyla incelenemez" diyerek konuya giriş yapar. Ve gerçekten de faiz oranı hakkında öne sürülmüş kimi tezleri eleştirmesine ve ticaret çevrimleri ile faiz oranı düzeyi arasındaki ilişki hakkında kimi belirlemeler yapmasına rağmen kriz teorisi için çok önemli olan bu konuya ancak kabataslak değinir. Marx, bu bölümde giderek artan rantiyeler -faiz, kira vb gibi gelirleriyle geçinen sınıflar ve bunun faiz oranı üzerindeki etkisine değinir. Sanayici ve tüccarın tüm toplumun tasarrufları üstünde bankerler yani para sermayeyi yönetenler vasıtasıyla egemenlik kurduğuna, ve kredi sistemi geliştikçe bu egemenliğin de geliştiğini vurgular. (K.III: 318) Buna karşılık para sermaye sahipleri ve bankacılık kesimi sanayi sermayesinden belli ölçüde bağımsızlık elde eder ve onun karından bir bölümüne ortak olur. Bu kesim kendisi bir artık ürün üretmemesine rağmen toplumun ürettiği artı ürüne ortak olmaktadır. Marx ayrıca faiz oranları ve ticari çevrim

arasındaki ilişkinin niteliğine ilişkin ilginç bir not düşer:

> "Faiz oranı genellikle ortalama kar oranı ile belirlendiği için, aşırı dolandırıcılık çoğunlukla düşük bir faiz oranı ile biraradadır. Örneğin 1844 yazındaki demiryolu sahtekarlığında olduğu gibi, İngiltere Bankası'nın (İngiliz Merkez Bankası niteliğindeki banka -C.A) faiz oranı 16 Ekim 1844'e kadar % 3'e yükseltilmemişti." (K.III: 318)

Marx, kendisinden önce kullanılan ama kendisinden sonra örneğin Wicksell tarafından çok önemli bir yere oturtulan 'doğal faiz oranı' kavramına da karşı çıkar.

> "Burada, iktisatçıların doğal bir kar oranından ve doğal bir ücret oranından söz ettikleri anlamda doğal bir faiz oranı diye bir şey yoktur." (K.III: 319)

Kapital III' de, en ilginç bölümlerden biri kredi ve fiktif (hayali) sermaye konusunun incelendiği 25 ile 34. bölümler arasıdır. Ancak burada da ticari ve banka kredinin ele alınacağı ve kamu kredisinin şimdilik incelenmeyeceği belirtilir. Özellikle kredi sistemi söz konusu olduğunda kendisi de artık bir işadamı olan Engels, (Babasının ortak olduğu fabrikayı artık o yönetmektedir.) sık sık uzun açmalıklarla araya girer ve pratik açıdan Marx'ın teorik yazıları kadar önemli çok ilginç bilgiler verir. Bunlardan birinde Marx'ın sık sık alıntı yaptığı bankacılık konusunda uzman bir yazara atıf yaparak, onun da ticareti kolaylaştıran şeyin aynı zamanda spekülasyonu da kolaylaştırdığını bildiğini belirtir. Alıntılanan yazara göre bazen ticaretin nerede bitip spekülasyonun nerede başladığını bilmek imkansızdır. Engels, satılmamış metalar üzerinden avans almak, kredi almak için mal üretmek, sırf yine kredi kullanabilmek için malları satılmadıkları uzun zaman sonra belli olacak uzak pazarlara göndermek, sahte hatır senetleri (o dönemde poliçe) düzenlemek gibi, hayali sermayeler oluşturma amaçlı yöntemlerden bahsediyordu. Daha sonra Engels 1843'te İngiltere'nin Çin'e karşı olabilecek en küstah emperyalist saldırılardan biriyle, yani Afyon Savaşı ile Çin pazarını kendisine nasıl açtığını gösterir. Bunun İngiliz sanayi ve ticaretindeki etkisi büyük olmuştur.

> "O sıralarda Manchester'lı bir fabrikatör, bu satırların yazarına 'Bu kadar fazla nasıl üretimde bulunabiliriz? 300 milyon insanı giydirmek zorundayız' diyordu." (K.III: 358)

Bu iyimser ruh hali içinde demiryolları yapımına girişildiğini anlatır.

> "Fabrikatör ve tüccarların spekülasyon hırsı önce bu alanda bir tatmin yeri buldu, ve hem de 1844 yazında. Hisse senetleri tamamen, yani

> ilk ödemeleri karşılayacak para olduğu ölçüde satıldı. Gerisi Allah kerimdi! Ama geriye kalan ödemelerin zamanı gelince (...) krediye başvurmak zorunda kalındı ve çoğu hallerde firmanın temel girişimleri de zor duruma düştü. Birçok durumda, bu temel girişimler de zaten ağır yük altındaydı. Çok çekici yüksek karlar, mevcut likit kaynakların karşılayabileceğinin çok ötesinde girişimlere yol açtı. Ama kredi sağ olsun -hem elde edilmesi kolay hem de ucuzdu. (...) Öyleyse bu mükemmel fırsat kaçırılır mıydı? İnsanın bütün gücüyle yüklenmesinin tam zamanı değil miydi? Üretilen her şeyi, İngiliz mallarına can atan dış piyasalara göndermemek için ne neden vardı? Ve bir yandan Uzakdoğu'ya iplik ve kumaş satarak, öte yandan da İngiltere'ye mal taşıyarak elde ettiği çifte kazancı, fabrikatörün kendisi niçin cebe indirmesindi?
>
> Böylece , Hindistan ve Çin'e, avans karşılığında kitle halinde mal gönderme sistemi ortaya çıktı ve çok geçmeden de (...) kaçınılmaz olarak pazarların malla dolmasına ve çöküntülere yol açan bir sistemin, sırf avans almak için mal gönderme sisteminin gelişmesiyle sonuçlandı." (K.III: 359)

Bu avans alma sistemi o zaman kambiyo senetlerinin yerine geçen poliçelerin (bill of exchange) özel bir tarzda kullanılmasıyla işliyordu. Mal vadeli gönderiliyor, karşılığında poliçe alınıyor, bu poliçe piyasada belli bir iskontoyla, ki iyi zamanlarda bunun oranı düşüktü, derhal kırdırılıyordu.

"Krizi, 1846 yılında alınan ürünün kötü olması hızlandırmıştı" (K.III: 359) İngiltere ve İrlanda için çok büyük miktarlarda tahıl ve patates ithal edilmesi gerekti. İhracatçı ülkeler zorla pazarları açılmış birer Hint ve Çin olmadığı için karşılığında alabilecekleri İngiliz malları yetmezdi ve İngiltere Bankası dışarıya epey bir altın ödemesi yapmak zorunda kaldı. İkinci sene ürünü de kötü çıkınca panik aldı başını gitti. Altın çıkışı ile o zaman ki altına dayalı katı iç para sisteminde para ve kredi miktarı daraldı. İskonto oranı yükseldi. Aşırı kredi içine girmiş iş âlemi için felaket zilleri çaldı. Engels'in burada ve Marx'ın da ileride pek çok yerde tasvir ettiği bu tür bir kriz Minsky tarzı bir finansal kırılganlık modelinin ilk örneklerinden birinin aslında *Kapital*'de sergilendiğini gösteriyor. Engels, ayrıca 1844 ricardocu Banka Yasası'nın getirdiği sınırlamaların da işlerin daha kötüye gitmesinde özel bir rol oynadığını gösterir.

Aynı dönemi anlatan ve yine hileli senetler yoluyla kredi yaratılmasına değinen Marx, 1844 yılından 1847 yılına kadar olan gönenç dönemini birinci demiryolu sahtekarlığı olayına bağlar. İşadamları, birer spekülatör gibi demiryolu senetleri almak için, dolaşan sermayelerinin büyük kısmını buraya bağlamışlardı. Üstelik kendi işleri için gereken para sermayeyi de bu demiryolu senetlerini karşılık göstererek % 8 gibi yüksek bir orandan piyasadan borçlanarak karşılıyorlardı. Bu işin iş âleminin finansal kırılganlığının nasıl arttığıyla ilgili yönü...

Ama Marx'ın daha önce bahsettiği büyük sabit sermaye yatırımlarının dengeyi ve sektörler arası orantıları bozmak üzerine olan etkisi de oradaydı. Başlangıçta demiryolu yatırımlarının bankacılık üzerindeki etkileri olumluydu. Çünkü demiryolu şirketlerinin yaptığı harcamalar, onların para toplama hızından daha yavaş oluyor ve bankaların elinde büyük çapta demiryolu parası birikiyordu. Marx açıkça belirtmez ama bankaların önceki eli açıklığı ve düşük faiz oranı demiryolu spekülasyonunu beslediği kadar, bu yolla toplanan para da bankaların eli açıklığını ve düşük faiz oranını beslemiş olmalıydı.

Fakat sonra işler değişmeye başlar demiryolu şirketleri dev harcamalara girişirler, bankalarındaki paraları hızla çekerler. Marx, bankacıların tanıklıklarına başvurarak o dönemde bütün mevduatların onda dokuzunun poliçe ve senet olarak tutulduğunu gösterir. Böyle bir durumda hele 'sahte' poliçeler vs.yi de hesaba katarsak ani para çekilme dalgasının bankalar üzerinde nasıl bir yük yarattığını tahayyül etmek kolaydır. Önce aşırı riskli işlere girmiş, hatta sahtekarlık yapmış kimi firmalar batar. Ödeme zincirleri çok yerden birden kırıldığı için iflaslar daha sağlam firmalara da bulaşır. Bu nispeten basit bildik gibi görünen kriz şemasında bir kaç ilginç nokta vardır. Marx'ın bir bankacıdan Liverpool Union Bankası müdürü Mr. Lester'in ifadesinden aktardığı şu sözler oldukça aydınlatıcıdır:

> "İşadamları, sermayelerini, yaptıkları işlerden demiryollarına aktardıkları ve gene de işlerini aynı ölçüde sürdürmek istedikleri için... 1844 baharında kredilerde beklenmeyen bir genişleme oldu. Önce bunlar demiryolu hisselerini karla satabileceklerini ve elde edecekleri parayı yeniden işlerine yatırabileceklerini sandılar. Belki de bunun mümkün olmadığını gördüler ve daha önce nakit olarak yaptıkları işler için kredi almaya başladılar. İşte bu yüzden kredilerde bir genişleme oldu." (K.III: 364)

Bu kısa alıntıda ilk dikkati çekmesi gereken piyasadaki kredi hacmini (ve bundan dolayı da para hacmini) büyük ölçüde devletin hatta, İngiltere Bankası'nın değil iş âleminin talebinin belirlediğidir. İş âlemi kredi talep etmiş bu da bankacılık tarafından karşılanmış, böyle yaratılan alım gücü mevcut spekülasyonun sürmesini mümkün kılmıştır.[12]

Ayrıca senetlerle yaratılan fiktif sermayenin bankalarca nasıl yarı yarıya bilerek desteklendiği ve bunun bir spekülasyon unsuru olarak talep yaratmakta

12) Bu mekanizma hiç de para arzının egzojen olarak devlet tarafından saptandığını iddia eden parasalcı görüş açısıyla açıklanamaz. Bu aynı zamanda paranın endojenliğini öne süren post-keynescilerin bu görüşlerinin kaynağını epeyi zorlamalarına karşın neden Keynes'te bulamadığını, atıf yapmaları gereken asıl kaynağın neresi olduğunu gösteriyor. Marksist iktisatçıların neden keynesçilerin fark ettiği bu ayrımı bulamadığı başka bir merak konusudur.

kullanıldığı görülmektedir. Benzer bir mekanizma son 2007-8 krizi öncesinde ödenmeyeceği belli morgiç kredilerinin simsarlar ve bankalar tarafından nasıl yarı yarıya bilerek açıldığı ve bunun hem gayrimenkul piyasasına 'gerçek' bir talep olarak hem de aynı anda aynı paranın spekülatif menkul kıymet operasyonları için kaynak yaratmakta kullanılılışında gözlemlenebilir.

Karşılığı olmayan bir 'sermaye' sadece böylesi ticari senetler üzerinden yaratılmış fiktif sermaye değildir. Marx bir sonraki bölümde bir başka tür fiktif yani 'hayali sermaye'yi inceler. Ve bu sermaye bütün sistem için çok daha önemlidir. Burada işin içine devlet borçları da girer. Kapitalizmin ilk gelişmesinde devlet borçlarının birikimin sağlanmasındaki özel önemi bilinir. Ancak sonraki aşamalarda da sermayenin hayali de olsa büyümesinde devlet borçlarının önemi büyüktür. Aynı şekilde yine ilkel birikim sırasında önem taşıyan büyük anonim şirketlerin (joint stock company) çıkardığı hisse senetleri ve bunların yarattığı fonların önemi de malumdur. Ve yine mevcut sistemde, Marx'ın zamanında henüz çok önemli olmamalarına rağmen Marx tarafından özel bir önemle incelenmişlerdir.[13] Devlet, alacaklılarına kendilerinden borç aldığı sermaye için belli bir faiz öder. Karşılığında da bir borç senedi (devlet tahvili hazine bonosu vb) alır. Bu kağıtlar bir sermayeyi temsil eder. Ancak bu sermaye gelecekte ödenecek belli bir geliri temsil etmekle beraber mevcut bir sermayeyi temsil ettikleri iddiası tümüyle boştur.

> "Burada devlet ödemeleri kabul edilen bu sermaye hayalidir, hayali sermayedir. Devlete borç verilen bu meblağ artık mevcut olmamakla kalmayıp, zaten hiç bir zaman onun sermaye olarak harcanması düşünülmemişti (...) Bu işlem (devlet borç senetlerinin bir sahipten diğerine satışı) kaç kere yinelenirse yinelensin, devlet borcu sermayesi tamamen hayali olarak kalır, ve o borç senetleri satılamaz duruma gelir gelmez, bu sermaye hayali artık görünmez olur. Bununla birlikte bu hayali sermayenin de birazdan göreceğimiz gibi kendi hareket yasaları vardır." (K.III: 413)

Marx, daha sonra 'kapitalizasyon' denen işlemi anlatır. Bu hareket yasaları gereği, belli bir faiz üzerinden belli bir vade, belli bir anaparayı ('sermaye') temsil eder varsayılır. Yani 100 sterlin yıllık gelir getiren bir kağıt, eğer faiz oranı % 5 ise 2000 sterlinlik bir sermaye değerini temsil eder varsayılmaktadır.

> "Böylece, sermayenin fiili genişleme süreci ile olan bütün bağları tamamen kaybolmuş ve otomatik olarak kendi kendisini genişletme özel-

13) Daha sonraki iktisatçılar tarafından bu yüzyılın ortasına kadar bile menkul kıymetlerin makroekonomik etkileri üzerinde bir iki istisna dışında dikkatle durulmayışı başka bir inanılmaz tutumdur.

liğini taşıyan bir şey olarak sermaye kavramı kuvvetlendirilmiş oluyor.*" (K.III: 414)

Hisse senetleri ise tamamen hayali sermayeyi temsil etmezler; demiryollarının vb çıkardığı hisse senetlerinin temsil ettiği sermaye bu inşaatlara yatırılmış bir gerçek sermayedir. Marx, bu girişimlerin kimi zaman olduğu gibi tam bir dolandırıcılık olması durumuna da dikkat çeker. Bu durumda elbette gerçekte o sermaye de yoktur. Ama normal olarak sermaye değeri gerçek işlemlere yatırıldıysa bile bu menkul kıymetler yine de "fiyatları bağımsız olarak saptanan ve kendine özgü hareketleri olan metalar halini alırlar" (K.III: 414) Bunların piyasa değerleri gerçek sermayenin değerinde herhangi bir değişme olmaksızın azalıp, artabilir. Burada izlenen yöntem yine kapitalizasyondur. Şirketin verdiği faiz (bu durumda Marx temettüyü kasteder) yüzde 5'ten 10'a çıkmışsa hissenin değeri 100 sterlinden 200 sterline çıkmış sayılır.

> "Girişim geliri azalınca bunun tersi doğrudur. Bu senedin değeri kısmen spekülatiftir, çünkü bu yalnız fiili gelirle değil, aynı zamanda önceden hesaplanan beklenen gelir ile de saptanmıştır. (...) bu senetlerin fiyatı faiz oranı ile ters orantılı olarak yükselir veya düşer. Faiz oranının %5'ten, %10'a yükselmesi halinde 5 sterlinlik bir gelir garanti eden senetler şimdi yalnız 50 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Tersine, faiz oranı % 2,5'a düşecek olursa, aynı senetler 200 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder" (K.III: 415)

Para piyasasında bir daralma olduğunda, faiz oranları artacağından bu senetlerin temsil ettiği sermaye miktarı yukarıdaki mekanizma uyarınca düşecektir. Ayrıca darlık nedeniyle paraya çevrilmek üzere daha çok senet piyasada satılmak isteneceği için gerçek olarak da fiyat düşüşü yaşanacaktır. Sermaye değerleri hayali de olsa; bunların kriz ve sermaye yoğunlaşması ile ilgili önemli reel sonuçları vardır.

> "Kriz sırasındaki değer kaybı, servetlerin biraraya toplanmasında güçlü bir araç hizmetini görür." (K.III: 415)

---

* Nasıl ki menkul kıymet vb borsaları, her tür 'mal'ın anında satılabileceği bir piyasa olarak gerçek piyasaların bir cins bilimkurgusal ideali olarak oluşturulmuş ise, bu kağıt sermayeler de gerçek sermayelerin bilimkurgusal bir burjuva fantezisi olarak sermayenin tam istediği gibi hiç bir üretilme ve gerçekleştirme sorunu olmadan kendi kendine genişlediği bir ideal sermaye olarak ortaya çıkar. Bu fantezi dünyası ancak bizzat bu fantezi niteliğinden dolayı normal piyasalara göre gerçekliğin kendisiyle sık sık çarpışır; hayal gerçeğe dönmek zorunda kalır. Borsalarda ortaya çıkan krizlerin sıklığı bu nedenledir.

Fakat bu hayali sermayenin sadece borsa krizleri bakımından önemi yoktur. Ekonomik konjonktürü etkileyen çok daha önemli bir işlevi vardır. Çünkü gelişmiş bir banka ve kredi sisteminde bu konjonktürü banka kaynaklarının, dolayısıyla kredi temelinin sağlamlığı büyük ölçüde etkiler. Yani sadece ekonomik ajanların çok veya az borçlu olması değildir, finansal kırılganlığı yaratan; daha çok bu borcun dayandığı kredilerin temeli olan banka rezervleridir. Banka rezervlerinin miktar olarak yeterli olması kadar ve belki daha önemlisi bu rezervlerin kalitesi, sağlamlığı ve gerçekliğidir. Halbuki hayali sermaye banka rezervlerinin de önemli bir kısmını temsil ederse bu kalitenin ne kadar olduğu sorgulanmaya muhtaçtır. Marx da bunu yapar.

> "Faiz getiren sermaye ve kredi sistemindeki gelişmeyle, bütün sermaye kendisini çiftleştirmiş ve bazen de üçleştirmiş gibi görünür; aynı sermaye, ya da hatta aynı alacak talebi, çeşitli şekillerde, farklı ellerde, farklı biçimlerde görünürler.[14] Bu 'para-sermaye'nin daha büyük bir kısmı tamamen hayalidir. Yedek fon dışında bütün mevduat, banker üzerinden alacak talebidir ve ama mevduat olarak hiç bir zaman mevcut değildir." (K.III: 417)

Aslında bankaların rezervleri de bu bakımdan masum ya da çok sağlam değildir.

> "Bu kredi sisteminde her şeyin çiftleşmesi, üçleşmesi ve yalnızca tasavvurda mevcut bir hayalete dönüşmesi, insanın en sonu somut bir şey yakaladığı umuduna kapıldığı 'yedek fonda' aynen geçerlidir." (K.III: 419)

Niye böyle olduğuna gelince,

> "Kapitalist üretimin geliştiği ülkelerde, bankaların yedek fonları daima ortalama olarak yığma (iddihar, hoarding-CA) biçiminde mevcut para miktarını ifade eder ve bu yığmanın bir kısmı da bizatihi hiç bir değeri olmayan senetlerden, sırf altın üzerine çeklerden ibarettir. Banker sermayesinin büyük kısmı bu nedenle tamamen hayalidir ve, senetlerden (poliçelerden), hükümet tahvillerinden (bunlar harcanmış serma-

14) Engels, bu noktada bir dipnotla devreye girerek, bugünkü yatırım fonları ve hedge fonların ilk benzerleri olan ve kendi zamanında hemen kimsenin dikkatini çekmemiş bir gelişmeye, yatırım tröstlerinin kurulmasına dikkat çeker. Ve bu yatırım fonlarının gerçekleştirdikleri spekülasyon yöntemleriyle hayali sermayeyi nasıl çoğalttıklarına değinir. 2007-8 krizinde ve ondan önceki Doğu Asya Krizi'nde bu tür yatırım fonlarının yarattığı hayali sermaye ve spekülasyonların krizlerin oluşmasında büyük katkısı olmuştu.

yeyi temsil ederler) ve hisse senetlerinden (gelecekteki gelir üzerine çeklerden) oluşur." (K.III: 416)

Bankacılık sistemi, borç sermaye, hayali sermaye gibi konulara girildiğinde Marx'ın kredi sistemi hakkındaki düşüncelerine dönüp bakmak gerekmektedir. Marx'ın krizlerin basitçe kredi veya para daralma veya genişlemeleriyle açıklanmasını krizin krizle açıklanması olarak totolojik, içi boş bir açıklama olarak gördüğünü yukarıda belirtmiştik. Ancak bu onun, kredi sistemi ile kriz arasında son derece önemli ilişkiler olmadığını düşündüğünü göstermez. Tersine...

"Kredi sistemi, aşırı üretimin ve aşırı spekülasyonun asıl kaldıracı (manivelası) olarak görünür; çünkü, doğası itibarıyla esnek olan yenidenüretim süreci, burada en son sınırlarına kadar zorlanır; çünkü, sermaye sahibi olanlar kendi sermayelerinin sınırlarını dikkatle ölçüp biçerken, toplumsal sermayenin büyük bir kısmı onun sahibi olmayan ve işleri onun sahibi olanlardan farklı tarzda ele alan insanlar tarafından kullanılır. Bu yalnızca şu olguyu gözler önüne serer ki, kapitalist üretimin çelişkili niteliğine dayanan sermayenin kendi kendisini genişletmesi, ancak belli bir noktaya kadar gerçekten serbest bir gelişmeye izin verir ve böylece aslında sürekli olarak kredi sistemi ile yıkılması ve koparılması gereken kaçınılmaz engeller ve ayak bağları yaratır. Dolayısıyla kredi sistemi üretken güçlerin maddi gelişmelerini ve bir dünya piyasası kurulmasını hızlandırmaktadır. Kapitalist üretim sisteminin tarihsel misyonu, yeni bir üretim tarzının maddi temellerini belli bir yetkinlik seviyesine yükseltmektir. Aynı zamanda kredi, bu çelişkinin şiddetli patlamalarını -krizleri- ve böylece eski üretim tarzının çözülüp dağılmasının ögelerini hızlandırır." (K.III: 390)

Marx, kredi ile krizleri bir kez daha Ricardo'yu eleştirirken biraraya getirir. Burada ricardocu para teorisinin -ki günümüz parasalcılığının atasıdır- çıkarımlarını eleştirirken; yani para miktarının azalıp çoğalmasının genel fiyat seviyesindeki azalma ve çoğalmalara sebep olduğu tezini (yani reel sektörde herhangi bir dengesizlik olmadığı, bir aşırı üretimin veya daralmanın olmadığının dolaylı iddiası) eleştirirken krediye bir kez daha değinir. Böylece metalik altına dayalı basit para sistemleri ile kredinin önemli bir yer işgal ettiği gelişmiş kapitalist para sistemi arasındaki farkı ricardocuların anlamadığını öne sürer.

"O halde, bu genel fiyat dalgalanmaları, Ricardo'nun madeni parası ile mükemmel bir uyum içinde olmalarına rağmen, onların şiddetli ve çalkantılı (turbulent) yani kriz biçimi, gelişmiş kredi sistemi dönemlerine ait olduğuna göre (abç) banknot basımının tamı tamına madeni dolaşım yasalarıyla düzenlenmediği apaçık ortadadır." (K.III: 486)

Marx, kredi sisteminin işlevi konusunda genel açıklamalarını üç ana başlık altında toplar: 1. Kar oranının eşitlenmesine yönelik hareketleri sağlamak üzere kredi sisteminin zorunlu gelişmesi 2. Dolaşım giderlerinin azalması; ki bu giderlerin başlıcası para olduğu için kredi sistemi üç yolla ekonomi sağlar; a) birçok alım satım işleminde paranın tamamen ortadan kalkmasına (yani alacak ve vereceklerin birbiriyle denkleştiği ölçüde hesap mutabakatının para yerine kullanılması) b) kredi ve bankacılık işlemleriyle paranın dolaşım hızının artması (böylece daha az para ile daha çok ekonomik faaliyet gerçekleştirilebilir) c) altın paranın yerini kağıt paranın alması.[15] Dolaşım giderlerinin azalması konusunda kredinin ikinci görevi metaların dolaşım hızını artırmaktır. Kredi bu fasıl dahilinde satma ve satın alma hareketlerinin birbirinden uzun süre ayrılmasını mümkün kılarak da işlev görür. Ancak bu aynı zamanda spekülasyon için de bir temel oluşturur. Kredi ticarette tutulması gereken yedek fonların da azaltılmasını sağlayarak (böylece ani ihtiyaçlar için nakit kaynak tutmaya gerek kalmaz, krediye başvurulabilir) atıl yedek fonları azaltır. Marx, bütün bu yedek fonların ve toplumun tüm para-sermayesinin banka sistemi vasıtasıyla merkezileştiğini ve bankerler eliyle sanayinin emrine verildiğine işaret eder. 3. Hisse senetli şirketlerin kuruluşu... Marx'ın döneminde bu tür büyük anonim şirketler kapitalizmin ilk kuruluş dönemindeki benzerlerinden sonra ilk kez büyük bir dalga halinde çoğalıyorlardı. Marx'ın sermayeleri hisse senetlerine bölünmüş, çok ortaklı anonim şirket[16] olgusunu irdeleyişi çok ilginçtir. Marx, bu tür şirketler sayesinde daha önce bireysel sermayeler için olanaksız olan ve ancak kamu eliyle yapılabilecek girişimlerin özel sermayeler tarafından yapılmasının mümkün olduğuna dikkat çektikten sonra; bunun ne pahasına mümkün olduğuna işaret eder:

> "Kendisi, toplumsal üretim biçimine dayanan ve üretim araçları ile emek gücünün toplumsal yoğunlaşmasını öngören sermaye, burada özel sermayeden farklı olarak doğrudan doğruya toplumsal sermaye (doğrudan biraraya gelmiş bireylerin sermayeleri) biçimini alır ve bunun girişimleri, özel girişimden ayrı ve farklı toplumsal girişimler şekline girer. Bu özel mülkiyet olarak sermayenin, kapitalist üretimin kendi çerçevesi içinde ortadan kalkmasıdır. (abç)" (K.III: 386)

Marx, bu noktada eski kapitalistin şimdi anonim şirket yöneticisi olarak, başkalarına ait sermayenin yöneticisi, sermaye sahibi yerine sadece sahip, sa-

15) Yani Marx'ın devri için bu doğrudan kredi-para iken günümüz için de yine öyledir ancak bu durum daha dolaylı bir ilişki nedeniyle açıkça görülemez.

16) Bu tür gerçek anonim şirketleri Türkiye'de sadece şirketler ve vergi ile ilgili yasalar yüzünden anonim şirket statüsünde kurulmuş çok ortaklı olmayan sözde 'anonim' şirketlerden ayırmak gerekir.

dece bir para-kapitalist haline dönüşmesine dikkat çeker. Tıpkı daha önce verdiğimiz alıntıda görüldüğü gibi sermaye sahipliğinin bu tür değişimi, işlerin gerçek sahiplerince yürütüldüğünden daha farklı yürütülmesine çalışan bir zümrenin oluşmasına yol açar. Bunun çok çeşitli sonuçları vardır. Modern literatürde 'asil-vekil problemi diye adlandırılan ve günümüz krizlerinin oluşmasında önemli rol oynayan bir mekanizmaya ilk dikkat çekenlerden biri Marx'tır. Ancak Marx, bu noktada durmaz, analizinde bu tür sermaye şirketlerinin karının artık bir tür faiz halini aldığını belirtir. Çünkü anonim şirkete hisse senedi karşılığı para yatıranlar sermaye kazancı ihtimalini hariç tutarsak normal işleyişte sadece temettü almaktadırlar. Bu durumda ilginç bir gelişme ortaya çıkar. Marx daha önce kar oranlarının düşme eğilimine karşı işleyen bir faktör olarak hisse senetli şirketlerin kuruluşlarını saymış ancak bunun mekanizmasını tam olarak açıklamamıştı. Burada biraz daha açar.

> "Kar, burada faizin katıksız biçimine büründüğü için, bu tür girişimler, sırf faiz sağlasalar bile gene de olanaklıdır, ve bu, genel kar oranındaki düşmeyi durduran nedenlerden biridir; çünkü değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının pek büyük olduğu bu gibi girişimler, genel kar oranının eşitlenmesine girmek zorunda değillerdir." (K.III: 387)

Bu noktada Engels, bir açmalıkla devreye girer. Görüşleri, bu bölümün başlarında verdiğimiz Alman-Fransız Yıllıkları'ndaki kimi görüşlerinin bir ölçüde devamı gibidir. Büyük ölçekli sanayinin artık üretimin her alanına girmesi sonucu bu artan üretimi emecek piyasa aynı hızda değil daha yavaş büyümektedir.

> "Hızla gelişen üretimin bir ayda ürettiğini piyasa bir yılda zor emebilir." (K.III: 387)

Buna, ayrıca serbest ticaret yerine artık her ülkenin giderek İngiltere ve başka ülkelere karşı koruyucu gümrük duvarları koymaları ile 'yapay olarak' kendi sanayilerini destekleme politikalarının etkisini katmak gerekmektedir. Bütün bunlar bir araya gelince sonuç 'kronik' bir aşırı üretim, düşük ve hatta tamamen yok olan karlardır. Buna çare olarak hem ülke içinde hem de uluslararası planda kartellerin kurulduğunu bunun yeni bir gelişme olduğunu ve böylece rekabet sisteminin "kendi apaçık, rezilce iflasını kendi ağzıyla ilan etmek zorunda kaldığını" vurgular. (K.III: 387) Engels, burada yeni kurulan uluslararası ve ulusal kartellerden örnekler verir ve İngiltere'de rekabetin yerini tekele bıraktığını "gelecekte tüm toplumun, ulusun, en tatmin edici biçimde soyulmasının yolunun böylece açıldığını" belirtir. (K.III: 388)

Marx, kaldığı yerden hisse senetli anonim şirketlerin kurulması konusunda-

ki yorumuna devam eder. Daha önce ortaya attığı fikri bir kez ve daha açık belirtir. Bu tür hisse senetli anonim şirketlerin ortaya çıkıp gelişmesi,

> "kapitalist üretim tarzının, bizzat kapitalist üretim tarzı içerisinde ortadan kaldırılmasıdır ve dolayısıyla prima facie yeni bir üretim biçimine geçişin yalnızca bir evresini temsil eden, kendi kendini çözüp yok eden (dissolve) çelişkidir. Bu böyle bir çelişki olarak , kendisini, kendi sonuçlarıyla da ortaya koyar. Bazı alanlarda tekel kurar ve böylece devlet müdahalesini gerekli kılar. Yeni bir finans aristokrasisi, kurucular (promoters), spekülatörler ve düpedüz nominal direktörler şeklinde yeni bir asalaklar zümresi türetir; birleşik kuruluşlar, hisse senedi çıkartmak ve hisse senedi spekülasyonları yoluyla tam bir sahtekarlık ve dolandırıcılık sistemi yaratmış olur. Bu özel mülkiyetin denetimi olmaksızın özel bir üretim biçimidir." (K.III: 388)

Marx, kredi sistemini incelemeye başladığı bu bölümü, sonraları sık sık alıntılanacak ve günümüze kadar ki pek çok olay ve kişiyi tasvir etmekte gerçekten tam bir endaze gibi kullanılacak sıfatları içeren sözlerle bitirir.

> "Kredi sisteminin özünde yatan iki karakteristiğinden birisi, kapitalist üretimin itici gücü olan, başkalarının emeğinin sömürülmesi yoluyla zenginleşmeyi, en katıksız ve en dev boyutlara ulaşmış bir kumar ve sahtekarlık sistemi halini alıncaya kadar geliştirmek, ve toplumsal serveti sömüren azınlığın sayısını gitgide azaltmak, diğeri de, yeni bir üretim tarzına geçiş biçimini oluşturmaktır. Kredi sisteminin Law'dan İsaac Pereire'e kadar belli başlı sözcülerine, dolandırıcı ve peygamber karması o tatlı özelliği veren de, işte onun bu iki anlamlı muğlak (ambigious) niteliğidir." (K.III: 390)

Marx, daha sonra kredi sistemindeki genişleme ve daralmanın, para-sermaye ve borç-sermayesindeki dalgalanmaların gerçek sermaye veya daha doğru bir ifade ile sanayi sermayesi, meta-sermayedeki değişimlerle; mesela buradaki birikim sorunlarıyla, aşırı üretimle vb ne ölçüde ilgili olduğunu araştırır. Ve ilgili olsun olmasın bunun toplumsal sonuçlarını da... Toplumsal sonuçlarının ülkelerin ve bütün üretim sisteminin bir cins kumarhaneye çevrilmesi yolundaki etkisi olduğunu düşündüğünü daha önceden gördük. Para sermayenin birikiminin, meta sermayenin kurallarından daha başka hareket yasaları olduğunu düşündüğünü de... Burada ise önce bir bölüşüm sorununa parmak basar; sosyal ve politik sonuçları da önemli olan bir bölüşüm sorunudur bu...

> "Bu sorunu kısa yoldan çözümlemek için şunu belirtelim ki, para-sermaye birikimi ile servetin (...) aracılık eden bankerlerin (meslekleri

> borç para vermek olan kimselerin) elinde birikmesi de kastedilebilir. Çünkü kredi sistemindeki uçsuz bucaksız genişleme, ve genellikle bütün kredi, kendi özel sermayeleriymiş gibi, bunlar tarafından sömürülür. Bu adamlar daima sermayeye ve para-biçiminde gelire ya da para üzerinde doğrudan doğruya bir hakka sahiptirler. Bu sınıfın servet birikimi, gerçek birikimden tamamen farklı bir biçimde olabilir, ama ne olursa olsun bu, bu sınıfın, gerçek birikimin büyük bir kısmını cebe indirdiğini ispatlar." (K.III: 424)

Fakat bölüşümün dışında da kredinin, para-sermayenin gerçek birikimle ilgisi ve ona etkisi (ya da onun tarafından etkilenmesi) nasıldır? Marx, bu soruya önce ticari kredi ile başlar. Yani sanayicinin tüccara, toptancı tüccarın perakendeciye veya ihracatçıya açtığı kredi ile... Ticari kredi, daha önce de gördüğümüz gibi bizzat varlığı ile, paranın ödeme aracı haline gelmesini sağlaması ile, bir kriz ihtimalini oluşturmaktadır. Geriye ödemeler gecikebilir, bu ödeme süresi içinde fiyat oynamaları olabilir; veya durgun piyasalar nedeniyle satışlar geçici olarak zorlaşabilir. Bir dizi kriz ihtimali ortada dolaşır. Ancak ticari kredinin belli sınırları vardır. Ticaretteki ortalama geri dönüş, dolaşım süresi ve tüccar ve sanayicinin bu geri dönüş sürecinin uzaması durumunda ne ölçüde tahammül edebileceğini gösteren serveti, daha doğrusu yedek fonları bu kredinin en önemli sınırlarını çizer. Çizer çizmesine ama, üretim güçlerinin gelişmesinin daha başka talepleri olabilir.

> "Ama şurası da açıktır ki, emeğin üretim gücündeki ve dolayısıyla geniş ölçekli üretimdeki gelişmeyle birlikte: 1) piyasalar genişler ve üretim alanından daha uzak hale gelir; 2) dolayısıyla kredilerin de uzatılması gerekir; 3) spekülatif öge böylece gitgide daha fazla, ticari işlemlere egemen hale gelir. Geniş ölçekte ve uzak piyasalar için yapılan üretim, toplam ürünü ticaretin ellerine teslim eder; ne var ki bir ulusun sermayesinin, ticaretin, tüm ulusal ürünü kendi sermayesiyle satın alabilecek ve sonra da satacak biçimde, kendini iki katına çıkartması olanaksızdır. Kredi bu yüzden burada vazgeçilmez bir şeydir; bu kredinin hacmi üretim değerinin hacmindeki büyüme ile büyüdüğü gibi, vadesi de piyasaların artan uzaklıkları ile birlikte uzar. Burada karşılıklı bir etki söz konusudur. Üretim sürecindeki gelişme krediyi genişletir ve kredi de, sınai ve ticari işlemlerin genişlemesine yol açar. Bu krediyi, banker kredisinden ayrılmış olarak incelediğimiz zaman bunun, sanayi sermayesinin kendi hacmindeki artış ile birlikte büyüdüğü açıktır." (K.III: 426)

Görüldüğü gibi ticari kredi söz konusu olduğunda her ne kadar iki yönlü bir ilişki varsa da kredinin genişlemesi krizlerin sebebi olarak gösterilemez çünkü kredinin genişlemesinin asıl sebebi zaten kapitalizm altında üretici güçlerin

sürekli kendi sınırlarını zorlama çabasıdır. Fakat bu sınırları kendi iç engellerine rağmen zorlama çabası kriz ihtimalini giderek daha da arttırır.

> "Poliçelerin vadeleri ne denli uzun olursa, yedek sermayenin de o denli büyük olması gerekir, ve fiyatlarda bir düşme ya da piyasalardaki aşırı yığılma nedeniyle, geriye dönüşlerdeki azalma ya da gecikme olasılığı o denli büyük olur. Ve üstelik, başlangıçta yapılan alışverişler, meta fiyatlarındaki yükselme ve düşme üzerine oynanan spekülasyonlara ne denli fazla dayandırılmış ise dönüşler o denli az güvenli olur." (K.III: 426)

Ticari kredi ile bir sonraki dönemin 'aşırı sermaye' ve aşırı meta bolluğu dönemi arasında bir ilişki vardır.[17]

> "Azami kredi burada, sanayi sermayesinin tam istihdamı ile özdeştir, yani tüketim sınırları dikkate alınmaksızın yeniden-üretken gücünün en üst düzeyde harcanması demektir. Tüketimin bu sınırları, yeniden-üretim sürecinin kendi çabalarıyla genişletilir. Bu, bir yanda emekçilerle kapitalistlerin gelirlerinden (yapılan C.A) tüketimi artırır, öte yandan da, üretken tüketim çabalarıyla özdeştir."(K.III: 428)

Marx, burada tüketimin ve piyasanın sabit bir limitinin olmayıp, tıpkı Say Kanunu'nun söylediği veya kendi genişleyen üretim süreci şemalarının gösterdiği gibi üretimin artışı ile birlikte büyüyebildiğini vurgular. Ancak o şemalarda soyut düzeyde ve bir denge şartı gibi gösterilen büyümenin şimdi somut bir kısım mekanizmalarına da girilmiştir. Ancak bu büyüme mümkün olmakla birlikte Say ve Ricardo'daki gibi yavaş, rahat ve sorunsuz değildir. Arz ve talebin hiçbir ara mekanizmanın dolayımına ihtiyaç duymadığı kendi hareketleri dolayısıyla, yani kendiliğinden yürüyen doğrudan bir etki tepki ilişkisi sonucu da değildir. Böyle bir kriz tasvirinde gördüğümüz, tam istihdama yöneldikçe kredinin dolayımına ihtiyaç duyulduğudur. Bu sonraki gelişmelerde de belirleyici olmaktadır. Ama kredinin genişlemesinin iş çevrimini tam istihdama doğru sürüklediği doğruysa da burada sebep sonuç ilişkisi, son tahlilde, krediden üretime doğru değil üretim güdüsünden krediye doğrudur. Aynı şekilde kriz zamanlarında kredinin aniden daralışı da, kredinin aniden daralmasını

17) Marx, genel aşırı sermayeyi, sermaye fazlasını, kabul edip genel aşırı meta durumunu kabul etmeyen iktisatçılarla dalga geçer. Çünkü sermaye malları da aslında metadan başka bir şey değildir. Berikiler bazı noktalarda sermaye malları ile tüketim malları arasındaki orantısızlıktan doğan krizleri kabul etseler de, ki Marx da benzer kriz tasvirleri yapar, sermaye mallarının kendi içinde 'genel' bir bolluğunun kabulünün, neden nihai mallar için geçerli olmadığının akla yakın bir açıklaması meydanda yoktur!

krizin nedeni olarak görenlerin tersine, krizin nedeni değil sonucudur.

Yeniden-üretim süreci kesintisiz devam ettiği sürece kredi mevcuttur; üstelik genişler. Kredinin bu genişlemesi aslında yeniden üretim sürecindeki genişlemenin sonucudur. Ama,

> "geriye dönüşlerdeki gecikmeler, aşırı dolu piyasalar ya da düşen fiyatlar sonucu yeniden üretim sürecinde bir duraklama olur olmaz, sanayi sermayesinde aşırı bir bolluk gözükür, ama işlevini yerine getiremeyecek durumdadır. Muazzam miktarda meta-sermaye vardır ama satılamaz durumdadır. Muazzam miktarda sabit sermaye vardır ama yeniden üretim sürecindeki tıkanıklık nedeniyle çoğu kullanılmaz durumdadır." (K.III: 428)

Kredi de aniden kıtlaşıverir. Ama sebep 1) mevcut sanayi sermayesi boş kaldığı, meta-para-meta çevriminin herhangi bir evresinde hapis kaldığı için, 2) yeniden-üretim sürecinin devamına güven sarsıldığı için 3) bu ticari krediye ihtiyaç azaldığı için (örneğin zaten deposunda bir yığın satılamayan kumaş bulunan fabrikatör vadeli pamuk alımına gitmez vb) kıtlaşır ticari kredi.

Bu durumun bir başka sonucu da kredi ile alım yapmak isteyen olsa da onun kredi bulmakta zorluk çekmesidir. Çünkü yukarıda belirtilen yeniden üretim sürecinin devamına ilişkin güvensizlik bir yandan, diğer yandan herkesin ödemeleri için artık paraya ihtiyaç duyması nedenleriyle kimse kredi ile mal satmak istemez. Bu durumu gören kimi iktisatçılar krizin sonucunu kredi ve/veya üretken sermaye kıtlığına bağlarlar. Halbuki

> "Kısmen, normal ama geçici olarak küçülmüş yeniden-üretim sürecine, ve kısmen de felce uğramış tüketime oranla, üretken sermayedeki aşırı bolluk, asıl bu gibi zamanlarda sözkonusudur." (K.III: 428)[18]

Marx, bu noktada kendisinden sonra marksist ve hatta marksist olmayan çeşitli kriz teorilerinin gideceği iki ayrı yolu da işaret eder gibi bir senteze ulaşmaya çalışır. Bu iki yön 'orantısızlık' teorileri ve 'eksik tüketim' teorileridir. Orantısızlık teorileri çok çeşitli biçimler alabilir. Üretimin yatırım malı üreten sektörü ile tüketim malı üreten sektörünün üretimleri arasındaki orantısız büyüme; sabit sermaye ile dolaşan sermaye arasındaki orantısızlık, çeşitli alt sektörlerin üretimleri arasındaki orantısızlık vb... Aynı şekilde eksik tüketim teorileri de her ne kadar bu 'eksik'in nereden kaynaklandığı ve nasıl çözüleceği konusunda farklılaşsalar da meselenin bir 'efektif talep sorunu olduğu konusunda hemfikirdirler. Marx'ın teorisindeki kimi unsurlar birbirinden kopuk ele alındığında

18) Marx, gelişmiş kapitalist uluslar için gerçek bir üretken sermaye kıtlığının söz konusu olabileceğini ancak bunun belli başlı besin maddeleri veya sanayi hammaddelerinde genel bir kötü ürün zamanında varolabileceğini ekler.

onun teorisini bu yönlerden biriyle bütünleştirme; bir orantısızlık teorisi veya bir eksik tüketim teorisi olarak yorumlamaya yol açmıştır. Marx'ın eserlerinde birbirinden farklı yerlerde böyle yorumlanacak çok sayıda alıntı da bulunabilir. Böylece başka yerdeki farklı vurguları görmezden gelmek veya bunların tutarsızlık ürünü olduğunu varsaymak yoluyla Marx'ın kriz ile ilgili görüşlerinin bir yönü alıp geliştirilebilir; ve sıklıkla da öyle yapılmıştır. Ancak kolayca bir tutarsızlığa atfedilmeyecek biçimde Marx, kimi zaman tüm bunları birarada da kullanmıştır; ki biraz önceki yolu seçen yazarların genelde görmek istemeyecekleri; sıklıkla da görmezden geldikleri bir durumdur.

> "Bütün toplumun yalnız sanayi kapitalistleri ile ücretli işçilerden oluştuğunu kabul edelim. Ayrıca toplam sermayenin büyük bir kısmının, ortalama oranlarında kendilerini yerine koymaktan alıkoyan ve özellikle kredi ile gelişmiş bulunan tüm yeniden-üretim sürecinin genel iç bağıntıları nedeniyle her zaman geçici nitelikte genel bir duraklamayı davet eden fiyat dalgalanmalarını da dikkate almayalım. Kredi sisteminin uygun bir ortam sağladığı, hileli alışverişlerle, spekülasyonları da bir yana bırakalım. Bu durumda bir kriz, ancak ekonominin çeşitli kollarındaki bir orantısızlığın, ve kapitalistlerin tüketimleri ile birikimleri arasındaki orantısızlığın bir sonucu olarak açıklanabilirdi. Ama görüldüğü gibi, üretime yatırılmış sermayenin yerine konması geniş ölçüde, üretken olmayan sınıfların tüketim gücüne bağlı bulunuyor; oysa işçilerin tüketim gücü kısmen ücretler yasası ile, kısmen de bunların kapitalist sınıf tarafından karlı biçimde çalıştırılabildiği sürece kullanılmaları olgusu ile sınırlıdır. Bütün gerçek krizlerin son nedeni (ultimate reason), daima, kapitalist üretimin üretici güçleri sanki yalnız toplumun mutlak tüketim gücü, bu (üretim C.A) güçlerin sınırını teşkil edermişçesine geliştirme çabasına zıt olarak, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir." (K.III: 429)

Aslında yukarıdaki alıntı marksist kriz teorilerindeki karışıklığı büyük ölçüde çözmektedir. Mesele daha çok bir yöntem sorunudur. En soyut düzeyde kriz çıkma olasılığı ancak bir orantısız üretim ve/veya tüketim nedeniyle olabilir. Ama bu gerçek kapitalist toplumlarda krizin nedeninin orantısızlık olduğu anlamına gelmez. Hatta her gerçek kapitalist toplumun üretim ve tüketim yöntemleri, eşitsiz bir gelişim gösterdiği için çeşitli aşamalarda orantısızlıklar olabilir. Ancak bunlar da krizin son ve kesin (ultimate) nedeni değildir. Alıntıdan anlaşılabileceği gibi aslında eksik tüketim de böylesi bir neden değildir. Eksik tüketimcilerin tasvir ettiği, bir türlü kitlelerin eksik tüketimi yüzünden yeterince dinamik olamayan durgun ve kendini yeniden üretemeyen kapitalist toplum imgesinin tersine; kapitalizm sürekli pazarı ve dolayısıyla tüketim düzeyini genişletmektedir. Ancak bu genişletme kapitalist üretimin tüketim de-

ğil, kar ve elindeki sermayeyi mümkün olan en üst düzeyde genişletme peşinde koşması yüzünden ve toplumun tüketim imkanlarını hiç sınırsız ve sorunsuzca mutlak, potansiyel tüketim düzeyine kadar (hatta onun da üstüne) çıkabilecekmiş gibi üretim ve birikim yapmaya kalkışmasındandır. Demek ki kitlelerin tüketimi ne kadar artırılırsa artırılsın, kapitalist üretim onu da aşmak isteyecektir. Yani asıl neden kapitalizmin bu sınırsız güdüsü ile tüketim gücünün bu sınırlılığı arasındaki çelişkidir. Daha somut analizde bu çelişki kendini, fiyat dalgalanmaları sonucu sermayenin sektörel yer değiştirmesi sırasında yaşanan aksaklıklar -bu yer değiştirme ders kitaplarında anlatıldığı gibi, yumuşak ve sessiz sedasız, hiç bir dengesizliğe yol açmadan gerçekleşemez- meydana gelen orantısızlıklar, kredi sisteminin yol açtığı kırılganlıklar ve spekülatif aşırılıklarla bezenerek sergiler. Gerçek krizi anlamak için o yüzden Marx, sürekli bunun incelenmesini sermayelerin rekabeti ve kredi sistemini inceleyene kadar erteler.

Marx, ticari krediyi ana hatlarıyla incelerken ticari kredinin ortaya çıkmasının üretimi, çok önceden tıkanabileceği halde tam istihdam sınırına kadar itelemekte yardımcı olduğunu ama buna karşılık krize karşı daha kırılgan hale getirdiğini belirtti. Yine de ticari kredinin ne kadar zorlanırsa zorlanılsın belirli sınırları vardır. Onun üretimi mevcut sınırlarının ötesine itme gücü sınırlıdır. Tabii krize karşı yarattığı kırılganlığın ölçüsü de sınırlıdır. Fakat kredi sadece ticari krediden, yani işadamlarının birbirine karşı açtığı vadeli ödeme imkanlarından ibaret değildir. Bir de banka kredisi, çeşitli para piyasası kuruluşlarının açtığı krediler vb vardır.[19] Bu krediler de bir ölçüde yine ticari kredi temeline dayanır. Bankaların sermaye ve yedek fonları daha önce değindiğimiz gibi büyük bir ölçüde bu ticari krediyi ifade eden ticari senetlerden de oluşur. Ancak banka kredisi, borç-sermaye ticari krediden daha farklı mekanizmaları da harekete geçirir. Bir fabrikatör senetle (Marx döneminde kambiyo senedine benzer işlevi olan poliçelerle) mal satar. Gider o poliçeyi işi bu olan para piyasası simsarlarında (bill broker) belli bir iskonto ile kırdırıp, nakde çevirir. Simsar da bu kırdırma işlemleri için gerekli paranın büyük kısmını (kendi sermayesinin üstündeki kısım) bankalardan aldığı krediyle sağlar. Bankalar ise bu parayı yine kapitalistlerden, işçilerden veya toplumun diğer kesimlerinin tasarruflarından edinir. Bu sistem sayesinde sanayi kapitalistleri ve tüccarlar çok miktarda yedek nakit fon tutma ihtiyacından kurtulur. Ama bu banka sermayesi aynı zamanda daha önce de gördüğümüz gibi büyük miktarda hayali sermaye oluşturma mekanizmalarını da mümkün kılar. Bu bazen sırf kredi elde

19) Marx, o dönemde henüz gelişmemiş sermaye piyasaları ve bunlara içkin kredi mekanizmalarını, hisse senedi piyasalarından bahsederken kısmen değinmesine rağmen bütünlüklü olarak incelemez; ancak onun analitik çerçevesi içine bu piyasalardaki gelişmeler kolayca dahil edilebilir.

etmek için kasıtlı oluşturulan karşılıksız senetler yoluyla olur; bazen de devlet borçları, hisse senetleri vb üzerinde yapılan spekülasyonlarla oluşur. Bu hayali sermayenin ve bu sermaye üzerinden adeta kendiliğinden ortaya çıkıyormuş gibi oluşan bunlara ilişkin kar oranlarının, kapitalist üretim sistemini mevcut sınırlarının da daha ötesine taşıyabilmek ve bu gerçekleştiğinde daha bir süre işlerin, sınırın aşılmasıyla olması gerektiği gibi değil de, tersine gayet iyi gittiği intibaını uyandıracak şekilde sürmesini sağlamak gibi bir yeteneği vardır.

> "Öte yandan kısmen poliçe dalavereleri, kısmen de sırf poliçe icat etmek için yapılan meta alışverişi ile bütün süreç öylesine karmaşık hale gelir ki, geriye ödemelerin gerçekte uzun zaman sonra ve ancak, kısmen dolandırılan para ikrazcılarının ve kısmen de dolandırılan üreticilerin sırtında yapıldığı hallerde bile, geriye ödemelerin düzenli olduğu çok karlı bir iş görüntüsü uzun süre devam eder. Böylece işler daima, çöküşün tam arifesinde, neredeyse fazlasıyla sağlıklı bir görünüştedir. (...) Birdenbire patlak veren çöküşe kadar işler daima tepeden tırnağa sağlıklı ve kampanya bütün hızıyla devam etmektedir." (K.III: 429-430)

Kriz bir kez patlayınca bu kez borç sermayenin bir kısmı artık talep bulmaz olur ve bir kısım para-sermaye üretimde yer bulamayınca para piyasasına yönelir, borç sermayesi arzı artar ve kriz sonrasında bir sonraki aşamada 'para darlığı' yerini para bolluğuna bırakır. Borç- sermayedeki bu azalıp çoğalmalar, her zaman kriz ile ilgili değildir; ama ticaret çevrimlerinin genişleme veya daralma fazlarıyla ilgilidir. Borç-sermaye dalgalanmaları ve bunların yarattığı faiz oranı dalgalanmaları da spekülasyonu iş çevriminin kendi iç iyimserliği ile birlikte artıran önemli bir nedendir. Spekülasyon daha önce söylediğimiz gibi ticaret artarken onunla birlikte artar; bazen tamamen veya kısmen dolandırıcılığa dönüşür. İşadamlarının bir kısmı doğrudan bu tür projelere paralarını kaptırır veya düzgün de olsa bu tür yüksek gelir beklentisi taşıyan spekülatif girişimlere kendi işletme sermayelerinin bir bölümünü ayırınca kendi öz işleri krediye ve bu arada banka kredisine fazlasıyla muhtaç hale gelebilir. Bu gibi firmaların kendi öz kaynakları çok geniş bile olabilir. Önemli olan bu kaynakları çeşitli maceracı işlere bağlayıp hareketsiz hale getirip getirmedikleridir. Marx, bu konuda sermayenin demiryolu spekülasyonu, Mauritius'taki çiftlikler, Çin ticareti veya çok karlı olduğuna inanılan yeni fabrikalara uzun süreli ve büyük çapta bağlanmış olması gibi birçok somut örneği sıralar. 1847 bunalımın 'belli başlı nedenlerinden birinin' piyasaların mallarla dolup taşması yanında Doğu Hindistan'a yapılan mal ticaretindeki 'inanılmaz sahtekarlık' olduğunu vurgular. (K.III: 431)

Bankacılıktaki genişleme ve yeni yöntemler de tıpkı kriz sonrasındaki dönem gibi borç verilebilir para-sermayenin üretken para-sermayeye (kapitalis-

tin yedek para fonları) göre bollaşmasını sağlar. Faiz oranı düşer, iş çevrimi yeniden 'aşırı gerilimden önceki gönenç haline' kavuşur. Bu noktada ticari kredi de genişler. Ticari kredi ile birlikte talep artmış olmasına rağmen geriye ödemelerin düzenli akışı, borç sermayenin arzının sürmesini sağlayarak faiz oranını yükselmesini engeller. Tam bu dönemde herhangi bir yedek fonu olmadan ya da hatta hiç fonları, sermayeleri olmadan krediyle iş yapmaya çalışan açıkgözlerin sayısı da artamaya başlar. Buna bir de yeni sabit sermaye yatırımlarının hızlı artışı eklenir. Bunların beraberce getirdiği kredi talebi sonucu faiz oranları artmaya başlar. Bir kriz ile birlikte ise faiz oranları en yüksek seviyeye ulaşır, kredi ortadan çekilir. Yeniden-üretim süreçleri kesintiye uğrar, sanayi sermayesi atıl kalırken borç sermayesi ortalardan kaybolur. Marx, burada bir iş çevriminin kısa tasvirini yapar. Ve bu çevriminin kendi kendini üreten niteliği ile ve kredi ile ilişkisini kurar.

> "Sınai çevrimin doğası öyledir ki, bir kez ilk hareket verildi mi, aynı devre, kendini dönemsel olarak yeniden üretmek zorundadır." (K.III: 433)

Marx, çevrimi gevşeme (slack), gönenç (prosperity) ve aşırı üretim ve dolandırıcılık dönemi olarak üçe ayırır. Birinci dönemde bir önceki çevrimin genişleme döneminin sağladığı teknik imkanların bile altına düşer ekonomik durum; gönenç döneminde bu teknik imkanlar zemininde genişlemesine devam eder; ve üçüncü dönemde üretici güçler, üretim sürecinin kapitalist sınırları aşılıncaya kadar genişletilir. Bir kriz döneminde ödeme aracı kıtlığı ortaya çıkar ve daha önce salt krediye dayalı işlem yapan firmaların oranı ne kadar fazlaysa bu durum o kadar şiddetli olur. 1844-45'teki yanlış bankacılık ve merkez bankacılığı yasası gibi uygulamalar bu tür bir para krizini daha da yoğunlaştırır. "Ama hiç bir banka yasası bu krizi önleyemez." (K.III: 434)

Kredi böylece krizin asıl nedeni değilse bile doğrudan bir nedenmiş gibi ortaya çıkabilir.

> "Yeniden-üretim sürecinin tüm sürekliliğinin krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire kesildiği ve ancak nakit ödemelerin geçerli olduğu sıralarda -ödeme araçlarına olan büyük hücum karşısında- bir krizin mutlaka ortaya çıkacağı açıktır. Bu yüzden ilk bakışta bütün kriz, sırf bir kredi ve para krizi gibi görünür. Ve aslında bu, yalnızca poliçelerin paraya çevrilebilme sorunudur. Ne var ki bu poliçelerin çoğunluğu, fiili alım satımları temsil eder ve bu alım satımların genişliğinin toplumun gereksinimlerinin çok üstünde olması, en sonunda bütün bu bunalımın temelidir." (K.III: 434)

Ancak kredi sadece gerçek sermayenin ödeme aracı olarak ticari kredinin genişlemesi nedeniyle aşırı üretime erişilmesi sonucu sorun yaratmaz; Marx'ın sık sık altını çizdiği hayali operasyonların da krizde payı vardır.

> "Aynı zamanda bu poliçelerin muazzam bir miktarı, şimdi günışığına çıkan ve sabun köpüğü gibi sönen düpedüz bir dolandırıcılığı; ayrıca başkalarının sermayesi ile yapılan başarısız spekülasyonları; ve en sonu değer kaybeden ve hiç satılamayan meta-sermayeyi, ya da hiç bir zaman tekrar gerçekleştirilemeyecek olan geriye dönüşleri temsil eder. Yeniden-üretim sürecindeki zoraki genişlemeye dayanan bu baştan sona yapay sisteme, hiç kuşkusuz İngiltere Bankası gibi bir bankanın, bütün dolandırıcılara (bankanın) kağıtları yoluyla değersiz (deficient) sermaye vermesi ve değer kaybetmiş bütün metaları eski nominal değerleri üzerinden satın almasıyla çare bulunamaz. Ayrıca burada her şey çarpıtılmış bir görünüştedir; çünkü bu kağıttan dünyada gerçek fiyat ve onun gerçek temeli hiç bir yerde görünmez. Özellikle, ülkenin Londra gibi tüm para işlerinin toplandığı merkezlerde, bu çarpıklık daha göze batar haldedir; süreç baştan sona anlaşılmaz hale gelmiştir; üretim merkezlerinde bu daha az böyledir.*" (K.III: 434)

Ama bir süre sonra reel değişkenler kağıt dünyasına kendini hatırlatır; kağıttan operasyonlar sayesinde şişmiş fiyatlarla işlerin iyi gittiği görüntüsü yerini kötümserliğe bırakır. Krizde bütün meta-sermaye değer yitirir.

> "Fiyatlardaki kriz sonrası görünen ani çöküntü ise yalnızca bunlarda bulunan daha önceki enflasyonu dengelemiş olur." (K.III: 435)

Marx' krizlerde ithalat ve ihracatın etkisine de değinir ve 'aşırı ticaret'in küresel bir olgu haline gelişini tasvir eder. Henüz dünya pazarının bugünkü kadar bütünleşmediği bir dönemde[20] her tür ticaretle 'bulaşan' dünya çapındaki bir kriz olgusuna işaret eder. Özellikle son krizde küresel dengesizlikler mi yoksa dünya çapında aşırı kredi mi oluştu ikileminin -ki son zamanlarda krizle ilgili akademik dünyanın ve IMF, Dünya Bankası gibi kuruluşların boyuna tartıştığı budur- daha doğru bir çözümünün ipuçlarını verir.

---

* 2007-8 krizinden hemen önceki menkul kıymet piyasalarındaki, uzmanların bile işin içinden çıkamadığı aşırı karmaşık işlemlerin ve bütün üretim sisteminin sanki kağıtların hareketiyle yürüyormuş veya yürütülebilirmiş gibi olan görünümünün 150 sene öncesinden neredeyse tam bir tasviri!

20) Yine de aynı dönemin, Engels'in işaret ettiği bir sonraki, gümrük kotaları kartellerle ilk kez kendini gösteren emperyalist dönemin öncesindeki ilk küreselleşme dönemine tekabül eden, sonraki yıllara göre daha bütünleşmiş bir dünya pazarına sahip olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır.

> "İthalat ve ihracatla ilgili olarak şu noktayı dikkate almak gerekir ki, birbiri ardına tüm ülkeler krize sürüklenmiş olurlar ve o zaman bir kaçı dışında hepsinin de gereğinden fazla ithalat ve ihracat yaptıkları ve bu yüzden de hepsinin, aleyhlerinde bir üretim dengesine sahip oldukları ortaya çıkar." (K.III: 436)

Marx, daha sonra isterse ödemeler dengesi lehte olsun bir ülkede çıkan krizin nasıl diğer ülkelere hızla bulaşabileceğini somut mekanizmaları ile birlikte anlatır. Ve sonunda ulaşılan nokta şu olacaktır:

> "Bir ülkede aşırı ithal olarak görünen şey, diğerinde aşırı ihraç olarak görünüyor ve tersi. Ne var ki aşırı ithal ve aşırı ihraç bütün ülkelerde yapılmıştır. (Biz burada kötü üründen falan değil genel bir krizden söz ediyoruz); yani kredinin teşvik ettiği bir aşırı-üretim ve bununla el ele giden genel bir enflasyon." (K.III: 436)

Kriz sırasında yaşanan fiyat çöküşleri ise hem yaratılmış hayali sermayeyi hem de meta sermayeyi değer olarak aşağı çeker. Bir kısmında bu gerçek değerlere geri dönüş şeklinde olurken birçoğunda fiyat düşüşü geçici olarak gerçek değerlerinin de altında seviyelere sürüklenir. Bu fiyat dalgalanmaları aynı zamanda bütün ülkenin içinde olduğu spekülasyonun bir sonucu olmakla beraber diğer taraftan da o spekülasyonun sonunu, yazgısını belirler.

Borç sermaye olarak yaratılan hayali sermayenin, bunun üzerine yaslanan bankacılık ve kredi sisteminin ticari kredi sisteminden farklı olarak yarattığı bir başka sorun daha vardır. Aslında özünde ticari kredi de spekülasyon için gerekli zemini yaratmaya yeterlidir. Bir tüccar veya sanayicinin sırf fiyatı yükselecek diye hammadde veya mamul madde alımına ticari kredisini zorlayarak girdiği sık görülen bir şeydir. Banka kredisinin gelişmesi bu durumu sadece kolaylaştırmaktadır. Ama banka kredisi bir başka gelişmeye daha yol açar.

Marx, banka kredileri kullanılarak yapılan dolandırıcılıklar ve spekülasyonlar vasıtasıyla bu kredilerin nasıl güzelce yenilip yutulduğunu anlattıktan sonra şu yorumu yapar:

> "Taşradaki mevduat sistemi, yalnız bankerine para yatırdığını sanıyor, ve üstelik bankeri bir başkasına borç verdiği zaman, bu borcu bankerin tanıdığı özel kişilere verdiğini hayal ediyor. O, bu bankerin, mevduatını yaptığı işler üzerinde en ufak bir denetimleri bulunmayan Londralı bir poliçe simsarının (bill broker) emrine verdiği konusunda en ufak bir kuşku duymuyor." (K.III: 422)

İşte bu daha 1840'larda Engels'in Yıllıklar'da belirttiği kapitalist sistemin sonunda bütün 'saygın tüccar'ları da birer spekülatör haline getirmesinin son saf-

hasıdır. Ticari kredi ve rekabet bütün kapitalistleri potansiyel spekülatörden fiili bir spekülatör haline getirmenin ilk adımlarını attırdıysa, borç-sermaye, hayali sermaye, bankacılık ve kredi sistemi sadece kapitalistleri daha büyük ve cüretkar spekülatörler yapmakla kalmaz; daha önemlisi aklından hiç bir zaman spekülasyon yapmak geçmeyen, zaten buna gücü de yetmeyen sıradan insanları onların haberleri bile olmadan maceracı spekülatörlere dönüştürür. Öyle ki sıradan insanlar başlarına ne geldiğini, neye bulaştırıldıklarını ancak bankadaki paralarını kaybettiklerini öğrendiklerinde fark eder.

Bu kapitalizmin geldiği son noktadır. Bütün toplumun, işlerin gidişi, iyilikler ve felaketler, yaşamlar ve ölümler hakkında bahse girdiği ve kumar oynadığı; bunu ister istemez, kendi iradelerine rağmen yaptığı; böylesi bir kumardan asla kaçınılamadığı, dışarıda kalınamadığı ve hileli zarlarla oynanan bu kumarda kurtların kuzuları her halükarda yediği bir toplum.

Bunun geldiği en aşırı nokta 2007-8 krizinde kendini gösterdi. Norveç'te bir küçük kasabada yaşayan sıradan bir balıkçı, belediyeye ödediği vergilerin veya yerel bankasına yatırdığı mevduatının o belediye veya o banka tarafından Cayman Adaları'ndaki bir hedge fund'a yatırıldığını; onun da bu parayı başka paralarla birlikte içlerinde Amerika'nın çeşitli eyaletlerinden derlenmiş morgıç kredilerinin başka bazı alakasız kredilerle birarada paketlendiği ve nasıl bir 'menkul kıymet' olduğunu onu ilk oluşturan haricinde, uzmanların bile bilemediği tuhaf 'yapılandırılmış' ürünlere yatırdığı türden örneklerde gözlemlenebilir. Ve başka bazı bankalarla bu hedge fund'ın bu 'ürün'ler üzerinde spekülasyon yaptığı ve sonunda bu spekülasyonun başarısızlığı yüzünden parasını yitiren Norveçli balıkçı, kendi parasının da, tıpkı aynı spekülasyon yüzünden, aslında ev almak için kredi aldığını zanneden bir Latin göçmeni Amerikalının evinin haczedilmesi sonucu giden evi gibi, yok olduğunu öğrendiğinde başına geldikten sonra bile kendisinin nasıl bir spekülasyonun parçası olduğunu tıpkı o Latin göçmeni gibi veya aynı sebepten Türkiye'de işinden atılan bir işçi gibi anlamakta zorlanacaktır.

Onlar için hayat ve ölüm anlamına bile gelebilecek bu küçük birikimler veya tutundukları işleri başkaları için bir kumar fişinden ibarettir. İşte kapitalist sistemin vardığı ve bugün artık bu sistemin içindeki birazcık akıl ve vicdan sahibi herkesi de rahatsız etmekte olan yer budur.

Bu, hayatlar ve ölümler üzerine karanlık bilim kurgu filmlerinde görülen türden yarışmalar ve kumarlar düzenlenmesinin artık bilim kurgudan gerçek hayata transfer olduğunun son örneklerinden biri herhalde *The New York Times*'da yer alan şu haber olsa gerek:

> "Wall Street Hayat Sigortası Paketlerinde Kar Kovalıyor!
> 6 Eylül 2009,

Morgıç işinin geçen yıl patlamasından sonra Wall Street'in yatırım bankaları para yapmak için yeni bir sıkı fikir (big idea) araştırıyorlar. Üstelik bir tane de bulduklarını düşünüyorlar.

Bankerler, yaşlı insanların, örneğin 1 milyon $'lık hayat sigortalarını diyelim 400 bin $'a satın almayı düşünüyorlar. Daha sonra bu hayat sigortası poliçelerini tıpkı morgıç ipoteklerini paketleyip menkulleştirdikleri gibi aynı şekilde paketleyip menkulleştirecekler.

Eğer poliçe sahibi yaşlı insan beklendiğinden daha çabuk ölürse, kazanç daha büyük olacak; yok bu insanlar beklenenden daha uzun yaşarsa yatırımcılar düşük gelir elde edecek, hatta para kaybedebilecek!" (Kaynak. htttp://www.nytimes.com/2009/09/06/business/06insurance.html?pagewanted=print)

Fazla söze ne hacet! İşte bulunduğumuz yer...

V

MARX'TAN SONRA KRİZ TEORİSİ

Marx, 1883 yılında hayatını kaybetti. Son yılları ağır karaciğer hastalığı nedeniyle sık sık çalışmalarını kesmek zorunda kaldığı acılı bir dönemdi. Yoksulluğun ve her türlü baskının eşliğinde hem politik hem teorik anlamda aşırı çalışma zaten yeterince yıpratıcıydı. Ama onu en çok *Kapital*'i, bu hayatının eserini tamamlayamamış olmak üzüyordu. Ölmeden kısa bir süre önce, ölümünden sonra 3. ciltten daha önce basılmış olmasına rağmen aslında hala daha sonra 2.cilt olarak basılacak elyazmaları üzerinde çalışıyordu. Engels, onun son zamanlarını şöyle anlatır:

> "(1878 Temmuz'u gibi) Marx artık bu tarihte, eğer sağlık durumunda radikal bir düzelme olmazsa, *Kapital*'in 2. ve 3. Ciltlerini kendisi için tatminkar biçimde bitiremeyeceğini anlamış görünüyordu. (...) ölmeden kısa bir süre önce elindeki kimi kağıt tomarlarını kızı Eleanor'a verir ve şöyle der 'Bunlar, *Kapital* II'nin malzemeleri; bunların içinden 'bir şeyler çıkarmayı' düşünüyordum" (C II: 4-5)

Onun yerine bu görevi Engels yerine getirmeye çalışır. Elinde tamamlanmamış ve birçoğu aynı bölümün tekrar tekrar işlendiği değişik elyazmalarından oluşmuş kısmen bütünlükten uzak, parçalar vardır. Engels, *Kapital* II'nin önsözünde işin içinden nasıl çıkmaya çalıştığını ayrıntılarıyla anlatır. Eserin bu haliyle yarım kalmasının Marx'tan sonra kriz teorisinin alacağı şekil açısından

büyük önemi olmuştur.

Marx'tan sonra daha uzun süre yaşayan Engels Marx'ın eserlerinin yorumlanmasında önemli bir canlı kaynak oldu. Bazı yazarlara göre onun kriz ile ilgili düşünceleri Marx'ınkinden farklı ve eksik tüketimciliğe daha yakındı.[21]

Ancak sık yapılan bir hata Kautsky önderliğindeki Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin bütünüyle Marx ve Engels'in görüşlerini yansıtan marksist bir parti olduğunu iddia etmektir. Bu o yıllarda ve hatta günümüze kadar büyük ölçüde kabul görmüş bir düşüncedir. Kautsky ve Alman Sosyal Demokrasisinin yönetimi ve çoğunluğunun ancak 1.Dünya Savaşı arifesi ve sonrasında marksizmden 'döndüğü' düşünülür. Bu görüşte o yıllara kadar Kautsky'den dönemin bütün marksistleri gibi çok etkilenmiş ve onu ortodoks marksizmin babası kabul etmiş Lenin'in daha sonra büyük bir hayal kırıklığı ile yazdığı *Proleter Devrim ve Dönek Kautsky* adlı çok okunan eserinin büyük payı vardır. Gerçekte ise Alman Sosyal Demokratları gerek kuruluş aşamaları, kadrolarının geçmişi, gerek Marx'ın şiddetle eleştirdiği partinin birbiri ardından gelen iki programı (Erfurt ve Gotha programları) göz önüne alınırsa Marx ve Engels'in görüşleri kadar hala (başta Lassalle olmak üzere) Marx öncesi reformcu sosyalistlerin izlerini taşımaktaydı.[22]

Marx'ın büyük manevi prestijine rağmen onun birçok önemli eseri, hayatı süresinde yayımlanmamış; birçok eserinin ise parti kadrolarınca veya marksist sempatizanlarca anlaşılması ancak başta Kautsky olmak üzere kimi parti yöneticilerinin yaptığı popüler el kitaplarınca mümkün olmuştur. Böyle olunca Marx'ın düşünceleri ile onun popülerleştirilmiş ve kısmen şematik hale getirilmiş yansısı arasında önemli farklar oluşmuş; uluslararası sosyal demokrasinin kriz teorisi de dâhil olmak üzere birçok önemli noktadaki görüşleri bu şematik sunum tarafından yapılandırılmıştır. Bunun ne kadar uç düşünce savrulmalarına ve ne kadar özensiz terminoloji kullanımına kadar uzandığını bizzat Kautsky'den, yani uluslararası sosyal demokrasinin en üst düzey resmi teorisyeninden bir alıntıyla gösterelim. Bir Rus akademisyeni Tugan-Baranovski Marx'ın *Kapital* II, deki yeniden üretim şemalarını kullandı. Böylece kapitalizmin eksik tüketim nedeniyle krize gireceği yönündeki teoriyi reddederek, kri-

21) Bkz., Clarke; Ancak aynı yazar eserin Engels'in krizle ilgili görüşlerini özetlediği bölümde haklı olarak Engels'in en önemli eserlerinden ve kuşkusuz pratik politikada en önemli sonucu doğuran eseri *Anti-Dühring*'in konusunun, eksik tüketimci görüşleri savunan Eugene Dühring'in eleştirisini içerdiğini anlatarak Engels'in eksik tüketimci olmadığını da ifade eder. Daha çok söylenmek istenen Engels'te Marx'a göre eksik tüketimci ögenin daha vurgulu olduğu ve kitlelerin yoksulluğu sonucu kapitalist sistemin objektif olarak kaçınılmaz çöküşünü ifade eden 'katastrof teorisi'ne daha yatkın olduğu iddiasıdır.

22) Bu konuda bkz. (Akman, 1988)

zin sadece sektörler arası orantısız üretim sonucu mümkün olduğunu ifade etti. Ve Tugan, orantılı üretim (devlet müdahalesi vb yoluyla) mümkün olsa kapitalizmin kriz yaşamadan her üretimin kendi talebini yaratarak sonsuza kadar büyüyebileceği teorisini ileri sürdüğünde Kautsky parti organı *Neue Zeit*'ta bakın onu nasıl eleştirmişti:

> "(Eğer Tugan'ın dediği gibi talep yetersizliği yeniden-üretimin genişlemesinde bir problem oluşturmasaydı ve kapitalistler kendi artık değer üretimleri için yine kendileri talep oluşturabilselerdi -C.A) Eğer bu doğru olsaydı, sermaye bakımından daha zengin olan İngiltere'nin sanayisi büyürdü; halbuki bu sanayi bir duraklama noktasına geliyor, sermayesi Rusya'ya Güney Afrika'ya, Çin'e, Japonya'ya göçüyor. Bu olgu, Tugan-Baranovski'nin bakış açısından anlaşılamaz; bizim teorimizle açıklanabilir. Teorimize göre eksik tüketim, krizlerin asıl (ultimate) sebebidir."[23]

Kautsky'nin aynı konuda bir başka vurgusu da yabancı ve kapitalist olmayan ülkelerdeki pazarlara olan ihtiyacın kapitalizm için vazgeçilmez olmasıydı. Halbuki Tugan'a göre kapitalizm kapalı bir sistem olarak kendi içinde büyüyebilirdi. Kautsky işte bu görüşe itiraz eder; ki o dönemde Kautsky'nin kesin bir itirazı reddedilen görüşün hafif de olsa bir cins aforozu anlamına gelecek kadar önem taşıyordu.

> "Her ne kadar, kapitalistler servetlerini artırsa ve sömürülen işçilerin sayısı artsa da bunlar (kapitalistler ve işçiler C.A), sermaye birikimi ve işçilerin üretkenliği daha da hızlı büyüdüğü için, kendi başlarına kapitalist sistemde üretilmiş metalara yeterli bir pazar oluşturamazlar. Kapitalistler, hala kapitalist olmayan tabakalar ve uluslar arasında bir pazar bulmak zorundadır. Bu pazarı bulur ve onu genişletirler; ama yine de yeterince hızlı genişletemezler; çünkü bu ek pazar kapitalist üretim sürecine yetecek kadar genişleme esneklik ve yeteneğine sahip değildir. Kapitalist üretim bir kez, 19. yy.daki İngiltere gibi, geniş ölçekli sanayiyi geliştirdikten sonra öyle hızlı ve sıçramalı bir büyüme gerçekleştirir ki bu piyasanın herhangi bir genişlemesini de kısa sürede aşar. Bu yüzden piyasadaki genişlemeye dayanan bir gönenç dönemi kısa ömürlü olmaya daha baştan mahkumdur. Ve bu gönenç dönemi zorunlu olarak bir krizle sona erer.
>
> Gördüğümüz kadarıyla, 'ortodoks' marksistlerce genel kabul gören ve Marx tarafından kurulmuş kriz teorisi kısaca budur." (*Neue Zeit*: 80, akt., Luxemburg, 1972: 79)

---

23) (*Neue Zeit*, 1902, No. 5 (31), p.140, akt, Rosa Luxemburg, *Imperialism and the Accumulation of Capital, an Anti-Critique*, s.79, Monthly Review Press, 1972, New York, London) *Neu Zeit*, yani Yeni Zaman, o dönem Alman marksist partisinin en önemli resmi yayın organıydı.

Ve son olarak bu tartışmanın Kautsky gibi bir ağır topun olanca ağırlığıyla katılmasını neden gerektirdiğini açıklayan işin pratik yanına geliniyor.

> "Peki, krizlerin toplumsal üretimdeki uygun olmayan orantılar yüzünden veya eksik-tüketimden kaynaklanması üzerine olan teorik farklılıklarımızın, akademik bir sorun olmaktan fazla ne gibi bir pratik önemi vardır?
>
> Pek çok pratik düşünceli adam bu kanıda olabilir. Fakat, bu sorun, özellikle partimizde tartışılmakta olan taktik farklılıklar hakkında büyük önem taşımaktadır. Revizyonist hücumların özel bir gayretle Marx'ın kriz teorisine saldırmalarının nedeni budur." (Akt. Luxemburg, 1972: 80)

İşte burada marksist kriz teorisinin, hatta doğrudan doğruya kriz teorilerinin bir kaderi ortaya çıkmaktadır. Bu teori bir türlü kendi adına bir tartışmayı hak edememekte, daima o tartışılırken aslında geri planda -hatta açık açık- başka bir şeyin gölgesinde tartışılmaktadır. Bu Malthus-Ricardo tartışmasında geleneksel yönetici sınıflar (toprak sahipleri vb) ile yeni yönetici adayı sınıflar (liberal sanayi burjuvazisi) arasındaki egemenlik mücadelesinin bir unsuru olarak tartışıldığı gibi, bu örnekte de parti içindeki hiziplerin farklılıkları üzerinden tartışılmaktadır. Rus devriminden hemen önce bu kez kriz teorisi 'emperyalizm' teorisinin bir yan basamağı rolünü yüklenmek durumunda kalmıştır. Böylece kriz teorisinde teorik açıdan doğru veya yanlış ne söylerseniz söyleyin o zihinlerde bir başka seviyede bir başka politik anlama gelebilmektedir. Böylece teorinin doğruluğu veya yanlışlığı değil politik uygunluğu önem kazanmaktadır. Kriz teorisinin en belli başlı problemlerinden biri ve bir türlü yeterince gelişmemesinin sebeplerinden biri bu gölgelemedir. Elbette sosyal bilimlerdeki her önemli sorunun böyle yansımaları ve böyle bir 'yükü' olabilir ancak kriz teorisinde bu yük bazen teorinin omurgasını ezecek kadar ağırdır.

Kautsky'nin yukarıdaki alıntıda bahsi geçen revizyonistler daha sonra sol literatürde her sapma için kullanılan bir sıfatı anlatmıyordu. Belki (büyük harfle) Revizyonistler olarak yazmak gerekiyor. Bunlar bu terimin kendilerine özel ad olarak takıldığı ve kendilerinin de bunu benimsediği Bernstein ve ekibidir. Marksizmin bundan sonra ikinci dünya savaşı ertesine kadar kriz teorisi tartışmalarını etkileyecek olan da işte bu 'Revizyonistler'in tezleridir. Revizyonist akımı ortaya çıkaran ve hem Almanya'da hem de bütün dünyadaki marksist harekette 20. yüzyılın hemen başında büyük fırtına kopartan kişi, Eduard Bernstein, sıradan biri değildi. 1870'lerden beri mücadelenin içinde, Alman marksist partisinin en eski eylem ve teori adamlarından biriydi. Engels'e 1895'teki ölümüne dek o kadar yakındı ki, Engels kendi not ve yazmalarını Bebel ile birlikte Bernstein'a bırakmıştır. Bernstein bir süre İngiliz reformcu sos-

yalist hareketi Fabiancılık ve Fransız reformist sosyalist lider Jaures'in görüşlerine karşı 'ortodoks' marksist görüşleri savunmuş ancak 1890'ların sonuna doğru onların görüşlerine doğru bir kayma göstermiştir. Önce *Neue Zeit*'ta 'Sosyalizmin sorunları' başlıklı bir kaç yazı ile daha sonra da 1899'da *Sosyalizmin Varsayımları ve Sosyal Demokratların Ödevleri* adlı kitabında yeni tezlerini ortaya atmıştır. Kautsky ve sol kanattaki Rosa Luxemburg gibi partililerin çok sert eleştirileri karşısında kongrede azınlıkta kalmasına rağmen hem doğrudan hem de dolaylı etkisi büyük olmuştur. Örneğin Kautsky'nin, 1902 gibi eleştirdiği tezleri 1916 gibi sahiplendiğini görürüz. Lenin'in onu döneklikle suçlamasının nedeni budur. Bernstein'a gelince fikirleri ne olursa olsun, politik eyyamcılıktan çok daha uzaktı. İnandığı fikirleri inandığı için savunmuş, ve örneğin kimileri 1914'te günün rüzgarına uyup savaş kredilerine kabul oyu vererek o zamana kadar bütün savunduklarını inkar durumuna gelirken Bernstein, tersine red oyu vermeyi ve bunun sonuçlarını göğüslemeyi tercih etmiştir.

Bernstein'ın revizyonistlerinin Marx'ın fikirlerine yönelik başlıca eleştirileri neydi ve bunların kriz teorisi ile ne ilgisi vardı? İşte aşağıda en önemli başlıklar:

> "Burada (1898'de yazdığı önemli bir makale-C.A) ise bütün modern toplumu sarsması ve yıkıma götürmesi beklenen büyük iktisadi felaket düşüncesine karşı çıkılıyordu." (Benstein, 1976 (1909): 370)

Bu alıntı, Bernstein'ın Hollanda'da revizyonizm akımını anlatan bir konferansının hemen başlarından alındı. Görüldüğü gibi Kautsky'nin belirttiği şekilde Bernstein önce sosyal demokrasinin kriz teorisini hedef alıyor. Ya da öyle görünüyor. Öyle görünüyor, çünkü burada söz konusu olan Marx'ın bahsettiği ve buraya kadar incelediğimiz krizler değil; bütün kapitalizmi yıkması beklenen bir büyük ve nihai iktisadi kriz. Buna 'katastrof' yani büyük çöküş teorisi deniyor. Bu tartışma bir bakıma faydalıydı, çünkü o zamana kadar altı çok fazla çizilmeden adeta bilinçaltı bir kabulle hafızalara kazınmış bir teoriyi su yüzüne çıkarıyordu. Konumuzla son derece ilgili, çünkü o dönem marksizminde (ve belki şimdikinde bile) aslında iki tür krizin olduğunu (ve iki kriz teorisinin) gösteriyordu. Birincisi Marx'ın döngüsel, belli aralıklarla ortaya çıktığını ama hiç bir zaman kalıcı olmayıp ardından bir iyileşme döneminin takip ettiği aşırı üretim krizleri. Diğeri ise üretici güçlerin üretim ilişkileri ile olan uzlaşmazlığının somut görünümü olarak düşünülen bir büyük ve artık arkasından düzelme gelmeyecek, kapitalist sistemi çöküşe götürecek 'gerçek' kriz, yani katastrof! Bu ikinci görüş Marx'da var mıydı? Çok şüpheli! Bunu düşündürtecek kimi ifadeler varsa da böyle bir görüşü hiç öne sürmedi; hatta krizlerin geçici olduğunu vurguladı. Ama öyle veya böyle 20. yüzyılın şafağında marksistlerin, o zamanki adlarıyla sosyal demokratların çoğu böyle bir te-

Bernstein politik olarak marksist harekete zarar vermiş olarak addedilse de (Gerçi O, her zaman kendini bir marksist olarak görmeye devam etti!) bu katastrof kuramının ipliğini pazara çıkarması bakımından önemli bir iş yapmış oldu. Çünkü aslında Alman sosyal demokrasisinin reformlar için Bernstein'ın önerdiği türden tedrici çalışmalardan başka bir şey yaptığı zaten yoktu. Ve o 'büyük kriz' teorisi; geldiğinde kendini belli edecek ve o zamana kadar radikal bir şeyler yapmayı gereksiz kılan O Gün'e kadar bu çalışmaların olduğu gibi devam etmesinin kaçınılmaz olduğu görüşüne yol açıyordu. Aslında o büyük kriz gününde de fazla bir şey yapmaya gerek yoktu; öyle ki büyük krizin deprem ortamında burjuvaziyi yıkmak için bir fiske yetip artacaktı. Böyle bakıldığında Bernstein'ın düşüncesinin hiç değilse günlük eylemlerde, o son kıyametin beklentisinden kurtulmuş olarak belli bir keskinliğe yol açtığı bile söylenebilir.

Kautsky'nin, ve onun şahsında sosyal demokrasinin ana akımının üretim anarşisi, aşırı üretim vb gibi terimler eşliğinde de olsa eksik tüketimi birincil kriz nedeni olarak görmesi de anlamlıdır. Bilindiği gibi eksik tüketimcilik gerek Malthus'ta gerek Sismondi'de ve daha başkalarında aslında daima kapitalist sistemin kendi başına bırakıldığında yaşama kabiliyetine sahip olmadığı tezine dayanır. Eh, bir anlamda zaten ölecek hastayı öldürmeye kalkmanın gereği neydi ki!

İşte sosyal demokrasinin/marksizmin özellikle Almanya'da 19. yüzyılın son çeyreğindeki kitlesel açıdan hızlı gelişimi yukarıdaki görüşler eşliğinde işlerin iyi gittiği duygusuna yol açıyor; önemli teorik/pratik sorunların tartışılmasına gerek bırakmıyordu. Ancak önce Bernstein'ın Revizyonistleri sonra da 1. Dünya Savaşı, cini şişeden çıkardı. Marksist kriz teorisi üzerine önemli eserler verildi ve artık bu eserler çok farklı doğrultularda yol aldılar.

1900'lerin hemen başında yazılan üç önemli çalışma, bir Rus legal-marksizm yanlısı profesör olan Tugan-Baranovski'nin 1902'de yayımladığı, *İngiltere'deki Krizlerin Tarih ve Teorisi* adlı kitap, Avusturyalı bir marksist olan Rudolf Hilferding'in 1910'da yayımladığı *Finans Kapital* ve Polonyalı bir marksist olup Alman Sosyal Demokrat parti içinde sol kanatta yer alan Rosa Luxemburg'un 1913'te yayımladığı *Sermaye Birikimi* adlı eserlerden oluşur. Bu dönemde başta Otto Bauer'in yer aldığı kimi başka marksistler de kriz üzerine yazdılarsa da uluslararası çapta en çok etkili olan ve tartışmaya yol açan eserler bunlardır. Elbette o sırada biraz köşede kalmış bir ülke gibi görünen Rusya'da Lenin ve Bukharin'in kriz ve emperyalizm üzerine yazdığı eserler de vardı. Teorik yapısı olarak oldukça sağlam bu eserler biraz da Rusçanın şanssızlığından Rus devrimi sonrasına kadar Avrupa'da ciddi bir etki yaratmadı.

Tabi unutulmaması gereken bir eser daha vardır. J. A. Hobson'un 1902'de yayımlanan *Emperyalizm* adlı eseri... Hobson bir liberal olmasına rağmen onun Emperyalizm üzerine yazdığı eserdeki eksik tüketimciliğe dayanan kriz anali-

ları olmadığı gibi tersini düşündürecek ifadeleri vardır. Buna rağmen Bernstein'ın bu tezinde yine de bir haklılık payı vardır. Ama örneğin Bernstein da kendi zamanın görüntüsüne aldanmış ve tarımda geleneksel yapının süreceğini, köylülüğün yaygınlığını Avrupa'nın diğer ülkelerinde ve ABD'de koruyacağını düşünmüştür. Ancak gecikerek de olsa tarımda Marx'ın öngörüsü doğru çıkmış ve Avrupa'da köylülük gerek nüfus oranı, gerek ekonomik güç olarak çok azalmıştır. Ara tabakaların varlığını koruduğu doğrudur; ancak bu tabakalar da bağımsız bir grup değil işçiler gibi kapitalistlere bağımlı tabakalar halini almıştır. Kapitalizmin yoğunlaşması ise Marx'ın bile öngörülerini aşmıştır. Nitekim bu tür hususlar Bernstein eleştiri kısmını bırakıp parti programı önermeye kalkınca kendisi tarafından da dile getirilmektedir. (Bernstein,1976 (1909): 395) Sonuçta geriye bazı dönemsel gelişmelerle ilgili analizlerin düzeltilmesi dışında, sadece devrim hedefinden vazgeçilmesi kalmaktadır. Revizyonizmin de özü bu olmuş; onun açtığı yol ile marksizm anlamına gelen sosyal demokrasi, günümüzdeki anlamına reformcu bir sol parti olarak sosyal demokrasiye evrilmiştir.

Bernstein aynı konferansta Çökme Kuramı dediği şeyi, Marx'ın kriz teorisiyle eşitleyerek uzunca eleştirir. Ona göre marksistler konjonktür dalgalarında, iş çevrimlerinde refah döneminin kısalacağı, kriz sonrası bunalım döneminin ise giderek uzayacağı; iki kriz arası dönemin giderek kısalacağı; her yeni krizin ise eskisinden daha şiddetli olacağı ve sonuçta da artık bir daha geri dönüşü olmayan son krizin geleceği düşüncesindeydiler. Halbuki döngüsel krizler sıklıkla devam etmesine karşın, tersine gönenç dönemleri de gayet uzun olmaya başlamıştı; krizlerin şiddeti ille de artan oranda olmayabiliyordu. Ve böyle bir sonul kriz gelmeyecekti.

Aslında örneğin Engels'in yukarıda da gösterdiğimiz gibi tersine krizlerin arasının uzayacağı, buna karşılık krizlerin sık sık ve şiddetli tekrarlaması yerine daha hafif krizlerin arkasından daha uzun süreli bunalım dönemlerinin yaşanacağını söylediğini biliyoruz. 1860'lı yıllarda büyük bir genel krizi beklediklerini 1866 krizinin şiddetli ama beklendiği kadar genel ve derin olmadığını düşündüklerini de... 1873'deki büyük kriz ardılı ortalama 7 yıl süren bunalım döneminden sonra yine bir kriz beklentisi içinde olduklarını ama tersine bu kez yaklaşık 7 yıllık bir genişleme dönemi yaşanmasından Engels'in biraz hayal kırıklığı yaşadığını biliyoruz. Gerçekten de kapitalizmin bu 'uzun yaz'ı 1. Dünya Savaşı öncesine kadar sürdü. Sonra bu kez 1945'e kadar felaketlerle dolu bir konjonktür yaşandı. Bernstein bu ekonomik yaz mevsiminde yukarıdaki önermeleri yaparken elbette sonraki dönemleri, onyıllarca sürecek dünyanın en şiddetli ekonomik krizleri ve bunalımları ve iki dünya savaşı ve sonuçta milyonlarca insanın ölümünü beklemiyordu. Tersine uygar devletlerin tıpkı ekonomideki bahar havası gibi yumuşak ve barışçıl ilişkiler geliştireceğini sanıyordu.

oriye inanıyorlardı. Hatta o kadar ki bunun reddini marksizmden çıkmak olarak görüyorlardı. Çünkü o zaman kapitalizmin çökmesinin objektif bir nedeni olmayacaktı. Ve bu da her üretim tarzının objektif nedenlerle doğup, öldüğünü söyleyen Marx'ın düşüncesine aykırıydı.

Benstein ayrıca marksizmin bir nihai hedefi olmaması gerektiğini (ki bu devrim demek oluyordu) söylüyordu. Ona göre sonul hedef hiç bir şeydi, ama hareket her şeydi. Burada hareketten kastedilen ekonomik ve siyasi reformlar için eylemlilikti. Sanılabileceği gibi Bernstein eylem derken sadece pasif veya yumuşak eylemleri kast etmiyordu. Oldukça sert kitle grevleri, caddeleri kapatmak, büyük gösteriler düzenlemek vb Bernstein'ın onayladığı türden şeylerdi.

Bernstein'ın o dönemde altını çizdiği kimi şeyler pek çok sosyalistin gördüğü ama böyle açık açık ve en temel özellikler olarak sunmayı düşünmediği şeylerdi. Örneğin;

> "Burjuva iktisat düzeni çok daha uzun bir gelişim göstermiş ve bu gelişim, burjuva toplum biçiminin, Marx ve başkalarının sandıklarından çok daha büyük bir genişleme ve olgunlaşma yeteneğine sahip olduğunu göstermiştir."

Bernstein daha sonra sanayi ve ticaretin bütün Avrupa'da ne kadar geliştiğinden dem vurur. Yeni ve Marx'ın kendi döneminde tanımadığı kimi gelişmeler yaşanmıştır ve bunlar işçi sınıfının mücadele şekillerini değiştirmesi gerektiğine işarettir. "İşçi sınıfının artık ütopyalara ihtiyacı yoktur." (Bernstein, 1976 (1909): 393)

Yine Bernstein'a göre Marx, toplumdaki ara tabakaların ve küçük işletmelerin giderek yok olacağını ve toplumun kapitalistler ve büyük işçi sınıfı kitlesi arasında bölüneceğini söylemiştir. Halbuki evet ara tabakalar şekil değiştirmektedir ama yok olmamaktadırlar. Üstelik kapitalist sınıfın sayıca azalacağını düşünen Marx'ın tersine kapitalist sınıfın içinde evet sermaye yoğunlaşması olmuştur ama anonim şirketler yoluyla çok sayıda hissedar bu sınıfa katıldığı için sayıları azalmamış tersine çoğalmıştır.

Bernstein'a göre Marx, tarımda da yanılmıştır. İngiltere örneğine dayanarak analiz yaptığı için diğer ülkelerin de İngiltere'yi izleyeceğini ve küçük köylülüğün ortadan kalkacağını ve sanayideki gibi burada da büyük işletmelerin egemen olacağını düşünmüştü. Halbuki tarımda hala eski yapılar varlığını sürdürüyordu ve öyle gözüküyordu ki sürdürmeye devam edecekti. Bernstein'ın belli başlı tezleri bunlardır. Bu gelişmelerin bazıları doğrudur. Ama bunun Marx'ın teorisinin özüyle çelişen bir yanı yoktur. Marx ve Engels'in özellikle 1850'lerde kapitalizmin çok daha istikrarsız bir yapı sergileyeceği ve daha çabuk devrilebileceğini düşündükleri bilinen bir gerçektir. Ancak sonraki yıllarda bu tür bir çabuk zaferi beklediklerine dair yazı veya kayda geçmiş konuşma-

zi ve ilk kez ekonomik koşulların bir sonucu olarak emperyalizm olgusunun ikna edici bir tarzda sergilemesi ister açıkça, ister dolaylı olsun yukarıdaki üç önemli kitabın yazarını da etkilemiştir. Aynı şekilde Lenin ve Bukharin'in ayrı ayrı emperyalizm üzerine yazdıkları kitaplarda Hobson'un etkisi (özellikle Lenin'inkinde) belirgindir.

Marx sonrası marksist kriz teorilerini görmek için önce Hobson'dan başlamak uygun olacaktır. Hobson'un kendisi marksist olmasa bile, marksist teoriler üzerindeki etkisi yüzünden... Bu etki en iyi bizzat Lenin'in en ünlü kitaplarından birinde, '*Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*' adlı kitabında görülür. Kitaba Lenin'in yazdığı önsözün daha ilk sayfasında şöyle bir ibare bulunur:

> "... bu broşür, 1916 ilkyazında, Zurich'te yazılmıştı. Orada, içinde bulunduğum çalışma koşullarından ötürü, doğal olarak, bazı Fransız ve İngiliz kaynaklarından yoksun durumdaydım. Bununla birlikte, emperyalizm üzerine İngilizce yazılmış başlıca yapıt olan J.A. Hobson'un kitabından, bence, gereken bütün dikkati göstererek yararlandığım kanısındayım." (Lenin, *Emperyalizm*, 1978:7)

Hobson ve Kriz Teorisi

Kitap her ne kadar o sıralarda nispeten yeni bir olgu olarak düşünülen emperyalist politikalar üzerine yazılmışsa da kriz teorisi bütün kitabın zeminini oluşturur. Onun da altında ünlü Say Kanunu'na Hobson'un soyut teorik bazda değil ama ampirik gerçeklerden yola çıkan etkileyici itirazları bulunur. Marjinalist ekolün klasik ekonomi politiğin yerini aldığı ama bu doktrinin Say Kanunu ve genel krizlerin imkansızlığı, ve piyasanın etkin çalıştığı prensibinden kalkarak kısmi krizlerin bile öneminin pek az algılandığı türden bir düşünceye bağlılığının eskisinden bile fazla olduğu bir dönemde Hobson'un itirazlarının sonucu bir cins aforoz olmuştur. Ekonomide fazla tasarrufun eksik tüketime yol açtığını ve bunun da krizlere sebep olduğunu söylüyordu. Keynes, *Genel Teori*'sinde ondan ilginç bir alıntıya yer verir:

> "O zaman bile, edilebildiği kadar tasarruf etmenin erdemini sorgulamakla ne bağışlanamaz bir günah işlemiş sayıldığını anlamamıştım."[24]

---

24) J.A. Hobson, *The Physiology of Industry*, akt., Keynes, *General Theory*, s.366. Keynes'in kitabı yıllar sonra nihayet daha özenli bir baskı ile Türkçeye çevrildi. Aynı alıntı için bkz. Keynes, *Genel Teori*, 2009: 310)

Bir liberal olan J. A. Hobson'un 1902'de yayımlanan *Imperialism, A Study* (1902) adlı eseri hem daha sonra marksist emperyalizm teorilerini hem de bu eserdeki eksik tüketimci tezleri gelecekteki kriz teorilerini etkilemiştir. Hobson, 1914'te yazdığı *'Çalışma ve Servet'* adlı kitabında ekonomi biliminin daima üretim sürecini incelemeyi' ön plana aldığını; tüketimi sadece üretim açısından pasif bir rol biçerek değerlendirdiğini belirtir. Bunun yeni bir şey olduğunu vurgular; üretim için üretim yapılmasının hiç bir eski toplumda; ne eski Yunan ve Roma'da ne sonraki Hıristiyan uygarlıklarda düşünülemez olduğunu söyler. İktisatçıların üretimin asıl amacının tüketim olduğunu, toplumun nihai ürünlerini karşılamak olduğunu kabul ettiklerini ama bu asıl amacı incelemeye sıra geldiğinde bundan kaçındıklarını; klasik ekonomi politikten sonra tüketime önem verir gözüken marjinalist ekolün de bu bakımdan klasik ekolden farksız davrandığını vurgular.

Hobson'un eksik tüketimci yorumunun ve bunun krizlere ve emperyalist politikalara yol açan nitelikleri' bahsettiğimiz *Imperialism, A Study* (1902) kitabında net biçimde verilir. Hobson'un bu kitabının büyük etki yaratmasının nedeni sadece yorumları değil, 19. yüzyılın özellikle son çeyreğinde yaşanan büyük güçlerce dünyanın paylaşılması ve bununla beraber gelen sömürgeleştirme savaşlarının ekonomik boyutlarını ve bu politikalara yönelttiğini iddia ettiği başka ekonomik çelişkiler ve sınıf tercihlerini, hem açık bir dille hem de oldukça çarpıcı istatistiklerle ilk kez ortaya koymuş olmasındandır. Emperyalizm tartışması daha sonra göreceğimiz gibi hem devrevi aşırı üretim krizleri ile ama hem de belki daha da çok o katastrofik son kriz tezi ile ilgilidir.

Hobson'un modern sanayinin gelişmesi ile eksik tüketim arasındaki ilişkiyi ilk kez derli toplu şekilde bir aşırı tasarruf sorunu olarak, daha sonra Keynes'in ifade ettiği bir tarzda sunması da önemini artırmaktadır.

Hobson'a göre serbest rekabet dönemindeki öldüresiye rekabet sonunda çeşitli tekel ve tröstlerin türemesine, sermayenin az sayıda elde toplanmasına sebep olmuştu. Bu aşırı zengin grubun lüks harcamaları ne kadar büyük olursa olsun onların artan geliri kadar büyük değildi. Böylece otomatik olarak bu grup daha önce benzeri görülmedik büyük bir tasarruf artışına sebep oluyordu. Bu tasarrufların diğer sanayi kollarına yatırılması aynı merkezileşmenin oralarda da hızlanmasına neden oluyor; oralarda da benzer sonuçlar doğuruyordu. Hızlı nüfus artışı ve toplumun tüketim standartlarının yükselmesi bu tasarruf ve yatırımın karşısındaki tüketim eksikliğini belli ölçüde gideriyordu ama tasarrufların boyutu, hele de yeni üretim tekniklerinin aynı zamanda daha sermaye tasarruf edici, sermayeyi daha etkin kullanan teknikler olduğu gerçeğiyle birarada düşünüldüğünde tüketimdeki bu olumlu etkiyi de yetersiz kılıyordu.

> "Üretimin gücü, tüketimin gerçek oranını fazlasıyla aşmıştı. Ve eski iktisadi teorinin öne sürdüğünün tersine, fiyatları düşürerek ek bir tüketim artışı yaratmaktan acizdi"[25]

Mesele sadece teorinin yanlışlığı meselesi değildi Hobson'a göre; son dönemde çıkan tekeller ve tröstler fiyatların yeterince düşmesine engel oluyor; tüketimin de olması gerektiği kadar artmasının yolunu tıkayabiliyordu. Serbest rekabet döneminde benzer bir aşırı yatırım, aşırı üretim krizlerine yol açar, büyük fiyat düşüşleri çok sayıda firmanın iflasına yol açarak bildik krizleri yaratırdı. Ancak şimdi tersine tekeller daha verimli yöntemlerle sermaye tasarrufu yaparken tekel karları ile yeniden yatırılması gereken ekstra sermaye oluşturuyor; öbür yandan fiyat düşüşlerini engelliyor, hatta fiyatları pazar kontrolü sayesinde artırarak tüketimin artmasının önüne geçiyorlardı. Bunun sonucu olarak artan karlarını yatırmak için iç pazarda uğraştıkça durumu başka yatırımcılar için de zora sokuyorlardı. Sonuçta ABD gibi yeni sanayileşen ve geniş bir ülkede bile bir nesil içinde sanayinin gücü iç pazar tarafından beslenmesi çok zor bir seviyeye gelmişti.

> "Petrol, çelik, şeker, demiryolu, bankacılık vb sahalardaki sınai ve mali prensler kendilerini bir ikilem içinde buldu. Ya nasıl harcayacaklarını bildiklerinden daha da fazla harcayacaklardı veya yurtdışındaki piyasaları zorlayacaklardı. İki iktisadi rota onlara açıktı; ve ikisi de daha önceki (ABD'nin C.A) siyasi izolasyon politikasının terkine ve gelecekte emperyalist yöntemlerin benimsenmesine götürüyordu." (Hobson, 1902)

Hobson aslında emperyalist amaçlarla Afrika veya Güney Amerika ülkelerinde yapılan pazar ele geçirme operasyonlarının hammadde kaynaklarının ele geçirilmesi dışında pazar genişletme bakımından etkisinin sınırlı, hatta masrafları bile karşılamayacak ölçüde olabileceğinin farkındaydı. Gelişmiş diğer batı ülkelerinin pazarlarında bir çıkış aramak daha akıllıcaydı ama benzer sorunlar bu ülkelerde de vardı. Bu yüzden onlar kendi pazarlarını gümrük tarifeleriyle, kotalarla vb kapatma eğilimindeydiler; oralardaki tröstler kendi pazarlarını koruyordu. Böylece kala kala kapitalist olmayan geri toplumların pazarlarını ele geçirip, genişletmek kalıyordu.

Hobson, yaşanan gelişmelerin sadece sanayi tröstlerinin bir sonucu olmadığını burada biriken aşırı servet sonucu giderek büyük mali güçler oluştuğunu, girişikleri spekülasyon ve borsa oyunları ile devlet borç kağıtları üzerindeki

---

25) J. A. Hobson, *Imperialism, A Study*, Chapter V, The Economic Taproot of Imperialism, www.marxist.org/archive/hobson/1902/imperialism/pt1ch5.htm)

kimi oyunların bu serveti daha da büyüttüğünü; böylece oluşan fazla sermayenin de yurtdışında özellikle azgelişmiş ülkelerdeki yönetimlere verilen borçlar sayesinde evde elde edemediği büyük karları elde edebildiğini vurgular. Hobson'a göre silah veya silah olarak kullanılabilecek (örneğin gemi imalatı vb) gibi kimi sektörler dışında emperyalist politikaların bir numaralı destekçisi işte bu parazit mali sermayeydi. Onlar yüksek karlar için riskli piyasalara yöneliyor ve bu piyasaların riskini devletin askeri operasyonlarla gidermesini, kendilerine silah gücüyle daha az riskli bir ortam yaratmasını istiyorlardı.

Hobson'a göre bütün bu emperyalist politikalar sadece bunlara maruz kalan güçsüz ülkeler ve sömürgeler için değil emperyalist politikaları uygulayan ülkeler için de zararlıydı. Hobson, eski Roma cumhuriyetinin son zamanları ve imparatorluk döneminde uygulanan ve orada da belli sınıfların mali politikalarıyla yakından ilgili olan 'emperyalist' politikaların Roma toplumunu, üretim sistemini dağıtarak, nasıl bir çürümüşlük içine ittiğini etkili biçimde anlatır. Yeni emperyalist politikalar da aslında toplum için karsız ve yükü vergi mükelleflerinin sırtına bindiren, toplumda üretici değil de parazit sınıfların gücünü artıran, toplumu çürümüşlüğe, durgunluğa ve yok oluşa sürükleyen bir yoldan ibarettir. Üstelik Hobson'a göre bu yol ne finans spekülatörlerinin el altından propaganda ettiği gibi vatanseverlikle, veya geri ülkelere medeniyeti götürmekle ilgilidir; ne de bu yol kaçınılmaz bir yoldur. Hobson, iddiasını kanıtlamaya girişmeden önce farklı iki iddiaya; bu gelişmenin kaçınılmaz olduğu tezi ile bunun ekonominin yanlış yönetilmesi, kaynakların yanlış dağıtımı, yani arızi bir orantısızlık problemi olduğu tezine cevap verir.

> "Bu sürecin kaçınılmaz olduğu söylenir ve yüzeysel bir bakışla da öyledir. Her yer aşırı üretim güçleri ile yatırım alanı arayan aşırı sermaye ile doludur. (...) Tabi ki aşırı üretim gücü belli bazı endüstrilerde yanlış yönelimden (misdirection); bu gücün tarım veya başka bir alanda kullanılması gerekirken buralarda bağlanmış olmasından kaynaklanabilir. Fakat kimse ciddi olarak, bu yanlış yönelimin, modern sanayideki birbiri ardından gelen aşırı mal bolluğu (gluts) ve bunu takip eden bunalımları açıkladığına ikna olabilir; ne de önde gelen imalat sanayilerinde aşırı üretim aşikar iken başka sanayilerde artık sermayeye ve emeğe uygun geniş alanlar olmasını... Aşırı üretim gücünün genel karakteri böyle zamanlarda bankalarda atıl yatan büyük miktarlarda para stokunun karlı yatırım alanları arayıp da bulamayışından bellidir. (...) 'Bu olguyu belirleyen temel sorular şunlardır: 'Bir toplulukta tüketim niye üretim gücü ile otomatik olarak atbaşı gitmekte başarısız oluyor? 'Niye, eksiktüketim veya aşırı-tasarruf ortaya çıkıyor?' (...) Yatırım amaçlı bütün tasarruf ille de üretimde bir gevşemeye (slackness) sebep olmaz, hatta tam tersine... Tasarruf, sermaye halini aldığı maddi şekilde, üretildiğinde tü-

> ketilecek metaların üretilmesine yardım ederken tam istihdama ulaştığı zaman, toplumsal açıdan gayet uygundur. Uygun olmayan tasarruf, cari tüketime yardım etmeyen artık sermaye şeklini alan ve böylece kötü sonuçlara yol açan fazla tasarrufun bu fazla miktarıdır. Böylece oluşan artık sermaye, ya atıl olarak yatar, veya mevcut sermayeleri yerlerinden etmeye çalışır veya devletin gücüyle yurtdışında spekülatif operasyonlar peşinde koşar." (Hobson, 1902)

Hobson, bu durumun çözülebileceği kanısındadır; çünkü bu aşırı tasarrufa toplumdaki gelir bölüşümünün aşırı dengesizliği sebep olmaktadır. Eğer işçi veya çalışan sınıfların gelirleri artırılırsa, daha dengeli bir gelir bölüşümü olursa (modern terimlerle 'tüketim eysilimi' daha büyük olan toplulukların elinde daha büyük gelir olur, 'tasarruf eysilimi' daha büyük olan yüksek gelirli grupların elindeki gelir bir miktar azalırsa) toplumda böylesine aşırı tasarruf ve bunun doğal sonucu olan eksik tüketim olmayacaktır.

Görüldüğü gibi Hobson ilk kez eksik tüketimci teorinin daha sonra Keynes tarafından da vurgulanacak fazla tasarruf ile açıklanacak bir izahını kısmen yapmıştı. Meseleyi tasarruf-yatırım dengesi açısından, *ex ante-ex post* terimleriyle açıklamamış olsa da; tasarrufların yatırımları aşması değil de tasarrufların yatırımlara dönüşmesi ve onları da aşırı hale getirmesi gibi fikirleriyle eski klasik teori paradigması içinde kısmen kalsa da; onun fikirlerinden Keynes'inkilere varmak için sadece bir adım kalmıştır. Öte yandan Hobson'un fikirleri para ve sermayenin farklı sosyal sınıf ve tabakaların elinde olması durumunda farklı ekonomik sonuçlara varacağının bilincinde olmasıyla (Çok önceleri daha Fransız devrimi döneminde Cantillon tarafından da bir ölçüde vurgulanmış ama klasik ekonomi ve sonrası tarafından büyük ölçüde ihmal edilmiş bir konu) Keynes'e göre de üstünlük arz eder.

Tugan Baranovski

Aynı yıl yani 1901'de Rusya'da marksizme sempati duyan bir profesör, Tugan-Baranovski'nin 1894'te Rusça yazdığı bir kitabın Almanca çevirisi yapıldı. 1913'te de ilk Fransızca çevirisi. Böylece o zamana kadar Rusya içinde süren bir politik ve ekonomik polemiğin sonuçları Avrupa'daki kriz teorisini de etkileyecek bir önem kazandı. Tugan Baranovski'nin kitabının adı *Çağdaş İngiltere'de Sınai Krizler: Sebepleri ve Ulusal Hayata Etkileri* idi. Tugan, 19. yüzyılın son yıllarında Rusya'da 'legal marksistler' denilen bir çevrenin önemli kişilerindendi. Bu çevre o dönem 'Rus marksizminin babası' Plekhanov ile yeni ve genç parlayan yıldız Lenin'in Rusya'da marksistlerden daha önce gelişmiş ve kitle tabanı bulmuş Narodnikler denen, bir cins köylücü, halkçı sosyalizmi savunan gruplarla teorik ve örgütsel rekabet içinde olduğu yıllardı. Narodnikler, Sis-

mondi ve Malthus çizgisinde bir yön izleyerek kapitalizmin Rusya'da gelişmesinin imkansız olduğunu çünkü kapitalizmin kendi kendine yeterli talebi yaratmaya muktedir olmadığını ileri sürüyorlardı. Batı kapitalizmi bu sorunu kapitalist olmayan Asya, Amerika, Afrika vb toplumlarını sömürerek, onları pazar olarak kullanarak aşmıştı. Rusya'nın ise böyle bir imkânı yoktu; demek ki Rusya'da kapitalizmin gelişmesi de imkânsızdı. Bunun siyasal mücadele açısından çok açık sonuçları vardı. Ve bu sonuçlar özellikle işçi kitlesine dayanarak gelişmiş bir kapitalist rejime muhalefet üzerine kurulu yerleşik marksist geleneği oradaki halkçı sosyalist geleneğe (popülistler, narodnikler) karşı dezavantajlı kılıyordu.[26]

Tugan Baranovski kitabında Marx'ın genişleyen yeniden üretim şemalarını kullandı. Eserin en dikkat çekici yönü eksik tüketimden dolayı kapitalizmin krize girmesinin gerekli olmadığı; eğer tüketim ile yatırım arasında uygun oransallık kurulur ise tüketim ne kadar azalırsa azalsın artan yatırımın onun açığını karşılayabileceği iddiasıydı. Bu iddia marksist ortodoksiyi temsil eden Karl Kautsky dâhil pek çok marksistin tepkisini çekti. Marx'ın kendisi de henüz Rusya'da marksistler ortaya çıkmadan, onun teorileriyle ilgilenip danışan kimi ilk nesil Rus halkçılarına geleneksel Rus ortak toprak rejimi, 'mir'in kapitalizmin etkisiyle çözülüp yerini kapitalist çiftliğe bırakmak yerine belki de gelecek sosyalizm için bir hareket zemini oluşturabileceğine ilişkin bir umut vermiş sayılırdı. *Kapital* I'in içinde genel olarak sermaye incelendiğinden ve bırakınız tek tek sermayeleri (rekabet sorunu), *Kapital* II'deki gibi ayrı sektörel departmanlar da konulmadığından bu bağlam içerisinde kapitalist sistemin kendisini yeniden üretebileceği yönünde bir kanıt da yoktu. Bu anlamıyla Rus halkçıları, *Kapital*'den yararlanıyor, Marx'ın 'mir' hakkındaki olumlu görüşüne yaslanıyor; velhasıl Marx'ı bir anlamda marksistlere karşı kullanıyorlardı. Halbuki *Kapital* II, Marx'ın ölümünden 2 yıl sonra 1885'te yayımlandı. Buna rağmen popülistler hala Rusya'da kapitalizmin gelişmesi için dış piyasalara ihtiyacı olduğunu içsel olarak gelişmesinin imkânsız olduğunu iddia ediyorlardı. (Shaikh, 1988(1978))

Özetle, Marx'ın ölümünden sonra Marx'ın kriz teorisinin farklı algılanışı, onun açıklamalarının belli yönlerini alıp geliştirme yönünde bir eğilime sebep olmuş ve bu eğilimin özgün nedenlerden dolayı en gelişmiş şekli Rusya'da ortaya çıkmıştır. Rus halkçıları, özellikle Vorontsov ve Danielson'un yukarıda özetlediğimiz tezlerine karşı o dönem bir yandan 'legal marksistler' olarak adlandırılan Struve, Bulgakov ve Tugan Baranovski, diğer yandan da *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* ile *Pazar Sorunu* eserleriyle Lenin karşı çıkıyordu. Le-

26) Ya da o sırada öyle düşünülüyordu; 20. yüzyılın ortalarına doğru, Mao için Çin'deki benzer bir durum hiç de sorun olmadı.

nin'in eserlerindeki asıl vurgu Rusya'da kapitalizmin gelişip gelişemeyeceği tartışmasının boş olduğu, çünkü zaten gelişmeye başladığı üzerineydi. Buna karşılık özellikle Tugan-Baranovski bir başka yön üzerinde durdu. Tugan, *Kapital* II'deki yeniden üretim şemalarını ele aldı ve biraz daha 'geliştirerek' bunların kapitalist üretimin kendi pazarını da yaratarak herhangi bir eksik tüketim, efektif talep sorunu çıkmadan, dolayısıyla dış bir talebe ihtiyaç duymadan kendi içinde gelişebileceğini gösterdiğini iddia etti. Ve o andan sonra da bu eser üzerinde adeta küçük bir kıyamet koptu.

Çoğu marksist Tugan'ın bu şemalarla kapitalizmin krizler olmadan da büyüyebileceğini iddia ettiği kanısındaydı. Halbuki Marx'a göre krizler ihtimal değil bir zorunluluktu. Kapitalizmin krizler olmadan büyüyebileceği iddiası, bu üretim tarzının etkin bir ekonomik sistem olarak ilelebet yaşayabileceği savını içeriyor gibiydi. Yani krizler olmadan hızlıca büyüyebiliyordu, yani etkindi. Sonu bir büyük çöküş olmayabilirdi, yani bu etkinlik ilelebet sürebilirdi. Bu teori daha ortaya atılır atılmaz belirttiğimiz gibi Kautsky tarafından eleştirilmişti. Kautsky sadece eksik tüketimi vurgulamamış, Tugan'ın gerçek hayatla ilgisini bir başka yönde de eleştirmişti

> "Tugan'ın şemaları, basit yeniden üretimden, genişleyen yeniden üretime geçerken tüketimdeki azalmanın krizlere yol açmadığı tek bir durumu işliyor. Bu tek durum, Tugan'da kapitalizmin karakteristiği statüsüne yükseltiliyor. Üstelik bu öyle bir durumdur ki böyle bir sistemde asla gerçekten ortaya çıkamaz."[27]

Bu tür tepkiler o zamandan beri Tugan'ın teorisinin başlıca eleştiri noktasını oluşturmuştur. Buna göre böyle bir ihtimal kağıt üstünde olsa bile gerçek hayatta imkansızdır. Ne ki Tugan sanıldığının, ya da görülmek istendiğinin tersine 'hayali bir kapitalizm' yaratmış değildi. Göreceğimiz gibi onun eserinde pazar teorisi-kriz ve çevrim teorisi olmak üzere iki ayrı teori vard. Tugan'a göre biri kapitalizmin normal işleyişini, diğeri ise normalden sapmaları ve krizleri içeriyordu. Tugan'a göre de kapitalizm, piyasa anarşisi nedeniyle daima normalden sapma ve kriz eğilimi içerisindedir; hatta bu krizler Marx'ın da vurguladığı gibi devrevi özelliktedir. Fakat eserin bir polemiğin içinde yer alışı ve karşı tarafın kapitalizmin yaşayabilirliğini sorgulaması ister istemez Tugan'ın da onun yaşayabilirliğini vurgulamasına neden olmuştur. Bu vurgu kimi zaman bunun dengeli bir yaşam olduğu kanısını uyandırabilecek bir vurgu halini bile aldı. Benzer bir sorun daha sonra örneğin Rosa Luxemburg'un eksik tüketimci sayılabilecek, kapitalizmin dış pazarlar olmadan yaşayamayacağı

27) Kautsky 1901, s.116; Akt, (Collacchio, 2005: 511)

ve emperyalizmin bundan dolayı gerekli olduğu tezine karşı çıkan Bauer ve Bukharin açısından da geçerlidir. Onlar da Marx'ın şemalarında Rosa'nın yanıldığını iddia ederken kimi zaman kapitalizmin adeta dengeli bir yaşama imkanı varmışçasına ifadeler kullandılar. Rosa da özellikle daha sonra cevaben yazdığı *Anti-Critique*'de Bauer özelinde bunun altını çizmiştir.[28]

Tugan'ın aldığı sert eleştiriler sadece kimi zaman eserinde ölçüyü kaçırdığı anları yüzünden değildir. Aynı zamanda onun kimi zaman 'paradoksal' diye nitelendirilen aşırı bir örneği yüzündendir. Tugan, sistemdeki tüketim miktarı ne kadar azalırsa azalsın eğer birikim oranı yeterince yüksekse, azalan tüketimin eksilttiği talebin yerinin, üretim araçları talebiyle doldurulacağı iddiasını ispatlamak için, bütün işçi sınıfının ortadan kalktığı ve sadece makinelerin işleyişine göz kulak olacak tek bir işçinin varolduğu halde bile eksik tüketimden dolayı bir talep sorunu olmayabileceği ve sistemin yine de dengesizliğe yol açmadan büyüyebileceğini iddia etmiştir.

> "Toplumsal sermayenin basit yeniden üretimi ile bunun genişleyen ölçekte yeniden üretiminin kıyaslanması bizi önemli bir sonuca götürür. Buna göre, kapitalist bir ekonomide mal talepleri, belli bir anlamda, toplumsal tüketimin toplam hacminden bağımsızdır: toplumsal tüketimin toplam hacmi, mallara olan toplumsal talep yükselmekte iken, aynı anda düşebilir. 'Sağduyu' açısından bu saçma görünebilir." (Tugan-Baranovski, 2002, Akt. Colacchio, 2005: 511)

Böylece toplumsal tüketimin büyümesi üretim araçları sektörünün büyümesinin gerisinde kalmasına, hatta tüketim büyümesi '0' olmasına, ve hatta gerilemesine yani negatif tüketim büyümesine rağmen denge bozulmayabilir. Bu Marx'ın şemalarının mantıksal sonucuna götürülmesi için bazı varsayımlarının değiştirilmesinden doğar. Marx'ın genişleyen yeniden üretim örneklerinde toplumsal tüketim üretim artışı nedeniyle artmaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Tugan bu örneği mantığının son sınırına kadar götürdü. Kautsky'nin eleştirisine cevap olarak yukarıdaki azalan tüketim tezini netleştirdiği bir sistemi 1905'teki *Marksizmin Teorik Temelleri* adlı kitabında geliştirdi. Burada reel ücretler sabit bir oranda azalıyor, kapitalistlerin tüketimi sabit kalıyorken ve sonuç olarak "toplumsal tüketim azalıyorken bile malların talep ve arzlarının nasıl mükemmel bir denge içinde olabileceğini" gösteriyordu. (Tugan-Baranovski, Akt., Colacchio, 2005: 512)

---

28) Bukharin'in kitabı daha sonra *Anti-Critique*'i hedef alarak yazılmıştı. Rosa'nın yaşamı buna cevap verecek kadar uzun sürmemiş, 1919, Spartaküs ayaklanmasının başarısızlığa uğraması sonucu sağcı paramiliter milisler tarafından muhtemelen Weimer hükümetinin bilgisi dahilinde öldürülmüştür.

Tugan 1915'te, 1905'teki eserine atıf yaparak bu durumun en aşırı örneğini tasvir etmiştir:

> "Benim, *Marksizmin Teorik Temelleri*'nde toplumsal tüketimin mutlak olarak azalması varsayımına dayalı bir kapitalist birikim şeması sunmuştum. Tüketim maddeleri talebindeki azalmanın üretim araçları talebindeki artışla dengelenmesi gibi basit bir sebep nedeniyle bir üretim fazlası görülmez. Birisi, tüketim malları talebi düşüyorsa, üretim araçları nerede kullanılacaktır, diye sorabilir. Cevap basit. üretim araçları bu aşamada, giderek artan ölçüde yeni üretim araçları imalatında kullanılacak. Bütün işçiler, bir tanesi hariç, makinelerle değiştirilecek. Bu kalan tek işçi de, yeni makineler imalatı ve kapitalist sınıf için tüketim malı imalatında kullanılacak muazzam makine kütlesini işler halde tutacak. (...) Bu halde bile kapitalistlerin, birikim yapma ihtirasları nedeniyle kendi tüketimlerinde kısıntıya gitmeleri mümkündür." (Tugan-Baranovski, Akt. Colacchio, 2005: 512)

Bu ifadelerin hemen ardından Tugan-Baranovski, böyle bir ihtimalin gerçekleşebileceğini düşündüğünden değil, ama kendi modelinin en aşırı koşullarda bile benzer sonuçları tutarlılıkla üreteceğini ispatlamak için verdiğini belirtir. Yine de bu sözcükler Tugan-Baranovski'nin herhalde en çok alıntılanan ifadeleri olmuştur. Onun görüşleri kapitalizmin denge içinde büyüyeceğini iddia eden 'ilginç' bir marksistin görüşleri olarak algılandı. Onu savunanlar veya eleştirenler de böylece politik bir arka plan dolayısıyla dolaylı olarak Marx'ın krizlerin zorunluluğu tezini bir marksistin bile savunmadığını iddia etmek veya bir reformistin ortodoks marksizmi nasıl saptırdığını sergilemek gibi güdülerle destekledi veya eleştirdiler.

Bu görüşler bütünüyle temelsiz değildi; Tugan ne düşünürse düşünsün onun görüşlerinin okuyanları götüreceği yönler vardı. Ayrıca belirttiğimiz gibi bu yaygın görüşü haklı çıkaracak alıntıları bulmak Tugan'ın eserlerinde fazlasıyla kolaydı. Buna rağmen o eserlerin kapitalist sistemin huzur içinde dengeli bir büyümesini anlattığını ileri sürmek Tugan-Baranovski'nin eserlerini en hafif ifadeyle çarpıtmak olacaktır. Şimdi Tugan'ın kapitalist büyüme ve iş çevrimleri-kriz teorisine kısaca bir göz atalım.

Önce de bahsettiğimiz gibi Tugan'ın bu konularla ilgili iki ayrı teorisi vardır. Birincisi pazar teorisi; diğeri iş çevrimi-kriz teorisi...

> "Onun argümanı, *İngiltere'de Sınai Krizler*'inin (1894) iki ayrı bölümünde yer alan iki ayrı kısımdan oluşur: piyasalar teorisi, ki üretici departmanlar arasındaki sektörel muvazene (balance) bakımından denge (equilibrium) şartlarını içerir; ve bir de dönemsel krizler teorisi, ki borç

> verilebilir fonların arz ve talebi arasındaki sapmaya (divergence) dayanır. Onun çalışmalarına yönelik akademik ilgi, bu iş çevrimi mekanizmasına odaklanırken marksistler sektörler arasındaki oransızlıkların ihtimali üzerine odaklandı. Marksistlerin ilgilendiği bu ikinci konu akademik çevrelerde ancak geçerken bahsedilirken marksist gelenekteki şiddetli tartışmalar kredi argümanını tümüyle görmezden geldi." (Besomi, 2006: 148)

Kalecki, Tugan Baranovski'nin teorisini şöyle özetler.

> "Tugan Baranovski'nin teorisi aslında çok basittir: Ulusal hasılanın 'uygun oranlar'da kullanılması halinde efektif talep sorunu ortaya çıkmaz. Marksist yeniden-üretim şemalarıyla izah ettiği bu iddia aslında şöyle özetlenebilir; işçi ve kapitalistlerin her seviyedeki tüketim miktarında, ulusal hasıla, yatırımın yeterince büyük olması koşuluyla satılabilir. Toplam hasılanın satın alınabilmesi için gereken, yatırım ile tüketim arasındaki 'orantı'lardır. Bu orantının bozulması krizlere yol açar. Ve krizler sırasında sözkonusu orantıdan sapma yeniden düzeltilir."[29]

Tugan'ın bu fikirleri daha sonra başta Rosa Luxemburg olmak üzere sol kesimden büyük eleştiri toplarken, egemen akademik iktisat tarafından da büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. Ancak son yıllarda dinamik büyüme teorileri ve krizler üzerine ilginin artması nedeniyle Tugan Baranovski hakkında akademik iktisatta bir ilgi artışı olmaktadır.

Tugan'ın da kapitalist bir toplumda tek bir işçinin kalabileceğini ve yine de tüm toplumda tüketim azlığı nedeniyle hiç bir sorun yaşanmayacağına ilişkin verdiği örnek çılgınlık ve saçmalık diye nitelenmiştir. Ancak Tugan ve onu savunanlar, saçmalık varsa bunun Tugan'ın değil kapitalizmin saçmalığı olduğunu savundular. Bunun kriz teorisi açısından olan önemini ise Kalecki özellikle vurgular:

> "Kapitalizmin değişik aşamalarının nasıl işlediği yönündeki analizlere onun kalıcı katkısının Tugan Baranovski'nin iddiasının bizzat bu bölümü olduğunu düşünüyorum. Tugan'ın teorisinin, 'iyimser'liğine rağmen, derin şekilde antikapitalist olduğuna dikkat çekilmelidir. Kapitalizmin tam da bu saçmalığı, onun gelişimini, ürünlerine pazar bulma sorununa karşı bağışık kılar." (Kalecki, 1967)

---

29) Michail Kalecki, The Problem of Effective Demand with Tugan-Baranovsky and Rosa Luxemburg," (1967), *Collected Works of Michaill Kalecki, Volume II*, (Çevrimiçi) , 2008.

Tugan'ın krizler ile ilgili incelediği bölümün adı hem kriz hem de çevrim kelimelerini içerir. Bu yanıyla Marx'ı saymazsak, iktisadi literatürde çevrimleri güneş lekeleri ile açıklamaya kalkan Jevons ve çevrim konusunda ilk başlı başına çalışmayı yapan Clement Juglar'dan sonra iş çevrimleri üzerinde duran ilk iktisatçı Tugan Baranovski'dir. (Besomi, 2006, s.147)

Tugan, her iki teorinin birbirinin ayrılmaz parçası olduğunu, piyasalar teorisinin büyük tepki görürken kriz teorisinin benimsenmesinin yanlış olduğunu çünkü 'kapitalist ekonomimin yasalarını yeterince incelememiş olanlar yadırgasalar bile bunun, piyasalar teorisinin de mantıksal temellerini oluşturduğunu' belirtir. (Besomi, 2006: 148)

Piyasalar teorisini anlatırken Tugan, Marx'ın genişleyen yeniden üretim şemalarını kullanır. Fazladan iki sektörlü modele bir üçüncü sektör, kapitalistler için lüks mallar üreten sektörü ilave eder. Yukarıda onun Marx'ın genişleyen yeniden üretimi ile ilgili modelini nasıl en aşırı mantıksal sonuçlarına kadar taşıdığını gördük. Tugan, bu tartışmada sadece Rus halkçılarını değil bütün eksik tüketim teorilerini hedef alır. Burada söyledikleri, onun Say Kanunu benimsediğini ve bunu marksizmin içine sokmaya çalıştığını iddia eden görüşlere neden olmuştur. Gerçekten de modelini anlatırken kullandığı cümleler dikkat çekicidir:

> "Kapitalist üretim, kendi pazarını kendi yaratır. üretici güçler belli bir miktarda elde hazır ise ve üretim genişleyebiliyorsa, toplumsal üretim (uygun C.A) oranlı olarak dağıtıldığında talep de aynı oranda genişleyecektir. Her yeni ürün, birine başka ürünleri satın alma imkanı tanıyarak yeni alım gücü oluşturur."[30]

Tugan aslında Marx'ın yöntemini izliyor ve genişleyen yeniden üretimin olabilmesi için soyut düzeyde gerekli denge koşullarını ortaya çıkarmaya çalışıyordu. Ancak zaman zaman ifade maksadını çok aşar.

> "Ekonomi politik, doğru şekilde ifade edildiğinde, yalnızca tek bir şeyi, ama buna mukabil mutlak bir güvenle öngörebilir: kapitalizm, asla (talebi) dışarı çıkaracak yer (outlet) eksikliğinden yıkılmayacaktır."(Tugan-Baranovski, 1905, Akt, Besomi, 2006: 159)

Bu ve benzeri ifadeler yıkılma yönünde kuvvetli vurguların olmadığı bir eser için, hiç bir zaman talep eksikliğinden yıkılmayacaktır, sözünün hiç bir zaman yıkılmayacaktır gibi algılanmasına neden olmuştur. Tugan bu gerekçeyle Rosa

30) Tugan-Baranovski, 1913, Akt. (Besomi, 2006:158). Alıntının birinci cümlesi Say Kanunu'nun daha sonra Keynes'in meşhur edeceği formülasyonun aynısıdır.

Luxemburg tarafından 'kağıt üzerinde yaptığı keyfi aritmetik işlemlerle kapitalizmi kurtarmaya çalışıyor' muamelesi görürken Rosdolsky, onu 'sadece şemaların farazi dünyasında değil gerçek dünya için de mutlak olarak kendine yeten bir kapitalizmin grotesk resmini çizmek'le suçlar ve Grossman da benzer bir eleştiri yapar. (Besomi, 2006: 159)

Aslında, Tugan Baranovski'ye karşı tutum, O ve legal marksistlerin politik serencamı ile de alakalıdır. 1890'larda Rusya'da legal marksistler ve gerçek marksistler birarada Narodniklere karşı kapitalizmin gelişmesini savunuyorlardı; sadece gelişmek zorunda olduğunu değil, gelişmesinin daha ileri bir üretim tarzı olarak uygun olduğunu da...[31] Sonraları Rusya'da feodal yapılar kadar kapitalist yapıların güçleriyle de giderek artan oranda mücadele gerektiğinde ve marksistler kuvvetlenip kapitalizme karşı mücadeleyi öngördüğünde legal marksistlerin uzun bir kapitalist gelişimin içinde reformcu mücadeleyi öngören kısmen liberal, kısmen de Bernsteinvari revizyonist görüşleri savundukları daha bir göze batmaya başladı. Marksizm ile 'marksizm' arasındaki 'flört' veya ittifak bitti. Bu arada legal marksistlerin de her biri zaman içinde reformcu görüşler üzerinde mesafe aldı. Bu anlamıyla örneğin Tugan'ın 1894'teki eseri ile 1905'teki ve ilk eserinin örneğin 1913'teki Fransızca baskısı arasında farklar olması; Tugan'ın kapitalizm hakkında Bernstein'ın onun ilelebet pekala yaşayabileceği ve krizlerin kapitalizmin normal seyrinde ara sıra görülen anormal kimi sapmalardan ibaret olduğu görüşüne giderek yaklaştığı gibi yorumlanabilir. Dolayısıyla 1910-15 arası yazılan kimi marksist yorumların ilk bakışta göründüklerinden daha fazla haklılık payı içermesi de söz konusu olabilir.

Düşüncelerin bu seyri içinde Tugan'a yöneltilen bir başka suçlama da marksist görüşleri klasik veya marjinalist ekolden 'burjuva ekonomi teorileri' ile eklektik bir biçimde birleştirmeye çabaladığıdır. (Besomi, 2006)

Bütün bu eleştirilere rağmen, en azından kendi ifade ettiği şekli ile Tugan'ın görüşlerinden kapitalizmin gerçek dünyada ahenkli bir şekilde kendi kendine genişleyeceği fikrini çıkarmak mümkün değildir. Evet, Tugan, sektörlerin uygun orantılarla bir araya geldiklerinde (yani toplumsal emeğin üretici sektörler arasında doğru/dengeyi sağlamak için uygun oranda) ve bu uygun orantılar devam ettiğinde kapitalist üretimin dengeli bir şekilde sürgit büyüyebileceğini ifade etmiştir. Ancak *Capital* II'de üretim şemaları ile Marx'ın da yaptığı budur. Sorun bu orantıların mümkün olup olmadığı, bir kez olmuşsa bile devam edip edemeyeceğinde yatar. Tugan'a göre bu pek mümkün değildir. Çün-

31) O yıllarda henüz sürekli devrim olsun, kesintisiz devrim olsun veya benzeri bir teoriyle aradaki bir üretim tarzının atlanarak örneğin feodal bir yapıdan doğrudan sosyalizm benzeri bir sisteme geçilebileceği fikri ortada yoktu.

kü kapitalistler karar alırken bir ölçüde el yordamıyla karar alırlar ve fiyatların düzeltme mekanizması daha sonradan ex post olarak devreye girer. Kapitalizmde bu nedenle bir üretim anarşisi vardır ve planlı bir karar alma mekanizması yoktur, o nedenle de doğru orantıların ex ante seçilmesi söz konusu değildir; bir kez seçilse bile sonradan bozulması son derece olasıdır:

> "Kapitalizmde, bu orantıyı sağlayacak bir örgütlenme biçimi mevcut değildir." (Tugan-Baranovski, 1913, Akt. Besomi, 2006: 160)

Tugan, tıpkı Marx gibi, bir takas ekonomisinde her satıcının aynı anda bir alıcı olması nedeniyle aşırı üretimin olmasına imkan olmadığını ama kapitalist ekonominin bir takas ekonomisi olmadığını vurgular. Ricardo'nun tersine paranın sadece derhal tüketim için harcanan bir değişim aracı olduğu fikrine de katılmıyordur. Böylece tıpkı Marx gibi, kriz ihtimaline varır. Buradan üretim anarşisi nedeniyle bazı sektörlerde orantısızlıklar ve bunun sonucu olarak aşırı üretim olacağı sonucuna ulaşır; ki klasik ekonomistler de bunu kabul etmektedir. Ancak, klasik ekonomistlerin, bir malda aşırı üretim varsa bir başkasında eksik tüketim olur ve genel aşırı üretim imkânsızdır savına da karşı çıkar. Eğer bir takas ekonomisi varsa, ve bir mal aşırı üretilmişse nispi fiyat mekanizması (takas oranı) birinin 'fiyat'ını artırıp diğerininkini düşürerek doğru orantının kurulmasını sağlar. Eğer bir takas ekonomisi söz konusu ise elbette bir genel aşırı üretim mümkün değildir. Tugan, Say'ın zımni olarak böyle bir ekonomi varsaydığını düşünür. Paranın varolduğu ama ancak değişim aracı olarak ve ancak derhal tüketim amaçlı harcandığı bir ekonomi varsayılırsa o takdirde bir malın bolluğu fiyatını düşürebilir ve tabii sahibinin eline geçen para miktarını da. Bu durumda söz konusu kişinin alım gücü düşecek ve dolayısıyla diğer mallara olan talebinin düşme ihtimali de olacaktır. Bu durumda kısmi aşırı-üretim olabilir ancak bu genel aşırı üretime sebep olabilir veya olmayabilir. Öyle görünüyor ki Tugan, Ricardo'nun sistemini böyle yorumluyor. (Tasarrufların derhal yeni işçilerin tüketim ihtiyaçları için kullanıldığı bir model) Bu durumda genel bir aşırı üretim ancak dışsal faktörler nedeniyle oluşabilir. (Besomi, 2006: 160)

Ancak kapitalizm, üretimin tüketim araçları edinmek için yapıldığı bir sistem değildir. Üretim, tüketim için değil kar için yapıldığından seviyesi ihtiyaçların giderilmesiyle değil sermaye birikimince belirlenir. Bu durum üretimin sürekli genişletilme isteğine ve bu da üretimdeki anarşi ile bir arada ele alındığında aşırı üretime doğru sürekli bir eğilime neden olur. Ve sanayinin tüm dallarının içbağımlılığı (interdependence) nedeniyle, kısmi aşırı üretim genel hale gelir, tüm metaların fiyatları düşer ve genel bir bunalım ortaya çıkar. (Tugan-Baranovski, 1914, Akt, Besomi, 2006: 160)

Keynesyen çarpan mekanizmasına benzer şekilde bir daralma sürecinde, bir sektörde azalan talep diğer sektörün talebini de kısar ve o da tersine bir diğerininkini... Böylece bunalım genelleşir. Bunalımdan çıkışta da bunun tersi bir mekanizma çalışır.

Böylece, kapitalist bir ekonomide bir kez orantısızlıklar başladı mı bunlar genele yayılır ve bir biçimde boyutları da nispeten büyür. Bunlar Tugan'ın piyasalar teorisinden çıkan sonuçlardır. Yani Tugan'ın ahenkli ve dengeli bir büyümeyi öngördüğü düşünülen piyasalar teorisi de aslında orantısızlıklar nedeniyle doğan dengesizlikleri içerir. Ancak Tugan'ın kriz ve çevrim teorisini incelemeden onun düşüncelerini tam olarak anlayamayız. Tugan'ın ikinci teorisi neredeyse tamamen krediye dayanır. Buna göre bazı gelirler, (rant gelirleri vb.) çevrimlere, daralma ve genişlemelere fazla duyarlı değildir. Oralardan tasarruf edilmeye devam edilir. Bunların oluşturduğu tasarruflar borç verilebilir (loanable) fonlar için çok uygundur. O fonlar ise, tıpkı Marx'ın kendine has birikim kuralları vardır- dediği gibi birikmeye devam eder. Buna karşılık örneğin orantısızlık sonucu görülen belli bir daralma yüzünden bu 'borç verilebilir serbest fonlar'a -Tugan'ın tercih ettiği terim- yönelik talep istikrarsız daha doğrusu kesintilidir. Böylece borç verilebilir fonların arz ve talebi arasında daha büyük çaplı dalgalanmalar görülür. Örneğin arz fazlası olduğunda faiz oranları düşer. Düşen faiz oranları belli bir süre sonra bazı kapitalistlerin üretimi artırma isteğini güdüler. Ve kimi alanlarda artan üretim bu kez yukarıdakine benzer bir mekanizma ile her sektörün birbiri için talep oluşturması nedeniyle genele yayılan bir talep ve üretim artışı yaratır. Bunun sonucu bunalımdan çıkılır. Tugan özellikle krizden çıkmanın ilk aşamasının zor ve gecikmeli olduğunu ama çıkış başladığında yayılmanın daha kolay olduğunu düşünür. Krizden çıkıp genişleme başladığında bu kez borç verilebilir serbest fonlara yönelik talep artar ve faiz oranları da giderek yükselir.

Tugan'ın teorisinin bu ikili yanı, yani bir yanda özellikle sabit sermaye yatırımlarından türeyen kısmi orantısızlıklar ve sonra bunların yayılması; öbür yandan klasik ekonomi politiğin borç verilebilir fonlar yoluyla faiz oranlarının belirlendiği teorisinin bir sentezi ile yan yana girilişi, krizin gerçek sebebinin bu sentezdeki yeri konusunda kuşkular ürettiği gibi bu iki teorinin bir sentez mi yoksa eklektik bir biraradalık mı oluşturduğu yönünde tartışmalar da yarattı.

Tugan'a göre krizin gerçek nedeni açıkça orantısızlıktır. Özellikle, serbest fonların tükenmesiyle paralel olarak yatırım talebi azalmasına karşın üretim, sabit sermaye yatırımlarının yarattığı orantısızlık yüzünden devam etme eğilimindedir.

> "(...) Üretim araçları üreticileri sermayelerini kendi işkollarından geri çekemedikleri için ve ötesi, makinelere, binalara vb, yatırılmış serma-

> yenin ölçüsü, üretimin devamını zorunlu kıldığı için, üretim araçlarının aşırı üretimi de bunun sonucunda ortaya çıkar. Üretim dallarının karşılıklı bağlantıları nedeniyle kısmi aşırı üretim, genel aşırı üretim halini alır." (Tugan-Baranovski, 2002, Akt, Colacchio 2005: 509)

Tugan'a göre, yeni kurulan işletmelerin sayısındaki azalma yüzünden mal taleplerindeki düşüşü bir yana koysak bile, sektörlerin eşitsiz gelişimi nedeniyle, orantısızlık zaten olmak durumundadır. Özellikle borsa spekülasyonlarına uygun olan dallarda genişleme en hızlı şekilde olur. Böylece çevrimin genişleme safhasının sonlarına doğru orantısızlıklar iyice büyür. Ve ancak bir kriz yoluyla bu aşırı büyümüş üretim dallarındaki sermayenin bir kısmının yok olmasıyla orantı yeniden kurulabilir. (Colacchio, 2005: 510)

Kredinin etkisine gelince; Tugan'a göre kredi sadece bu dalgalanmaları daha büyütür (amplify).

Özetle Tugan'ın teorisinde krizlerin içinde kök saldığı üç ortam vardır. Birinci olarak, kapitalist üretim tüketicilerin ihtiyaçları için değil kar için yapılır. Böylece üretim, tüketimden ayrılmış olur. İkincisi, kapitalizm, üretimi sınırsız olarak artırmak yolunda bir eğilimle karakterize edilir. Üçüncü olarak ise, üretimdeki anarşi, üretimin büyümesi ve karların realize edilebilmesi için gerekli orantıların sürdürülmesini devamlı olarak bozar. Bu yüzden orantısızlık, sektörel iç bağlantılar nedeniyle artarak bütün sektörlere yayılma eğilimi gösteren ve genel krizlere yol açan gerçek bir olasılık halini alır. Son olarak kredi mekanizması hem bu dalgalanmaları daha da büyütür hem de bu dalgalanmalara devrevi/periyodik niteliğini verir. Böylece piyasalar teorisi hem denge şartlarını verir hem de denge şartlarının bozulması durumunda kriz olasılığını gösterir. Kredi ise hem bu kriz olasılığının nasıl gerçek hale geldiğini; nasıl amplifiye olduğunu ve devrevi hali aldığını gösterir. Bu piyasalar teorisi gerçekten de Tugan'ın iddia ettiği gibi kriz ve çevrim teorisinin mantıksal önşartı haline gelmiş olur. (Besomi, 2006: 163)

Kimi yazarlara göre Tugan'ın bu iki teorisi arasında bir bağlantı gerçek anlamda yoktur. Bunu kısmen Tugan da kabul eder. Ona göre bu iki teorinin böyle iki ayrı seviyede olması gerekir. Çünkü biri, yani piyasalar teorisi kapitalizmin normal işleyişini; diğeri ise bundan sapmaları, anormal durumları yani çevrim ve krizleri açıklar. (Besomi, 2006: 164)

Yine de örneğin Colacchio gibi kimi yazarlar, bu teoride orantısızlığın gerçekten sebep mi yoksa sonuç mu olduğu hakkında kuşkuludur. Özellikle yukarıda belirttiğimiz borsa spekülasyonları ile ilgili açıklamadan kalkarak Collachio, kredinin rolünü bir kenara bıraksak bile orantısızlığın daha önceki serbest borç verilebilir sermaye birikimi sayesinde olabileceğini ve bu durumda sebebin orantısızlık alanında aranması yerine spekülatif para talebi alanında oluştuğu-

nu vurguluyor. Her halükarda bu iki teorinin birbiri ile ilişkisinin kopuk olduğunu iddia ediyor.

Tugan'ın bu iki teorisi arasında bir iç birlik olduğunu iddia eden ve birinin krizin olasılığını diğerinin ise somuttaki gerçekleşmesi ve devreviliğini gösterdiğini iddia eden, yani Tugan'ın tutarlılığını vurgulayan Besomi bile aslında bu ikili yapıda bir sorun olduğunu kabul ediyor. Ona göre de başlıca iki sorun vardır. Birincisi Tugan genişleme döneminde piyasa anarşisi yüzünden orantısızlıkların alıp başını gitmesinin nasıl kontrol altında tutulduğunu tam olarak gösteremediği gibi, aynı şekilde bunalım sırasında da orantısızlıkların nasıl alıp başını gittiği ve niçin aynı güçler tarafından kontrol edilemediğini açıklayamıyor. (Besomi, 2006:164)

İkinci problem, Tugan'ın buhar motoru örneğinde görüldüğü gibi piyasalar teorisi ile kriz teorisi arasındaki ilişki ikincisinin ihtimalinin birinciye başvurmadan oluşabilme durununda ihtimalinde yatar. Bu örnekte Tugan tıpkı bir buhar silindirinde buhar basıncının belli bir kritik noktaya geldiğinde pistonu aşağı itmesi ve böylece genişleyen alanda basıncının düşmesi yüzünden basıncın belli bir kritik alt eşiğinde de pistonun yeniden yukarı çıkmasına işaret eder. Aynı şekilde serbest borç verilebilir sermaye bollaşınca tıpkı buhar gibi faiz oranı belli bir eşiğe geldiğinde yatırımlar genişliyor ve daha sonra faiz oranı artınca tersi oluyordur. (Tugan Baranovski, Akt. Besomi, 2006: 166) Dolayısıyla Besomi'nin yorumuna göre burada aslında orantısızlıklara başvurmaya gerek de yoktur.

Sonuçta pek çok yazar Tugan'ın bu iki teorisinin aslında gereği gibi biraraya getirilememiş olduğunu çünkü bu ikisinin ayrı iki düşünce akımı olduğunu ve birbirleriyle çelişik olduğunu düşünmektedir. Kanımca bunların sentezi mümkündür ve yegane gerçek kriz teorisi de ancak bu ve başka unsurların birarada sentezlenmesiyle oluşur. Marx'ın daha önce özetlediğimiz kriz teorisi de bitmemiş bile olsa bunu yapmaya çalışmıştır.

Tugan'ı en çok savunan yazarlardan olan Besomi ise Marx ile Tugan'ın kriz teorileri arasındaki çok sayıdaki benzerliği vurguladıktan sonra yine de onunki ile Marx'ın teorisini birbirinden keskin çizgilerle ayırmayı tercih eder. Ona göre Tugan, yeniden üretim şemalarını onu eleştiren marksistlerin iddia ettiği gibi gerçek hayattan örnekler olarak görmese bile onları normal işleyişi ifade eden bir norm ve krizleri de bu normdan sapmalar olarak gördüğü ve ona göre kapitalizm genel olarak normal olduğu için Tugan'a yönelik marksistlerin eleştirilerinde bir gerçek payı da vardır. Buna karşılık Marx'ın kriz teorisi üretim anarşisi ile üretim dallarının iç bağıntıları arasındaki etkileşimden ibaret bir açıklama sayılamaz. Marx hem denge şartlarını ve kapitalizmin dengeye gelme olanağının varlığını, hatta bu eğilimi gösterir; hem de aynı anda bu dengenin tesadüfiliğine ve onun sürdürülme zorluğuna işaret eder. Marx'ın kriz

teorisinde çevrimsel bir genişleme döneminin ardından gelen ani ve şiddetli daralmalar, krizler görülür. Marx'ta belirli toplumsal üretim ve bir o kadar da önemli olan bölüşüm ilişkileri için toplumsal sınıfların giriştiği devamlı mücadelenin getirdiği gerilimin kendi dinamiği de önemli rol oynar. Marx'ta krizler de kapitalizmin 'normal' durumunu temsil eder.

Tugan'ın görüşlerinin zaman içinde hafif değişimleri, onun kağıt üstündeki şemalarla gerçek hayat arasında verdiği örneklerin bazen birbirine karışacak kadar iç içe geçmesi; görünüşteki kriz vurgusuna rağmen genelde kapitalizm için daha pembe bir tablosunun zihinlerde iz bırakıyor oluşu, eğer devlet müdahalesiyle üretim anarşisinin büyük ölçüde ortadan kaldırılması söz konusu olursa bu krizlerin de çok azalacağını ima etmesi; ve bir anlamda sosyalizmden anladığının da böyle bir devlet denetimli ekonomi olması; bütün bunlar Tugan Baranovski hakkında eleştiri namına söylenmiş ve söylenebilecek şeylerdir. O'nu kapitalistlerin niye bu kadar yatırım yapmak isteyebilecekleri sorusundan kaçıp, bunun yerine bu kadar yatırımın saçma olup olmadığı sorusunu kendisine yöneltip, sonra da gayet mantıklı cevaplar verdiğini söyleyerek eleştiren Kalecki'nin yine kendisinin de belirttiği gibi kapitalizmin bu saçma (absürt) niteliğini vurgulaması 'iyimser' özelliğine rağmen onun derin biçimde 'antikapitalist' niteliğini göstermektedir: Çünkü kapitalizmin ürünlerine pazar bulma konusundaki probleme karşı bağışık olması bizzat bu saçmalıktan türemektedir. Ve bu üretim tarzının saçma yapısını göstermesi Tugan'ın en kalıcı katkısıdır.[32]

Ve son olarak Tugan'ın dinamik bir büyüme modeli konusunda Marx'ın açtığı yolda yürüyen ve yerleşik ekonomi bilimindeki en yakın takipçilerinin onu yaklaşık 50 yıl sonra takip edebildiği öncü bir düşünür olduğunu vurgulamak gerekir. Onun kapitalizmin hiç piyasa sorunu olmadığı veya bu sorunu fazlasıyla kolay aştığını iddia ettiği de doğru değildir.

> "Kapitalist ekonominin şartlarında, zorluk üretmekte değil satmakta, satış için bir çıkış (outlet) noktası bulmaktadır. (...) Böylece pazar, tüm kapitalist sistemi düzenleyen ana güç, ve onun yetersizliği -ki kapitalist üretim içinde bu durum kendini daima hissettirir- kapitalist gelişmeyi engelleyen bir elastik banttır." (Tugan-Baranovski, Akt, Collachio, s.505)

Tugan-Baranovski, hem etkilenme, hem de eleştirme çabası yoluyla marksistleri; doğrudan ve dolaylı olarak da yerleşik ekonomik teoriyi etkilemiştir. Onun hakkında şimdi yeni bir akademik ilginin doğduğu da gerçek. Marksist kriz teorisi açısından ise yine etkileme ve eleştiri yoluyla iki etkisi söz konusu

32) Kalecki, 1967 (Çevrimiçi), 2008.

olmuştur. Marx sonrası marksist kriz teorisinde hiç kuşkusuz en etkili eser olan Finans *Kapital*'in yazarı Hilferding'i büyük ölçüde etkileyerek ve doğrudan değilse de dolaylı etkisi bir o kadar büyük olan Rosa Luxemburg'un Accumulation Of Capital'inin yazılmasına neredeyse tek başına neden olarak önemli bir hizmet görmüştür denebilir.

Hilferding ve Finans Kapital

Hilferding İle Tugan Baranovski'nin teorileri arasında doğrudan bir ilişki olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tugan'ın tüketimi önemsemeden sadece üretim dalları arasındaki gerekli orantılara yaptığı vurgu bir şekilde o dönemdeki herkes tarafından eleştirilmiş, Tugan'ın aşırı örnekleri adeta delice düşünceler gibi yorumlamıştı. Bir kişi hariç... Hilferding, Tugan'ı eleştirir görünen bir pasajı şöyle bitirir:

> "Eğer bu 'delilik' ise, içinde yöntem olan bir deliliktir. Ve bu (yöntem) marksist bir yöntemdir. Çünkü, ayırt edici biçimde marksist olan, kapitalist üretimin özgül tarihsel yapısının tam da bu analizidir. Bu deliliğe varan bir marksizm; fakat yine de marksizmdir. Ve o teoriyi, öylesine tuhaf fakat yine de öylesine akıl çelici (suggestive) kılan da budur. Tam olarak da farkında olmadan, Tugan bunu hissetmiş görünüyor. Onu eleştirenlerin 'sağlam sağduyuları'na karşı gayretli polemiği bu nedenledir."[33]

Nitekim Hilferding krizlerle ilgili yorumlarında krizlerin nedeni olarak, Tugan'a benzer şekilde üretim dalları arasındaki Marx'ın Capital II'deki şemalarını ihlal eden orantısızlıkları gösterir. Ona göre de Marx'ın bu şemaları krizleri anlamak için elzemdir.

> "Gerçekten de, *Kapital*'in ikinci cildindeki bu (sonraki nesillerce -CA) büyük ölçüde ihmal edilmiş analizler, pür iktisadi akıl yürütme açısından, bu dikkat çekici eserin en parlak bölümüdür. Her şeyden önce, krizlerin nedenlerinin anlaşılması, Marx'ın analizlerinin bu sonuçlarını hesaba katmadan büyük ölçüde imkansızdır." (Hilferding, FK, Bölüm 16, Krizlerin Genel Koşulları)

Tıpkı o dönemde yazılan birçok kriz üzerine eserde olduğu gibi bu eserin de krizin ötesine uzanan ama yine de krizle bağlantılı önemli noktaları vardır. Hilferding'in eseri de aslında Marx'tan sonra kapitalizmdeki yaşanan gelişmelerin ne olduğu ve bunların marksist teoriye nasıl dâhil edileceği ile ilgilidir.

---

33) Rudolf Hilferding, *Finans Kapital*, (FK) Bölüm 19, www. marxist.org)

Kitabın adı *Finans Kapital*, aynı zamanda Hilferding'in bu eserindeki en önemli katkısının da ismidir. Mali Sermaye ya da finans kapital, finans alanında yerleşmiş bulunan bir para sermayeyi anlatmamaktadır. Daha doğrusu sadece bunu anlatmamaktadır. Finans kapital, bankacılık ve sanayi sermayesinin iç içe geçtiği ve bu füzyonda bankacılığın güçlü olduğu ve bir anlamda sanayi sermayesini de kontrol ettiği bir sermaye yapılanmasına işaret eder. Bankalar önce sanayi sermayesine büyük krediler açarlar, daha sonra onlar adına hisse senedi dâhil, çeşitli menkul kıymetler ihracında aracılık ederler, bankaların büyük sanayi grupları ile olan bu kaynak ilişkisi onların bu gruplar hakkında bilgili ve ilgili olmasını gerektirir. Bankalar büyük kaynaklarını bağladıkları bu gruplardan hisse alırlar ve bir müddet sonra bu ikisinin sermaye yapıları dev sermaye blokları olarak iç içe geçer. Ancak bu iç içelikte esas inisiyatif sahibi olanlar bankalardır. Bir anlamda bankaların sanayiyi kontrolü sözkonusudur. Bu, durum Hilferding'in eserini yazdığı 20. yüzyıl başı ve hatta daha sonraki on yıllar boyunca da Almanya için oldukça belirgin bir durumdur. Deutsche Bank ve diğer dev 'evrensel bankalar'ın (her tür banka ve sermaye piyasası işini yapan büyük bankalar) yine dev sanayi kuruluşlarının hisselerinde önemli pay sahibi olmaları ve yönetim kurullarında temsilci bulundurmaları o ülke için yaygın bir uygulamaydı. İngiltere'de ise böyle bir uygulama yoktu. Bankalar çeşitli branşlarda uzmanlaşmışlardı. Yatırım bankacılığı yapan aracı kuruluşlar da sonuçta büyük borsa operasyonları ile sanayiye fon sağlıyordu ama sanayi kuruluşları üzerinde gerçek bir kontrolleri yoktu. Hilferding, eserinde İngiltere'nin bu bankacılık yapısını 'geri kalmış' olarak nitelerken, artık borsa ve benzeri organizasyonların da böylesi işlevlerinin ikinci planda kaldığı, Almanya örneğindeki gibi bu işlevlerin de büyük ölçüde bankaların kendi bünyesinde yapılacağı kanısındadır. Fakat zaman içinde tam tersi oldu. Geri kalmış denen 'Anglosakson' bankacılığı türü yaygınlaştı; borsalar da hem yaygınlaştı, hem de daha güçlü ve derin hale geldi. Ancak bu süreç krizler ve krizlere tepkilerle yoğrulmuş çok karmaşık bir süreç olmuştur ve Hilferding'in bunu öngörmeyişini onun aleyhine bir puan gibi anlamamak gerekir. Yine de Lapavistas'ın Finans *Kapital*'in İngilizceye 2. çevirisi için yazdığı önsözde belirttiği gibi çeşitli farklı tarihsel örnekleri incelemeden tek bir ülke örneğinden genellemeler yapmak böyle bir hataya yol açabilir. Üstelik Hilferding bunu öngörmüş ve İngiltere gibi tek bir ülkenin örneğinden kalkmanın yanlışlığına atıf yapmıştır. Çünkü Marx, dâhil o zamana kadar kapitalizm ile ilgili incelemeler büyük ölçüde daha uzun bir kapitalist tarih ve daha gelişmiş kapitalist yapılar olduğu gerekçesiyle İngiltere üzerine yoğunlaşıyordu. Hilferding'in Almanya örneği geç kapitalistleşmiş ülkelerin özgül durumlarını göstermek için özellikle önemli bir unsur olmuş; kendisi de zaten Almanya'yı kapitalizmdeki bu yeni gelişmeyi tasvir edebilmek için seçmiştir. Fakat bu kez de kendisi tek bir ör-

neği genelleştirme hatasından kurtulamamıştır.

Kimi eksikliklerine rağmen Hilferding'in eseri 20. yüzyılın ilk yarısında Marx'tan sonra yazılmış kesinlikle en etkileyici eserdir. Ve zaten çok kişiyi de etkiledi. Bunlardan biri Lenin ve onun vasıtasıyla bütün sonra gelen marksist literatürdür. Lenin'in kapitalizmin en yüksek aşaması olarak emperyalizm tezi, 'esin'ini büyük ölçüde Hilferding'den alır.

> "Böylece Hilferding, emperyalizme iktisadi bir içerik yükledi. Emperyalizmi, dev kartellerin, dev bankaların, büyük oranlı gümrük tarifelerinin ve sermaye ihracının ortaya çıkması da dâhil o dönemde yeni olan olgularla ilişkilendirdi. Teorisi, militarizm, savaş tehdidi gibi temel politik olguları da izah edebiliyor ve işçi sınıfının niçin emperyalizm ile mücadele etmesi gerektiğini de açıkça ortaya koyuyordu. Hilferding'in teorisinin Lenin'e çekici gelmesi şaşırtıcı değildi. Lenin, tekellere daha büyük bir vurgu koydu; (Hobson'dan aldığı C.A) emperyalist ülkelerin parazit oluşu ve bunların bir 'işçi aristokrasisi' içerdiği görüşünü ekledi ve Hilferding'in teorisinin büyük bölümünü (kendi eserine) uyarladı." (Lapavistas, 2006: 23-24)

Hilferding aynı zamanda akademik iktisat dünyasında da belki dolaylı olarak ama çok etkili oldu. İş çevrimi teorilerinde ve genel olarak iktisadi düşünce tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan ünlü iktisatçı Schumpeter üzerinde etkili olduğu, gerek birlikte bulundukları kültür ortamından -ikisi de Avusturyalıydı ve benzer akademik, bilimsel çevrelerde bulunmuşlardı- gerek ise benzer düşüncelerinden fark edilir.[34]

Hilferding'in geliştirdiği kriz teorisinin yine Avusturya marjinalist ekolüne ait, ortodoks iktisat teorisinin bir diğer dev ismi Hayek'i de etkilediği söylenebilir.[35]

Bütün bu yazarlar belli ki politik ünü eserinin iktisadi yanına ağır basan bir marksiste akademik borçlarını ödemeye açıktan pek gönüllü değiller ise de fikirlerin benzerliği ve bunların daha sonra tesadüfen bulunmayacak kadar yakın çevre ilişkisi o etkiyi kanıtlıyor. Üstelik, Hilferding, daha yirmili yaşlarının ortasında o dönemin en önemli iktisatçılarından ve hem Schumpeter ve hem de Hayek'in bir anlamda hocası sayılacak Avusturya ekolünün kurucularından Böhm-Bawerk'in Marx'ı eleştiren son derece dikkat çeken kitabına karşı Marx'ı savunan ve hiç altta kalmayacak teorik ağırlıktaki cevabıyla o çevrelerde gayet tanınmış biriydi.

Buna karşılık özellikle 1970'lerden itibaren Hilferding'in etkisi kendi öz alanında, marksist çevrelerde pek zayıftır. Onun emperyalizmi ilk kez ekonomik

34) (Bkz. Michaelides, Milios, 2005)

35) (Bkz. Clarke, 2009)

cephesiyle incelemiş olan eseri yerine artık revaçta olanlar 'bağımlılık' tezleridir. Krizleri inceleyen iki önemli makalede adı bir paragraf ancak geçmektedir.[36]

O atıf da krizlerin kapitalizmin üretim anarşisi dolayısıyla orantısızlıklar yüzünden çıktığı ve planlı bir müdahale ile kapitalizmin bunların üstesinden geleceğini söylediğini iddia etmek için, ki bu, en azından *Finans Kapital* eseri sözkonusu olduğunda kesinlikle yanlıştı. Hem bu önemli eserinde ve hatta daha sonraları bile bu anarşinin üstesinden tümüyle gelinebileceğini iddia etmediği gibi, *Finans Kapital*'de kapitalizmin karteller vb gibi yeni özelliklerinin krizlere bağışık olduğu iddiasına karşı çıkar. Devlet müdahalesinin krizleri engelleyebileceği vb gibi düşünceleri savunmak yerine örneğin Lapavistas onu devlet müdahalesinin önemini kavramamış olmakla eleştirir. (Lapavistas, 2006: 25) Ancak daha sonraları Hilferding, 1920'lerde Weimer Cumhuriyeti'nde ekonomiden sorumlu bakan olarak görev yaparken, Almanya'da devrim alevi sönmüş ve Nazilere karşı Weimar Cumhuriyeti'ni korumak ön plana çıkmışken 'planlı ve organize bir kapitalizmin, devlet desteği ile birlikte krizlere karşı biraz dayanıklı olabileceğini söylemiştir. Hilferding'in etkisinin azlığı örneğin 1970'lerde kriz teorilerinin kar oranının düşme teorisine daha çok itibar edilir oluşu ve orantısızlık tezinin modasının geçmesi kadar; tuhaf şekilde Hilferding'in bu önemli eserinin 1981'e dek İngilizceye çevrilmemiş olmasında aranabilir.

Finans Kapital kitabı 5 bölümden oluşur: 1) para ve kredi 2) sermayenin mobilizasyonunu ve fiktif sermaye 3) finans kapital ve serbest rekabetin kısıtlanması 4) finans kapital ve krizler 5) finans kapitalin ekonomik politikası

Özellikle ikinci bölümde Hilferding çok ortaklı anonim şirketler ve hisse senetleri ihracı konularına yoğunlaşır. Hilferding'in analizi Marx'ın başlattığı bu konudaki çalışmaları yeni gelişmeler çerçevesinde geliştirmek amacını güder. Marx'ın ilk örneklerini görüp çok önemli bir dönüşüm olarak altını çizdiği çok ortaklı ve bir anlamda sahibi belli olmayan (o yüzden 'anonim'dir) bu şirket tipi Hilferding'in dönemine kadar fazlasıyla gelişmiştir. "Hilferding'in anonim şirket üzerindeki çalışması, hala bu konudaki marksist tavrın temel ilkelerini oluşturur" (Lapavistas, 2006: 13)

Hilferding'e göre çok ortaklı anonim şirketin ortaya çıkışı, şirketin sahipliği ile kontrolü arasında bir fark yaratır. Şirketin kontrolünü elinde tutmayan çok sayıda hissedar-kapitalisti birer rantiyeye dönüştürür. Bunların durumu az çok şirkete borç veren kişilerinkini andırır. Buna karşılık küçük bir büyük hissedar grubu ise şirketi kontrol ederek kendi sermayelerinden çok daha büyük bir sermayeyi yönetme imkanına kavuşur. Bu kapitalizmin yeni özelliklerinden birini

36) Bkz. Shaikh, 1988 (1978) ve Erik Olin Wright, 1988 (1977)

oluşturacak devasa boyuttaki şirketlerin oluşumu için gerekli gücü sağlar. Bu dev şirketler daha sonra karteller oluşturup, sanayinin büyük kısmını kontrol ederek eski kapitalizmin serbest rekabetçi döneminin sona ermesine yol açar. Önceleri sadece kredi veren ve hisse senetlerinin arzında aracılık eden bankaların da katılımıyla finans kapital ortaya çıkar. Hilferding'e göre bu şirketler büyüklükleri, piyasa, dolayısıyla fiyatlar üzerindeki denetimleri ve bankalarla da ilişkileri sayesinde geleceği belli ölçüde planlayabilir; kapitalizmin anarşisine karşı belli ölçüde direnebilir. Bu tür yapılar Hilferding'e göre, o dönemden bugüne kadar hep iddia edildiği gibi bir endüstriyel demokrasi değil tersine bir endüstriyel oligarşi yaratmaktadır. Yine de böylesi yapılar sosyalizme geçişte ileri bir aşamayı oluşturur. Devlet sosyalistler tarafından ele geçirilince zaten merkezileşmiş bu finans kapitali kontrol etmek doğrudan sosyalizan bir yapıya geçmeyi kolaylaştıracaktır. Bu düşünce o dönemde -o da bir kaç yıl sonra- belki Lenin ve bir kısım Bolşevik dışında hemen tüm Avrupalı marksistlerde hâkim bir düşüncedir.

Hilferding bu bölümde aynı zamanda bir menkul kıymet fiyatlandırma analizine zemin oluşturacak çok ilginç, öncü fikirler de geliştirir.

Üçüncü bölüm, Finans Kapital ve Rekabetin Kısıtlanması başlığını taşır. Bu bölümde Hilferding, kapitalizm olgunlaştıkça daha büyük sabit sermayeli yatırımlara girildiğini; ama bu durumun da büyük maliyetli binalara, demiryollarına, komplike makinelere bağlanmış olan kapitalistlerin sermayelerinin mobilitesini azalttığını; (burada sermayenin organik bileşiminin kar oranlarını aşağı çektiğine dikkat çeker) bunların kar oranlarını yükseltmekte zorluk çektiklerini belirtir. Sonuçta karlarını yükseltmek için piyasayı kontrol etmek amacıyla kartel ve tröstlere yöneldiklerini, daha da büyüme yolunu seçtikleri, bankaların da eskisine göre büyük miktarlarda kaynaklarını bunlara bağladığı için bu operasyonlara kendileri de dâhil olarak yardımcı olduğunu; böylece bu büyük grupların küçük kapitalistlerin, aracıların karlarını da kendilerine mal ederek kendi karlarını yükselttiğini söyler. Ancak bunlar da yeterli değildir. Rekabetçi dönemin tersine bu devlerin pazar ve fiyat kontrolü karlılıkları üzerinde esas olduğundan ithal ürünlerin piyasaya girmesini engellemek için büyük gümrük tarifeleri peşinde koşarlar. Yani serbest rekabetçi kapitalizmin serbest dış ticareti savunduğu dönem geride kalmıştır. Buradan kalkarak Hilferding beşinci bölümde finans kapitalin ekonomi politikalarını inceler. Hilferding'in açıkladığı bu ekonomi politikaları emperyalist askeri politikaların da temelini oluşturmaktadır. Marksist literatürde 19. yüzyılın özellikle son çeyreğinde uluslararası serbest ticaret politikalarının yerini koruyucu tarifelere bırakması Otto Bauer tarafından da incelenmişti.[37]

37) Bkz. O. Bauer, 2000, *The Question of Nationalities and Social Democracy*, pp. 370-81, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 1981. Akt. (Lapavistas, 2006: 22)

Bauer'e göre kapitalizmin doğuş dönemindeki kendi iç pazarını korumaya yönelik ılımlı gümrük tarifeleri, serbest ticaretin hüküm sürdüğü belli bir dönemden sonra yerini artık kapitalizmin olgun ve yaşlı döneminde rakip yabancı sanayileri tahribe yönelik, saldırgan gümrük tarifelerine bırakmıştı. Bauer emperyalizmi doğrudan bu tür bir politika değişimi ile ilişkilendirmişti.

Yine de Hilferding'e kadar, emperyalizm bazı ekonomik sebepleri olsa da bunlardan bağımsız, devletlerin tercihine dayalı politik bir saldırganlık stratejisi sayılıyordu. İlk kez Hilferding, onun kapitalizmin bir aşamasının ekonomik olarak zorunlu kıldığı politikalar olarak, yine kapitalizmin içindeki dar bir egemen sınıfın, finans kapitalin politikaları olarak tasvir etti. Lenin ise bu son aşama ile onun zorunlu kıldığı politikalar ayrımını en azından isimlendirmede kaldırarak finans kapital dönemine doğrudan emperyalizm adını taktı.

Hilferding'in öne çıkardığı bir başka kavram ise ondan sonra -yine Lenin dolayısıyla- emperyalizm ile neredeyse eş anlama gelecek 'sermaye ihracı'dır.

> "Hilferding'e göre, karteller saldırgan bir gümrük tarifesi politikasını tercih eder; çünkü bu politika, girişimlerin iç kombinasyonlarını istikrarlı hale getirir ve tamamen kendilerine ait bir alan oluşturarak karları destekler. Sonuç olarak finans kapital sadece metaları satmak yolundan çok, tarifelerle korunmuş, kendi özel alanlarını genişletmek yoluyla rekabet eder. Fakat bu özel alanlar diğer kartellerin meta ihracı potansiyelini zayıflattığı içindir ki, saldırgan tarifeler aynı zamanda sermaye ihracını da teşvik eder" (Lapavistas, 2006: 23)

Hilferding'in sermaye ihracı daha sonraki yılların doğrudan sermaye ihracı dalgasını öngörür cinstendir. Burada Hilferding, daha çok geri kalmış ülkelerde üretim yapmak amacıyla girişilen sermaye ihracını anlatır. Oralardaki düşük ücretler, ucuz hammadde ve daha yüksek kar olanaklarından yararlanmak için sermaye oralara göç eder. Zaten yüksek gümrükler dolayısıyla büyük sanayileşmiş ülkelerde benzer bir rekabete girilemiyordu. Hem olduğu kadarıyla tarifeleri atlatmanın yolu da o ülkeye sermaye gönderip üretimi o ülkede yapmaktan geçmektedir. Hilferding, gerek Hobson'un, gerek ise daha sonra Rosa Luxemburg'un ağırlık verdiği diğer ülkelere borç sermaye gönderme yoluyla sermaye ihracını o kadar vurgulamaz. Bu konu tıpkı yukarıda tartıştığımız ülkelere ve dönemlere göre değişen İngiltere ve Almanya, 1830'lar ve 1870'ler tartışması gibi günümüze uzanan çok ilginç bir konuya işaret eder.

> "Uluslararası sermaye hareketleri 1870'lerde büyük ölçüde artarak 1. Dünya Savaşı öncesinde tepe noktasına ulaştı. Toplam yatırıma nispetle bir daha asla o ölçülere ulaşamadı; fakat o dönemin marksistleri tabi ki bunu bilemezlerdi. Bu yüzden onların yazılarında sermaye ihracı önemli bir konuydu" (Brewer, 1984: 90)

Görüldüğü üzere geçmişte insanları içinde bulundukları ülke veya dönemi genelleştirme eğiliminde bulunmakta kusurlu görmek başka, yaşanacak olan bir gelişmeyi hem de başlamış olsa bile gereken önemi vererek teşhis edip vurgulamak başka bir şeydir. Hilferding ve benzerlerini eleştiren Brewer o kitabı yazdığı sırada yeniden başlamış olan uluslararası sermaye hareketliliğinin sonraki 20 yılda ne kadar önem kazanacağının farkında değildi. Eksiklerine rağmen Hilferding'in emperyalizm teorisi ve büyük ölçüde ona yaslanan sonraki klasik marksist emperyalizm teorilerinin

> "Ekonomi politiğe olan vurguları, çağdaş 'küreselleşme' teorilerine göre kuvvetli bir avantajdır. Ötekiler, sermaye birikimi ile olan ilişkilerinden çok, modern emperyalizmin siyasi, sosyolojik, askeri, etik ve ahlaki yönlerine odaklanır. Bu, Hardt ve Negri'nin etkili çalışmasının ekonomi politikten yoksun oluşu ile açıkça görülür." (Lapavistas, 2006: 24)

Finans Kapital'in genel taslağına göz attıktan sonra Hilferding'in *Finans Kapital*'de ifade ettiği kriz teorisine biraz daha yakından bakalım. Tıpkı Rosa Luxemburg'un daha sonra göreceğimiz kriz teorisi gibi Hilferding'in de kriz teorisinin iki anlamı vardır. Birincisi devrevi krizler; ikincisi kapitalizmin nihayet yıkılacağı kriz. Bu ikincisi açısından Hilferding *Finans Kapital*'de çok açık şeyler söylemedi. Lapavistas, onun böyle bir sonul çöküşe inanmadığı kanısında. (Lapavistas, 2006: 20) Reformizmi daha çok önemsediği sonraki yıllarda böyle bir kendi içinden çöküş teorisine inanmadığı doğru gözüküyor.

Kapitalizmin Marx'ın da üzerinde yoğunlaştığı devrevi krizler hakkında Hilferding'in tezleri ne kadar doğru veya yanlış tartışılır ancak gerek analitik açıdan, teorik seviyesi bakımından o zamana kadar yazılan en iyi kriz analizi olduğu söylenebilir. Marx'ın yöntemini izlemeye çalışmış, onun çeşitli eserlerinde dağınık ve bazıları kendisi tarafından son şekli verilmeden yayınlanmış kriz ile ilgili çeşitli parçaları daha derinleştirerek ve daha organize biçimde eserinde bir araya getirmiştir. Özellikle para ve kredinin rolü hakkında yaptığı analizler daha önceki ve pek çok sonraki marksist kriz çalışmasından daha ayrıntılı ve üstündür. Hilferding'in kriz teorisini kısaca özetlemek aslında kitabın kendisine haksızlık olacaktır ama yine de elden geldiğince özetlemeye çalışalım.

Hilferding'in kriz teorisi tıpkı Tugan'ın çalışmasına benzer şekilde orantısızlıklar üzerine temellenir. Ancak Tugan'ın tersine, orantısızlıklarla daha somut planda önemli olan kredi mekanizmaları vb gibi unsurlar daha derli toplu biraraya getirilmiştir. Tugan için orantı şemaları ile krediye dayanan kriz açıklamalarının birbirinden kopukluğu suçlaması Hilferding için kolay kolay söylenemez. Gerçi Hilferding'in, kriz teorisinde bile Marx'taki gibi, krizle ilgili düşen kar oranı teorisi, eksik tüketim tezi olarak yorumlanacak ifadeler birarada bulunur. Ancak Hilferding'de eksik tüketimciliğe karşı tavır oldukça nettir.

Kitlelerin yetersiz tüketimi kapitalist krizleri açıklamak için onda aslında ne yeterli ne de gerekli şarttır. Sermaye birikimi ve yüksek teknoloji ile sermayenin organik bileşiminin yükselmesi sonucu kar oranının düşeceğinden bahsederek bunu krizlerle ilişkilendirirse de aslında kar oranını düşürecek o kadar fazla etken sayar ki sonuçta kar oranının düşme eğilimi yasasını (KODEY) kullanmasa da Hilferding'in kriz teorisinde fazlaca bir eksilme olmaz.

Karteller ve tekellerin oluşumu, bir bütün olarak finans kapitalin varlığı bankacılık ve borsa krizlerini daha az muhtemel ve belki daha hafif kılar Hilferding'e göre; ama sınai krizleri bu tür yapılanmaların ortadan kaldırması mümkün değildir.

Hilferding krizlerle ilgili teorisini kitabının 16-20. bölümleri arasında işler. 16. Bölüm'ün başlığı Krizin Genel Şartları'dır. Burada da Marx'ın yönteminin izini görüyoruz. Hatırlanacağı gibi Marx önce krizin genel şartlarını; kriz ihtimalini doğuran şartları; meta ekonomisinin doğuşu; takasın yerini paranın alması ve ayrıca paranın ödeme aracı olarak da işlev görmesini incelemişti. Hilferding de aynı şeyi yapar. Krizi iş çevriminin genişleme aşamasından, daralma ve bunalım aşamasına geçiş noktası olarak tanımladıktan sonra kapitalist üretimde Meta-Para-Meta çevriminin geçerli olduğunu yani metaların satılıp paraya çevrilmesi gerektiğini vurgular. Ama takas ekonomisinin tersine, paranın varolduğu yerde metasını paraya çeviren bunu daha sonra kullanmak için iddihar eder, biriktirirse o zaman bu çevrim kesintiye uğrayabilir. Bu da kriz ihtimali demektir. Ancak paranın sadece bir değişim aracı olarak kullanıldığı böyle bir durumda paranın iddiharı tek bir meta veya birkaçının satılamadığı izole bir soruna yol açabilir ve genel bir durgunluğa yol açmaz ama eğer para ödeme aracı olarak, ticari kredi unsuru olarak kullanılıyorsa o zaman iş değişir. Birinin ödemeleri yapamaması demek ondan alacaklı olan başkalarının da yapamaması anlamına gelebilir; o zaman kriz yaygınlaşır.

Fakat kriz ihtimali başka gerçekleşmesi başka bir şeydir; diye Hilferding Marx'ın mantık yürütmesini takip eder:

> "Para dolaşımı ve onun ödeme aracı olarak işlevinin gelişimi olmadan bir kriz imkansızdır. Fakat krizin mümkün olması ile onun gerçekleşmesi arasında uzun bir mesafe vardır. Basit meta üretiminde -daha kesin olarak söyleyecek olursak,kapitalist öncesi meta üretimi- krizler mevcut değildir." (Hilferding, FK, Bölüm 16)

Biraz sonraki cümlelerden anladığımız üzere kastettiği devrevi aşırı üretim krizleridir. Önceki toplumlardaki kötü hasat, savaş vb gibi sebeplerden kaynaklanan çöküşleri bu tip krizlerden olmadığı gerekçesiyle krizden saymamaktadır. Kapitalizm meta ekonomisini genelleştirmiş, üreticileri pazara bağımlı kılmıştır. Meta ekonomisinde, üreticilerin birbirinden bağımsız birimler olmaları dolayısıyla içsel olarak mevcut üretim düzensizlikleri, kapitalizmle tüm

üreticilerin tek bir pazara, hatta dünya pazarına bağlı olmasıyla üretim anarşisine döner. Bu da Hilferding'e göre krizin ikinci genel şartıdır.

Üçüncü genel şart ise kapitalizmin üretim ile tüketimi birbirinden büyük ölçüde bağımsız ve ayrı hale getirmesidir. Bunun ilk şartı ücretli emek yoluyla üreticinin kendi emeğinin ürününden ayrılmasıdır. Böylece işçi sınıfının tüketiminin üretimle doğrudan bir ilişkisi kalmaz; o artık ücretler için ayrılan sermaye parçasından ibarettir. Üretimin genişlemesi de kapitalizmde tüketimi hedef almaz; tersine mevcut sermaye ve üretim ile ek olarak ortaya çıkan yeni sermayenin belli bir kar oranı ile değerlenmesi (valorizasyonu) hedef alınır. Elbette, her toplumsal biçim gibi kapitalizmde de üretimin tüketim ile bir ilgisi vardır. Sonuçta hiç bir toplumsal biçim toplumun ihtiyaçlarını karşılayamazsa var olamaz. Ancak kapitalizmden önce, üretimin genişlemesini belirleyen toplumun tüketim ihtiyacıdır. Bu genişlemenin sınırlarını ise üretim güçlerinin seviyesi oluşturur. Kapitalizmde ise belli bir kar oranından sermayenin değerlenmesi hedeftir. Bu kara dayalı üretim ile kapitalizm kendine kendi içinden tümüyle toplumsal nitelikli engeller koyar. Böylece;

> "Krizlerin imkanı düzenlenmemiş üretimde, yani meta üretiminde genel olarak zımnen mevcuttur. Fakat o, yalnızca diğer toplumsal formasyonları karakterize eden üretim ve tüketim arasındaki doğrudan ilişkiyi ortadan kaldıran ve üretim ile tüketimin arasına sermayenin belli bir (kar) oranında değerlenmesi mecburiyetini sokan düzenlenmemiş bir sistemde gerçek bir imkan halini alır." (Hilferding, FK, Bölüm 16)

Hilferding'e göre tüketim yeterince genişletilebilse bir aşırı üretim krizi sözkonusu olamazdı. Ancak kapitalizm koşullarında işçi kitlelerinin tüketiminin artması reel ücretlerde bir artış ve bu da kar oranında bir düşüş anlamına geldiğinden bu tüketim yeterince artamaz.

Hilferding bu noktada, Marx'ın yeniden üretim şemalarına girer. Yukarıda onlar olmadan krizlerin anlaşılamayacağını iddia ettiğini görmüştük. Aslında bu şemalardan aşırı üretimin varlığı ortaya çıkmaz. Çünkü zaten bunlar denge şartlarını ve bu anlamda üretim dalları arasında yani üretim araçları sektörü ile tüketim malları sektörü arasındaki olması gereken orantıları gösterir. Hilferding burada bir kez daha bunların kriz açısından önemini işaret ettiği için Tugan Baranovski'yi över. Eksik tüketimin krizin sebebi olmadığını vurgular; tüketim mallarının çok hızlı arttığı veya sermaye malları üretiminin durgun seyrettiği veya düştüğü bir zamanda da kriz olabilir. Sonuçta önemli olan orantıdır. Orantı bozulduğu takdirde basit yeniden üretimde bile kriz olabilir.

> "Tersine, eğer orantılar ihlal edilirse; mesela, amortismana uğrayan sermaye ile yeni yatırım arasındaki orandaki gibi, o takdirde basit yeniden-üretiminde bile bir kriz olabilir." (Hilferding, FK, Bölüm 16)

Krizin genel şartlarını inceledikten sonra Hilferding, 17. Bölüm'de Krizin Sebepleri'ni inceler. Önce üretimdeki anarşiye rağmen üretimin devam etmesi, oradaki oldukça karmaşık oransallıkların bir biçimde aşağı yukarı sürdüğünün de göstergesidir. Peki bunu ne sağlamaktadır? Hilferding bunu fiyat mekanizmasının sağladığını belirtir. Üretimdeki belli bir düzenin bozulması demek ki fiyat mekanizmasındaki bazı bozulmalarla ilgilidir. Üretimdeki bozulmalar devrevi özellik gösterdiğine göre bu fiyat mekanizmasındaki bozuklukların da öyle olması gerekmektedir.

Hilferding, bu noktada Marx'ın değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre daha süratli artması sonucu sermayenin organik bileşiminin artmasından ve bu nedenle ortalama kar oranının düşmesinden bahseder ve "kriz, tam da kar oranlarının düştüğü noktadır" der (Hilferding, FK, Bölüm 17) Fakat bunun çok da açıklayıcı olmadığının farkındadır. Çünkü kar oranları düşmeden önce uzun bir yükseliş ve gönenç dönemi vardır. Bu dönem nasıl aniden durup hızla tersine dönmektedir. Çünkü sermayenin organik bileşimi ve kar oranının bununla ilgili düşüşü ancak tedrici bir gelişmedir.

Hilferding bu durumu açıklamak için iş çevrimi konusuna girer. Her iş çevrimi, yeni pazarların bulunması, veya yeni bir teknoloji, nüfus artışı vb gibi bir takım sebeplere dayanabilecek şekilde bir genişleme evresiyle başlar. Bu genişleme evresinde satışlar iyidir, yatırımlar artar. Her sektörün talebi bir başka sektöre talep oluşturduğundan genişleme bütün ekonomiye yayılır. Genişleme evresi diğer yandan sabit sermaye yatırımlarının yenilendiği ve arttığı bir dönemdir. Aslında genişlemenin asıl sebebi de bu yenilenen yatırımlardır. Kapitalizmin gelişmişliğiyle birlikte sabit sermaye yatırımları giderek büyük çaplı yatırımlar halini alır. Bunlar daha dayanıklı ve uzun ömürlü hale gelirken diğer yandan her teknolojik yenilik bunları daha eskimeden demode kılar. Böylece bu yatırımların ortalama ömrü endüstri dalına göre değişmekle birlikte o da Marx gibi bu bahsettiğimiz faktörleri hesaba katarak ortalama bir on yıl varsayar. Bu yatırımların farklı farklı işletmelerce farklı zamanlarda yapılması sözkonusu olmakla birlikte o da yine Marx'ı takip ederek her krizin hemen ertesinde büyük çaplı bir yatırım yenilemesi olduğunu yani bir gruplaşmanın varlığına işaret eder. Böylece çevrimin başlangıcı bir anlamda on yıllık çevrimin süresini de işaret etmektedir.

Genişleme döneminde satışlar artar ve taleple birlikte, fiyatlar yükselmeye, karlar artmaya başlar. Aynı zamanda satışların hızlanması satışların, dolayısıyla sermayenin de devir hızını artırarak ayrıca kar oranını artırır. Yeni teknolojiler üretimin devir hızını da artırır. Ayrıca her iki devir hızının artması kapitalistin bağlamak zorunda olduğu para-sermaye miktarını da azaltır. Böylece genişleme evresi sermayenin valorizasyonu için uygun şartların olduğu bir dönemdir. Mamafih bizzat bu şartların kendisi bir sonraki olumsuz dönemi ha-

zırlar. Önce sabit sermaye yatırımlarının artmasıyla yukarıda da belirtildiği gibi organik bileşim artışı nedeniyle, değeri yaratan canlı emeğin, değişmeyen sermayedeki ölü emeğe nispetle oransal olarak azalması yüzünden veri artık değer miktarında kar oranları düşmeye başlar. Ayrıca kar oranları sabit sermayenin dolaşan sermayeye oranının artması nedeniyle sermayenin ortalama devir süresinin uzaması sonucu da düşer. Zamanla genişleme dönemi ilerledikçe özellikle kalifiye işçilerin arzında darlıklar olmaya başlar, işçi ücretleri artar, kimi ücret ve iş anlaşmazlıkları baş gösterir, makineler aşırı kullanımdan ve giderek niteliksiz işçilerin de işe alınmasından dolayı daha çok arıza çıkarır; giderek daha uzak piyasalara mal gönderilir olur vb. Yani satış ve üretim sürecinde, maliyetler artmaya, devir hızı giderek uzamaya ve bunun sonucunda karlar düşmeye başlar.

Genişlemenin bu ikinci ve son döneminde ücretlerin artması artık değer oranını düşürerek kar oranını da geri çeker. Diğer taraftan yavaş yavaş faizler de yükselmeye başlamıştır ve o da karları aşındırır. Aslında faizlerin yükselmesinin temel sebeplerinden biri giderek satışları artırmak için daha uzun vadelere gerek duyulmasıdır. Bu da aradaki vade açığının banka kaynaklarına veya kapitalistlerin artı para-sermaye kaynağı ayırmasına neden olur. Her ikisi de para-sermayenin kaynak olarak bankalara gitmesini azaltır ve fon talebi aynı kalsa bile -ki yükselmektedir- arz azaldığından faiz oranları yükselmeye başlar. Üstelik bu dönemde spekülasyon da artmaktadır. Spekülasyon banka ve sair para-sermaye kaynakları için üretici sermaye ile rekabet eder. Bankalar da azalmakta olan rezervlerini genel spekülasyondan etkilenerek tedbir gereği artırma yoluna gidebilir. Bütün bunlar faiz oranlarını daha da yükseltir.

Burada, Hilferding niye değişimin ani olduğu sorusunu sorar ama bunun çok önemli olmadığını önemli olanın iş çevriminin bir genişlemeyi bir gerilemenin takip ettiği dalgalı yapısı olduğunu vurgular. (Aslında olayın ani yapısı çevrimin en az kendisi kadar önemlidir. Yavaş seyreden ve dalgaların tepe ile dip noktaları arasında fazla mesafe olmayan çevrimlerin ekonomi ve topluma fazlaca zararı olmaz halbuki daha kısa bile sürse ani bir krizin etkisi daha uzun bir durgunluktan çok daha fazla olabilir.)

Hilferding bu noktaya kadar klasik bir iş çevrimi tasviri yaparken şimdi bunun yorumuna geçer. Ve yorum başladığında ön plana orantısızlıklar gelir. Hilferding, bütün fiyatların genişleme döneminde aynı oranda artması halinde bir orantısızlık olmayacağını belirtir. Ama böyle olmaz, bazı sektörlerde fiyatlar diğerlerine göre daha fazla artar. Böyle olunca oralara sermaye akışı olur; sermaye bu sektörlere diğer sektörlerden kayacağından ilk orantısızlıklar görülmeye başlanır.

Sermaye yoğunlaşması, yani organik bileşim artışı genellikle zaten bu oranın yüksek olduğu yani yüksek teknolojili, bilimsel yönetimin oturduğu alanlarda

daha fazla görülür. Buralarda genel kar oranında bir müddet sonra bir düşme olacaksa da teknik gelişmeler bu yöntemleri ilk uygulayanlar için bir ekstra kar anlamına gelir. (Ayrıca Hilferding, bu tür tekniklerin emek üretkenliğini de artırdığına ve dolayısıyla artık değer oranını artırdığına dikkat çeker) böylece yeni yatırımlar da giderek böyle ekstra karlı alanlara akmaya başlar. Orantısızlıklar artar. Bu tür sermaye yoğun alanlarda aşırı birikim görülmeye başlanır. Böylesi sektörler genellikle, demir, kömür vb gibi önemli hammadde ve yarı mamul maddelerin büyük alıcısı oldukları için bu tür bir fazla birikim oralara da sirayet eder.

Bir başka orantısızlık, sabit sermayenin yeniden üretilmesinde oluşur. Normalde daha önce belirtildiği gibi sabit sermayenin aşınan yıpranan kısımları ile yenileme yatırımlarının orantılı bir büyüme için birbirini karşılaması gerekir. Ancak normal zamanlarda da bu hiç bir zaman tam gerçekleşmez. Fakat kapitalistlerin yedek makine, mal ve yedek para-sermaye stokları bu dengesizliklerdeki boşlukları takviye eder. Ayrıca sermaye üretiminin kendi esneklikleri de vardır. Fazla mesailer, üretimi hızlandırmalar vb yoluna gidilebilir. Bütün bunlara rağmen hızlanan süreçte yıpranma artarken para-sermaye yedekleri giderek azalır.

Bir başka orantısızlık da tüketim ile üretim arasında çıkar. (Yeniden üretim şemaları açısından bu, tüketim malları imalatı ile üretim araçları imalatı arasındaki orantısızlığı gösterir) Genişlemenin başlarında kar artışı, artık değer üretiminin ücret artışlarına göre daha yüksek olması anlamına gelir. Yani işçilerin tüketim talebi sınırlı kalırken birikim daha hızlıdır. Kapitalistlerin lüks tüketimi hem gecikmeli artar hem de birikimle kendini fazlasıyla paralel kılacak kadar esnektir. Ayrıca işçilerin tüketimi nispi olarak azalırken, büyüyen üretim sayesinde mutlak olarak artsa bile, gelirleri üretim ile değişmeyen sabit gelirli kesimler de vardır ve bunların tüketimi mutlak olarak da artmaz. Böylece önemli bir orantısızlık doğar.

Yukarıda bahsedilen tüm faktörler fiyatları etkileyerek piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarından sapmasına yol açar (Hilferding burada değerlerden değil üretim fiyatlarından sapmadan bahseder!) Sonunda fiyat sistemindeki bozulmalar, kar oranları ve sermaye dağılımını üretimin dalları arasında değiştirir ve bozar.

Bütün bu anlatılan orantı bozulmaları sonuçta satışlarda bir durgunluğa yol açacak arz talep uyumsuzluklarına neden olur. Hilferding bütün bu gelişmeler kredi sistemindeki değişik olgular eşliğinde ve onların dolayımınla gerçekleşir der ve burada Bölüm 18'de İş Çevriminde Kredi Koşulları'nı incelemeye başlar.

Hilferding'in para ve kredi mekanizmaları ile bunların krizdeki rolü üzerine yazdıkları bir hayli ayrıntılı ve özetlemesi de zor bir sahadır. Ancak yukarıda belirttiğimiz kredi dolayımının açılması önemlidir. Kriz, öncesi ve sonrasında yaşananlar reel ilişkiler bazında (malların arz talebi, üretimdeki orantılar vb)

anlatılıyor görünse de bunlar para ve kredi mekanizmaları olmadan, daha doğrusu bu ilişkiler para ve kredi alanının içinde 'parasal' yeni bir kılığa girmeden, onlar tarafından dolayımlanmadan anlaşılamaz. Milton Friedman'ın bir zamanlar enflasyon için söylediği gibi, ki bu her tür 'dengesizlik' ve bu arada kriz için de söylenebilir: "O, daima ve her yerde parasal bir olgudur." Ancak para ve kredi hiç bir zaman Friedman'ın anladığı gibi sadece para değildir, nötr değildir; para otoritelerinin, merkez bankalarının vb canı istediği zaman bastığı dışsal bir faktör değildir. Marx'ta para (ve paranın yeni bir şekli olan kredi-para) daima toplumsal emeğin soyut şeklini temsil eden bir cins evrensel metadır. Bu anlamda meta olmayan meta; maddi varlığı olmayan maddi değer ölçüsü olarak kapitalist sistemin en ilginç özelliklerinden birini oluşturur. Tıpkı üretim ve satışın birbirinden ayrı gözükmesine rağmen özünde aynı çevrimin farklı safhaları olmaları gibi parasal olmayan ekonomi ve parasal ekonomi ortodoks ekonominin onu anladığı gibi birbirinden ayrı, kopuk ve dikotomik bir yapı içinde değildir.

Ancak Hilferding'in Marx'ı takiben geliştirdiği para ve kredi analizleri, çağdaş marksist yazarlardan bazıları tarafından eleştiriye uğramıştır. Michailides ve Milios'a göre Hilferding, örneğin Schumpeter'e kıyasla bile geleneksel para teorisine daha yakın bir analiz geliştirmiş ve paranın kapitalist sistem içinde bir anlamda kapitalistler tarafından içsel (endojen) olarak yaratıldığını görememiştir. (Michailidis, Milios, 2005: 111) Lapavistas da Hilferding'in para teorisinin daha çok yeniricardocu denilebilecek, klasik ekonomi politiğe daha yakın durduğunu belirtir ve 'fiat para'nın (Altın para gibi bir değeri olmayan, değeri onu basan devlet otoritesi tarafından belirlenen daha çok kağıt para için kullanılan terim) aşırı basılmasının fiyat artışlarına, enflasyona sebep olacağını söylemesini buna kanıt olarak sunar. (Lapavistas, 2006: 11) Fakat Hilferding, Lapavistas'ın da biraz sonra belirteceği gibi fiat para ile kredi parayı birbirinden ayırmıştır. Genel olarak bu konuda Hilferding'in paranın 'endojen' niteliğini yeterince anlamasa bile onun nötr olmayan niteliğini kısmen sergilediğini söylemek mümkündür.[38]

Gerçekten de Marx'ın eserlerinde çok dağınık olmakla beraber bu zamana kadar paranın nötr olmayışı ve dahası onun sistem tarafından içsel olarak yaratıldığına ilişkin, geliştirilmemiş de olsa çok sayıda ipucu bulunur. Buna karşılık ne yazık ki bu zamana kadar ne Hilferding, ne de çağdaş marksistler , pa-

38) Paranın nötrlüğü klasik ve neoklasik iktisatçılar tarafından öne sürülen ve parasal alandaki değişmelerin uzun dönemde sadece parasal değişkenleri örneğin nominal fiyatları değiştirebileceğini ve reel değişkenlerde örneğin üretim, tüketim, yatırım üzerinde hiç bir değişiklik yaratmayacağını öne süren tez; bu sözkonusu teorilerin parasal dünya ile malların dünyası arasında kurduğu 'dikotomik', kopuk ilişkinin mantıksal bir sonucudur.

ranın içselliği post-keynesçi ekol tarafından, üstelik Keynes'e rağmen geliştirilmeye çalışılana dek bu konuda herhangi bir dişe dokunur çaba göstermedi. O yıllarda başlıca tartışma konularını 'kar oranları organik bileşim ile düşmek zorunda mıdır, değil midir?' oluşturuyordu. Milios ve Lapavistas ise bu önemli tartışmaya nihayet (2000'li yıllarda) katılan ve Marx'ın teorisini bu bakımdan da bir incelemeye tabi tutan iki önemli marksist olarak hala marksist para teorisyenleri içinde azınlık konumundalar. Ve aslında paranın bu niteliği kavranmadan Hilferding'in bahsettiği dolayımlar da yeterince algılanamaz ve sonuçta krizlerin gerçeklik içinde kendilerini ortaya çıkarışları yeterince anlaşılamaz.

Hilferding kriz ve kredi ilişkisine, iş çevriminin bunalımdan sonra gelen ilk genişleme safhasında borç sermayenin bolluğunu hatırlatarak başlar. Bunun sebebini anlamak kolaydır. Henüz iş hacmi azdır, bu nedenle para sermaye talebi zaten düşüktür. Öte yandan bunalım döneminde kapitalistlerin iş yapmak yerine para yığma tercihleri nedeniyle bankalarda büyük miktarda borç verilebilir sermaye birikmiştir. Bunun sonucunda faiz oranları da düşük seyretmektedir. Zamanla iş hacmi arttığında yani sanayici ve tüccarların işleri hem miktar hem de fiyat artışlarıyla büyüdüğünde bu sayede kolayca bu yükseliş bankaların yarattığı kredi-para ile finanse edilebilir. Bankaların yüksek miktarda kredi-parayı yaratabilmesi faiz oranları yükselmeden iş hacminin artışını sağlar. Bu dönemde satışların artışı ve hızlanması sayesinde metaların, sermayenin dönüş hızı arttığından kapitalistler gerekli para-sermayede tasarruf ederler ve bu tasarruf edilen miktar borç sermaye olarak ya doğrudan ya da bankalara verilerek kullanılacağından borç sermaye arzını tekrar artırır.

Ancak zamanla iş hacmi daha da artar ve satışlar bir nebze durulur. Vadeler uzar; bu ise yukarıdaki mekanizmanın tersini işleterek hem dönüş hızlarını, hem de para sermaye ihtiyacını artırarak faiz oranlarının yavaş da olsa artmasına sebep olur. Uzayan vadeler ödeme ile tahsilat arasında farklar, artan boşluklar yaratacağından bunlar giderek banka kredisi ile karşılanır. Böyle bir gelişme aynı zamanda kredinin dönüş hızının da yavaşlaması anlamına gelir.

Hilferding, "Artan orantısızlık,-ki aynı zamanda düşen satışlara da işaret eder- aynı etkiye sahiptir. Eğer kredi para nakitin yerini alma işlevini yerine getirecekse bir metanın diğeriyle değiştirilmesi zorunludur." der (Hilferding, FK, Bölüm 18, İş Çevriminde Kredi Koşulları)

Hilferding'in orantısızlıklar üzerine vurgusu bellidir ancak burada hangi orantısızlığı vurguladığı açık değildir. Hilferding açısından böylece kimi zaman mevcut denge durumundan her ayrılış, bunların bir başka denge durumu olup olmadığını tam olarak ispatlamadan bir orantısızlıkmış gibi ifade edilir. Bu noktada Hilferding ticari kredi yerine banka kredisi ve nakit yerine kredi paranın almasının bir başka önemine işaret eder. Tüccar veya sanayici, malının karşılığı olarak aldığı senetin neyle ödendiğini bilmez, önemsemez de zaten.

Ama bu fark yani giderek banka kredisinin kullanılması onun fark ettiği ama sebebini bilmediği şeyle kendini gösterir. Kapitalist giderek daha fazla faiz ödemeye başlamıştır. Ama kredi paranın yaygınlaşmasının bir etkisi daha vardır. Eğer kredi olmasa satışlardaki durgunluk ödemeleri aksatacak, fiyatları düşürecek ve üretim de onunla birlikte kısıtlanacaktır. Böylece orantılar fazlaca bozulmayacaktır. Ama kredi kapitalistlerin satış yapmasalar da ödemelerini yapmalarını sağlayarak ortaya çıkan orantısızlıkların kendini gerçek piyasada göstermesini engeller. Böylece bir kriz öncesi kredi sayesinde işler olduğundan daha sağlıklıymış gibi görünür. Halbuki üretimin farklı dalları arasındaki orantısızlıklar çoktan gelişmiştir.

Bu dönemde para piyasasında ve borsada spekülasyonlar da gelişmeye başlar. Bankalar halka arzlarla büyük karlar elde eder. Giderek profesyonel spekülatörlerin büyük çapta krediye ve 'başkalarının parası'na dayanan spekülasyonları gelişir; hatta ileriki safhalarda buna daha sıradan insanlar da katılır. Spekülasyon banka kredilerini üretici faaliyetler açısından- bu kaynakların kullanımına rakip olarak- daha da kısıtlı hale getirerek faiz oranlarını daha da yükseltir. Üstelik Hilferding'in işaret ettiği bir husus spekülasyonun faiz oranları üzerindeki ekstra etkisini vurgular.

> "Derhal dolaşım kredisinde (circulation credit) bir artışla karşılanan üretici kapitalistlerin talebinden farklı olarak, borsadan kaynaklanan artan kredi talebi, artan bir arz ile karşılanmaz. Bu yüzden artan (kredi) talebi faiz oranlarının yükselmesinde doğrudan bir etki yapar ve üretim cephesindeki aynı yöndeki eğilimleri iyice güçlendirir." (Hilferding, FK, Bölüm 18)

Yükselen fiyatlar emtia fiyatlarında da spekülasyona neden olur. Özellikle ithal mallar bu bakımdan uygundur. Birçok ithalatçı diğerlerinin ne yaptığını bilmeden mal getirdiğinden piyasanın aniden mala boğulması üretime göre nispeten daha kolaydır. Diğer yandan emtia piyasasında birçok tüccar spekülasyonun 'doğal' bir parçası olarak suni darlıklar yaratarak fiyatları yükseltme çabalarına hız verir. Böylece genişlemenin ikinci safhası olan şişme (boom) fazında aynı zamanda hem menkul kıymet hem de emtia fiyatları da şişmeye başlar. Bu gelecekteki fiyat artışlarını hedefleyen spekülatif arzunun bütün topluma bulaşmasına ve çok sayıda kişinin yetersiz kaynaklarla bu işe kalkışmasına neden olur.

Fakat bu arada sanayi giderek banka kredisine dayanmak zorundadır ve sonunda bankaların sanayiye verdiği krediler spekülasyon için daha fazla kaynak ayrılmasını zorlaştırır. Halbuki yükselen fiyatlar dolayısıyla spekülasyon giderek daha fazla krediye ihtiyaç duymaktadır. Bir kısım hisselerin fiyatının düş-

mesi çok kolayca bir borsa krizine yol açar çünkü bu hisselerin yüksek fiyatı onların banka kredilerinin karşılığı olarak verildikleri teminatın temelini oluşturuyordur. Ve böylece fiyat düşüşü giderek bankaların zorlamasıyla daha fazla hissenin satılmasına neden olur ve bu da fiyatların daha da düşmesine neden olarak bir kısır döngü halinde borsa çöküşüne götürür. Hilferding burada Fisher'den çok önce borsada 'ölüm spiralini' ve 'borç deflasyonu' teorisinin kimi temellerini göstermiştir.[39]

Borsada çöküş, derhal para ve kredi piyasasında etkisini gösterir. Ve zaten aslında faiz oranlarındaki bir artışa bağlı olduğu için bir genel ticari ve sınai krizi önceler. Ve sırf önceledi̇ği için sanıldığının aksine krizin sebebi değil daha çok üretimdeki değişimlerin götürdüğü krizin hemen öncesinde ortaya çıkan ve üretim dallarındaki genel bir krizi işaret eden bir cins uğursuz işaret gibidir.

Benzer bir gelişme emtia spekülasyonu için de geçerlidir. Bakır, demir gibi hammaddeler üstelik üretim ile borsa hisselerinden daha doğrudan bir ilişkidedirler. Faiz oranlarının yükselmesi ve kredi kısıtlılığı yükselen fiyatların sürdürülmesi için emtianın pazardan uzak tutulmasına yönelik kıtlık oyunlarını sürdürmeyi imkansızlaştırır ve zaten yükselen fiyatlar bir taraftan bu malların üretimini, öbür taraftan ithalatını artırdığı için bu iyice zordur. Emtia spekülasyonunun çöküşü, eğer bu emtia, borsadaki hisse senetlerinin fiyatlarını etkileyecek bir emtia ise (Hilferding burada bakır örneğini verir) o zaman borsa çöküşünün genel ticari çöküşün habercisi olduğu gibi emtia spekülasyonunun çöküşü de borsa çöküşünün habercisi olur.

Özetle üretimdeki genişleme ve dönüş hızlarının yükselmesi giderek banka kaynaklarını zorlarken spekülasyon bu durumu ağırlaştırır. Banka rezervleri azalır, merkez bankasına başvurular çoğalır ama üretimdeki orantısızlıklar giderek büyür fiyatlar üretim fiyatlarından sapar, sermaye yanlış fiyat sinyalleri sonucu yanlış yerlere akar ve bu da arz talep ilişkisini daha da uyumsuz kılar. Bu uyumsuzluk arttıkça bu aradaki bağın kopmaması için banka kredilerine daha fazla başvurulursa da artık orantısızlıklar ve bunların yol açtığı yerlerinden edilmeler (dislocation) sanayi tarafından düzeltilemez. Çünkü artık yeterli para-sermaye elde yoktur. Ödemeleri yerine getirmek için artık elde edilemeyen ek kredi yerine olabilen fiyat neyse oradan metalar piyasaya boşaltılmak

39) Irving Fisher'in Büyük Bunalım'ın tam ortasında 1933'te yazdığı "Büyük Bunalım'ın Borç Deflasyonu Teorisi", içinde açıkladığı borç ve deflasyon sarmalı mekanizması 2008 krizi içinde tüketici fiyatları açısndan değil ama varlık fiyatları açısından aynen işledi ve ancak hükümetlerin piyasaya büyük para enjeksiyonuyla yavaşlatılabildi. Özetle, genelde kolay para dönemleri sonucu aşırı borçlanma ve bir süre sonra başlayan panik yüzünden zorunlu satışlarla fiyatların düşmesi fiyatların düşmesi sonucu ise borçların reel değerinin artıp işletmelerin net değerinin düşmesi sonucu daha da hızlı satışların ortaya çıkması ve sürecin aşağı doğru bir spiral şeklinde kendi kendini besleyerek krizi artırmasını anlatır.

zorunda kalınır. Bunun sonucu fiyatlar hızla düşmeye başlar. Fakat bu kez borsada olan spiralin bir benzeri mal piyasalarında vuku bulur. Çünkü sanayiciler kredi kullanırken karşılığında malları için aldıkları senetleri göstermişlerdir. Ancak bu senetler eski yüksek fiyatlara tekabül etmektedir. Fiyatların düşmesi onların iddia ettikleri teminat değerini tutturamamaları demektir. Böylece artık onlar vasıtasıyla aynı seviyede ticari kredi elde etmek daha zorken bankalar da kredi geri ödemeleri konusunda daha endişeli hale geldiklerinden kredileri daraltırlar. Böylece paraya en çok ihtiyaç duyulduğu bir an ile onun en az bulunduğu zaman bir araya gelmiş olur.

Bu arada bazı bankaların kredilerini kimi sanayiciler veya spekülatörlere bağlamış olmaları halinde kendileri zor duruma düşüp iflas edebilir. Bazı sanayicilerin iflası bankaları da zor duruma sokabilir. O takdirde her zaman zorunlu olmasa bile kriz aynı zamanda bir banka ve para krizi de eklenerek iyice ağırlaşır. Bu da tersine sanayi krizini, mevcut kredi imkanlarını da iyice daraltarak daha da ağırlaştırır.

İşin bir de ödemeler dengesi sorunu vardır. Genellikle bu genişlemenin şişme aşamasında spekülasyon çok yüksek olduğundan faiz oranlarının da çok yüksek olduğunu gördük. Bu durum sermaye hareketlerinin hala serbest olduğu bir durumda (Hilferding böyle bir durumu anlatır) o ülkeye bu faiz oranlarından ve spekülatif kazançlardan yararlanmak arzusuyla para-sermayenin akması demektir. Yani spekülasyonun gücü daha da artar.[40]

Fakat spekülasyonun emtia fiyatlarında da yoğunlaşması bu kez özellikle bu tür spekülasyona çok uygun hammaddeler üzerinde en büyük etkiyi yaratır. Bu hammaddeler ise Hilferding'in zamanında gelişmiş ülkelerin ithalatını oluşturur. Böylece uluslararası ticaretteki kredi ilişkilerine bağlı olarak (yine Hilferding'in zamanında uluslararası para sisteminde 'altın standardı'nın işlediği, yani uluslararası ödemelerin altınla yapıldığı ve yurt içindeki para miktarı da merkez bankaları tarafından altın karşılığı -ya da altının belli bir oranında- basıldığı için) bu tür gelişmeler bir ödemeler dengesi krizine de yol açabilir ve altın standardı yüzünden bu durum içerdeki para miktarında ani azalmalar yaratacağından borsa ve ticaretteki krizleri de çabuklaştırabilir. Örneğin emtia spekülasyonu, İngiltere'nin ithalatını ihracatından daha fazla artırır. Ve İngilizler yurtdışına ihraç ettiği malları kendi verdikleri kredi karşılığı yollama buna

40) Hilferding 1910 gibi erken bir dönemde 2000'li yılların küreselleşme dönemindeki merkez bankacıları şaşkına çeviren mekanizmayı işaret etmiştir. Merkez Bankaları 2000'li yılarda geleneksel silahları faiz oranlarını kullanarak aşırı şişmeyi önlemek, spekülasyonu durdurmak üretimin aşırı hızlanmasını engellemek için bu oranları yükseltiğinde serbest sermaye akımları yüzünden bu ülkenin para arzı beklendiği gibi kısılmak yerine dışarıdan yüksek faize koşan yabancı sermaye yüzünden daha da artmış, sonuçta faiz artırını spekülatif yangının üstüne benzin dökülmesi misali balonu daha da şişirmiştir.

karşılık ithalatta fazla kredi kullanmama alışkanlığında olduklarından sonuçta, ithalatın ihracata göre artışı dışarıya altın çıkışı ve iç piyasada para darlığı anlamına gelebilir. Aynı şekilde (Burada Marx'ın anlatımı Hilferding'e göre daha ayrıntılıdır) yurtdışına kredi karşılığı gönderilen aşırı malların satılamayışı ithalat ile ihracat arasındaki görünüşteki küçük dengesizliğin aslında daha büyük olduğunu da ortaya çıkararak altın çıkışının etkisini ağırlaştırır vb... Hilferding İngiliz krizlerinin birçoğunun benzer ödemeler dengesi ve yurtdışı kredileriyle ilgisini hatırlatır ancak bunların geniş mekanizmaları *Kapital*'de verildiğinden olsa gerek ayrıntıya fazla girmez. Hilferding,

> "orantısızlıklar yüzünden dolaşım kredisi zaten dolaşımın gereklerini karşılayacak kadar genişletilemezken, yurtdışına altın (bugün için döviz diye okumak gerekir) çıkışı faiz oranlarının yükselişini daha da arttırır. Fakat bu özel etki hatalı bankacılık yasalarıyla daha da kuvvetlendirilir" (Hilferding, FK, Bölüm 18)

derken kuşkusuz Marx'ın *Kapital*'de bahsettiği ricardocu Peel Yasası ve daha sonra benzer temelde şekillenen kendi döneminin altın standardı rejimini kastediyordu. Nitekim Hilferding'in bu kitabı yazmasının üzerinden 20 yıl bile geçmeden 1929 Büyük Bunalımı'nın 'büyük' sıfatını hak edecek ölçülere gelmesinde benzer merkez bankacılığı yasa ve uygulamalarının epeyi rolü oldu.

Finans *Kapital*'in 19. Bölümü, Bunalım Sırasında Para Sermaye ve üretici Sermaye başlığını taşır. Bu bölümün ilginç özelliği Marx'ın genişleyen yeniden üretim şemalarının para sermaye (üretimi gerçekleştirmek için para biçiminde tutulması gereken sermaye) ve üretici sermaye (yani üretimdeki üretim araçları üretimi ve tüketim malları üretiminde mal biçiminde maddeleşen sermaye) arasındaki ilişkilerin sayısal örneklerle incelendiği ve buralardaki orantısızlıkların hesaba katıldığı bölümlerdir. Ancak Hilferding sayısal örnekler vermesine rağmen mal piyasaları dışında (Departman I, ve Departman II gibi) bir para piyasası bölümü mesela para üretimini içeren bir Departman III kurmaz. Bu da Marx'ın şemaları gibi Hilferding için de bir genel denge veya dengesizlik modeli olarak önemli bir eksikliktir. Rosa Luxemburg'un varolduğunu iddia ettiği bu eksiklik o zamana kadar ve Hilferding'de de fark edilmez. Buna karşılık Hilferding orantısızlık yaklaşımının bir avantajı olarak para sermaye ile üretici sermaye arasındaki orantısızlıkları hesaba katar.

Finans *Kapital*'in 20. ve krizlerle ilgili son bölümü Krizlerin Karakterindeki Değişiklikler; Karteller ve Krizler adını taşır.

Bu bölümde tekeller ve dev bankaların ortaya çıkışı, tekelci sanayicilerin kendi aralarında karteller ve tröstler kurup bütün bir sanayi dalını kontrol etmeleri ve büyük bankaların artık hisse senedine dayalı çok ortaklı anonim şirketler halinde örgütlenmiş büyük şirketlerin yönetimine girip banka ve sanayinin büyük ölçüde bankaların kontrol ettiği bir banka sanayi kompleksi yani

finans kapitali oluşturmaları incelenir. Bunlar Hilferding'in Marx'ın döneminden bu yana ortaya çıktığını düşündüğü önemli gelişmelerdir. Hilferding bu gelişmelerin krizlerin niteliğini de büyük ölçüde değiştirdiği kanısındadır. Aslında daha önce de belirttiğimiz gibi tröst ve kartellerin ortaya çıkması ile bu büyük sınai yapıların bankalarca kontrol edilmesi iki farklı gelişim yönü olup Hilferding'in döneminde bile küresel bir eğilim olmaktan uzaktı. Ancak Hilferding, Almanya örneğindeki büyük bankaların, aralarında borsaların işlevleri de bulunan pek çok şeyi kendi bünyeleri içinde (borsaların aktif aracılığı olmadan) yaptıkları ve sanayinin yönetimine girip kontrol ettikleri bir modeli gelişmeye asıl açık model olarak görmekte, İngiltere ve kısmen ABD'deki türden kısıtlı ve uzmanlaşmış bankacılık, bankalarla sanayi arasında daha mesafeli ilişki ve borsaların önemli rol oynadığı daha 'Anglosakson', daha geleneksel kapitalizmi ise biraz modası geçmiş bulmaktadır. Sonraki gelişmeler bu öngörüsünü belli dönemler ve belli ülkeler açısından kısmen doğrulasa da genel eğilim açısından hele de son elli yıl açısından bakarsak kesinlikle yanılmış görünmektedir. ABD'deki büyük ve aşırı kartelleşme sermayenin yoğunlaşması sürecinin devam etmesine rağmen anti-tekel ve kartel yasalarıyla dizginlenmiş; kapitalist üretimin bir avuç gelişmiş ülke dışında da hayat bulması sonucu ve serbest ticaretin 2. Dünya Savaşı sonrası düzenlemeleri, Dünya Ticaret Örgütü ve benzeri kuruluşların zoruyla yeniden geçer akçe olması emperyalizmi sadece çok dar oligarşik bir finans kapital ve serbest ticaretin yerine korumacılığın egemen olduğu kapitalizmin son aşaması olarak niteleyen yaklaşımın eksikliğini göstermiştir. Hilferding'in beklentisinin aksine özellikle bu son küreselleşme çağında Anglosakson modeli neredeyse küresel geçerli bir model halini almıştır. Ancak yine de burada eleştirdiğimiz kendi neslinin, başat veya yeni eğilimlerini tüm geleceğe teşmil etme hatasını kendimizin de işlemesi doğru olmaz. Örneğin 2007-8 küresel krizinden sonra bu daha az düzenlenmiş, daha az merkezi ve borsalara hatta borsa dışı sanal piyasalara daha çok dayalı yapının belli ölçülerde kendine çeki düzen vermesi ve daha başka bir döneme girmesi de -krizin ilk zamanlarında fazlasıyla kesin bir gelişme olarak vurgulandığı ölçekte olmasa da- gayet olasıdır.

Hilferding'in bahsettiğimiz türdeki genelleştirme hatası o nedenle krizin değişen yapısı hakkındaki öngörülerinde ciddi değerlendirme hatalarına neden olur. Bu değerlendirme hatalarında dönemin özelliklerinden, 1880-1914 arası emperyal gelişmenin ve kapitalizmin en parlak ve mutlu çağının zirvesinde yazılmış bir kitap olarak doğal olarak etkilenmesi rol oynamıştır. Kitapta altın standardı dört dörtlük çalışmaktadır. Halbuki sadece dört yıl sonra yerle bir olacaktır. Para ve borsa krizleri sayı ve şiddet açısından giderek azalacak öngörüsü kaderin garip bir tecellisi olarak önce bizzat Almanya'da ve üstelik Hilferding'in maliye bakanlığı sırasında yanlışlanacaktır. Yine de bütün bunlar Hil-

ferding'in krizlerin değişen niteliği hakkındaki kimi öngörülerinin bugün için bile hala değerli olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Hilferding sanayi işletmelerinin sermayenin yoğunlaşması sonucu ölçekçe büyümesinin onları krize karşı daha dayanıklı kıldığını düşünür. Özellikle çok ortaklı anonim şirketlerin ortaya çıkışı onları krize karşı daha dayanıklı kılar. Bu tür şirketler hemen hemen hiç kar elde etmeseler, hatta zarar etseler bile üretimi sürdürebilirler. Ayrıca bireysel sahipli firmalara göre sermayeyi kendilerine daha kolay çekebilmektedir. Böylesi büyük firmalar kriz döneminde bile kendi kaynaklarıyla üretimi belli ölçüde sürdürebilir. Böylece üretim düzeyinin kısılması eski krizlere göre daha az olur. Dolaşım kredisi büyük ölçüde bu sanayi ve ticaretin hacmine bağlı olduğu için onun hacmi de eskisi kadar şiddetli bir kısılma içinde olmaz. Ayrıca kredi krizi bankacılık krizine ve bir para krizine de eskisi kadar çabuk dönüşemez. Sebebi artık bankacılık ve sanayi arasında daha yakın ve kontrollü bir ilişki vardır. Hilferding'e göre spekülasyon da eskisi kadar alıp başını gidemez. Yine eski krizlerin önemli bir sebebi olan sınai ve ticari işletmelerinin işletme sermayelerini spekülatif maceralara yatırıp kendi işlerini krediyle yürütmeye kalkmaları da eskisi kadar mümkün değildir. Bütün bunların sebebi şirketlerin büyüyüp daha organize ve planlı olması ama daha da çok bankaların bu sanayiyi artık içeriden kontrol edebilir oluşları ve bu tür yanlış uygulamalara müsaade etmemeleridir.

Hilferding, daha önce vurguladığımız gibi finans kapital döneminde borsaların kriz yaratıcı etkilerinin de genel önemleriyle birlikte azaldığı kanısındadır.

> "(...) Menkul kıymetler üzerine olan spekülasyon da bankacılık krizleri yaratan bir faktör olarak azalmaktadır. Bankaların gücü büyümeye devam ederken spekülasyonlar tarafından yönetilmek yerine, onları yöneten bizzat bankalar olur. Borsaların genel olarak, ama daha da önemlisi krizlerde şiddetlendirici bir faktör olarak önemleri azalmaktadır." (Hilferding, FK, Bölüm 20)

Hilferding, 1873 krizinden sonra halk psikolojisinde spekülatif kazançlara ve 'kredi ile borsanın sihirli gücü"ne inancın kalmadığını ileri sürer.

Fakat Hilferding tüm bunlardan kredi ve bankacılık krizlerinin artık ortadan kalktığını değil sadece bu faktörler nedeniyle ortaya çıkmalarının daha zor olduğu sonucunu çıkarır. Öte yandan bu gelişmeler sınai devrevi krizlerin ve iş çevrimlerinin ortaya çıkmasında önemli bir değişiklik yaratmaz. Kartellerin vb oluşumunun sınai kriz ve çevrimlerin, gönenç dönemlerini bunalım dönemlerinin takip etmesini ortadan kaldırdığını veya zamanla kaldıracağını iddia edenlere karşı çıkar.

> "Bu görüş krizlerin kendi doğasını tümüyle görmezden gelir. Yalnızca, piyasanın bir bütün olarak resmini algılamakta eksik kalınması so-

> nucu, krizlerin sebebinin basitçe metaların aşırı üretimi olarak görülmesi nedeniyle kartellerin üretimi kısıtlayarak krizlerin önüne geçebilecekleri makul olarak iddia edilebilir. Bu görüş doğru olmak için fazla iyidir. (...) ürünler sadece meta değildir, fakat sermaye ürünleridir. Ve bir kriz esnasındaki aşırı üretim yalnızca metaların aşırı üretimi değil aynı zamanda sermayenin aşırı üretimidir." (Hilferding, FK, Bölüm 20)

Bunun anlamı Hilferding'e göre şudur: Kriz öncesi sermaye yatırımları o ölçüde artmıştır ki artık onların kullanımı belli bir kar oranından değerlenmeleri (valorizasyon) ile çelişki içine girmektedir. Üretim bundan dolayı genişlemesini durdurur. Satışların azalması ve metaların aşırı üretilmiş duruma düşmeleri de bundandır. İşte bu nedenle belli bir üretim dalında rekabeti ortadan kaldıran ya da saklı (latent) hale getiren karteller krizleri ortadan kaldırmak şöyle dursun fiyatların serbest rekabet altındaki daha uygun orantılarını iyice bozar. Sonuçta üretimdeki orantısızlıkları dolayısıyla krizleri daha da ağırlaştırırlar. Onların tek yapabildiği krizin ve kar azalmasının yükünü kartelleşmemiş ve ya daha küçük firmaların üzerine yıkmak ve böylece sermaye yoğunlaşmasını daha da artırmaktır. Hilferding, o yıllarda moda olmaya başlayan ve daha sonra örneğin Bukharin'in de kafasını kurcalayacak olan tek bir büyük kartelin bir sanayi dalını, hatta belki tüm ekonomiyi kontrol altına alması durumunda artık karteller arası rekabet de olmayacağından kapitalist üretim anarşisini ortadan kaldırıp kaldıramayacağı sorusunu ele alır. Bunun ekonomik olarak tasavvur edilebilir olsa da gerçeklikte mümkün olmayacağını ifade eder. Ama önemli olan bu değildir. Çünkü gerçekleşse bile anarşi ortadan kalkmaz.

> "Üretim anarşisi tekil birimlerin sayısını azaltırken eşzamanlı olarak onların güç ve etkinliğini artırarak ortadan kaldırılamaz. Gerçekte üretim anarşisi böyle parça parça ve tedrici tarzda yok edilemez. Planlı üretim ve anarşik üretim birbirinin nicel karşıtları değildir; anarşiden bilinçli organizasyon birine diğerinin sürekli biraz biraz eklenmesiyle türetilemez. Böyle bir dönüşüm yalnızca bütün üretimi bilinçli denetime tabi kılmak suretiyle, aniden yapılabilir. Bu denetimi, kim kullanacak, üretimin sahibi kim olacak, bu bir iktidar sorunudur." (Hilferding, FK, Bölüm 20)

Görüldüğü gibi Hilferding'in sonraki tercihlerine bakıp, onun daha *Finans Kapital*'i yazdığı zamanda bile gizli bir reformist olduğu iddiası; ya da onu reformizme götüren fikirlerin *Finans Kapital*'de zaten örtülü olarak mevcut olduğu iddiası - ki o dönemde Rosa Luxemburg tarafından daha sonra ve zamanımızda pek çok marksist tarafından genel bir kanı olarak ileri sürülmüştür- haksızdır.

Rosa Luxemburg ve Sermaye Birikimi

Tugan Baranovski, ile Avusturya marksizminin iki önemli ismi Otto Bauer ile Hilferding'in kapitalizmin gelişmesi ve sermaye birikiminin özellikleri konusunda ve tabii buradan kalkarak o dönemde kapitalizmin değişen yapısı krizler ve emperyalizm hakkında verdikleri eserlere en şiddetli tepki Alman marksistlerinin sol kanadında duran ve parti okulunda ekonomi politik üzerine dersler veren Rosa Luxemburg'dan geldi. Rosa Luxemburg, Polonyalı bir marksistti ve Bernstein'ın 'revizyonist' tezlerine karşı da Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD) içindeki en sert tepkiyi veren kişiydi. Bernstein'ın tezlerine karşı, 1899 yılında *Sosyal Reform ya da Sosyal Devrim* adlı eseri yayımlamıştır. Luxemburg, revizyonist hareketin partinin merkezi organları tarafından 'mahkum' edilmesine karşın, partinin genel çizgisine giderek hâkim olmaya başladığını, partinin, merkezi dâhil bir bütün olarak sağa kaydığını düşünmektedir. Bundan sonraki tartışmanın arka planında işte bütün bu kaygılar vardır. Bernstein'in, kapitalizmin kendi içsel çelişkileri nedeniyle, ekonomik sebeplerin ağırlıkta olduğu cinsten bir çöküş (katastrof) yaşamayacağı iddialarına karşı tepki gösteren marksistlerden biridir. Ve *Sermaye Birikimi* kitabının yine arka planda kalan en önemli tartışması budur. Rosa, Tugan Baranovski, Bauer ve Hilferding'in Marx'ın yeniden üretim şemalarını kullanım şekilleri ve orantısızlıklar teorisinin gerisinde tümüyle bu katastroftan kaçışın mümkün olduğu fikri bulunduğunu düşünmüştü. Onların kısmen kendi eserini yazdığı sırada, kısmen de daha sonraki politik gelişimleri onu haklı çıkarıyordu. Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi* kitabına gelen sert eleştirilere karşı, 1915'te bu kez *Anti-Eleştiri* adıyla bir cevap kitabı yazdı. O sırada hapisteydi. Rosa'nın kuşkuları doğru çıkmış parti bütünüyle sağa kaymış ve tarihinde ilk kez 'emperyalist savaş adına Alman savaş kredilerine olumlu oy kullanmıştı. Kitap 1921'e kadar yayımlanamadı. Yayımlandığında Rosa çoktan kimi eski yoldaşlarının yönetimde bulunduğu Weimar Cumhuriyeti iktidarıyla işbirliği yapan aşırı sağ paramiliter gruplarca öldürülmüştü.

Rosa'nın *Sermaye Birikimi* kitabı nitelikçe adeta iki ayrı bölümden oluşmuş gibidir. Birinci bölüm Marx'ın *Kapital* II'deki genişleyen yeniden üretim tablolarının kullanımını eleştiren ve bu tabloların ayrıca hatalı olduğunu öne süren; buradan kalkarak özellikle Bauer ve Tugan Baranovski'nin bunları kullanarak kapitalist üretimi ve krizleri açıklamaya çalışmalarını eleştiren kısmı; bu bölümde ayrıca tıpkı Marx'ın *Artık Değer Teorileri* adlı eserinde yaptığı gibi önceki teorik çalışmaları, Marx'ınkiler dâhil, eleştirel bir bakışla gözden geçirir. Bu bölüm, kitabın ilk iki kısmını içerir. İlk kısım Yeniden üretim Sorunu adını taşır. Bu kısımda fizyokratlardan (Quesnay) başlar ve Adam Smith ile Marx'ın yeniden üretim sorununu nasıl incelediklerini gözden geçirir. Marx'ın yeniden üretim şemalarının Quesnay'ın 'tableau economique'inin geliştirilmiş

bir şekli olarak sunumunu yapar ve ilk eleştirilerine girişir. Ayrıca Marx'ın, Adam Smith'in toplam ürünü işçi ücretleri, karlar (ve rantlar) olmak üzere faktör gelirlerinden ibaret gören yaklaşımını eleştirmesini ele alır. Marx, bilindiği gibi Smith'in her sene içinde değişmeyen sermayenin bir kısmının da (makinelerdeki ölü emek ve hammaddelerin değeri vb) ürüne geçtiğini hesaba katmayan Smith'i eleştirmektedir. Buna karşılık Rosa, Marx'ın bu konuya fazla takıldığını ve biraz da bu nedenle kendi yeniden üretim şemalarındaki problemleri göremediğini düşünmektedir. İkinci kısım Sorunun Tarihsel Sunumu adını taşır. Burada Malthus-Sismondi'nin Say ve Ricardo'ya karşı polemiğinden başlar. Almanya'da bir ara Marx'la da polemiğe girişmeye çalışmış eksik tüketimci Rodbertus'un, klasik ekolü eleştirisine değinir. Bu kısmın son bölümünde Rusya'daki legal marksistleri, Struve, Bulgakov ve özellikle de Tugan Baranovski'yi eleştirir.

Rosa'nın kitabının Kısım 3'ü Birikim'in Tarihsel Koşulları adını taşır. Bu kısım daha doğrusu bu kısmın da ilk bölümü olan kitabın 25. Bölümü dışındakiler *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları* adıyla 1984 yılında Türkçe olarak yayımlandı.[41] Rosa'nın bu önemli kitabının niçin eksik yayımlandığına hatta son kısmın bile niçin ilk bölümünün çıkarılarak yayımlandığına ilişkin çevirmenin açıklaması ilginçtir. Ona göre,

> "kitabın 24 bölümlük ilk iki kısmı ve 25. bölüm, "yazıldığı zamandan bugüne çok eleştiriye uğramış ve aşılmış bulunan, oldukça soyut ve uzman iktisatçı olmayan okuyucuya oldukça kapalı bir tartışmayı içeriyor." (Luxemburg, 1984: 10)

Buradaki 'aşılmış bulunma' tezi ilginç, çünkü daha kitabı yayına sunarken onun tezlerinin yanlış olduğu varsayılıyor. Ve tabii son kısmın ise bu tezlerle ilgisi olmadığı... Çünkü çevirmene göre

> "buna karşılık 3. Kısmın son 7 bölümündeki yaklaşım, alabildiğine, somut, tarihsel, güncel ve yakıcıdır." (Luxemburg, 1984: 10)

Rosa'nın kitabının görüşlerinin tümüyle çürütülüp aşıldığı iddiası oldukça tartışmalı; son kısmın önceki kısımlardan mantıksal olarak ayrı olduğu iması doğru olmasa da bu son kısmın bir hayli zengin tarihsel malzeme ve somut analizlerle emperyalizmin çok çarpıcı bir analizini içerdiği bir gerçektir.

Luxemburg'un kitabının kriz teorisiyle ilgisi biraz karmaşıktır. O, örneğin Marx'ın daha önce verdiğimiz, birçok şey soyutlanırsa o zaman krizler ancak orantısızlıktan ortaya çıkabilir mealindeki alıntısını yorumladıktan hemen sonra şöyle yazar:

41) Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*, Kaynak Yayınları, 1984, İstanbul

> "Bu son alıntı krizlerle ilgilidir.Ancak biz burada onlarla ilgilenmiyoruz." (Luxemburg, Sermaye Birikimi (SB) 1951:332)

Benzer vurgular onun *Anti-Eleştiri*'sinde de bulunur. Ancak buna rağmen kitabın krizlerle ilgili olduğuna kuşku yoktur.

Luxemburg, her iki kitabında da;

> "*Kapital*'de yeterince geliştirilmemiş olduğuna inandığı (özellikle kapitalizmin nihai krizi anlamındaki) kriz kuramını geliştirmek amacını izler. Kuramın bu yönde tamamlanmasına gerek vardır; zira kapitalizmde birikim ve büyümenin kesintisiz olarak sürebileceğini, yani 'sermaye birikiminin sınırsız olabileceğini kabul edersek, sosyalizmin sağlam temelini oluşturan nesnel tarihsel zorunluluk ortadan kalkmış olur. O zaman, sosyalizmi, içinde yaşadığımız dünyanın adaletsizliğinden, kötülüğünden ve işçi sınıfının devrimci iradesinden türetmek iddiasında olan marksizm-öncesi sistemlerin ve okulların bulanıklığına düşmüş oluruz.' Luxemburg, kapitalizmi nihai çöküşe sürükleyecek bir kriz kuramını, *Kapital*'in (Marx'ın çeşitli notlarından yayıma hazırlanan) ikinci cildindeki yeniden üretim şemalarından türetmeye ve geliştirmeye çalışır." (Luxemburg, 1984:19, Korkut Boratav'ın önsözü)

Korkut Boratav'ın bu teşhisi ve Rosa'dan kullandığı alıntı onun bu iki eserinin anlamını kısaca ama tam yerini bulacak şekilde özetler. Rosa'nın eseri politik bir eserdir; ama kriz teorisi ile de doğrudan ilişkilidir. O devrevi ve gelip geçici krizleri ise soyutlamak istemektedir. *Kapital* II'deki şemalara, bu yönden bir itirazı yoktur. Yapılması gereken bunları soyutlayarak kapitalizmin temel sorununu bulmak olmalıdır. O nedenle kendisi de yeniden üretim şemalarına girişir, Marx'ın eksik bıraktığı ve/veya eksik kaldığını düşündüğü kimi kısımları geliştirmeye çalışır. Ama özünde çok eleştirdiği Tugan Baranovski vb ile aynı yöntemi izler. Birisi aynı şemalardan kapitalizmin hiç sorunsuz krizlere yakalanmadan veya yakalansa da (gerekli üretim orantılarının sağlanması durumunda) ilelebet büyüyebileceğini çıkarırken diğeri, Luxemburg, aynı şemaları modifiye ederek tam tersine kapitalist yeniden üretimin mutlaka kendi içinde artık değeri realize etme problemi (yani bir anlamda efektif talep problemi) yaşayarak tıkanacağı sonucuna ulaşmak ister.

Marx'ın şemalarının bu amaçla, Tugan veya Luxemburg'un kullandığı gibi kullanılmaya uygun olup olmadığı çok tartışmalıdır. Luxemburg'un *Anti-Eleştiri* ve Bukharin'in büyük ölçüde ona cevap niteliğini taşıyan *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi* eserlerinin birarada İngilizce baskısını hazırlayan Kenneth Tarbuck'un da önsözünde belirttiği gibi,

> "Bu şemalara çok büyük bir ağırlık yüklemenin doğru olmadığını vurgulamak gerekir. Çünkü bunlar teorik bir modeli açıklamak maksadını

> taşımaktadır. Marx'ın da gayet iyi farkında olduğu üzere, kimi varsayımları değiştirildiğinde, farklı bir resim ortaya çıkmaya başlar. Yine de bu model, birikimin olabilmesi için belli orantıların gerekli olduğu noktasını açıklığa kavuşturur. Fakat bu orantılar her çevrim için kendine özgüdür ve dengenin (equilibrium) zaman içinde değişen bir durum olduğunu gösterir." (Tarbuck, 1972: 20)

Marx, *Kapital*'in 2. Cildini kendisi yayıma hazırlasaydı, o şemaları bu haliyle yayınlar mıydı, ilginç bir spekülasyon olur. Marx'ın, Quesnay'dan geliştirdiği söz konusu şemalara önem verdiğini biliyoruz. Ancak modeli tamamlamadığını da... Bu modelin *Kapital* II'de aslında iki ayrı versiyonu vardır. Ve birisi hatalıdır. Marx, sonradan bir başka versiyonu geliştirmiştir. Buna karşılık yayımlanan *Kapital* II'de her iki versiyon birarada bulunur. Ayrıca son versiyondaki kimi varsayımlar bile Marx'ın daha somut analizlerinde kullandığı kimi önemli teşhislerden ciddi olarak farklılık gösterir. Örneğin bu modellerde teknik değişmenin sabit olduğunu, yani teknolojik gelişmenin olmadığını varsayar; dolayısıyla sermayenin organik bileşimi de sabittir. Bu Marx'ın örneğin 3. ciltteki analizinden son derece farklıdır. Aynı şekilde modelde artık değer oranı sabittir. İki sektörlü bu modelde para ancak altın para olarak zımnen vardır ve altın üreticilerinin ürettiği bir mal olarak işlem görür. Kredi para 3. ciltte incelenmesine rağmen modelde yoktur. İki sektörlü bu modelde her sektörün kapitalisti ancak kendi sektöründe üretim yapar ve herhangi bir artığı diğer kapitalistlere borç verme mekanizması modelde yoktur. Bu anlamda model birikimin denge şartlarına sadece bir ilk yaklaşım olabilmektedir. Ancak bu modelin varlığı Marx'ın analizlerini sadece sözel anlatıma dayalı yapmak yerine daha kesin sonuçları gösterebilmek için modellemelerle kullanma yolunda bir tutumu benimsediğini gösterir. Ayrıca Marx'ın bu modelleri, iktisatta gerçek anlamda ilk 'makro' büyüme modelleri olarak da önemlidir. Muhtemelen Marx yaşasaydı bu modelleri belli varsayımları değiştirerek somuta daha yakın bir tarzda geliştirecekti. Yine de yöntemle ilgili vurgulanması gereken bir nokta açıktır. Hiç bir matematik model somut tarihsel dünyayı birebir anlatmaya kadir değildir. Modeller daha çok belli değişkenler arasında kurulmuş ilişkilerin daha açık bir mantık ile analizini mümkün kılar; önermelerin sonuçlarını açık bir biçimde sergilemeye yarar. Sözel anlatımın muğlaklığını ortadan kaldırır. Yine de onların bu kesinliğine kapılıp, gerçek yaşamın somutluğunu bu soyut modellerle açıklamak yanlış olacaktır. Modellerin kullandıkları soyutlama yöntemi de önemlidir. Bir model eğer açıklamaya çalıştığı konuyu belirleyen en önemli değişkenleri modelden soyutluyor veya onları dışsal olarak belirlenir varsayıyorsa modelin bu kesinliği de iyice aldatıcı olabilir; çünkü bu kez model aslında açıklamaya çalıştığı konudan daha başta vazgeçmiş olur.

Marx'ın şemaları bir denge koşulu olarak ve ancak bir ilk yaklaşım olarak önemlidir; ancak birikimi açıklayan bir model olarak kuşkusuz yarım kalmış ve o haliyle kullanılmaması gereken bir model olmaktadır. Buradan çıkan sonuç ise bu modellerin o haliyle bırakılması ve kısıtlı bir kullanımla yetinilmesi değil ancak modelin kimi kısıtlayıcı varsayımlarının kaldırılarak geliştirilmesi olmaktadır. Bu bakımdan Rosa Luxemburg'un girişimi gerek çağdaşları, gerek ise sonraki nesillerce anlaşıldığından daha önemlidir. Rosa ilk kez bu modellerin kısıtlılığını eleştirmiş ve kendisi bunların daha gelişmiş bir şeklini koymak istemiştir. Rosa'nın kendi girişiminin de Marx'ın girişiminden daha iyi bir sonuç verdiğini söylemek zordur. Ancak onun bu girişimi bile sonraki nesiller için, anlayabildikleri ölçüde, önemli bir işaret olmuştur.

Rosa, daha önce gösterdiğimiz gibi önce Marx'ın sıfır teknik değişim ve böylece sabit organik bileşim varsayımını değiştirir -ki zaten 3. ciltte bu varsayımlar kullanılmaz tersine sürekli emek tasarrufu sağlayan bir teknik değişim varsayılır- bunun sonucunda tüketim malları üreten Departman II'de kapalı bir sistem içinde emilemeyen bir artık ürün derhal ortaya çıkar. Luxemburg, buradan kalkarak sermayenin genişleyen yeniden üretimi için kapitalist üretimin bir 'üçüncü' piyasaya yani ya yabancı ülkelerdeki kapitalist olmayan pazarlara veya kendi ülkesindeki kapitalist olmayan mesela küçük meta üretimine, köylü üretimine vb muhtaç olduğu sonucuna ulaşır. Luxemburg, kapitalizmin bu nedenle emperyalist politikalara mecbur olduğunu, çünkü bu pazarları ele geçirmezse içeride efektif talep noksanlığı nedeniyle daimi bir krize gireceğini düşünür.

Aslında daha önce Tugan veya Hilferding üzerinden tartıştığımız gibi modelin bu şekliyle bile eğer yeterli bir birikim oranına, yani daha fazla yatırım miktarına ulaşılabilirse bu sorun kağıt üzerinde çözülebilir. Luxemburg, Tugan'ın ve benzerlerinin bu gibi çabalarına iki gerekçeyle itiraz etmektedir. Önce bu tür şeyleri kağıt üzerinde mümkün kılmak gerçek hayatta da bunun mümkün olduğunu göstermez der.

> "Eğer şemalar gereğince değiştirilirse, o takdirde, birikim modelinin sonucu, tüketim malları sektöründe üretim malları sektörünün aleyhine her sene artan bir fazlanın ortaya çıkmasıdır. Doğru, Tugan kağıt üstünde bütün zorlukları fethetmektedir. O, değişken sermayenin her yıl % 25 kadar azaldığı, değişik orantılara sahip bir şema inşa eder. Ve bu aritmetik alıştırma, kağıt üzerinde başarılı olduğu için, Tugan, tüketimi miktarının mutlak olarak düşmesi halinde bile birikimin bir saat gibi tıkır tıkır sorunsuz işleyebileceğin 'ispatladığını' ileri sürer. Gerçi, o bile sonunda, değişen sermayenin böyle mutlak olarak azalmasının gerçek hayatla çeliştiğini kabul eder. Gerçekte değişen sermaye bütün kapitalist ülkelerde artmaktadır; o, sadece daha da hızlı artan değişmeyen serma-

> yeye nispeten azalır. Gerçekte olanlar temelinde, yani artan bir değişen sermaye ve daha da hızlı artan değişmeyen sermaye ve ayrıca artan bir artık değer oranı hesaba katılırsa toplumsal üretimin maddi bileşimi ile sermayenin değer cinsinden bileşimi arasında farklılıklar, zıtlıklar oluşmak zorunda kalır." (Luxemburg, *Sermaye Birikimi* (AC), 1951: 336)

Gerçekten de Marx'ın iki sektörlü modeli, örneğin tek sektörlü keynesgil makro modellerin denge şartlarının tersine sadece değer bakımından değil bu sektörlerin ürettiği farklı iki malın (üretim araçları ve tüketim malları) farklı maddi biçimleri bakımından da denge sağlamak zorundadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi 'kağıt üstünde' daha gerçekçi kimi varsayımlar altında bile giderek zorlaşmakla birlikte bir denge şartı üretmek mümkündür. Rosa'nın ikinci itirazı da bu noktada devreye girer. Sistem kapitalistlerin yatırım ve tüketim tercihleriyle yürümektedir, kağıt üzerindeki bu denge durumunu, yani o çapta büyük bir yatırım miktarını kapitalistler niye seçsin ki diye sorar Luxemburg ve buradan birikimin tıkanması sorununa doğrudan bir geçiş yapar.

Sorun açıkça genişleyen yeniden üretimde ortaya çıkan artık değerin realize edilmesi, yani bir taleple karşılaşıp satılmasıdır. Peki bu talep nereden gelir? Bu işçilerin veya kapitalistlerin tüketimi olamaz. İşçilerin tüketimi zaten değişen sermaye olarak denklemin içindedir. Rahipler, askerler, profesörler gibi üretici olmayan tabakaların tüketimini ise onlar doğrudan kapitalistlerin artık değeri üzerinden geçinen, gruplar olduğu için kapitalistlerin artık ürününü karlı biçimde realize edeceği bir talep olarak hesaba katmaz. Artık değer kapitalistlerin mülküdür. Kapitalistler eğer bunun hepsini tüketirlerse o zaman da bu genişleyen yeniden üretim olmaz; çünkü hiç yatırım yapılmamış olur. Belli ki kapitalistlerin yatırımları bu artık değerin realizasyonunda talep işlevi görecektir. Peki ama diye sorar Rosa, kapitalistlerin daha fazla yatırım yapması bir sonraki dönemde artığı daha da fazla büyütür ve aynı sorun bu kez daha da büyümüş olarak geri gelir. O takdirde çözüm daha da fazla yatırım yapmaktan geçer.

> "Ama bu durumda bu kapitalistler üretim aşkına üretim yapmaktan başka bir şey düşünmeyen fanatikler olmalıdır. Onlar üretime yeni makineleri, onların yardımıyla daha fazla yeni makineler imal etmek olarak bakıyor olmalıdır. Ancak bütün bu sürecin nihai sonucu sermaye birikimi değil, hiç bir amacı olmadan, üretim araçları üretiminin artışı olacaktır." (Luxemburg, SB,1951: 335)

Rosa, kitabına yönelik eleştirilere karşı yazdığı *Anti-Eleştiri* eserinde daha polemikçi bir üslup benimserken önceki pozisyonunu da bu kez daha açık ifade etmiştir.

Marx'ın şemaları ona göre yetersizdir.[42] Daha önce ifade etiğimiz teknik eleştiriler yanında bu şemaları kapitalistler ve işçilerden ibaret soyut bir dünyayı işaret etmesinden dolayı da yetersiz bulur. (Luxemburg, *Anti-Eleştiri*, (A-E), 1972: 61) Rosa, böylesi bir modelin emperyalizmi incelemek için yetersiz olduğunu özellikle vurgular, ki kendi çalışmasının asıl amacı emperyalizm olgusunu açıklamaktır: Dünyanın sadece kapitalist ve işçilerden oluştuğu ve kapitalizm öncesi yapıların soyutlandığı bir modelle "Emperyalizm, içinde artık, ona hiç bir yer bırakılmamış bir toplumla nasıl açıklanabilir ki?" (Luxemburg, A-E: 61) Kapitalistleri tek tek değil bütün bir kapitalist sınıf olarak ele almak gerektiğini ve bunun Marx'ın da yöntemi olduğunu vurgular. (Luxemburg, A-E: 51) Marx'ın bitirilmemiş olan *Kapital* II'deki şemaların olduğu o kısa son bölümün III. Cilt ile 'bariz' çelişkiler içinde olduğunu belirtir. (Luxemburg, A-E: 64) Bu şemaları olduğu gibi ele alıp tartışanlara, Kant'ın bir eserindeki bir sözü diğer tüm eserleri ile çelişkili olması nedeniyle açıklamak için bir yüzyıl boyunca binlerce sayfa yazılmasından sonra bir profesörün o ifadenin baskı hatası olduğunu ispatlaması örneğini verir. Ona göre bitmemiş bir eserin en eksik son kısmında yer alan şemaların durumu da benzerdir. (Luxemburg, A-E: 65) Kendisinin *Sermaye Birikimi* eserini eleştiren kimilerinin parti tarafından uzman diye nitelenmesiyle alay eder. Bu uzmanların çoğu çünkü, iktisatçı bile değildir. Burada kendisi vurgulamaz ama partinin ekonomi politik hocası olarak, kendisine karşı bazıları astronom vb olan kişilerin fikirlerinin parti yayın organlarında 'uzman' olarak sunulmasına belli ki içerlemiştir.

Yatırımın realizasyon sorununu çözmekte yetersiz olduğu fikrini tekrarlar.[43] Onu eleştirenlere göre kapitalistler daima üretimi artırmak peşindedirler ve çözüm de buradadır. Kapitalistlerin daima üretimi artırmak 'istedikleri'ni -istek kelimesini tırnak içine Rosa alır; kabul eder gözükür ama asıl sorunun onların yeterli talep bularak bunu başarıp başaramayacaklarıdır. Ve bunun cevabı,

> "kağıt üstündeki hayali rakamlarla yapılan aritmetik işlemlerden değil fakat yalnızca üretimin toplumsal ve ekonomik ilişkilerinin bir analizinden gelmelidir." (Luxemburg, A-E: 67)

Rosa her kapitalistin bir başka kapitalistin talebini oluşturduğu tezini eleştirir ve para konusundaki eleştirisini devreye sokar. Kapitalist birikim sadece bi-

---

42) Ancak Rosa, Marx'ın şemalarının onun tarafından birikimin uyması gereken kuralları ifade etmekte kullanıldığı kimi örneklerden ibaret olduğunu ve Marx'ın kendisinin bu örneklerin işçi ve kapitalistlerden ibaret bir dünyada birikimin gerçekte mümkün olacağının bir *ispatı* olarak kullanılacağını aklından bile geçirmediğini ifade eder. (Luxemburg, 1972, AE: s.68))

43) "Pekala, ama böyle bir çözüm, sadece problemi bu andan bir sonraki ana öteler" (Luxemburg, 1972, AE: s.57)

rikim uğruna mal karşılığı mal üretilen bir üretim değildir. Bu ürünün paraya çevrilmesi gerekir. Kapitalist birikimin amacı Rosa'ya göre kapitalistin para biçiminde servet biriktirmesidir. Halbuki sadece yeni üretim araçları için yeni üretim araçları üretmek, para olarak servet yığamadıklarına göre kapitalistler için bir saçmalıktır. Toplam kapitalist sınıf açısından sonunda bu artık ürünün bir yerde paraya çevrilmesi gerekir. Ve bu para kapitalistlerin cebine nasıl gelecektir? Marx'ın 'altın üreticilerinden' cevabının burada yeterli olmadığını söyler; nereden değil nasıl geldiğini soruyordur! Çünkü para-sermaye birbirlerinin malını alırken daima birinin cebinden diğerine gezdiğine göre para-sermaye birikimi nasıl olmakta; bunun için ek para miktarı nasıl ortaya çıkmaktadır? (Luxemburg, A-E: 72)

Rosa'nın buna karşılık verdiği cevabı biliyoruz; kapitalistler nihai olarak bu artık ürünü kapitalist olmayan azgelişmiş ülkelere satar ve oradan para sağlar. Birikimlerini böyle gerçekleştirir.

Rosa, eğer kapitalizmin kendi talebini yaratarak, kendi içinde ilanihaye genişlemesinin, kendisini eleştirenlerin iddia etiği gibi mümkün olduğunun kabulü halinde bundan üç önemli sonuç çıkacağını belirtir.

Ona göre birinci sonuç marksist kriz teorisinin terkidir. Çünkü bu teoriye göre krizler "sermayenin, pazarın her verili sınırını, hatta kısa dönemde bile aşmaya yönelik eğiliminden kaynaklanır." (Luxemburg, A-E:. 75) Fakat kapitalistlerin arzı, eşzamanlı olarak kendi talebini de yaratıyorsa o zaman krizler ya imkansız olur ya da sadece üretim anarşisi dolayısıyla oluşan kimi orantısızlıklardan meydana gelir. Rosa her ki halde de varılan yerin Marx'ın eleştirdiği J.B Say'ın fikirleri olacağı kanısındadır.

İkinci sonuç Rosa için daha da önemlidir. Buna göre kapitalizmin kendi içinde sonsuza kadar genişleyebildiğini kabul edersek sosyalizmin gelişinin nesnel bir sebebi kalmaz.

> "Marx'a göre, sınıf mücadelesi, işçilerin isyanı, hep belli bir iktisadi safhada kapitalizmin nesnel olarak imkansızlığından kaynaklanan sosyalizmin nesnel tarihsel gerekliliğinin yalnızca birer ideolojik yansımasıdır." (Luxemburg, A-E: 76)

Rosa kapitalizmin, bu şekilde bir tıkanmadan çok önce, bu tıkanmaya doğru gidişin yoğunlaştırdığı çelişkiler dolayısıyla yıkılacağını ama bu çelişkilerin yine de kapitalizmin artık iktisadi olarak sürdürülemezliğinin sonucu olduğunu iddia eder. Kendisini eleştirenlerin fikirlerinin tıpkı Bernstein'inkiler gibi, kapitalizmin yıkılmasının nesnel bir sebebi olmadığı ve elbette sosyalizmin kurulmasının da nesnel bir sebebi olamayacağı fikrine götürdüğünü düşünür. (Gerçekten de zaman içinde eleştirmenlerin çoğu onun öngördüğü gibi reformist sonuçlara vardılar.)

Üçüncü sonuç, emperyalizmin gereksizliğidir. Eğer kapitalist üretim kendi başına kendisi için yeterli bir piyasa oluşturabiliyorsa o zaman uzaklardaki yabancı pazarlar için rekabet ve oralara sermaye ihracı yani 'modern emperyalizm'in en göze çarpan ögeleri açıklanamadan kalır. Öyle ya, o zaman 'Kongo'nun rutubetli ormanlarında, Mezopotomya'nın kurak çöllerinde' mücadeleye ne gerek vardır! Sermaye kendi evinde oturur; dürüst ve kolay bir kar elde ediverir.

> "Thyssen, Krupp için üretir, Krupp da Thyssen için, kendi sermayelerini kendi işletmelerine yatırıp karşılıklı dayanışma içinde bu sermayeleri genişletirler ve iş böyle sürüp gider. Sermayenin tarihsel hareketi ve onunla birlikte modern emperyalizm tümden kavranamaz hale gelir." (Luxemburg, A-E: 77)

Rosa, bu noktada Hollanda sol kanat marksizminin önemli liderlerinden Pannekoek'in ' kapitalist olmayan pazarlar arayışının bir gerçek olduğu ama bir gereklilik olmadığı' eleştirisiyle alay eder ve ikinci ile üçüncü sonuçları biraraya toplayarak cevap verir.

> "Bu durumda emperyalizm, burjuvazinin kötülüğü ve bundan sonra gelecek sosyalizm ise işçilerin takdire şayan tercihi sonucu olacaktır!" (Luxemburg, A-E: 77)

Luxemburg'un kapitalizmin yıkılışının ve sosyalizmin gelişinin koşulları için marksist teori içinde nesnel bir temel arama çabası günümüzde de benzer bir tartışmanın konusudur. Ancak bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi bu kez aynı tez azalan kar oranları eğilimi yasası için geçerlidir. Azalan kar oranları yasasını savunanlar, bu yasanın kabul edilmemesi halinde kapitalizmin kendi içsel gelişimi sonucunda bir nihai tıkanma noktasına gelmesi şartının ortadan kalkacağını düşünüyor ve bu tıkanma noktasının da azalan kar oranları ile gerçekleşeceğini varsayıyorlardı. İşin ilginç tarafı bu tartışma bugünkü kadar yoğun yaşanmasa da Rosa Luxemburg zamanında onun yukarıdaki eleştirisine karşı da öne sürülmüştü. Bu eleştiriye göre Rosa'nın kapitalizmin kendi içinde birikime yeteneksiz olduğunu göstermesi gerekmezdi; kar oranlarının azalma eğilimi yasası Rosa'nın varmak istediği kapitalizmin bir gün kendi içinden tıkanacağı ve bunun yaratacağı çelişkiler sonucu çöke(rtile)ceği tezine erişmek için yeterliydi. Rosa bu tezi öne sürenler için düştüğü dipnotta şöyle diyor:

> "Veya, Dresdener Volkszeitung'daki küçük 'uzman'ın sağladığı dolaylı teselli ile baş başa kalırız. O, kitabımı adamakıllı yerden yere vurduktan sonra kapitalizmin en sonunda 'düşen kar oranları nedeniyle' çöke-

> ceğini açıklıyor. Adamcağızın bunu nasıl tahayyül ettiğini anlamak zor... Acaba kapitalist sınıf, düşük kar oranları yüzünden bunalıma girip intihar mı edecek; yoksa iş âlemi o kadar kötü ki uğraşmaya değmez deyip anahtarları proletaryaya teslim mi edecek? Ne yazık ki bu teselli Marx'ın tek cümlesiyle yok olup gidebilir: 'Büyük sermayeler kar oranındaki düşüşü, kitle üretimi yoluyla telafi ederler.' Böylece kapitalizm kar oranlarındaki düşüş nedeniyle çökmeden önce biraz daha vakit var; mesela güneşin sönmesine kadar.." (Luxemburg, A-E: 77)

Her ne kadar bu eleştiri etkileyiciyse de Rosa'nın kendi 'çöküş teorisi için de bütün azgelişmiş dünyanın tümüyle kapitalist üretim tarzına geçmesi, ne bu ülkelerde ne de gelişmiş kapitalist ülkelerde hiç bir kapitalist öncesi pazar kalmaması için ne kadar zaman gerekiyorsa o kadar gerekmekte. Kapitalizmin hızla yaygınlaştığı göz önüne alınırsa belki güneşin sönmesini beklemek gerekmeyecek ama bu süreç de öyle pek de yakın bir zaman aralığını işaret etmiyor.

Rosa Luxemburg'un bu iki eseri onun zamanından bugüne kadar pek çok eleştiri aldı; kimi düşmanca, kimi nispeten nesnel olmaya çalışan bir tutumla, kimi bir ölçüde sempatik bir bakışla... Ancak çoğu eleştirmenin genel tutumu belki biraz daha kibar ifade edilmiş olsa da Lenin'in yorumu gibiydi: Rosa, her şeyi birbirine karıştırmış!

Rosa Luxemburg, eğitimli bir iktisatçı olmasına karşın ona yöneltilen eleştirilerdeki kimi zaman görülen hafifseme tonu insanın aklına bunda, erkeklerin her şeye rağmen egemen olduğu bir politik arenada kadın, sağlamlar arasında engelli (çocukluk hastalığı nedeniyle bir ayağı topallıyordu), Almanlar arasında bir Polonya göçmeni, Polonyalılar arasında bir Yahudi kökenli oluşunun etkisi var mıydı sorusunu getirir. Her yere yabancı, tek başına, ama kimilerinin kendilerine bile itiraf etmekten çekindiği bilinçaltlarındaki düşünceleri okuyup yüzlerine haykıran sonuna kadar uzlaşmaz ve devrimci...

Onun İngilizce çevirisine önsöz yazan iktisat akademiasının en ünlü bilim kadını Joan Robinson bile onun pek çok şeyi karıştırdığını yazar önsözde; ama bir sol keynesçi olan Robinson'un eleştirilerinin ne kadarı gerçekten Rosa'ya ne kadarı aslında Marx'a yöneliktir tartışılır.[44]

Kendisi gibi aslında eksik tüketimciliği 20. yüzyılda canlandıran bir marksist olan P. Sweezy de Rosa'ya karşı acımasızdır. Onun genişleyen yeniden üretimde artan üretim dolayısıyla istihdam edilen ek işçilerin yarattığı tüketim artışını hesaba katmadığını iddia eder. Sweezy ayrıca Rosa'nın temel tezi ile dış

---

44) Robinson, akademik iktisatçıların statik denge modellerinden yeni yeni gelişen bir ekonominin dinamik modeline geçmeye çalıştıklarını ama Luxemburg'un kitabında bunun etkileyici bir ilk örneğinin varolduğunu söyledikten sonra yine de vardığı sonuçların 'fazlasıyla basit' ve analizinin temel çekirdeğinin 'zengin bir kafa karışıklığı' içerdiğinden bahseder. Bkz. SB, önsöz, s13)

pazarların yok olması sonucu kapitalizmin yaklaşan çöküşünü değil, bizzat kapitalizmin imkansızlığını ileri sürdüğünü belirtir.[45]

Mandel de *Marksist Ekonomik Teori* adlı kitabında Rosa Luxemburg'a yönelik Sweezy'nin eleştirisine karşı çıkarken diğer yandan kendisi de onu eleştirir. Buna karşılık Mandel kapitalist olmayan 'üçüncü pazar'ların varlığının önemini kabul eder. Luxemburg'a göre bu ülkelerle yapılan ticaret hayati iken Mandel'e göre önemli bir yöndür; ama ne kadar önemli bunu açıklamaz. Böylece Luxemburg'un temel tezini adeta zımnen ve bir dereceye kadar kabul etmiş olur. Bu tutum aslında pek çok eleştirmen için geçerlidir. Bizzat Sweezy için bile onun muğlak biçimde tanımladığı ekonomik 'artık'ın realize olması pazar bulması ya azgelişmiş ülkelere yapılan mal ve sermaye ihracı ya da militarist harcamalar vb yoluyla mümkündür. Aslında bu 'silahlanma yarışıyla artığın emilmesi teorisi' bile yine Luxemburg'un eserinde ortaya atılmıştır. Nispeten sempatik iki bakış Tom Kemp'in *Emperyalizm Teorileri* ile Tony Cliff'in *Rosa Luxemburg* adlı broşüründe gözlenir. Kemp, çoğu eleştirmenin, Rosa Luxemburg'u yanlış anladığını ve eleştirilerini bu yanlış yoruma dayandırdığını ileri sürer ve 'Rosa Luxemburg'un pozisyonunun eleştirisi, onun ele aldığı sorunun hayali değil, gerçek bir sorun olduğunu kabul etmekten geçer" der (Kemp, '*Emperyalizm Teorileri*', Akt, Tarbuck, 1972: 26) Kemp, Luxemburg'un artığın emilmesi konusunda modern devletin 1960-70'lerdeki gibi açık bütçe politikasıyla talep yaratması ihtimalini hesaba katmadığını belirtir. Tarbuck, bu eleştiriye karşı bunun ileriki dönemde kredi balonu ve dolayısıyla bu kez bu sebepten kriz yaratacak bir mekanizma olduğuna işaret eder. (Özellikle 1980'lerden sonra günümüze kadar böyle çok sayıda kredi balonu görünümlü kriz ortaya çıktı.) Tony Cliff'in Rosa'yı savunmak için Marx'ın şemalarını eleştirmesi de tuhaf bir sonuç vermektedir. Cliff, Marx'ın ilk şemasında I.Departmanın artık değerin % 50'sini birikime yönlendirmesine karşılık II. Departmanın birikim oranını bir kurala dayamayışını eleştirir ve öyle bir intiba verir ki Rosa, Marx'ın şemasını sanki bu nedenle eleştirmektedir. Halbuki Rosa kitabının daha başında Marx'ın bu birinci şemayı hemen düzelttiğini vurgular. Eleştirisini ikinci ve Marx'ın son şeması üzerine yoğunlaştırır. Aynı şekilde, Cliff, Marx'ın şemalarında daha gerçekçi gerekli değişiklikler yapılmış olsa; yani sömürü oranının (artık değer oranı) artmasına izin verilse, aynı şekilde, birikim oranı ve sermayenin organik bileşim oranı birikim süreci içinde artırılsa, "Tüm bunlar hesa-

45) "Genişletilmiş yenidenüretimi zımnen basit yenidenüretim varsayımıyla ele alıp incelemiştir. Bir an bile sorgulamadığı ve işçilerin tüketiminin artı değer yaratamayacağı biçiminde ortaya konan dogma, toplam değişen sermaye miktarının ve dolayısıyla da işçilerin tüketiminin basit yenidenüretimde olduğu gibi daima sabit ve değişmeden kalacağını ifade etmektedir." (Sweezy, 2009: 206)

ba katılsaydı, o zaman Rosa Luxemburg'un, saf kapitalizm altında ekonomik dengesizliğin (disequilibrium) mutlak, kaçınılmaz ve sürekli bir olgu olduğu yolundaki mücadelesi büyük ölçüde güçlenirdi" der. (Cliff, 'Rosa Luxemburg', Akt, Tarbuck, 1972: 29) Ancak editörün de belirttiği gibi zaten Rosa Luxemburg bu değişikliklerin hepsini hesaba kattıktan sonra ve bu sebepten ilerideki eleştirilerini yapmaktadır.

Anthony Brewer, *Marksist Emperyalizm Teorileri, Eleştirel bir İnceleme*, adlı eserinde (Brewer, 1980) Rosa'nın teorisini inceler ve sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirir. Brewer'ın eleştirileri büyük ölçüde Bukharin'in, *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi* adlı eserine dayanır. Önce, Rosa'nın 'Kapitalistler bu üretimi ne için yapıyorlar? Üretim araçları üretmek ve sadece daha fazla üretim aracı biriktirmek için üretim yapmak kapitalist birikim değildir. Kapitalistler artık değeri paraya çevirmek isterler' mealindeki yorumlarına; onun kapitalist üretime teleolojik bir yaklaşımla bir amaç yüklediğini, ancak kapitalist üretimin böyle bir 'amacı' olmadığını, birikimin, kapitalistlerin seçimi değil, rekabet yüzünden mecbur oldukları bir şey olduğunu belirtir. Ayrıca kapitalistlerin eski zamanlardaki cimriler gibi parasal servet biriktirme peşinde olmadıklarını kapitalist birikimde paraya çevrilmenin, cimrilerin para yığmasından büsbütün farklı olarak sadece geçici bir süreç olduğunu, hemen ardından bu paranın yenidenüretim için meta satın alma için kullanıldığını vurgular. Bir başka eleştirisi ise Rosa'nın, birikimi incelerken tek tek kapitalistleri değil bütün bir kapitalist sınıfı toplu olarak ele almasının bir şekilde o sınıfı sanki tek bir kapitalistmiş gibi düşünmesine yol açtığını; böylece bu toplam kapitalistin de sanki diğer kapitalistlere mal satmak zorunda olan bir kapitalist gibi malını -ve bu kez başka kapitalist olmadığından ötürü kapitalist olmayan bir yere- satması fikrine yol açtığını belirtir. Bunun soyutlama düzeylerini karıştırma türünden yöntemsel bir hata olduğunu ileri sürer. (Brewer, 1980: 65-67)

Bukharin'in bahis konusu kitabı ise aradan geçen süre içinde Luxemburg hakkındaki en kapsamlı ve kabul gören eleştiri olarak kaldı. 1924'te yayımlandığında Rosa çoktan Almanya'daki ayaklanma sırasında hayatını kaybetmişti. Ama onun etkisi Alman Komünist Partisi'nde sürüyordu; çoğu üyeler eski SPD sol kanat üyesi, daha sonra Spartakist örgütü üyesi olarak Rosa'nın yoldaşıydılar. Bukharin'in kitabı bir ölçüde Alman Komünistleri arasında Spartakist etkiyi kırmaya yönelik bir girişimdi. Buna karşılık o dönem Bolşeviklerin özellikle iktisat konusunda bir numaralı teorisyeni olarak eseri bu güncel politik kaygının ötesinde bir öneme sahip olmuştur. Bukharin'in kitabı marksist kriz teorisi açısından da -Rosa'yı eleştirirken marksist kriz teorisini de kısaca elden geçirir- önemlidir. Bu bakımdan Bukharin'in kitabına burada göz atmak yerinde olacaktır.

Bukharin'in Eleştirileri, Kriz ve Emperyalizm Teorisi

Bukharin, *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi* eserine Marx'ın genişleyen yeniden üretim şemalarını sayılar temelinde değil cebirsel değişkenler temelinde daha açık bir tarzda yeniden ama aynen formüle etmesiyle başlar. Bu analizin kapitalizmin en soyut halini ifade ettiğini belirtir. Paranın bu seviyede ihmal edildiğini söyler. Bunun ancak geçici olarak ihmal edilebileceğini ancak bütünüyle konu dışına çıkarıldığında Ricardo ve Say'ın hatalarına yol açacağına dikkat çeker.

Bukharin daha sonra doğrudan Rosa Luxemburg'un eleştirisine geçer. Daha önce Brewer vasıtasıyla naklettiğimiz eleştirilerini dile getirir. Rosa'nın üretime bir teleolojik yaklaşım içinde amaç atfettiğini söyler. (Bukharin, 1972: 163) Alternatif yöntem olarak burada düşen kar oranı teorisini örnek gösterir. Hiç bir kapitalist yaptığı yatırımlarla kar oranını düşürmek amacını taşımaz ama ekstra kar arayışı yoluyla teknolojiyi ve dolayısıyla organik bileşimi yükseltmeleri toplumsal olarak bakıldığında ortalama kar oranının düşmesiyle sonuçlanmaktadır.

Bukharin, Rosa'nın da tıpkı Tugan gibi üretim ile tüketim arasında bağlantı yokmuş gibi davrandığını ve buradan üretimin kimin için yapıldığı sorusunu sorduğunu ileri sürer ve dolaylı da olsa her üretim tarzının üretim ile tüketim arasında bir ilişkiyi önvarsaydığını söyler. Üretimin artışının tüketimi de artırdığını bu mantığa dayandırır.

Bukharin, daha sonra artık değeri emecek olan genişleyen yeniden üretim sonucu kapitalist ve yeni işçilerin tüketim artışının önemini Rosa Luxemburg'un yeterince anlamadığını söyler.

Rosa'nın kapitalistlerin şemalara göre, üretim için üretim yapan fanatikler gibi göründüğü ve kapitalist üretimin amacının artık değerin paraya çevrilmesi olduğunu söylerken kapitalist öncesi dönemin para yığıcılarını kapitalistlerle karıştırdığını ileri sürer. Kapitalist birikimin eskinin para istifçilerinden farkını anlatan *Kapital*'den pasajlar zikreder. (Bukharin, 1972: 179) Ve ardından Marx'ın "Birikim uğruna birikim, üretim uğruna üretim: klasik ekonomi burjuvazinin tarihsel misyonunu bu formülle ifade etti." (*Kapital*, s.595, Akt, Bukharin, 1972: 180) alıntısıyla Rosa'ya Marx ağzından cevap vermiş olur.

Bukharin daha sonra Rosa'nın birikim sürecinde artan paranın nasıl elde edileceği sorusuna döner. Bu soruyu anlamsız bulur. Çünkü para sadece bir kez dönmekte değildir ve dönüş hızı artabilir. Ayrıca kredi denen bir şey vardır. Ötesi karşılıklı ödeme taahhütleri takas odalarında birbirlerine eşit olduğu kadarıyla birbirini götürür. Sadece aradaki fark parayla ödenmek zorundadır. Üstelik tarihsel olarak birikmiş kapitalistlerin para stokları mevcuttur. Bu ve bunun gibi tezlerle Rosa'nın sorusuna cevap vermiş olur (Bukharin, 1972: 188).

Bukharin bunlardan başka birikim sürecinin aynı anda ve tek bir seferde değil bir süreç içinde aşama aşama yapıldığını vurgulayarak hem para hem de kapitalistlerin birbirlerine talep yaratma probleminin bu şekilde kavranabileceğini vurgular. Rosa meseleyi tek bir toplam kapitalist ve aynı anda birikim yapılıyor olması gibi ele aldığı için bu sorunu içinden çıkılmaz görmektedir. (Bukharin, 1972: 202)

Bukharin bu eleştirilerden sonra kriz konusuna gelir. Kitaptaki 3. Bölüm'ün adı Piyasanın Genel Teorisi ve Krizler adını taşır.

Bu bölüme Marx ile Luxemburg'un bakış farklılığını vurgulayan cümlelerle başlar. Marx'a göre birikim ve realizasyon mümkündür, genişleyen üretim mümkündür. Ancak bu süreçler yumuşakça ve düzenli biçimde olmaz. Çelişkiler, şiddetli sarsıntılarla yürür. Luxemburg'a göre ise hem artık değerin realizasyonu hem de genişleyen yeniden üretim ve birikim, eğer saf ve tümüyle kapitalist bir toplumu inceliyorsak daha baştan, *a priori* imkansızdır. Marx'a göre birikim mümkündür ama ancak krizler ile birlikte; Rosa'ya göre ise geçici krizler değil sözkonusu olan daimi bir problemdir ve bu krizler de onun bir ifadesidir. Bukharin daimi bir kriz olmayacağına ilişkin Marx'ın sözlerini nakleder.

Bukharin, ardından Tugan Baranovski'yi eleştirir. Bu kez Baranovski'ye göre her şey düzenli ve yumuşak bir tarzda yürümektedir. Çünkü tüketim ile sosyal üretim arasında Baranovski'de de bir bağlantı yoktur. Tugan'ın tek işçiden ibaret proletaryanın bile mümkün olabileceği tezini saçmalığın delice bir ütopyaya terfisi olarak görür. (Bukharin, 1972: 211) Tugan'ın kapitalist ekonominin üretim araçları sektörünü aşırı geliştirdiği ve sosyalizmin daha uyumlu ekonomisinde toplumun ihtiyaçlarına daha duyarlı olunacağı (Baranovski, Akt, Bukharin, Bukharin, 1972: 215) yolundaki tezini eleştirir.

Bukharin'e göre, kapitalizm tersine;

1) Üretici güçleri sosyalist bir topluma nazaran daha yetersiz geliştirir ve bu yüzden üretim araçları oranını da yetersiz artırır.

2) Kapitalizm üretici güçleri doğru olmayan bir tarzda dağıtır. (Bukharin burada üretici olmayan tüketim notunu düşer)

3) Kapitalizm lüks malların üretimi ve kapitalistlerin israfı dolayısıyla tüketimde de verimsizlik yaratır.

Bukharin'e göre kapitalizmin meselesi anarşik üretimdir. Ve evet bu da toplumsal olarak kontrol edilemeyen üretim dolayısıyla, bu üretimin daima toplumsal tüketimin sınırlarının üzerine çıkması yüzünden tüketim ile çelişki içine girer. Evet burada mesele orantısızlıktır ama bir bütün olarak toplumsal orantının eksikliğidir. Ve tüketimin belli bir seviyenin altındaki azlığı da bu orantısızlığın bir göstergesidir.

Bukharin'e göre krizlerle ilgili önemli nokta da burasıdır. Ve krizlerle ilgili iktisatçıların tutumlarını sınıflandırır. Ona göre bu sınıflandırma şöyledir:

"I. Uyum havarileri (J.B. Say ve avanesi) ve mazeretçiler (apologists): Asla genel bir aşırı üretim yoktur.

II.Sismondiciler, Narodnikler, Rosa Luxemburg: Genel bir aşırı üretim *daima* mevcut olmak zorundadır.

III. Ortodoks marksistler: Genel aşırı üretim *bazen* kaçınılmazdır. (devrevi krizler)

Veya farklı bir ilişki içinde:

I.Tugan Baranovski, Hilferding vb: Krizler üretimin farklı dalları arasındaki orantısızlıktan kaynaklanır. Tüketim faktörü bunda hiç bir rol oynamaz.

II. Marx, Lenin ve ortodoks marksistler:Krizler, toplumsal üretimin orantısızlığından doğar. Fakat, tüketim faktörü bu orantısızlığın tamamlayıcı bir parçasıdır." (Bukharin, 1972: 225)

Bukharin, bundan sonra yeniden üretim şemalarına döner ve kitlelerin tüketim yetersizliği ve aşırı üretimin arasında oluşan dengesizliği bu şemalar üzerinde anlatır. Böylece tüketim yetersizliğinin de bir cins orantısızlık olduğunu gösterir.

"Sonuç olarak, kitlelerin üretim ve tüketimleri arasındaki orantısızlık ile üretim sürecinin genel orantısızlığını birbirinden ayrı düşünülmemelidir." (Bukharin, 1972: 232)

Bukharin bu noktada genelde ihmal edilen bir konuyu vurgular. Toplumsal bir bakış açısından, işçi sınıfının tüketim süreci, emek-gücünün üretim sürecidir. Böylece üretim ile tüketim arasındaki orantısızlık burada üretim orantısızlığını daha doğrudan ve tam bir biçimde sergiler: tüketim araçlarının üretimi ve emek-gücünün üretimi arasındaki orantısızlık olarak. (Bukharin, 1972: 234)

Bukharin buradan kalkarak eksik tüketimin aslında işçilerin yetersiz tüketimi olarak emek gücünün üretim sürecinden, emeğin kapitalist üretim tarzında bir meta haline gelmesinden kaynaklandığını belirtir ve krizleri böyle açıklar.

"Krizleri incelerken, genellikle emek-gücünün de bir meta olduğu gerçeğini incelemeye zaman ayrılmaz.(...) Bir kez emek-gücü meta dolaşımına dâhil oldu mu, meta üretimine içkin olan çelişkiler burada daha da çapraşık bir biçimde ortaya çıkmak zorunda kalır. Metanın kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişki, burada sınırsız bir genişleme peşinde koşan artık değerin üretimi ile kendi emek-gücü değerlerini realize eden kitlelerin sınırlı satınalma gücü arasındaki çelişki şeklini alır. Bu çelişki kendi çözümünü krizlerde bulur." (Bukharin, 1972: 234)

Bukharin krizler konusunu böylece bitirir. Bukharin'in krizler konusundaki özet tutumu daha önce Narodnikler ve/veya legal marksistlerle tartışan Lenin'in tutumunun aynısıdır. Sadece Bolşeviklerin önde gelen iktisatçılarından biri olarak Marx'ın şemalarıyla ilgili daha teknik izahlara girişmiştir.

Bukharin bundan sonra emperyalizm konusuna girer[46] ve Rosa'nın kendi tezinin kabul edilmemesi halinde emperyalizmin zorunluluğunun açıklanamayacağı iddiasına itiraz eder. Bukharin'e göre kapitalist devletler birikimi gerçekleştiremeyecekleri için değil daha yüksek kar oranları uğruna rekabet ettikleri için emperyalizme yönelmektedir. Kapitalizm tekelci aşamasında artık eski serbest rekabetçi firmaların egemen olduğu dönemdeki gibi fiyatları düşürerek rekabet etmemektedir. Onun yerine devletin de adeta ortaklıktan bir parça olduğu kartel ortaklıkları ile pazarları, ham madde kaynaklarını ele geçirmek üzere ve bu yolla yüksek karlar elde etme amacıyla rekabet etmektedirler. Sermaye ihracı da azgelişmiş bölgelerdeki yüksek karlardan istifade amacı gütmektedir. (Bukharin, 1972: 256)

Bütün eleştirilerden sonra Rosa Luxemburg ve onun teorisi hakkında bir kaç şey söylemek gerekiyor. Bukharin'in birçok eleştirisi gerçekten yerine oturuyor olsa da Rosa'nın hiç olmayan sorunlarla boğuşan aklı karışık bir kişi olarak sergilenmesi açıkça haksızlık. Bukharin ve diğerleri Marx'ın şemalarında bir sorun görmüyor olabilirler veya bu şemaların aslen soyut bir tasvir olduğunu, zaten kapitalizmin somut şeklini ve krizleri açıklamak için kullanılmaması gerektiğini düşünebilirler. (Üstelik Bukharin krizi de bunları kullanarak bir dengesizlik durumu olarak açıklamaya çalıştı.) Ancak durum böyle değildir. Bu şemalar tıpkı Rosa'nın ifade ettiği gibi yarım kalmış ve bu yüzden eksik bir çalışmadır. Evet o yüzden somut kapitalizmin analizinde pek az fayda sağlarlar ve evet Rosa'nın iddia ettiği gibi bunların kullanımına o halleriyle güvenmek inceleyen kişide tıpkı geleneksel iktisadın genel denge modellerinin yarattığı türden bir sahte güven duygusu, dengenin yumuşakça oluştuğu, üretimin tüketimi yaratarak arz talep eşitliği sergilediği bir ahenk duygusu yaratır. Bu şemalardan dengesizlik şartları -Bukharin'in yaptığı gibi- eşitsizlikler biçiminde türetilse bile bunlar krizleri açıklamak için yetersizdir. Bir kriz toplumsal üretimdeki basit bir dengesizlikten çok daha öte bir şeydir. Her dengesizlik de ille bir krize yol açmaz. Dengesizlikler bazen gerçekten de daha yumuşak

46) Bukharin'in emperyalizm üzerine asıl çalışması Lenin'in *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı broşürünü de etkilediği düşünülen "Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi adlı eseridir. Bukharin burada yukarıda bahsettiğimiz eserdeki yüksek soyutlama düzeylerinde ve polemik üslubunda ele almaz konuyu. Bu eserde ulusal pazarda tekellerin hakimiyetine rağmen kapitalist anarşinin ve bunun neden olduğu ekonomik krizlerin ortadan kalkmayacağı yolundaki tezi için bkz. Bukharin, 2009 (1915).

bir biçimde üretimde fiyat veya miktar ayarlamalarıyla bir dengeye -Keynes'teki eksik istihdam dengesi gibi kötü bir denge de olabilir bu- oturabilir. Bir krizin nasıl çıkacağını açıklamak daha başka bir şeydir ve Marx'ta matematik modellerin dışında tasviri yapılmış mekanizmalar vardır.

Ancak ister devrevi kriz şeklinde olsun ister daimi bir sorun halinde olsun bir dengesizlik problemi gerçekten de Marx'ın başlattığı modellemenin ilerletilmesiyle mümkündür. Rosa'nın yapmaya çalıştığı, ancak bana göre de başaramadığı budur. Tıpkı onun ima ettiği gibi bu modellerde bir para sektörü de olmalıdır. Ve bu modeller dengesizliğin hangi şartlarda krize yol açtığını da daha belirgin biçimde izah etmelidir. Marx bunu tamamlayamamıştır; hem ömrü yetmemiş, hem de asıl amacı krizleri açıklamak değil kapitalist birikimin daha genel koşullarını açıklamak olduğundan özel olarak buna odaklanamamıştır. Rosa için de benzer sorunlar mevcuttur. Nihayetinde *Sermaye Birikimi*'ni yazdıktan kısa süre sonra hapse girmiş; çıktıktan hemen sonra kendini onaylamadığı bir ayaklanma içinde bulmuş ve ardından cinayete kurban gitmiştir. Onların bu sorunu matematiksel kesinlikte çözemeyişleri bu işe girişmelerinin önemini azaltmaz. Nitekim akademik iktisat böyle bir çabaya bile ancak 100 sene sonra cesaret edebildi. Ve olanca çabasına rağmen hala krizleri açıklayan mantıklı bir dengesizlik modeli tümüyle tatmin edici tarzda ortaya konabilmiş değildir. Ortada sorun yoktur demek bir işe yaramaz, bir sorun vardır; bu sorun en önce bizzat Marx ve kimi marksistler tarafından ortaya konmasına rağmen daha sonra sorunun inkarı Marx'ın ekonomik teorisindeki kimi önemli imkan ve ipuçlarını dahi geliştirmekte marksist iktisatçıların geri kalmasına sebep olmuştur.

Bir sonraki bölümde kriz sebebi olarak düşen kar oranı teorisini inceleyeceğiz. Bu teorinin kendi özellikleri dışında, teorinin tartışılış şekli marksist iktisadın içine düştüğü problemli durumu yansıtan özel bir örnek olarak da işe yarayacaktır.

Kar Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası ve Kriz

Bu teori kriz teorileri içinde hem en eski hem de en yenilerinden biri sayılabilir. Eskidir çünkü, Marx'ın *Kapital*'inde diğer teoriler kadar öne çıkmasa ve Marx'ın somut kriz tasvirlerinde pek adı geçmese de kapitalizmin çok önemli bir özelliği olarak Kar Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası (KODEY) belirtilmiş, bu kapitalist birikimin kendi kendini sınırlayan en büyük iç çelişkilerinden biri olarak vurgulanmış ve oldukça muğlak bir biçimde de olsa (bu tez geliştirilmemiş ve somut mekanizmaları gösterilmeden bırakılmıştır) krizlerle bir ilgisinin olduğu ifade edilmişti. Üstelik tıpkı eksik tüketim tezleri gibi kar oranlarının düşme eğilimi ve kriz ilişkisi aslında Marx'tan çok önce Adam Smith ve Ricardo tarafından da altı çizilen bir olguydu. Öyle ki klasik iktisatçıların ser-

maye birikimi ilerledikçe kar oranlarının tedrici olarak düşeceği yönünde hiç bir kuşkusu yoktu.[47]

Bu ekollerde de 'azalan verimler kanunu' ve rekabet beraberce kar oranlarını 'ekonomik kar' anlamında zaman içinde sıfıra eşitleme eğilimi taşır. Neoklasik iktisatta bu kar her üretim faktörünün kendi payını aldıktan sonra kalan bir tür ekstra kardır. Bu anlamıyla sermayenin bir cins doğal payı olarak algılanan kar oranı sıfıra düşmez ama bu normal pay yeni birikimi ve o sektöre sermaye akımını motive etmediği için etkisi aslında Smith ve Ricardo'nunkine benzer bir cins içkin durgunluk olacaktır. Neoklasik ekol yakın dönemlere kadar uzun dönemli ve dinamik bir analiz yöntemine yüz vermediği için bunun büyüme üzerine etkisini de Smith ve Ricardo'ya göre daha da göz ardı etme eğilimindedir.[48] Smith bunu yatırılmak zorunda olan sermaye miktarı artarken giderek karlı yatırım alanlarının azalmasıyla açıklamıştı. Dolayısıyla sermaye yatırım alanlarına göre bollaştıkça kar oranlarının düşmesi tabii idi.

Ricardo bu teoriyi eleştirmiş, fakat o da kar oranlarının düştüğü tezini kabul etmişti. O, bunu azalan verimler ve üretim faktörü olarak emeğin göreli kıtlığıyla açıklar. Azalan verimler ise özellikle tarım ile ilgilidir. Sermaye birikimi arttıkça tarımda üretimin artması ancak daha verimsiz toprakların tarıma açılmasıyla mümkün olabilir. Ricardo'nun o dönemdeki en büyük teorik rakibi ve karşıtı, Malthus'tan ödünç aldığı 'diferansiyel rant' teorisi de analizin içine sokulursa bu durum verimsiz toprakların getirdiği kar oranının düşmesine karların giderek daha büyük bölümünün toprak rantları tarafından emilmesine neden olur. Öte yandan bu verimsiz topraklar ücret mallarının büyük bölümünü oluşturan tarım kaynaklı malların fiyatını artıracak. Bir taraftan bu etki diğer taraftan üretim arttıkça toplumdaki emek miktarının üretim hacmine göreceli azalışı bir arada reel ücretleri yükseltecekti. Hem rantlar hem de ücretler tarafından sıkıştırılan toplumsal üretimin içindeki karların payı ve kar oranı azalacaktı.

Marx, bu iki tezi de reddeder. Kendisi kar oranının düşüşünü açıklamak üzere kendi tezini açıklar: Toplumdaki ortalama kar oranı düşer, çünkü üretimdeki değişmeyen sermayenin canlı emeğe oranı yani Marx'ın deyimiyle sermayenin organik bileşimi[49] sermaye birikimi arttıkça yükselir. Yani bir birim eme-

47) Sermaye birikimi sonucu kar oranının azaldığı fikri sadece klasik iktisatçılarda ve Marx'da değil günümüz ortodoks iktisat teorisi sayılan ve ders kitaplarında öğretilen iktisat ekolü marjinalist/neoklasik ekolde de farklı bir biçimde olsa da mevcuttur.

48) Buna rağmen kar oranının düşme eğilimi bir taraftan sektörün kendi içindeki sermaye yatırımı arttıkça azalan verimlerden dolayı; diğer taraftan, rekabet nedeniyle karlı alana gelen yeni sermaye yüzünden kar oranlarının tükenmeye doğru gidişi şeklinde teoride öylece durmaktadır.

49) Marx, ölü emek -makineler- ve canlı emeğin -işçi emeği- bileşimi anlamında 'organik' terimini uygun görmüştür. Aynı zamanda fiziksel anlamda bir birim emeğe karşı düşen makine ve ham-

ğe daha fazla sermaye tekabül eder. Ancak, Marx'ın (ve Ricardo'nun da) değer teorisine göre, üretim sürecinde artan değeri yaratan o metada maddeleşmiş canlı emektir. Ölü emek yalnızca daha önce kendisi üretilirken kendi içinde maddeleşmiş canlı emek miktarını yeni ürüne aktarabilir. O da mesela bu ölü emek, ömrü çok yıla yayılan -bina, dayanıklı bir makine vb- bir sabit sermaye ise aktardığı emek ancak o üretime kendi değerinin bir kısmı kadar olacak; üretim sürecinde tamamen yok olan bir hammadde ise değerinin tamamını yeni ürüne aktarılabilecektir. Üretimde çıktı değerinin girdilerin değerinden yüksek olmasını sağlayan ve üretim yapılmasının asıl nedeni olan artık değer ise tamamen canlı emek tarafından yaratılır. Marx'a göre kapitalistler rekabetin zorlamasıyla daima maliyetleri düşürecek yeni tekniklere yönelirler. Bu teknikler ise genellikle emek tasarrufu yaratan tekniklerdir. Yani işçiler giderek daha çok makinelerle ikame edilir. Böylece bir ürünün içinde ölü emeğin miktarı canlı emeğe göre yükselir. Bu aynı zamanda emek verimliliğinin artması demektir. Emek verimliliğinin artması bir birim emeğin daha fazla miktarda meta üretebilmesi anlamına gelir. Ama bu aynı zamanda her metanın içinde ister canlı, ister ölü daha az emek gücünün maddeleşmiş olması demektir. Öyleyse ürünlerin fiyatı düşecek, canlı emeğin azalması ise belli bir artık değer oranında (sömürü oranı) kar oranının da düşmesi demek olacaktır. Basit formülü tekrar hatırlatalım. Değişmeyen sermayeyi c ile gösterir, (burada değişmeyen sermaye yeniden üretim şemalarının aksine sabit sermayeyi yani binalar ve makineler gibi tek üretim dönemine has olmayan uzun ömürlü sermayeyi de içen şekilde sabit ve dolaşan sermaye olarak ikiye ayrılır), değişen sermaye, yani işçilere yatırılan sermayeyi (ücret malları) v ile belirtirsek organik bileşim c/v olacaktır. Bunu da k ile gösterelim. s= artık değer miktarı ise, artık değer oranı s/v'dir; bunu da e ile gösterelim. Artık değer oranı sadece canlı emekten türediği halde kar oranı tüm sermayeden elde edilir. Öyleyse kar oranı, $\pi = s/(c+v)$ olacaktır; küçük bir manipülasyon ile, pay ve paydayı v ile bölersek bu kez payda artık değer oranı, paydada ise organik bileşimin bulunduğu bir kar oranı tanımı, $e/(1+k)$ elde ederiz. Bu demektir ki artık değer oranını sabit tutarsak, organik bileşim arttıkça yani kesrin paydası büyüdükçe, kesrin kendisi yani kar oranı düşecektir. Yani birikim kendisi kendine sınır koymaktadır. Çünkü kapitalist birikimin amacı kardır. Birikim kar için yapılır; kar oranı azalırsa birikim güdüsü de azalır. Böylece Marx'a göre kapitaliz-

---

madde miktarını da tanımlamış ve bunu sermayenin teknik bileşimi olarak ifade etmiştir. Bu fiziksel orandan farklı olarak fiziksel oranı değer cinsinden ifade eden sermayenin değer bileşiminden de bahsetmiştir. Başlangıçta ne Marx'ta ne de sonraki yorumcularda bunlar birbirinden farklı olarak ele alınmamış da olsa özellikle 1970'lerde bu tanımlar üzerinde ileride göreceğimiz üzere ciddi tartışmalar ortaya çıktı.

min kendisinin gerçek sınırı, Ricardo ve Smith'teki gibi, rekabet ve doğal kaynaklar vb gibi kısmen dışsal şeyler değil, iç mantığının bizzat kendisidir. Marx bu kuralda kapitalizmin bir tarihsel üretim tarzı olarak geçici oluşunun kanıtını görür. Onun için kar oranının düşme yasasının asıl önemi budur. Bu yorum onun bu yasada kapitalizmin nihai sonunu gördüğü fikrinin ağırlık kazanmasına sebep olmuştur. Ancak Marx, bu yasanın mutlak değil, -hemen bütün toplumsal yasalar gibi- eğilimsel olduğunu belirtmiştir. Yani bu yasa kadar bu yasanın tersine işleyen karşıt eğilimler de vardır. Kar oranının gerçek seyri bu eğilimin ve karşıt eğilimlerin bir güç dengesinden oluşur. Ayrıca Marx, bu yasada sistemin adeta çöküşünü gören ve ancak bunun uzak bir ihtimal olduğunu düşünüp adeta o uğursuz anı akıldan uzaklaştırmak için mümkün mertebe analizden kaçınan Smith ve Ricardo'nun tersine bu eğilimi daha geniş analiz etmiş ve öneminin altını daha çok çizmiştir. Marx bunun karşı eğilimler tarafından dengelendiğini ve örneğin krizler vb. gibi gelişmelerle de yeni bir çevrimin başladığını yani ebedi bir kriz veya çöküş yaşanmayacağını ifade etmiştir. Marx, kriz teorisini bu Kar Oranının Düşme Eğilimi Yasası (KODEY) üzerinden geliştirmemiştir. Ondan sonraki dönemde de gerek Engels'in sağlığında, gerek ise sonraki 2. Enternasyonal döneminde bu yasa kriz teorilerinde önemli bir rol oynamadı; daha çok kapitalizmin sonlu bir toplum biçimi olduğunun kanıtı olarak; nihai bir çöküşün kanıtı olarak algılandı. Daha önce anlattığımız üzere, Bernstein böylesi bir katastrof teorisinin yanlış olduğunu ileri sürdüğünde o zaman marksizmin en yüksek otoritesi kabul edilen Kautsky, böyle bir çöküş teorisinin Marx'da olmadığını da vurguladı.

Grossmann

Daha önce Rosa Luxemburg'un Bernstein'a karşı bir katastrof teorisini savunduğunu ve bunu kapitalizmin yarattığı artık değeri, kapitalist olmayan pazarlar olmaksızın realize edemeyeceği; kapitalizmin hızla yayılması sonucu günün birinde bu pazarların yok olacağını bunun da kapitalizmin kendini yeniden üretememesi anlamına geleceğini söyleyerek açıkladığını (gerçi Rosa gerçek devrimin böyle bir çöküşten çok önce ama bunun yarattığı öncü gerilimler sonucu ortaya çıkacağını vurgulamıştı) belirtmiştik. Benzer bir girişim 1920'lerde Henryk Grossman'dan geldi. Grossman tıpkı Rosa Luxemburg gibi, Polonya-Alman kültür ortamından gelen Yahudi kökenli bir marksistti. *Birikim Yasası ve Kapitalist Sistemin Çöküşü* adlı en önemli eserini 1929'da Büyük Bunalım'ın başladığı ABD Borsa çöküşünden bir kaç ay önce yayımladı.

Grossman'ın kitabı adından da anlaşıldığı gibi kapitalizmin nihai çöküşüne ilişkin bir tez ama alt başlığı olan 'Aynı Zamanda Bir Kriz Teorisi' ibaresiyle kriz teorilerini inceleyen ve daha önemlisi kapitalist birikim teorisinin aynı zamanda bir kriz teorisi olduğu iddiasını içeren (bu tez daha sonra 1961'de Paul

Mattick tarafından aynen benimsendi) bir kitaptı. Grossman, önce kriz teorilerini kapitalist birikimin sorunları anlamıyla inceleyen literatüre dikkat çeker. Marx'dan önce Sismondi ve Richard Jones'un çalışmalarını zikreder. Marx'a daha doğrusu Marx'ın kendisinden öncekileri değerlendirişine değinir. Ardından kitabının amacını açıklar:

> "Üretici güçlerin kapitalizme has biçimi, onların (c/v) şeklindeki kapitalist kabuğu, bir süre sonra bütün üretim tarzlarının ortaklaşa paylaştığı M/L (Üretim araçları/Emek, C.A) biçimine ayak bağı olur. Bu problemin çözümü kitabın amacını oluşturur." (Grossman, 1979 (1929): 37)

Grossman, daha sonra sermaye birikimi ve iş çevrimleri/kriz üzerine yazan marjinalist yazarları eleştirir. Alfred Marshall, J. B. Clark ve G. Cassel eleştirilerinden nasibini alır. Başlıca eleştirisi bu ekolün meselelere öznel bir yönden bakışı, örneğin kapitalistlerin yatırım yapma güdüsünün psikolojik saiklerine yoğunlaşmalarıydı. İyi ama bu motifler gönenç ve bunalım gibi çevrimin farklı dönemlerini ve bunların dönemsel niteliğini açıklayamazdı. Buna yönelik girişimlerde faiz oranlarını devreye sokmalarını da Marx dönemindeki benzer bir yolu deneyen, Marx'ın deyişiyle vülger iktisatçılar' ile aynı yöntemi paylaştıkları için eleştiriyordu. Buradan kalkarak kendisi nesnel bir analiz yapmaya çalıştı. Analize girişmeden önce ise marksist gelenekteki kriz teorilerine bir göz attı. Bernstein'ın 'Marx'ın Çöküş Teorisi'ni eleştirmesine karşı Kautsky'nin böyle bir teori Marx'ta yoktur yollu savunmasına itiraz etti.[50] Ona göre elbette Marx'da böyle bir çöküş teorisi vardı. Rosa Luxemburg'un kendisi gibi çöküş teorisini savunmasına karşın onun bunu kanıtlama yolundaki yetersiz talep yaklaşımını, yani artık değerin realizasyonu problemini beğenmez. Öyle olsa çöküş eğilimi daimi bir belirti olurdu der. Çünkü Luxemburg'un teorisinde bu yetersizlik kapitalizmde hep vardır. Bu durum dönemsel çevrimleri açıklayamaz Grossman'a göre... (Grossman, 1979(1929): 41)

Grossman, tıpkı Rosa gibi kendi tezini kanıtlamak için Marx'ın genişleyen yeniden üretim şemalarına başvurur. Fakat ona göre bu şemalar doğrudur. Şemaların, Rosa'nın şiddetle eleştirdiği Otto Bauer tarafından yenilenen ve geliştirilmeye çalışılan şeklini ele alır. Ve bu şemalar yardımıyla bu kez Tugan'ın yaptığının tam tersini yapmaya, belli bir süre sonunda mutlaka sermaye birikiminin kendi içinde tıkanacağını ispatlamaya çalışır. Grossman, hem şemalarından yararlandığı Otto Bauer'i, hem Hilferding'i Tugan Baranovski gibi J.B. Say'ın cephesine iltihak etmiş olmakla suçlar ve onlara 'Yeni-Uyumcular' (New-Harmonists) adını takar. (Grossman, 1979: 73) Ona göre Bauer'in şemaları, Rosa'nın Marx'ın şemalarına yönelttiği eleştirilerden muaf hale getirilmiş-

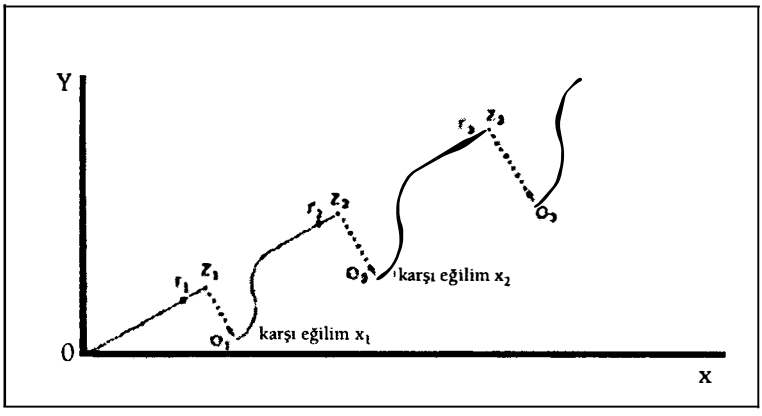
50) "'Marx'ın 'bu anlama gelecek tek bir kelime bile etmediği' ve 'bu aptalca fikrin' Marx'a revizyonistlerin kendisi tarafından yüklendiği (Kautsky, 1908, s.608), Marx'ın kapitalizmin sonunu getirecek bir krizden hiç bir yerde bahsetmediği doğru mudur?" (Grossman, 1979: 59)

tir. Ancak Bauer buna rağmen kapitalist birikimin uygun orantılarla ilelebet sürebileceği yönünde Tugan Baranovski'nin görüşlerine katılmıştır. Grossman'a göre bunun sebebi Bauer'in kendi modelini sadece 4 dönem kadar çalıştırmış olmasındandı. Eğer yeterince uzun dönem içerecek şekilde bu modeli teste tabi tutmuş olsaydı, kendi şemalarında bir süre sonra birikimin durma noktasına geleceğini görecekti. Ardından Grossman bu görevi kendi üstlenir ve bizzat Bauer'in şemalarını kullanarak tıkanmayı hesaplar. Grossman'a göre Bauer'in kendi şemasına göre bile 35'inci yılda sistem birikim yapmanın anlamsız olduğu bir durma noktasına gelmektedir. (Grossman, 1979: 76)

Mantık, şemalarda görülen ve Tugan'ın da gözlemlediği bir özelliğe bağlıdır. Zaman içinde dengenin sağlanması için birikimin sürekli hızlanması gerekmektedir. Birikim için gereken kaynaklar kapitalistlerin kendi tüketimleri için ayırdıkları payı da giderek artan ölçüde yatırıma ayırmaları sonucunu doğurur. Başlangıçta, kapitalistlerin tüketimi için ayrılan bölüm de artar, ama belli bir süre sonra giderek yatırım lehine azalır. Artan organik bileşim nedeniyle kar oranları sürekli düşmektedir. Ancak birikim yine de hızlanarak devam eder. Nedeni çok açık değildir. Grossman, bu olguyu "birikimin ölçütü (scope), karlılık seviyesine oranla değil, zaten biriktirilmiş sermayenin ağırlığına oranla genişler" (Grossman, 1979: 75) diye açıklar. Bunu Marx'tan aktardığı "belli bir sınırın ötesinde, daha düşük kar oranlı büyük bir sermaye, daha yüksek kar oranlı küçük bir sermayeden daha hızlı biriktirir" (Akt, Grossman, 1979: 75) alıntısına dayandırır. Öyle gözükmektedir ki burada Marx'ın belli bir süre için kar miktarının kar oranındaki azalmayı telafi edecek boyutta oluşu tezine atıf yapmaktadır. Sistem kar oranlarının iyice düşmesine rağmen birikimin hızlanması şeklinde kendinin sürdürür. Ancak 20. yıldan sonra kapitalistlerin tüketim payları artık azalmaya başlar ve 35. yılda nihayet sıfır noktasına gelir. Kapitalistler bütün tüketim paylarını yatırıma yönlendirmişler buna rağmen 35. yılda yine de birikimin sürmesi için değişken sermayede (v) karşılanması gereken bir açık sürmektedir ve bu kez onu karşılayacak kendi tüketimlerinden yatırıma yönlendirebilecekleri bir kaynak da yoktur. Sistem 36. dönemde stop eder. (Grossman, 1979: 76) Grossman daha sonra bu şemanın işleyişini tam bir matematik model olarak genelleştirir ve sistemin hangi dönemde stop edeceğini öngören bir formül de geliştirir.

Ancak Grossman, Marx'ın bahsettiği karşıt eğilimlerin de farkındadır. Bu karşıt eğilimler nedeniyle sistemin çöküşe gitmesi gecikir. Eğer hiç karşıt eğilim olmasaydı, kar oranının düşme eğilimi tamamen öngörülebilir belli bir tarihte sistemi nihai çöküşe götürürdü.

Ancak, karşıt eğilimler vardır ve bunlar yasanın etkisini kısmen azaltır; böylece nihai çöküşü tam olarak hesaplamak çok zorlaşır çünkü sonuç, çok sayıda karşıt eğilimin varlığı ve bunların ağırlığına, görece etkisine de bağlıdır. Bu durumda gidişat aşağıdaki şekildeki gibidir.

Yani sistem r_1 gibi bir noktada aşırı birikim moduna geçiyor ve z_1 gibi bir noktada geçici olarak çöküyor. Bu dönemsel krizlere denk gelen bir durumdur. Ancak bu kriz sabit sermayenin değersizleşmesi yoluyla sistemi normal valorizasyon[51] koşullarını simgeleyen OX doğrusuna yaklaştırıyor ve birikim yeniden başlıyor. Ta ki bir dahaki krize kadar... Ancak bu zikzaklı gidişe rağmen genel trend yukarı, yani aşırıbirikime doğru doğru yol almaktadır.

> "Eğiliminin etkisini tekrar tekrar dağıtan dönemsel kesintilere rağmen, mekanizma, birikimin genel süreci içinde, amansızca nihai sona doğru yol alır. Sermaye birikimi mutlak olarak büyüdükçe, bu genişlemiş sermayenin valorizasyonu gitgide daha zorlaşır. Bir kez bu karşıt eğilimler, bizzat kendileri dağılmaya ve ya basitçe işlemeyi durdurmaya başladı mı çöküş eğilimi ön plana çıkar ve kendisini nihai kriz olarak mutlak biçiminde ortaya koyar." (Grossman, 1979: 85)

Böylece marksist gelenekte ilk kez kapsamlı biçimde kar oranlarının düşme eğilimi yasasını krizin temel sebebi olarak ortaya koyan bir teori ortaya çıkmış oldu. Ancak Grossman'ın pozisyonu yine de daha yakın dönemin kar oranına dayalı marksist kriz teorilerine göre ancak bir geçiş teorisi niteliğindedir. Öncelikle Grossman her ne kadar daha sonraki çoğu kar oranı teorisine göre daha doğru düzgün bir genel matematik model kurduysa da şemaların sergileyici niteliği onda hala önemlidir. Buna karşılık 'modern' kar oranı teorilerinde artık şemaların kullanımını hemen hiç göremeyiz.

İkincisi ve daha önemlisi, Grossman kar oranlarındaki azalıştan çok kar miktarına aşırı vurgu yapar. Hatta kar oranının etkisini incelerken 'nasıl basit bir

51) Valorizasyon sermayenin değerlenmesi anlamını taşır; yani üretimde kullanılıp kendisinden daha yüksek bir değere ulaşabilmesini anlatır.

oran gerçek bir sistemin çöküşüne sebep olur; nasıl % 9,7 ile çökmeyen sistem bir sonraki dönem % 9,3 kar oranı ile çökmek zorundadır' sorusunu yöneltir.

Oldukça etkili sunumuna karşın Grossman'ın kriz teorileri üzerine dolaysız ve çabuk bir etkisi olmadı. Kitabının etkisi çok sınırlı kaldı. Belirttiğimiz üzere 1979'a kadar İngilizceye çevrilmedi, o çeviri ise ciddi yanlış anlamalara sebep olacak kimi yanlış ve kısaltmalar içermekteydi. Ama asıl sorun belki de politik ortamdı. Hilferding ve Tugan Baranovski'nin analizlerindeki uzun süreli uyum imkanları bir bakıma, büyük ölçüde 1880-1914 arasındaki uzun bir genişleme döneminiden etkilenmiştir. Kapitalizmin doğasının ciddi olarak değiştiği, krizlere daha az eğilimli olduğu veya Marx'ın kapitalizmin doğası hakkında bazı konularda ciddi olarak yanıldığı türünden fikirler -bunlar ister açıkça dillendirilsin ister politik olarak uygun bulunmadığından bir nevi bilinçaltında tutulsun- kuşkusuz bu politik, ekonomik ortamdan güç almıştır. Grossman'ın teorisi de onun için uygun şartlar ortaya çıkana kadar pek az fark edildi.

Maurice Dobb

Bu şartlar II. Dünya Savaşı sonrasında özellikle de 1950'li yılların sonunda orta çıktı. O zamana kadar bir kriz teorisi olarak Kar Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası (KODEY) ne diğer marksist kriz teorileri arasında başat olarak öne çıktı, ne de tek başına bir açıklama türü olarak... Savaşın hemen öncesinde dünya henüz 1929 Büyük Bunalım'ının etkisinden çıkmamışken kriz teorileri bunalımın yarattığı düşünce ortamında yeniden popüler olmuştu. Sadece marksist iktisat literatüründe değil, ortodoks iktisatta da kriz, bunalım, iş çevrimi gibi konular yeniden yoğun olarak tartışılıyordu. Yine de orijinal fikirler açısından batı marksizmi en azından genel olarak iktisat ve özelde kriz teorisi konusunda bir durağanlığın içine girmiş gibiydi. Bunun buralardaki komünist partileri üstünde Stalin yönetiminin kısıtlayıcı gücünün etkisi olduğu ileri sürülebilir veya kadroların Avrupa ve ABD'de yükselen faşist, otoriter, korporatist eğilimlerin marksist entelektüellere fikir üretme şansı vermediği söylenebilir; ya da kimi iyimserler Sovyet rejiminin galibiyetinin ve kapitalizmin sonunun yakın olduğunu düşündüğü için bu tür teorik sorunlar politik tartışmaların yanında geri plana atılmış olabilir. Bunların hangisi doğru olursa olsun veya hiç biri doğru olmasa da entelektüel durgunluk gerçekti. Bu sırada kriz teorisi söz konusu olduğunda her ikisi de İngiltere'de iki önemli eser öne çıkar. Birincisi 1935 yılında John Stratchey'in yazdığı, *Kapitalist Krizlerin Doğası*, ikincisi 1937'de yazılmış Maurice Dobb'un *Ekonomi Politik ve Kapitalizm*'i... Her ikisinde de kar oranlarının düşmesine atıflar olmakla beraber klasik KODEY'den daha farklı yorumlarla karşılaşırız. İngiliz İşçi Partisi üyesi olan, daha sonra sola kayarak İngiltere Komünist Partisi'nde yer alan Stratchey aktif bir politikacıdır. Daha sonra yeniden İşçi Partisi'ne dönüş yapmış hatta kabi-

nede bakan olarak da görevlendirilmiştir. Stratchey'in tezi klasik KODEY tarzına en yakın olanıdır. Organik bileşimin artışı, kar oranında düşüşe yol açar; bu düşüş belli bir noktaya kadar geldi mi birikime ket vurur; birikimin durakla-ması krizin gelişi anlamını taşır. Yine diğer KODEY teorisyenleri gibi Stratchey de kar oranının düşmesine karşıt eğilimlere değinir, ancak klasik şekilde bunların genel eğilimi nihai olarak engelleyemeyeceğini belirtir. Bununla beraber, Stratchey'in teorisinde eksik tüketimci ögeler de yer alır. Bu bakımdan o da bir sonraki dönemin pür KODEY teorilerine bir geçiş aşamasını temsil eder. Maurice Dobb ise sadece kriz teorisi açısından değil genel olarak marksist kuram açısından çok önemli bir teorisyendir. Kapitalizmin doğuşu hakkında 1940'larda girişti̇ği polemik genel olarak marksist teori açısından, özel olarak kapitalizmin tarihi açısından kesinlikle zenginleştirici idi. Sovyetler Birliği'ndeki planlı ekonomi hakkında yazdığı eser ise hala bir klasik niteliğindedir. Dobb'un kriz teorisi hakkında yazdığı yukarıda adı geçen eseri (Dobb, 1940) ve *Science and Society* dergisindeki 1959 yılındaki Düşen Kar Oranları makalesi bu bakımdan önemli eserlerdi (Dobb, 1959) Dobb düşen kar oranı eğilimini Marx'ın hem uzun vadeli bir trendi belirleyen hem de kısa vadedeki dönemsel krizlerin önemli bir sebebi olarak gördüğünü düşünür.

> "Öyle görünüyor ki, Marx düşen kar oranı eğilimini, hem dönemsel krizlerin altında yatan önemli bir sebep hem de uzun vadeli trendi şekillendiren bir faktör; birikim ve genişleme sürecinin niçin kendi yarattığı etkilerle kendi kendini yıkıcı ve bundan dolayı da tekrar kaçınılmaz olarak kötüye gidişe yakalanışının sebebi olarak saydı." (Dobb, 1940, Akt, Cullenberg, 1994: 35)

Ancak Dobb'un KODEY'i uygulayışı alışılmışın çok dışındadır. Buna göre organik bileşimin birikimin kendi iç mantığı sonucu artması ve bunun sonucunda kar oranlarının düşmesi değildir gerçekleşen; daha doğrusu sebep sonuç ilişkisi tam terstir. Daha önceki genişleme (boom) dönemi sırasında ücretlerin artması sonucu düşen karlar kapitalistleri artan ücretlerin etkisinden sakınmak için emek tasarruf eden tekniklere yöneltir. Bunun sonucu organik bileşimin artması demektir. Böylece Dobb'un teorisi daha sonraki postkeynesçi, yenirikardocu, yenimarksist gibi adlarla anılan kimi radikal ya da marksist ekonomistlerin 'kar sıkışması' teorisi ile yine sonraki 'fundementalist' ya da ortodoks marksistlerin KODEY'ci kriz teorileri arasında geçiş gibidir. Ancak Dobb orijinal bir düşünür olarak teknik değişmenin ille de organik bileşimde yükselmeye neden olmayabileceğini vurgulayabilmiştir. Dobb, Marx'ın sermayenin yükselen teknik bileşiminin, en azından uzun vadede sermayenin değer bileşiminde de yükselmeye neden olacağına inandığını düşünüyordu. Fakat,

Dobb'a göre bu sonuç, kendi başına teknolojik gelişmenin kaçınılmaz bir sonucu değildi. Bu daha çok üretim araçları sektöründeki teknolojik gelişme oranı ile tüketim malları sektöründeki teknolojik gelişme oranı arasındaki ilişkiye bağlıydı. (Dobb, 1940, Akt, Bleaney, 1980: 71) Eğer bu iki sektörün teknolojik gelişme oranı eşitse, ki Dobb, Marx'ın bunların niye farklı olması gerektiğine dair bir sebep göstermediğini düşünüyordu; o zaman üretici mallarının değeri de tüketici mallarının değeri kadar hızlı düşecekti. Bunun sonucu ise artık değer oranı düşmediği müddetçe kar oranlarının düşme eğiliminin gerçekleşmeyebileceği idi. Dobb, krizleri (ister düşen kar oranı, ister eksik tüketim vb olsun) tek bir başat eğilime bağlayan görüşlerden kaçınmış gibiydi. Bleaney'e bakılırsa bunları çok mekanik buluyordu. (Bleaney, 1980: 72) Bunlar yerine Marx'ın *Kapital* C.I, 25. Bölüm'de kısa vade için geliştirdiği sınai çevrimlerde yedek sanayi ordusunun azalıp çoğalması modelini alıp bunu uzun vadeye de uyguladı. Burada onun kapitalizmin doğuşu ile ilgili sosyal ve ekonomik tarih araştırmalarının da izini görmek mümkün. Dobb'a göre kapitalizmin doğuş ve ilk gelişim yıllarında kapitalizm öncesi yapılar hızla çözüldüğü ve buralardan kapitalist kentlere çok sayıda emekçi akın ettiği için, ve bu emekçiler örgütsüz, yani emek piyasası fazlasıyla esnek olduğundan yaşanmayan sorunlar şimdi yaşanıyordu. Kapitalizm artık bu avantajını büyük ölçüde kaybetmişti. Artık bu kadar büyük çapta bol bir emek arzı yoktu; üstelik işçiler daha örgütlüydü. Kriz zamanında reel ücretlerin düşüşünü bir dereceye kadar engellerken, gönenç zamanlarında ücretlerin daha hızlı yükselmesini sağlıyorlardı. Kapitalist sistemin emek piyasasının böyle sıkılaştığı ve ücretlerin yükseldiği zamanlara karakteristik tepkisi kriz idi. Ama sermaye ihracı, otoriter politik rejimler vb gibi başka tepkiler de vardı. Daha önce belirttiğimiz gibi emek tasarruf eden teknolojik gelişmeler de böyle bir başka tepki sayılabilirdi. Görülüyor ki Dobb açısından düşen kar oranı çok önemli bir değişkendi; ama onun düşen kar oranını belirleyen etken olarak düşündüğü şey klasik KODEY yaklaşımından bir hayli farklı[52] ve Dobb, organik bileşim söz konusu olduğunda hatta ters yönlü bir ilişki düşünmekteydi.

52) Dobb'un kar oranları ve sermaye bileşimi ile ilgili görüşlerinin klasik KODEY yaklaşımı çerçevesinden bir eleştirisi için bkz. (Shaikh,1978:233-251) Shaikh burada Dobb'a karşı kar oranlarının yükselen organik bileşim ile artık değer oranı sabit iken bile düşeceğini savunurken yine de bir başka bakımdan Dobb'u destekler ve Dobb'un, 'krizle ilgili analizinde, marksist analizde krizin dengeden (equilibrium) sapma değil, tersine krizin kendisinin dengeye götüren bir mekanizma olduğunu 'vurgulamasını över. Görüldüğü gibi bu Grossman'ın da krizlere bakış açısıdır. KODEY yaklaşımında bu noktaya büyük önem verilir. (Shaikh, 1978: 233)

VI

KODEY TEORİSİNİN CANLANIŞI

Kar Oranlarının Düşme Eğilimi Yasası'nın (KODEY) hem en eski hem de en yeni kriz teorilerinden biri sayılabileceğinden bahsetmiştik. Neden eski sayılabileceğini daha Marx'tan başlayarak gösterdik. Ama niye yeni sayılabileceğinin sebebi de bizzat Marx'tan başlar. Marx, bu yasanın krizlerle bir ilgisi olduğunun altını çizdi ama buna dayanan bir kriz teorisi oluşturmaktan kaçındı. Kendisinin kapitalizmin belki de en önemli yasası gibi gördüğü bu yasayı krizleri incelerken hemen hiç bir analizinde kullanmadı. KODEY ve kriz ile ilişkili kimi ibarelerinde bu yasayı krizin bir sebebi değil de daha çok bu yasanın kapitalizme getirdiği potansiyel problemlere karşı krizlerin bir 'sağaltıcı' gibi işlev gördüğü anlamına gelecek yanlar daha ağır basar (Fine ve Harris, 1976)

Bütün yasanın üzerinde durur göründüğü basit matematik denklemlere ve Marx'ın sayısal örnekleri yasanın ispatının ağırlığını taşıyacak güçte değildir. Tıpkı şemalar gibi ve belki daha da fazla bu örnekler yarım kalmış bir görünüm sergiler. Örneklerde teknik ilerleme sonucu değişmeyen sermaye, değişen sermayeye göre daha hızlı arttığından organik bileşim de artar. Böyle olunca artık değer oranı sabit varsayıldığından kar oranı da düşmüş olur. Ancak bu bir ispat değildir; olsa olsa totolojik bir özdeşliktir. Ve zaten hemen sonra Marx, karşıt eğilimler başlığı altında mesela artık değer oranının yükselmesine atıf yapar. Ancak bu karşıt eğilimleri içeren bir matematik model de kurmaz. İlk matematik örneği belki yasanın nasıl bir şey olduğunu kolayca gösterebilmek

için iyi yöntemdir ama öğretici özelliği bir yana analitik özelliği hiç uygun değildir. Belli ki bu amaçla da düşünülmemiştir. Çünkü bizzat Marx defalarca sermaye yoğunlaşması ve yeni tekniklerin getirilmesinin maliyetleri düşürücü ve emek verimliliğini artırıcı özelliği olduğunu vurgulamıştır. Öyleyse, ücretler sabit ise, hatta ılımlı bir artış içinde bile olsa organik bileşim (k) artışının artık değer oranı (e)'yi sabit bırakması mümkün değildir. (k)'nın artışı zorunlu olarak (e)'yi de artırır. Bu noktada KODEY'in matematik analizine girmeyeceğiz. Bu örneğe kısaca değinmemizin nedeni, Marx'ın bu örnekleri analitik bir amaçla değil, sıradan okuyucuya kendisinin yeni ve zor bir katkısı olduğunu düşündüğü şeyin bir ilk kolay anlatımı olarak verdiğini göstermek içindir. Marx, daha sonra somut kriz çözümlemelerine girişir ve kar oranlarının düşmesinin krize yol açtığı onlarca örnek verir. Ancak bu kar oranlarının düşme sebeplerinin tıpkı Dobb'un örneğinde olduğu gibi KODEY'le ilgisi yoktur.

Marx'ın bu muamelesi hemen sonraki nesil marksistlerin, II. Enternasyonal liderlerinin tutumunu da etkiler. Bizzat Engels, hayattayken ve bu kriz konuları çok konuşulurken Engels'ten bir KODEY analizi duyamayız. Ve buraya kadar sergilediğimiz üzere arada sırada KODEY analizlerine değinmeler olsa da çok etkili olamayan Grossman'ı saymazsak daha sonraları bile sanki böyle bir kriz teorisi yokmuş gibi davranılır. Ta ki 1960'lara kadar. Böylece Engels ve Lenin dâhil bütün bir marksist neslin -hepsi de krizlerle ve ekonomi ile ilgili önemli eserler verdiği halde- niçin KODEY'i asli kriz teorisi olarak kullanmadığı ilginç bir soru olarak ortadadır. Özellikle de KODEY kriz teorisini savunanların bunun reformcu olmayan yegâne ortodoks marksist kriz teorisi olduğunu savundukları düşünülecek olursa...

Gerçekten de KODEY görüşünün en belli başlı temsilcilerinden Anwar Shaikh'in bu teorinin tarihini de içeren makalesinde dediği gibi;

> "Krizler tartışmasını eksik tüketim ve orantısızlık kuramlarından uzaklaştıran ilk büyük marksist Grossman'dı" (Shaikh, 1988(1978): 161)

Paul Mattick

Shaikh, Grossman'dan sonra teoriyi geliştiren ilk isim olarak Paul Mattick'i zikreder. Mattick, ilginç bir isim. Daha çocukluğundan beri, sosyalist mücadelenin içinde olan Alman kökenli bir marksist... İlk gençliğinde Rosa Luxemburg'un Spartakist hareketinin etkisinde kalmış, daha sonra 'konseyci marksistler' denilen antibolşevik sol komünist bir çizgiye geçmiştir. Daha sonra ABD'ye göç eden Mattick, bütün hayatı boyunca bu çizgiye sadık kalmıştır. Mattick açısından Engels ve Lenin dâhil bütün bir marksist neslin, hatta iki neslin KODEY'i krizlerin tek hatta en önemli sebebi olarak anlatmamış olma-

ları ve bu teorinin, Grossman'a kadar unutulmuşluğa terki bir soru işareti doğurmaz. O, örneğin Engels'in zaten güçlü reformist eğilimleri olduğu kanısındadır.[53]

Kendi siyasal görüşleri ne olursa olsun, Mattick, önemli bir esere ve onunla birlikte ihmal edilmemesi gereken bir kriz teorisine yeniden dikkati çeken ilk kişidir. Ayrıca "Mattick, Grossman'ın eserini birçok yönden geliştirmiştir." (Shaikh, 1988: 162)

Mattick'in belki de en önemli yönü, keynesgil iktisadın marksizm üzerindeki etkisine karşı, Keynes'in düşüncelerinin kapsamlı bir eleştirmesiyle ilk karşı çıkanlardan biri oluşudur. 1955'de kaleme aldığı *Marx ve Keynes, Karma Ekonominin Sınırları* adlı eserinde sadece Keynes'e karşı Marx'ı savunmakla kalmamış, Birikim ve Azalan Kar Oranı adlı 6. Bölüm'de KODEY teorisini kriz sebebi olarak ifade etmiştir. Mattick'in ikinci etkili eseri 1974'yılında yayımlanan *Ekonomik Kriz ve Kriz Teorisi*'dir. Mattick burada KODEY tezinin bütün temellerini en saf haliyle ifade etmiş; eksik tüketim ve orantısızlık teorilerine ise doğrudan tavır almıştır.

Özetle, teknik gelişme, değişmeyen sermayeyi değişen sermayeye göre artırır bu da organik bileşimin artması demektir. Evet, teknolojik gelişme emeğin verimliliğini artırarak artık değer oranını da artırır; bu da organik bileşimin kar oranını düşürmesine karşı bir rol oynar ama sermaye birikiminin ve bu nedenle organik bileşimin devamlı artması söz konusu iken artık değer oranı böyle devamlı olarak artamaz. Onun geçemeyeceği bazı sınırlar vardır.

> "Gelişmenin belli bir aşamasında ve işçi sayısı verili iken, artık değer oranı, ancak işçilerin kapitalistler için çalıştıkları süreyi uzatarak ve işçilerin kendileri için ürettikleri (artık değer üretmek için değil, kendilerini yeniden üretmek için, kendi ücret maliyetlerini çıkartacak kadar olan süreyi kastediyor-C.A) zamanı kısaltarak artırılabilir. Çalışma günü 24 saati geçemeyeceği, işçi ücretleri de 0'a düşemeyeceği için her iki yöntem de aşılamaz nesnel engellerle karşılaşır." (Mattick, 1974, marxist.org/archives/mattick-paul/1974/....)

53) "Engels'in Kautsky'ye günün sorunları hakkında yazdığı pek çok mektup, Engels'in bizzat kendisinin güçlü reformist eğilimlerine işaret eder" Mattick, 'Engels-Kautsky Mektuplaşmaları Üzerine', 1937, marxist.org/archive/mattick-paul/1937/kautsky-engels-letters.htm) Lenin için de olumlu düşünmez bu konudaki düşüncelerini en iyi 1935'te yazdığı Lenin Efsanesi, ve 1938'de yazdığı Luxemburg versus Lenin adlı yazılarında görürüz. (Bunlar için bkz, marxist.org/archive/mattick-paul/) Mattick, Lenin'i 'Kautsky'nin en iyi öğrencisi' Stalin'i de Lenin'in en iyi temsilcisi olarak addeder. Buna karşılık Mattick daha gençliğinde bile Grossman'ın kriz teorisinden çok etkilenmiştir. Grossman'ın kriz teorisi ile ilgili ilk eserini daha 1934 yılında yazmıştı: Sürekli Kriz, Sermaye Birikimi üzerine Henryk Grossman (marxist.org/archive/mattick-paul/1934/.....)

Böylece sonunda kar oranlarının düşmesi kaçınılmaz olur. Bunu telafi etmek için artık değer oranının emek verimliliği ile birlikte hızla yükselmesi gerekir. Ama giderek yatırılmış sermaye tutarına göre işçi sayısı görece olarak çok azalmış olacaktır.

> "Azalmış işçi sınıfından çıkartılabilecek en büyük artık değerin biriktirilmiş sermayenin değerini artırmaya artık yetmeyeceği bir nokta kaçınılmaz olarak gelecektir." (Mattick, 1974)

Yukarıdaki alıntıda açıkça belli olmasa da Mattick, işçi sayısında ille de mutlak değil, ancak yatırılan sermayeye oranla görece bir azalmadan bahsetmektedir. Görüldüğü gibi Mattick, emeğin verimliliği, artık değer oranının artma ihtimali gibi karşıt kimi eğilimleri de hesaba katmakta ve KODEY tezinin bunlara rağmen yürürlükte olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Mattick'in, somut krizlerin mutlaka somut koşulların ve rekabet, kredi vb gibi kapitalist ekonominin başka özelliklerinin de dikkate alınması gerektiğinin farkında olduğunu da görürüz. Buna rağmen eserinde bu alanların fazla bir yer işgal etmediği de bir o kadar doğrudur.

Mattick'in marksist kriz teorisini etkileyecek bir başka düşüncesi, Grossman'ın bir tezini yeniden ve vurgulayarak öne sürmesidir: marksist değer ve birikim teorisi başlı başına aynı zamanda bir kriz teorisidir; ya da daha doğru bir deyişle marksist birikim teorisinden başka, ayrıca bir kriz teorisi olamaz.

Mattick'in bir başka önemli özelliği, KODEY taraftarlarına karşıtları tarafından sıklıkla yöneltilen hegelcilik/hegelci marksizm gibi suçlamaların[54] ona o kadar kolaylıkla yöneltilemeyeceğidir.

> "Bu nedenle, biçimsel diyalektik yöntemi kapitalist gerçekliğin anlaşılması için temel kabul etmek ve Lenin gibi, Marx'ın *Kapital*'ini gerçekten anlamak için Hegel'in Mantık'ını kavramak gerektiğini ileri sürmek doğru olmaz." (Mattick, 1974)

Yeniden Dirilişin Arka planı

Uzun yıllar bir kenarda duran ve etki yaratmayan Grossman, hatta bir ölçüde ABD'de kendi köşesine çekilmiş Mattick gibi isimlerin yeniden popüler olmalarının sebebi neydi? KODEY tezi nasıl birden yeniden hatırlandı ve geçmişte hiç olmadığı kadar popüler oldu? Dahası, o güne kadar, hiç öne sürülmeyen, kar oranının azalma eğilimine dayanan kriz teorisini benimsemeyen birinin yeterince marksist olamayacağı, daima reformizme açık kapı bırakan bir kişi olacağı iddiası yaygın kabul görmeye başladı. Böylece daha sonraki tartışmalarda

54) Bkz, Cullenberg, 1994, 30-38)

KODEY tezini savunanlar 'fundementalist' (ABD'de daha çok köktendinciler için kullanılan bir terim) sıfatıyla anılmaya başlandı.

İşlerin bu noktaya gelmesi II. Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinde ve iktisat teorisinde eşzamanlı görülen gelişmelerle ilgiliydi. 1945 yılına gelindiğinde görülen tablo şöyleydi: Kapitalizmin önce I. Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi, ardından 1929 Krizi'ni takip eden ve II. Dünya Savaşı'nın kopmasına kadar etkilerini sürdüren dünya ekonomisindeki Büyük Bunalım, burjuva demokrasilerinin pek çok ülkede çöküp yerine faşist veya benzeri otoriter, korporatist rejimlerin gelmesi... Kapitalist piyasa ekonomisinin işleyişindeki başarısızlığın çökme noktasına eriştiğinin neredeyse geleneksel iktisatçılarca bile yaygın kabulü... Savaş sonrasında faşist rejimlerin Sovyet rejiminin de büyük katkısıyla yenilmesi; antifaşist mücadele sürecinde Avrupa komünist partilerinin hiç olmadıkları kadar güçlenmeleri... Hemen savaş sonrasında Doğu Avrupa'nın pek de uygun olmayan yollarla da olsa kapitalist sistemden kopmuş olması... Çin'de komünistlerin iktidarı ele geçirmesi ve böylece dünyanın yüzölçümü ve nüfus olarak hatırı sayılır bir bölümünün artık sosyalist rejimlerle yönetiliyor oluşu...

Tüm bunlar kapitalizmin hızla çöküşe doğru gittiği, sosyalist rejimlerin karşısında artık kapitalizmin dayanmasının zor olduğu yolunda marksistler, hatta tüm radikal güçler arasında yaygın bir kanıya neden oldu. Üstelik, 'üçüncü dünya' yani kapitalizmin eski sömürgeleri hızla bağımsızlığa kavuşuyor, oralarda da marksist örgütler güç kazanıyor yer yer mesela Küba gibi başarıya da ulaşıyorlardı. Yani nereden bakılsa kapitalizmin sonu gelmiş gibiydi. Bütün bu gelişmeler uzun zamandır devrimciler açısından uygun bir ortam sunmayan batı dünyasındaki sosyal hareketleri de canlandırmış, işçi sınıfı yeniden hareketlenirken, asıl büyük patlama öğrenci hareketlerinde 1968 ile zirveye çıkmıştı.

Fakat tersine eğilimler de gözükmüyor değildi. 1950'li yıllardan itibaren başta ABD, batı ülkeleri dayanıklı kitle tüketim malları üretiminin büyük rol oynadığı bir büyüme sürecine girmişti. Savaş yorgunu Batı Avrupa, I. Dünya Savaşı sonrası Versailles Antlaşması ile yaptığı hatayı tekrarlamamış ve yenik devletleri iyice ezmek yerine onların kalkınmasına yardım etmek, sisteme entegre etmek yolunu seçmişti. Kuşkusuz burada ABD'nin payı büyüktü. Aslında bizzat Batı Avrupa'nın yıkımın üstesinden gelmesini ayakta sağlam kalmış tek kapitalist ülke olan ABD sağlayacaktı. Benzer şekilde 3. Dünya'nın da giderek sola kayan yönetimlerine karşı bunları batıya bağlamak amaçlı Marshall yardımları devreye sokuldu; belli ölçülerde de etkili oldu. Sistem ayakta kalmayı başarmıştı. Ama bizzat burjuva dünyası dâhil kimse onun hızlı bir büyüme sergileyeceğini, ve toplumsal muhalefeti önemli ölçüde yatıştırabileceğini düşünmüyordu. Ama öyle oldu, gerek batıda gerek ise üçüncü dünyada radikalleşme belirtisi gösteren işçi, öğrenci ve her türden halk hareketleri, sıklık-

la, kontrgerilla, derin devlet, istihbarat operasyonları gibi Soğuk Savaş yöntemleriyle kısmen dizginlendi. Ama bu dizgin operasyonunda bir o kadar daha etkili olan savaş sonrasındaki ekonomik büyümeydi. Bu büyüme ve getirdiği refah artışı, batıdaki en azından örgütlü işçilerdeki radikalizmi yukarıdaki soğuk savaş yöntemleriyle bir arada ele alındığında geriletmekte önemli rol oynadı.

Bu büyüme ve refah artışı, 19. yüzyılın büyüme dönemlerine benzemiyordu. Büyümenin sonuçta bütün topluma zamanla yayılan elbette ek bir refah etkisi olacaktı ama 1945 sonrası büyüme özel olarak 'refah devleti' adıyla anılan kimi uygulamalar eşliğinde yürüyordu. Bu tür uygulamalar ilk kez 1929 krizine bir tepki olarak Roosevelt'in New Deal, (Yeni Sözleşme) politikası ile liberal burjuvazinin şiddetli tepkisine rağmen geniş çapta ABD'de uygulanmıştı. Benzeri kimi uygulamalar üçüncü dünya ülkelerinin genç cumhuriyetlerinde kimi halkçı programların bir parçası olarak zaten parçalı biçimde örneklenmişti. Ve buralarda da -bir ölçüde New Deal'da da hissedilen- belli bir korporatist yapı göze çarpıyordu. Bu programların belki en radikal olanlarından bir tanesi Weimar 'demokratik' cumhuriyetinin yıkımına yol açan Alman ekonomik bunalımına bir çare olarak ama öte yandan da Nasyonal Sosyalist programın 'sosyalist' kısmına denk düşen önlemler olarak Nazi partisi tarafından uygulandı. Öyle ki uzun zamandır Alman marksistleri, o zaman ki adıyla sosyal demokratların belli başlı talepleri olan 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak resmi tatil olarak ilanı ilk kez Naziler tarafından gerçekleştirildi.[55]

Hitler'in 'refah devleti'ni önceleyen bir başka uygulaması sosyal güvenlik yöntemleridir. İşçilerden yapılan kesintilerle iş güvenliğinin belli ölçülerde sağlanması temeline dayanan bugünün kapitalist dünyasının en önemli unsuru, işsizlik sigortaları ve kapsamlı sosyal güvenlik -ki sosyalistlerin o döneme kadar önemli bir talebi idi- ilk kez geniş ölçüde Nazi rejimi tarafından uygulandı.[56]

Nazi rejiminin savaş sonrası kapitalist uygulamalara mirası bundan ibaret de

55) "Böylece, sosyalistlerin uzun süredir istediği fakat sosyal demokratların değil ama Hitlerin gerçekleştirdiği bir kaç şeyden bahsetmek gerekirse... Avusturya ile birleşme (Anschlusse); sanayi ve bankaların devletçe kontrolü, 1 Mayıs'ın resmi tatil ilan edilişi; tüm bunlar sosyal demokrasi tarafından değil fakat Hitler tarafından gerçekleştirildi. Sosyalistlerin gerçekte istediği ama asla yapmadığı şeylerin dikkatli bir analizi ve bunların 1933'ten itibaren yürütülen politikalarla kıyaslanması, objektif bir gözlemciye, Hitler'in sosyal demokratların programını ama sosyalistler olmadan takip etmekten başka bir şey yapmadığını gösterecektir." (Mattick, 1939, Karl Kautsky: Marx'tan Hitler'e)

56) "Bu sosyal güvenlik programını finanse etmekte kullanılan büyük miktarları alan kurumlar sıklıkla büyük çapta likit fonlara sahip oluyordu. Bu fonları devlet tahvillerine yatırabilir, devlete borç verebilirlerdi (kural olarak kısa vadeli borç şeklinde). Nazi rejimi bu tekniği uyguladı ve daha sonra bu teknik kapitalist ülkelerin çoğuna yayıldı." (E. Mandel, *Marksist Ekonomi Teorisine Giriş*, 1967,II. Bölüm: Neo Kapitalizm, ...)

değildi. Roosevelt'in New Deal'ından daha geniş çapta, ilk kez Nazi rejimi, büyük çapta alt yapı yatırımları ve işçilerin kimi dayanıklı tüketim mallarına yönelik talebini artırma şeklindeki ikili yöntemi birbiriyle bağlantılı şekilde kullanmayı başardı. Bunun en iyi örneği dilimize geçmiş iki kelimedir. Biri otoban, diğeri ise Almanca halk arabası anlamına gelen Volkswagen'dir. Nazi rejimi bir taraftan geniş çaplı otoyollar inşa ederken diğer taraftan işçilerin de alabileceği ucuz bir otomobil üretilmesini sağladı. Birincisi ekonomik kriz sonucu oluşan yaygın işsizliğe karşı bir iş yaratma potansiyeli oluştururken ikincisi bunun yarattığı bir talebi normal ekonomik işleyişin rayına sokuyordu. Nazilerin bir başka mirası da kuşkusuz silahlanma harcamalarının devlet eliyle organize edilmesi ve büyük boyutlara eriştirilmesiydi.

Savaş sonrasında tıpkı Nazilerden devşirilen insan ganimetleri örneğin nükleer yarışta Wernher von Braun uzun menzilli füzeler ve uzay araçları yapımına; eski Nazi istihbarat şefi Reinhard Gehlen ile CIA'in kuruluşu ve Avrupa kontrgerilla, Gladio vb gibi yarı gizli örgütlere yardımcı olmuşsa yukarıda gösterilen yöntemler de savaş sonrası büyüme yolunda yardımcı oldu. Daha önce böyle bir hamleyi kapitalizmin yapması, burjuvazinin böylesi uygulamalara tahammül etmesi düşünülemezdi; ama kimi itirazlara rağmen bunlar uygulandı çünkü kapitalizm ilk kez kendisini yok olmanın çok yakınında hissediyordu.

Refah devletinin bu 'karanlık yanı', Jedi şövalyesinin ardındaki Dart Vader figürü genellikle saklanır; onun yerine bu uygulamaların ilham kaynağı olarak temiz yüzlü, barışçı İngiliz liberal profesörü, John Maynard Keynes gösterilir. Halbuki Keynes'in İngiliz emperyal muhafazakarlığının aptalca kibiri veya Fransız milliyetçi intikamcılığı yüzünden 1918'den sonra yapılan hataları eleştirdiği[57], genel tutumunun liberal bir reformculuğu içerdiği doğruysa da 1936 yılında yayımladığı *Genel Teori*'sine kadar devletin ekonomiye ciddi bir müdahalesini savunmadığı açıktır. Bu kitap yayınlandığında çoktan ABD'de New Deal ve Almanya'da Nazi uygulamaları başlamıştı. Üstelik Keynes'in Genel Teori öncesi hem de Büyük Bunalım'ın neredeyse ortasında bile devlet müdahalesi aleyhindeki liberal tutumu da pek az dillendirilir. Dahası Keynes'in *Genel Teori*si'nde bile devlet harcamalarının devamlılığı şart koşulmadığı gibi; bunların niteliği; ki önemli olan budur; gayet belirsizdir. Bu anlamıyla Keynes'in savaş sonrası dönemde refah devleti uygulamalarında akademik dünya üzerindeki etkisi ve para/maliye politikaları ile efektif talep üzerinde iş çevriminin etkilerini hafifletme yönünde daha aktif bir müdahaleyi benimseyen ekonomi bürokrasisi üzerindeki etkisi inkar edilmez ise de refah devleti politikasının ana direkleri üzerinde etkisi, ne zaman önceliği ne de somut politika olarak söz konusu değildir.

57) Bkz J. M. Keynes, *Economic Consequences of Peace*, 1919.

Fakat ister öyle olsun ister böyle, zaman içinde refah devleti politikaları Keynes'in adıyla bir arada anılır oldu. Keynescilik, devletin akıllı müdahaleleriyle kapitalist krizlerin önlenebileceği; hiç değilse şiddetinin yumuşatılabileceği tezi ile eşanlamlı hale geldi. Keynesçi etkiler sadece geleneksel akademik iktisat üzerinde değil ama marksist iktisat üzerinde de etkili oldu. Etki iki yönlüydü birincisi kimi keynesçilerle marksist iktisatçılar arasında bir ilişki doğdu; fikir alışverişleri ve karşılıklı etkileşmeler yaşandı. Diğer yandan kimi marksist iktisatçılar da keynesci fikirlere karşı çıksalar da bu fikirlerin uygulanmasının, onunla eşanlama gelmeye başlayan refah devleti uygulamaları vb ile birlikte krizleri yumuşatacağını ve eski krizler yerine şimdi artık daha yumuşak 'resesyonlar', durgunluklar görülebileceğini kabul etti.[58]

Aslında daha Keynes *Genel Teori*'sini yazmadan marksist gelenek içinde efektif talep sorununu ön plana çıkaran ve Keynes ile benzer sonuçlara ulaşan Kalecki'nin eserleri hem geleneksel iktisat hem de marksist iktisatta önemli bir etki yaratacaktı. Kalecki, Keynes'in tersine marjinalist birey tercihlerine bağlı bir noktadan kalkarak makroekonomik değişkenlere ulaşmaya çalışmıyor -Keynes geleneğini takip eden akademik makroekonomi Keynes'in bu sentezi hiç bir zaman yapamamış olmasından dolayı mikro-makro kopukluğunu hala yaşamaktadır- doğrudan sınıfsal temelde, 'makro' kategorileri kullanıyordu. 1960'ların başına gelindiğinde bir başka etki daha ortaya çıktı. Piero Sraffa, '*Metaların Metalarla Üretimi*' adlı eserini (Sraffa, 1960) yayımladı. Sraffa, o zamana kadar akademik topluluğu tam bir egemenlik altında tutan neoklasik teoriyi, özellikle değer ve bölüşüm teorisi konusunda ciddi bir eleştiriye tabi tutmuş; onun yerine klasik ekonomi politiğe, Ricardo geleneğine bir dönüş önermişti. Sraffa'nın Ricardo'nun ünlü tahıl modeli ve kar teorisi hakkındaki yorumları çeşitli eleştirilere konu olduysa da bu da marksist teori üzerinde önemli etkilere neden oldu. Kriz tartışmaları için daha başka bir öneri ise azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunu üzerine Birleşmiş Milletler bünyesinde çalışma yapan ECLA ekolünün ithal ikamesine dayalı Singer-Prebish modeli idi. Bu modelin iyice 'düzene uydurulmuş' hali, Türkiye dâhil pek çok azgelişmiş ülkede resmi kalkınma modeli olarak 'montaj sanayi' suçlamaları eşliğinde uygulanırken, bu modelden ve başka radikal siyasi kaynaklardan da beslenen bir başka akım özellikle Latin Amerika ülkeleri için geliştirilen ama bütün azgelişmiş ülkelere uyarlanan 'bağımlılık teorileri' idi. Daha çok 'azgelişmiş' çevre ülkeleri incelemesinin odağına alan bu akımın önemli isimleri zamanla 'dünya sistemi teorileri'ne evrildiler. Andre

58) "Fakat II. Dünya Savaşı öncesi krizlerin tersine, 1953 ve 1957 resesyonları bir kaç ay derinleştikten sonra durdu; yarı yolda kesildi ve gerilemeye başladı. Biz krizlerin resesyonlara dönüşmesinin temel nedenlerinden birini şimdi anlıyoruz. (...) Bizim şimdi resesyon dediğimiz şey, özellikle sosyal güvenliğin etkisiyle etkisi azaltılmış kapitalizmin klasik krizinden başka bir şey değildir." Mandel, 1967)

Gunther Frank, Samir Amin, Emmanuel Wallerstein gibi marksist yazarları içeren 'dünya sistemi' teorisyenleri bir yandan; Sraffacılardan, neoklasik ve keynesci iktisat etkilerinden gelişen radikal teoriler diğer yandan; ortodoks marksist gelenek teorik düzlemde bir süre sonra çoğu yorumcu tarafından 'yenimarksistler' diye nitelenmeye başlanan bu gruplardan gelen bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı. Meydan okunan sadece klasik marksizm değildi Keynesci çerçeve de sıkıntı yaşıyordu. Keynescilerin bir kısmının sola evrilmesi post-keynesçi akımı oluşturdu; Sraffa'nın takipçileri artık 'yenirikardocu'lar olarak nitelenmeye başlamıştı.

Sonuçta bir cins kaynaşma da yaşandı. Böylece 'piç keynescilik' dedikleri egemen akademik keynesciliği yetersiz sayan ve Keynes'in gerçek fikirlerine uygun bulmayan Keynes taraftarları; akademik cephenin egemeni neoklasik iktisat teorisini yetersiz bulan ve özellikle İngiliz Cambridge üniversitesi çevrelerinde odaklanan akademisyenler; mevcut ithal ikamesinin yozlaşmasından hayal kırıklığı duyan, üçüncü dünyanın 1960-70'lerdeki devrimci atılımdan etkilenen azgelişmiş ülkelerin emperyalist merkezlere 'bağımlılığı'nın yıkılmadan kalkınamayacağını düşünen kalkınma ve bağımsızlığı odak noktalarına alan kimi aydınlar; tüm bu ve benzeri çevreler ikinci dünya savaşı sonrasından 1970'lere kadar marksizme ciddi olarak ilgi duydular. Bu etki tek taraflı değildi. Marksist kesimde de bazı çevreler Keynes'in, Sraffa'nın Ricardo yorumunun etkisi altında kaldılar. Sonuçta tüm bu ve benzeri etkiler ile marksizm içinde farklı bir eğilim ortaya çıktı. Bu eğilim Marx'ın bazı temel kavram ve teorilerinin değiştirilmesi; ancak benzer radikal sonuçların yine de korunacağı iddiasına dayalı bir eğilimdi. Bu eğilimin içinde bir önemli özellik de geleneksel akademik topluluğun kullandığı kimi kavram ve araçların çok da fazla yeniden tanımlanma gereği görülmeden marksist analizlerde marksist kavramlarla bazen yan yana bazen onların yerine kullanılmasıydı. Bu eğilimin toplu olarak bir önemli özelliği uzun süredir durağanlık içinde olan ve Stalin sonrası Sovyet etkisi sonucu daha da durağanlık içine giren marksist okula yeni renkler, daha profesyonel ve daha kesin matematiksel, istatistiksel araçların, ampirik çalışmaların dahil ediliyor görünmesiydi.

Bunlar örneğin Baran ve Sweezy'nin teorik katkılarında gözlemlenebilir. Marx'ın artık değer kavramı yerine farklı bir anlama gelen 'artık' kavramını yerleştirmeleri[59]; aynı ekolün kar oranlarının düşme eğilimi yasasının tümüyle yanlış olduğunu savunması; ya da bu yasanın Marx zamanında geçerli olduğu

59) Baran ve Sweezy, resmi istatistiklerde 'artık'ın çeşitli sebeplerle gösterilmediğini belirttikten sonra -ki bu durum Marx dönemindeki istatistikler için de geçerlidir- buradan artığın gelişmiş tekelci kapitalist toplumda çeşitli kılıklarda karşımıza çıktığına değinir ve bu iki önermeden marksist iktisattaki en önemli kategori olan 'artık değer' kavramının yerine 'artık' teriminin konması gerektiğine ulaşır. (Bkz. Sweezy, Baran: 2007: 27, d.n:6)

halde bugün artık tekelci kapitalizm döneminde geçerli olmadığını savunması; tekelci kapitalizmi, bundan önce ne Hilferding'in ne Lenin'in tanımlamadığı kadar rekabetçi kapitalizmden neredeyse farklı bir üretim tarzıymışçasına farklı tanımlaması; tekelciliğin analizinden batı ülkelerindeki işçi sınıfının neredeyse işbirlikçi konumuna geldiği noktasına varan ve umudu daha çok üçüncü dünya denilen çevre ülkelerdeki mücadeleye bağlama (burada bağımlılık okulu ile bir yakınlık görülür; marksist emek değer teorisine açıktan değilse de eleştirel bir yaklaşım sayesinde resmi istatistikleri kullanarak çok daha rahat analizler yapma imkanına da kavuşuyorlardı) ve her şeyden önemlisi kapitalizmin en önemli sorunun bu artığı tüketme olduğu savıyla en yeni eksik tüketimcilik teorisini ortaya çıkarmak...

İkinci bir eğilim Sraffa'dan etkilenen Morishima ve Pasinetti gibi marksistlerin emek değer teorisi yerine malların mallarla üretildiği ve emek değerler yerine üretim fiyatlarının yer aldığı, yoğun matematik kullanımlı genel denge modelleriydi. Bu tür modellerin ne ölçüde gerçekten Ricardo'dan, ne ölçüde Walrasgil genel denge modellerinden geldiği tartışmalıdır. Ancak tüm bu teorisyenler örneğin Pasinetti'nin 'temel marksist teorem' dediği sömürünün artık 'değer' üretiminden kaynaklandığı tezini kendi sistemleri içine de dahil ettikleri ölçüde 'marksist'tiler ya da öyle olduklarına inanıyorlardı.

Böyle bir başka çevre de 'analitik marksistler' denen ekoldü. J. Roemer, G.A. Cohen, J. Elster gibi akademisyenlerin başını çektiği bu çevre aslında Pasinetti ve benzerlerinin ürettiği tezleri daha ileriye götüren ve fakat ille de yenirikardocu etkilere bağlı kalmayan bir versiyonu sayılabilir. Özellikle iktisatçı Roemer'in çalışmaları önemli tartışmalara yol açtı. Analitik marksistlerin aslında doğrudan ekonomi dışında önemli yöntembilim itirazları vardı ve onlara da yönelen başlıca eleştirilerden biri de zaten yine yöntembilim üzerineydi. Özetle, bu ekip geleneksel marksistleri fazlasıyla gerçek dünyadan kopmuş, ideolojik, hegelci metafiziğe farkında olmadan da olsa fazlasıyla kapılmış addediyordu. Buna karşılık geleneksel veya ortodoks marksistler onları ampirizme kaymakla, Hegelcilik adına materyalist diyalektiği de reddetmekle suçluyorlardı. öte yandan analitik marksistler mevcut marksist analizleri çok muğlak buluyor; matematik kullanımı ile bu teoriyi daha kesin ve belirli bir tarzda ifade etmeye çalışıyorlardı. Buna karşılık ortodoks marksistler matematik kesinlik adına kullandıkları bu araçlar ve geleneksel iktisattan derlenen kavramların beraberinde kimi ideolojik yükleri de marksizme taşıdığını ileri sürüyordu.

Bütün bu tartışmaların arasında özellikle analitik marksizm ile olan tartışmalarda KODEY tezi fazlasıyla ön plana çıktı. Bunun bir sebebi oldukça makul bir nedendendi. 1961 yılında bir Japon marksist iktisatçısı Nobuo Okishio, yerel bir üniversitenin bülteninde sessiz sedasız bir makale yayınladı. 'Teknik Değişim ve Kar Oranı' adlı bu makale ücretler sabit varsayıldığında ve rekabetçi bir

piyasanın varlığında maliyet düşürücü bir teknolojik yenilik ortaya çıkıp bazı kapitalistler tarafından uygulandığında; bu ve bunu takip eden gelişmeler sonrasında teorideki sistemde genel ortalama kar oranının düşmeyeceği tersine öncekinden daha yüksek olacağı belirli varsayımlar altında matematiksel olarak ispat edilmeye çalışılıyordu. Doğrusal cebirin, matriks araçlarının kullanıldığı matematik analize kimse doğrudan karşı çıkmadı. Başlangıçta da büyük tartışma yaratmadı ama daha sonraları özellikle 70'lerde geleneksel marksistlerle bir şekilde tüm bu yeni ekolden marksistler ve onlardan etkilenenler arasında bu 'Okishio Teoremi' hakkında büyük bir tartışma yaşandı. Okishio teoreminin anlamı -Okishio ve kimi Japon takipçileri bunu tam böyle ifade etmeseler de- Marx'ın kar oranlarının düşme eğilimi yasasının (KODEY) geçersiz olduğu teziydi. Üstelik bu red, Sweezy'nin tezi gibi tekelci kapitalizm için belli bir tarihsel dönem için değil matematiğin genel geçer ve tarihdışı ortamında yapılıyordu.

Böylece KODEY'in varlığı ve yokluğu bir yanda, onun bir kriz teorisi olarak geçerliliği sorunu diğer yanda ve bu iki sorun hiç birbirinden ayrıştırılmadan yoğun biçimde tartışılmaya başlandı. Bu tartışmada sadece Okishio teoremi değil KODEY'e yöneltilmiş bütün eski eleştiriler de gündeme geldi. Buna karşılık ortodoks marksistlerdeki tepki KODEY'i bir kriz teorisi olarak savunmanın marksizmin temel direğini savunmak olduğu yönünde gelişen bir eğilim oldu. Bir zamanlar Rosa Luxemburg'un orantısızlık kriz teorisini savunmanın reformculuğa götüreceği, kendi -o öyle görmese de eksik tüketimci- tezinin ise tek devrimci tez olduğu inancını savunması gibi KODEY kriz teorisi yanlıları da KODEY'in krizin asıl sebebi olduğu tezini reddetmenin reformizme götüreceği, çünkü eksik tüketim, efektif talep sorunu gibi problemlerin; kapitalizmin anarşik üretimi sonucu oluşan orantısızlıkların vb savaş sonrası dönemin keynesgil devlet müdahalesi politikalarıyla bir ölçüde giderilebileceğini belirtiyorlardı. Buna karşılık Marx'ın kapitalizmin kaçınılmaz olarak son bulacağı ve krizlerin de kaçınılmaz olduğu tezinin (katastrof olarak/ büyük çöküş olarak kriz ve dönemsel krizler olarak krizin) ispatı KODEY'in kabulü ile mümkündü.

Böylece KODEY ve onun etkin olduğu kriz teorisi etrafında sadece bu tez değil bütün bir marksizm ve marksist ideolojinin saflığı sorunu tartışıldı.

Bir tartışma sadece tartışıldığı düşünülen tezi değil de bir sorunlar yumağını içeriyorsa o tartışıldığı sanılan tez üzerinde -burada KODEY kriz teorisi- bir sonuca varmak mümkün olmaz. Nitekim olmadı da... Herkes yine inandığına inanmaya devam etti. Ancak tartışmanın kendisi en azından ortodoks marksist cephe açısından önemli gelişmelere neden oldu. Bu tartışma öncesi, marksistler genellikle analizlerinde ortalama düzeyde bile matematik kullanmaktan kaçınıyorlardı. Hatta çeşitli sebeplerden ötürü matematiğe karşı bir alerjinin olduğu bile söylenebilir.

İkinci bir sorun da marksist kategori ve önermelerin geçerliliğinin ampirik olarak test edilmesi sorunuydu. Pek çok marksistin örneğin artık değer oranı, kar oranı artıyor mu, düşüyor mu; veya organik bileşim gerçekten de artıyor mu gibi soruların cevabının bunların ölçülmesi ile, gerçekte ne olduğuna bakılması ile cevap bulunmasına karşı itirazları vardı.

Bu itirazlardan biri temele ilişkin, ikincisi ise yapılabilirliğe ilişkindi. Yapılabilirliğe ilişkin olanı resmi istatistiklerin içerdiği tanımların Marx'ın tanımlarına uymadığı gerçeğinden kaynaklanıyordu. Örneğin bu istatistiklerdeki emek istihdamı sayısı, Marx'ın kar oranları hesaplarında kullandığı artık değer yaratan üretken emek ve bu değeri üretmeyen, gelirlerini marksist teoriye göre üretilen artık değerden kazanan (örneğin evlerde hizmet işi verenler gibi) üretken olmayan emek arasında ayrım yapmıyordu. Milli gelir rakamları, rantlar; hatta bizzat karlar bile böyleydi. O zaman bu resmi rakamları kullanarak marksist tezler ispatlanamaz veya reddedilemezdi.

İkinci bir konu daha da temel bir itirazı içeriyordu. Buna göre Marx'ın kullandığı değişik kavramlar değişik soyutlama kategorilerine aitti. Bunlardan bazıları gerçekliğin görünen yüzeyine ait değildi veya orada gözlenemez türdendi. Sık sık atıf yapılan bir şey Marx'taki görünen yüzey ve asıl gerçek kavramı arasındaki ayrılıktı.

Tüm bu savunmalarda haklılık payı olmasına rağmen birarada ele alındıklarında ortaya tezleri kendi iç tutarlığı dışında hiç bir şeyle; en önemlisi maddi gerçeklikle sınamayan; kendi iç tutarlılığı da matematik kesinlikten uzak ve tam net olmayan; ne dediği konusunda matematik kesinliğin sağladığı açıklık ve sarahata muhtaç bir teori çıkıyordu. Böylece dünyada gerçekten maddi temellere dayanmayı en çok önemseyen ve metafiziğe karşı tavır almayı varlık sebebi sayan bir teori tuhaf biçimde metafizik, hatta skolastik bir görünüme bürünür hale gelmişti.

Halbuki Marx örneği, ilk bakışta görüldüğünden çok farklıdır. Marx, yayıma kendisinin hazırlamadığı bitmemiş eserlerinde yani *Kapital*'in II. ve III. ciltlerinde fikirlerini daha kesin anlatabilmek için matematik örnekler ve formüller kullanır. Bunların geliştirilmesi için son ana kadar uğraştığı da bilinmektedir. Dahası kendisinin matematik konusundaki yetersizliğinden rahatsızlık duyup yıllarca matematik çalıştığı ve matematik teorileri üzerinde ne yazık ki uzun süre gün ışığına çıkmamış elyazmaları bıraktığı malumdur. Ötesi o çok alerji duyulan diferansiyel matematik alanında Marx'ın bu elyazmalarında, kendi geliştirdiği özel bir türev alma yöntemi bile vardır. Dahası Marx kendi analizlerinde, mesela *Kapital*'de resmi istatistikleri o zamanki çok yetersiz ve ham halleriyle yoğun biçimde kullandığı gibi çok daha önemli bir başka çaba içine daha girmiştir.

Marx, sadece kendi tezlerini varolan istatistiklerle desteklemekle kalmamış;

gerçekliğin görünür yüzeyinde olduğu açık olan piyasa fiyatlarının gelişiminden matematiksel yöntemlerle krizlerin olası zamanlamasıyla ilişkili tahminler çıkarsamaya çalışmıştır. Böyle bir çabanın o günkü matematik ve ekonometrik aletlerin yetersizliği yüzünden yapılamaz oluşuna rağmen Marx'ın bunların yapılmasının marksizme aykırılığını hiç düşünmediği gibi, tersine elden gelirse bunların mutlaka yapılması gerektiği kanısında olduğunu gösteriyor.

Bütün bunlara rağmen sonuçta yeni marksistler ile ortodokslar ve bazen denildiği üzere fundementalist marksistler ile diğerleri arasındaki tartışma marksistleri de lineer cebir, diferansiyel hesap gibi araçları yoğun olarak kullanma ve tezlerini matematik kesinlikle ifade etme disiplinine büyük ölçüde kavuşturdu. Diğer yandan tezlerin ampirik olarak, istatistiklerle test edilmesi yolunda da sadece mevcut bu yöndeki çabaları eleştirmekten vazgeçerek kendileri de çaba gösterdiler. Tıpkı ekonometrik çalışmalar gibi, istatistiksel hiç bir tanım veya ölçüm tek başına bir teorik önermeyi, dahası paradigma niteliğindeki bir düşünce sistemini yanlışlayamayacağı bir kez daha görüldü ve herkes neye inandıysa büyük ölçüde , istatistiklerde de onu buldu. Ama hiç değilse bu nesnel gerçekliğe gözü kapalı, sorumsuz metafizik eğilim yok olmadıysa da zayıfladı.

Öte yandan bu tartışmalar diğer tarafı ikna etmese de onlar da kavramların ideolojik arka planlarından bağımsız lego blokları gibi o sistemden bu sisteme olduğu gibi taşınamayacağı konusunda eskisi kadar sorumsuz davranamayacağını gördüler.

Kar Oranının Düşme Eğilimi Yasası'nın bir kriz teorisinin temeli olarak sunulması ile ilgili tartışma kabaca iki yönteme ayrılır. Birincisi yasanın iç tutarlılığının ölçülmesi, ikincisi ise yasanın ana tezinin yani organik bileşimin artıyor ve kar oranının düşüyor oluşunun istatistiksel olarak test edilmesi... İlk yöntem de iki safhaya ayrılır. Öncelikle 1970'lere kadar süren geleneksel diyebileceğimiz tartışma; ikinci safha ise Okishio Teoremi çerçevesinde süren 'yeni' tartışma... Son olarak yasanın kullanılışı ile ilgili yöntemsel bir 'hegelcilik' tartışması da hep gündemde oldu. Şimdi bunların her birine bir göz atalım.

Kar Oranlarının Düşme Eğilimi Üzerine Geleneksel Tartışma

KODEY krizi tezini savunanların sürekli olarak 'hegelcilik' ile itham edildiğini söylemiştik. Bu kanaat, Cullenberg (1994)'ün ana çizgisini oluştururken Fine ve Harris (1976) gibi KODEY tezine yakın hatta bir dönem bunu oldukça net biçimde savunmuş kişilerde bile görülür. Böylesi eleştirilere kaynak teşkil eden unsurlardan biri KODEY tezine yakın olanların Marx'ı anlamak için Hegel'i anlamanın gerekliliği üzerine yaptıkları vurgudur. Örneğin Lebowitz,

> "*Grundrisse*, (ancak geçenlerde İngilizceye çevrildi) *Kapital*'i okumakta ve Marx'ın argümanının diyalektik doğasını anlamakta paha biçilmez

> bir rehber niteliği taşır. O argüman için ise Hegel'in Mantık'ı gerçekten büyük bir fayda sağlar. Düşen kar oranının Marx için anlamını kavrayabilmek için *Kapital*'in diyalektik doğasın göz önüne almak gereklidir (*Kapital* Cilt III' ün parçalı (fragmentary) yapısı göz önüne alındığında bu özellikle doğrudur)." (Lebowitz, 1976: 233)

Bu tutum sadece Hegel'e yapılan vurgu nedeniyle teşhis edilen bir şey değildir. İkinci olarak KODEY yanlısı fundementalistlerin, krizi tamamen sermayenin 'içsel çelişkisinin' kendisinden türetmeye ve analizlerini önemli ölçüde üretim alanı ile sınırlı tutmaya -ya da daha doğru bir ifade ile analizin özünün üretim alanındaki çözüme dayanmasına- özen göstermelerinden de kaynaklanır. Eleştirenler için bu durum Hegelci diyalektiğin bir kavramının, 'idea'nın kendi bütünlüğü içinde o 'bütün'ü oluşturan temel hareket yasası çerçevesinde kendini gerçekleştirmesi, kendini açımlamasıdır. Bu anlamda 'sermaye' hegelci bir 'idea' olarak kendi hareket yasasının zoruyla kendini tarih içinde açımlıyor ve 'genel olarak sermaye olarak' üretimden başka bir alana ihtiyaç duymadığı için kendi iç çelişkilerinin açımlanmasıyla krizlere yol açıyordu. (Cullenberg, 1994) Ben Fine ve Laurence Harris bunu şöyle açıklar:

> "Yaffe, fundementalistler adına, *Kapital*'in Hegel anlaşılmadan anlaşılamayacağını vurguladı. Aynı şekilde, diyalektik çelişkinin bir biçimi onun analizi için merkezidir. Kapitalizmin tarihsel olguları (kar oranlarının düşmesi, krizler, devlet müdahaleleri) tek bir temel çelişkinin basit ifadeleri olarak alınır. Bu temel çelişki, sermayenin sınırsızca genişleme eğilimi ile bu genişlemenin temelini teşkil eden canlı emeğin sınırlı doğası arasındaki çelişki, genel-olarak-sermayenin kendi doğasında baştan mevcuttur. Her şey bu tek çelişkiden düz bir gelişme çizgisini takip ederek ortaya çıkar. Fundementalistler için, krizler, devlet müdahaleleri gibi yüzeydeki olgular, bu tek ve öze ilişkin çelişkinin basit biçimleri ve görüntüleridir (appearances). Bu öz, izole biçimde düşünülen üretim alanında yer alır ve tek gerçek (reality) olarak düşünülür." (Fine ve Harris, 1976: 174)

Fine ve Harris, KODEY kriz teorisini Yaffe özelinde anlatırken vurguladıkları bir başka nokta da bu teorinin ampirik olarak test edilmesi konusundaki olumsuz tutumdur. Bu konuda kendileri de benzer bir görüşe kısmen katılır. Ampirik testler konusunda üç tane sorun vardır: Birincisi "(Bir örnek olarak) KODEY, kendini fiyat veya değer olarak gerçek kar oranlarının düşüşünde sergilemeyebilir." (Fine ve Harris, 1976: 175) Sonuçta, Hegelci gerçeklik ille görünür olmak zorunda değildir. Ancak görünür belirtileri olur. Burada da tek gözlemlenebilir olgu krizlerin kendisidir. İkinci sorun ise gözlemlenebilirliğin,

nicel verilere indirgenmesinin yanlışlığıdır. Fine ve Harris'e göre marksizm istatistiksel verilerin toplanması pratiği ile sınırlandırılamaz:

> "Tüm bir sınıf mücadelesi ve ondan çıkarılacak dersler pratiğin bir parçasıdır. Ötesi, marksist olmayan bir çerçevede oluşturulmuş istatistiklerin doğrudan kullanımı yanlış sonuçlar verecektir. (Fine ve Harris, 1976: 175)

İstatistiklerin ampirik olarak test edilmesinde yaratacağı sorun Olin Wright tarafından da vurgulanır:

> "Ulusal gelir hesapları cisimlenmiş emek-zamanlar cinsinden tutulmadığı, yatırılan sermayeye ilişkin veriler de marksistlerin sermaye olarak bile görmeyecekleri birçok kalemi kapsadığı için, organik bileşim üzerine güvenilir veriler toplanması oldukça kuşkuludur." (Wright, 1988(1977): 192)

KODEY'in İç Mantığının Sınanması

Bu durumda KODEY teorisinin test edilmesi ampirik olarak, istatistiklere başvurularak ölçülemeyeceğine göre; -çünkü istatistikler marksist kategorilere uygun değildir veya uygun olsa bile kar oranlarının düşüşü latent halde kalabilir ve kendini yüzeyde görünür kılmayabilir- nasıl mümkün olacaktır? Üstelik KODEY sadece üretim alanında, genel-olarak-sermaye alanında yer bulduğuna göre ve ayrı ayrı sermayelerin rekabeti, finans ve dağıtım alanlarının nispi özerkliği kaale alınmadığı ve analiz üretim alanına indirgendiği için (Fine ve Harris 1976: 169) geriye kalan tek test imkanı yasanın kendi içindeki tutarlılığının analiz edilmesidir. İkinci dünya savaşından sonraki dönemde ve özellikle 1970'lerde işte bu tarz, KODEY tartışmalarına damgasını vurdu.

Teorinin iç tutarlılığı tartışılırken Marx'ın kar oranı hakkındaki basit formülünü bir kez daha hatırlatalım.

$e=s/v$ (artık değer oranı veya sömürü oranı)
$k=c/v$ (değer olarak organik bileşim)
$\pi=e/(k+1)$; π=kar oranı.

Bu durumda Marx, paydaki sömürü oranı sabit kaldığı müddetçe paydadaki organik bileşim yükseldikçe kar oranının düştüğünü ifade eder. Ancak; aynı canlı emeğe daha fazla ölü emek (sermaye) bağlandığı için bizzat Marx'ın kendi teorisine göre (k) artışı, emeğin üretkenliğini artırır ve bu da nispi artık değer oranını yükseltir. Marx'ın, formülündeki artık değer oranını sabit varsayımı sadece k ile π arasındaki ilişkiyi rahat gösterebilmek için başvurduğu geçi-

ci bir soyutlamadır. Fakat artık değer oranı ve emek üretkenliği işin içine girince iki husus daha gündeme gelir. Eğer artık değer oranı örneğin organik bileşimden daha hızlı büyürse kar oranı hiç de düşmek zorunda değildir. İkincisi k'nın yani organik bileşimin düşüp düşmeyeceği de o kadar kesin belirlenemeyebilir. Çünkü emeğin farklı sektörel (üretim araçları departmanı ve tüketim malları departmanındaki) verimlilik artışlarına bağlı olarak fiziki anlamda sermaye emek oranı (Marx'ın deyişiyle sermayenin teknik bileşimi) yükselse bile sermayenin değer bileşimi, değer cinsinden "organik bileşimi"nin artıp artmayacağı girdilerin nispi değerlerine bağlıdır. Kısaca sonucu söyleyelim. Eğer üretim araçları sektöründeki üretkenlik artışı sonucu üretim araçlarının değeri düşerse, c/v oranı fiziksel olarak artmış bile olsa değer olarak aynı kalabilir, hatta azalabilir.

Sweezy buradan kalkarak şu yorumu yapar.

> "Fiziksel terimlerle, en azından son bir buçuk yüzyıldır işçi başına makine ve üretimde kullanılan maddelerin son derece hızlı bir oranda arttığı elbette doğrudur. Fakat sermayenin organik bileşimi bir değer ifadesidir; ve sürekli artan emek verimliliği nedeniyle makine ve malzemelerin hacmindeki büyüme sermayenin organik bileşimindeki değişikliğin bir endeksi olarak addedilmemelidir." (Sweezy, 1970, Akt, Cullenberg, 1994: 41)

Joan Robinson da *Essay on Marxian Economics* adlı eserinde benzer bir noktaya parmak basar fakat tıpkı yukarıdaki yorumundan sonra Sweezy'nin yaptığı gibi o da her şeye rağmen değer olarak da organik bileşimin yükselmesini varsaymayı yanlış bulmaz.

> "Yine de, Marx, zaman geçtikçe işçi başına sermayenin yükselmesi yönünde kuvvetli bir eğilim olduğu görüşündedir. Ve bu varsayım, doğal bir varsayımdır." (Robinson, 1963, Akt., Cullenberg, 1994: 41)

Sonuçta Mandel (1970a) ve Rosdolsky (1977), hatta KODEY kriz teorisine eleştirel bakan Sweezy ve Robinson bile değişmeyen sermayenin ucuzlaması faktörünü göz önüne almalarına rağmen yine de organik bileşimin değer olarak da yükselmesini bir varsayım olarak kabul etme eğilimindedirler.

Ancak bu durum varsayım olarak geçiştirilecek kadar basit bir mesele değildir. Değer olarak organik bileşimin artması ancak çok belirli bazı şartlara ve sektörel teknolojik gelişmelerin cinsi ve birbirine oranı ve örneğin iki mallı bir sistemde bu malların nispi değerlerine bağlıdır. Özetle teknik bileşim artsa bile değer bileşimi artmayabilir. Ya da nispeten daha düşük bir oranda artabilir. Bu durum yasaya karşı ikinci bir eleştirinin, yani artık değer oranının artışının

organik bileşimin etkisini nötrleyebileceği iddiasının etkisini daha güçlü bir hale getirir. Örneğin emek üretkenliği ücret mallarının değerini de düşürebilir bu tıpkı yukarıda (c) nin değerinin düşmesi gibi (v)nin yani değişen sermayenin de değerinin düşmesi anlamını taşır. Eğer durum buysa çalışma saatleri aynı kalsa bile, s/v oranının paydası değer olarak azalacağından artık değer oranı artar. Yani üretilen, aynı artık değer miktarı (s) olsa bile işçinin kendini yeniden üretmek için harcadığı emek zamanın değeri düşmüş olacağından artık değer oranı artar. Ayrıca emeğin üretkenliğinin artması emekçinin aynı sürede daha yüksek artık değer yaratmasını sağlayarak s'nin miktarını da artırır. Böylece s/v oranı, organik bileşim, k'dan -en azından bir teorik imkan olarak- daha hızlı artabilir ve bu durumda kar oranı düşmek zorunda değildir.

Bir önceki eleştiride yani değişmeyen sermayenin (c) değerinin düşmesi faktörünü incelerken 'hoşgörülü' davranan Sweezy ve Robinson artık değer oranının artışının etkisi konusunda çok serttir. Sweezy, bu etkiyi inceledikten sonra "Marx'ın 'kar oranlarının düşme eğilimi yasası' formülasyonu çok ikna edici değildir" der.[60] (Cullenberg, 1994: 44) Joan Robinson da sömürü oranının sabit kalması ancak reel ücretlerin artmasıyla mümkün olabilir uyarısı yaptıktan sonra, "Marx'ın yanlış bir iz peşinde koştuğunu" iddia eder. (Cullenberg, 1994: 42)

Mandel ve Rosdolsky gibi Ronald Meek de bu eleştiriyi dikkate almış ancak bu sorunu tıpkı diğer ikisi gibi 'azami sömürü oranı' kavramıyla çözmeye çalışmıştır. Buna göre organik bileşimin artışının bir sınırı yoktur; buna karşılık emek gücünün değeri düşse bile sıfıra inemez; işgününün miktarı da 24 saati aşamaz. Sömürü oranının artışı bu iki hudut ile sınırlandırılmıştır. (Cullenberg, 1994: 45)

Ancak bu iddia da önemli bir konuya işaret etmekle beraber tümüyle ikna edici değildir. Sweezy'nin buna cevap olarak gösterdiği gibi v'nin sıfıra doğru gitmesi sürecinde, (k) ve (e) pekala sonsuza doğru gidebilir. Japon iktisatçısı Okishio ise v'nin sıfıra doğru gidebileceğini ama hiç bir zaman sıfır olmayacağını vurgulayarak azami sömürü oranının ve buna bağlı olarak azami kar oranının belli bir uzak tarihte düşmek zorunda kalacağını göstermiştir. Ama kuşkusuz bu KODEY'in güncel krizlere teorik bir temel olması için çok yetersizdir.

---

60) "Bu nedenle, Marx'ın, değişmeyen bir artı değer oranının yanı sıra artan bir sermayenin organik bileşiminin eşanlı olarak gelişme gösterdiğini varsaymasının kendi teorik sistemi çerçevesinde bile, savunulacak bir yanı yoktur." (Sweezy, 2009: 107) ve "Bu nedenle, Marx'ın azalan kar oranları eğilimi yasası pek inandırıcı değildir." (Sweezy, 2009: 109) Ancak Sweezy kar oranlarının düşme eğiliminin ampirik doğruluğuna itiraz etmez: "Bütün bu söylediklerimizden azalan kar oranları eğilimi gibi bir eğilimin olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. (...) Burada göstermeye çalıştığım şey, sermayenin organik bileşiminin yükselişini analiz ederek azalan kar oranları eğilimini gösterebilme imkanının olmayışıdır." (Sweezy, 2009: 109)

KODEY'in Ampirik Sınanması

KODEY'e bağlı kriz teorisinin yukarıda tartışılan yönü aslında KODEY'in eğilimsel de olsa bir yasa olarak ifade edilip edilemeyeceği yani kar oranının gerçekten düşüp düşmediği üzerine tezin kendi iç mantığının tartışılmasıydı. Her ne kadar yasanın, gerçek hayatta kar oranlarının nasıl seyrettiği gibi önemli bir teste tabi tutulması önünde yukarıda ampirik test ve istatistiklerle ilgili eleştiriler söz konusu olsa da kaçınılmaz şekilde bu yönde de ispatlama veya çürütme çabaları yürütüldü.

Organik bileşim ve kar oranları ile ilgili marksist çerçevede ilk ölçüm çalışmaları Joseph Gilman tarafından 1958 yılında yapıldı.[61] *Düşen Kar Oranı* adlı kitabında ABD'nin verilerini kullanan Gilman kendisinin ağırlıklı olarak rekabetçi kapitalizm dediği 1917'ye kadar olan dönemde tıpkı Marx'ın dediği gibi organik bileşim yükselirken, kar oranının düştüğünü gözlemledi. Fakat 1917'den kendi dönemine kadar tam tersi bir seyir söz konusuydu. Organik bileşim nispeten sabit kalırken artık değer oranı yükselmekte ve dolayısıyla kar oranı da düşmeyip tersine yükselmekteydi. Fakat Gilman bu sonucu KODEY'e karşı bir kanıt olarak algılamadı. Tersine sorunu yeni tekelci kapitalizm döneminde artık değerin realizasyonu yönünde ciddi bir pazar sorununun olduğu teziyle açıkladı. Bu pazar sorunu nedeniyle firmalar ve devlet reklam ve başka türden harcamalar yapmak durumunda kalıyordu. Bu verimsiz, üretici olmayan harcamalar, artık değer miktarından çıkarılmalıydı. Böylece daha az bir kar miktarına ulaşan Gilman yasanın bu yeni tanımıyla tekelci dönemde de geçerli olduğunu iddia etti.

Monthy Review çevresinden olmasına rağmen Gilman'ın bu sonucu Paul Baran tarafından eleştirildi. (Baran, 1959)

Buna rağmen çok çeşitli ampirik ölçme deneyleri yapıldı. Bu deneylerden bazıları resmi istatistikleri ya aynen ya da pek az değiştirildikten sonra kullanarak yapılırken bir kısmı belli başlı kategorileri yeniden formüle edip, hesapladıktan sonra kullandı. Gilman'dan sonra benzer çalışmalar Mage (1963), Chung (1981), E. Wolff (1979, 1986), Mohun (2004, 2009), Dumenil ve Levy (1993) ile Shaikh ve Tonak (1994)'dır.[62]

Kar oranlarının ölçümünde en düzenli serilerden biri olduğu için ve dünya üretiminin önemli bir bölümünü oluşturan ülke olduğu için genellikle veri olarak ABD istatistikleri alınır. Yine de küresel bir ölçütün yokluğunda bu rakamların anlamı da ister istemez belirsiz kalabilir. Örneğin 1964-82 arası kar

61) Bu kadar önemle tartışılan bir konuda kar oranları ve milli gelir içindeki karların payı gibi ölçümlerin marksistlerden çok daha önce geleneksel akademik iktisatçılar tarafından yapıldığına dikkat çekmek gerekir. Bunların bir listesi için bkz. (Dumenil, 1987)

62) Bu çabaların derli toplu bir değerlendirmesi için (Shaikh ve Tonak ,1996:153-209)

oranlarının düştüğü ABD istatistiklerinden görülüyor. Ancak bunun anlamı ne? Marx'ın öngördüğü gibi organik bileşimin artması sonucu kar oranının düşmesi mi yoksa örneğin Brenner (1998) de iddia edildiği gibi o yıllardan sonra Avrupa ve Japonya'nın artan rekabeti sonucu ABD mallarının eskisi gibi yüksek kar oranlarıyla uluslararası pazarlarda eski ölçüsünde yer bulamayışı mı? Bu yaklaşıma yönelik kimi eleştirilere rağmen (Zacharias 2002) rekabet etkeninin hiç bir öneminin olmadığını düşünmek imkansızdır. Çünkü o dönem gerçekten de Avrupa sanayinin savaş yaralarını sardığı ve Japon mallarının da yakın geçmişin ucuz ama kalitesiz Çin mallarının bir benzeri olan imajlarından kurtulduğu bir döneme tekabül eder. Yani bu iki merkez, ABD mallarının bazı pazarlarını ele geçirdiği gibi, kalite artışıyla karlılıklarını da artırdı. Ayrıca bunlar fiilen ABD pazarını büyük ölçüde ele geçiremeseler bile -ki bu pazarın bir kısmına da girdiler- onların rekabetinden yerli piyasalarda da korkan ABD firmalarının kar oranlarında eskisi kadar serbest olamadıkları da bilinen bir diğer gerçek.

Bütün bu sakıncalara rağmen ABD, KODEY teorisinin testi için verilerine en sık başvurulan ülke. Bu konudaki çalışmaların belli başlılarına kısaca göz atmakta fayda var.

Dumenil ve Levy (1993), 120 yıllık kar oranlarından oluşan zaman serileri oluştururlar. Aynı zamanda bunların belirleyici ögesi olarak emek ve sermaye verimlilikleri ile (ücret ve kar payları arasındaki) gelir bölüşümünü de hesaba katar. Çünkü kar oranı yükselip alçalmaları değişen verimliliklerden kaynaklanabileceği gibi ücretler ve karların üründen ne kadar pay aldığıyla da ilgili olabilir. Daha doğrusu bu iki etkinin toplamından oluşur.

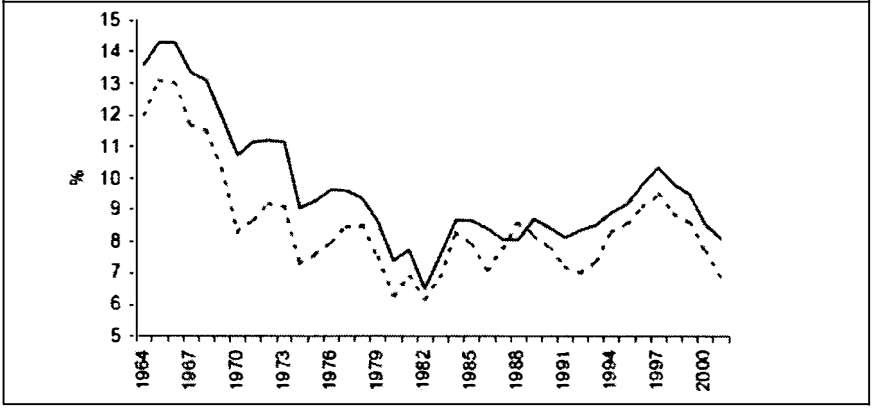
Yazarlar 1869'dan 1914'e kadar Marx'ın tasvir ettiği türden 'a la Marx', sermaye verimliliğinde[63], kar oranını düşürmeye yetecek ölçüde bir düşüş pahasına oluşan ücret artışları nedeniyle yükselen emek verimliliğinden doğan klasik bir kar oranının düşmesini teşhis ederler. Ancak 1914'ten 1950'ye kadar farklı bir trend görülür. Bu kez sermaye verimliliği karlılığı yeniden onaracak kadar hızlı bir yükseliş içine girer. 1950'den sonra bu kez yeniden eski trende

63) Yazarlar kullanmamasına rağmen terimin yanlışlığına dikkat çeker: "Daha baştan belirtmeliyiz ki, anlam bakımından, 'sermaye verimliliği' terimi yanıltıcıdır. Emek verimliliği, meta ürünlerini emek ürettiği için önemli bir kavramdır. Fakat, emek değer teorisi bağlamında sabit (ve dolaşan) sermaye olarak üretim araçları bunları üretmez; onlar sadece ürünlerin emek tarafından üretilmesini kolaylaştırır. üretkenlik, birim zaman başına artan hacimde kullanım değeri üretimi, ve bu vasıtayla ürünün her bir biriminin ucuzlatılması, üretim araçlarının değil emeğin bir vasfıdır. Fakat 'verimliliğe yardımcı olan üretim araçları' ifadesi hemen hiç kulağa hoş gelmediğinden burada 'sermaye verimliiği' olarak kısaltılmıştır. O yüzden bu ifade üretim araçlarının her hangi bir şey üretmiş olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır."

geri dönülür: Emeğin verimliliğinin ancak sermaye verimliliğinde yüksek maliyetlerle olabildiği düşen kar oranları görülür. Yazarlar, 1920 ile 1950 arasındaki bu artan kar oranlarını şirketlerdeki yönetim tekniklerinin gelişmesine bağlarlar. Dolayısıyla özel olarak sermaye yoğunlaşmasına (birim işçi başına sermaye malı artışına) gerek kalmadan mevcut sermayenin daha 'verimli' kullanılması sözkonusudur. Yazarlara göre bu teknikler 1920'lerde çok düşük kar oranları ile birlikte ileride 1929 krizine yol açacak kimi istikrasızlık unsurlarını harekete geçirmeye de yol açmıştır. Böylece 1950'lerde devletin makroekonomik istikrarı sağlamak için devrede kalması zorunlu olurken yükselen kitle üretim teknikleri Marx'ın tasvir ettiği türden bir kar oranı düşüş eğilimini de yeniden başlatmıştır. Yazarlar 1990'lardan sonra 1920-50 arasındaki gibi yeni tekniklerle bir arada oluşacak yeni bir sermaye verimliliği artışını ihtimal dahilinde görmektedir.

Benzer bir tarzdaki çalışmalar ise Simon Mohun'un yazılarında görülür. Mohun'un -en son olarak Mohun (2006) ve Mohun (2009)'daki- çalışmaları 1964-2001 arasında ABD'deki kar oranlarını ölçer. Mohun'un kendi hesaplaması ve ABD resmi istatistik kuruluşu BEA'nın mali sektör dışı kuruluşların kar oranlarını beraberce verdiği grafik aşağıdadır.

1964-2001 arası mali sektör dışı kuruluşların vergi öncesi kar oranı

Mohun'un çalışmaları da Dumenil ve Levy'nin 1950 sonrası trendindeki kar oranı düşüşünü teyid ediyor. Ancak 1980'lerden itibaren 1997'ye kadar bir çıkışı da gösteriyor. 1997'den sonra 2001 yılına kadar görülen ani düşüş resmi istatistiklerde 2000'li yıllarda yerini tekrar bir yükselmeye bırakacaktır. Ancak Mohun 2001'de kestiği çalışmalarında, yönünü bu kar oranlarındaki değişimlerin olası nedenlerine çevirir. Tıpkı Dumenil ve Levi gibi o da kar oranını bileşenlerine ayırmaktan bahseder. Bu bileşenler Toplam Karlar/Parasal

katma Değer ile Parasal Katma Değer /Sabit Sermaye Stoku'dur.

Yani kar oranı, $\pi = (\Psi/Y)(Y/K)$; yani kar oranı karın milli gelirdeki payı ile sermaye verimliliğinden oluşmaktadır. Yalnız Mohun, bu yaklaşımın doğrudan istatistiklere uygulanmasına karşı çıkar ve önce üretken emek ile üretken olmayan emek ve bunların uygulandığı sabit sermayeleri ayırır. Mohun, 1982'ye kadarki düşüşün % 52,5'unun karın payının azalmasından, % 47,5'unun sermaye verimliliğindeki değişimden kaynaklanmış göründüğünü belirtir. 1997'ye kadarki kar oranı yükselişinde ise tersine % 43 oranında karın milli gelirdeki payının artmasından, % 57 sinin ise sermaye verimliliği artışından kaynaklandığını belirtir. Hem çıkış hem de düşüş dönemlerinde sermaye verimliliğinin karın payındaki değişimlere göre daha istikrarlı olduğunu söyler. 1997 sonraki hızlı düşüşü ise 1982'den beri ilk kez sermaye verimliliğinin düşmüş olmasına karşın % 89,7 oranında karın payındaki azalmaya bağlar.

Bu tartışmanın anlamı açıktır. Karın payındaki artış veya azalışın -en azından ilk bakışta- sermayenin organik bileşiminin artışının bir sonucu değil kara göre ücretlerin payının milli gelir içinde artmış olmasından, yani bir bölüşüm meselesinden kaynaklandığını gösterir. Yani bu durum daha önce Dobb'un ve daha sonra yenirikardocuların iddia ettiği gibi kar oranındaki düşüşün sebebinin artan reel ücretler ve bu reel ücret oranının artışının kar oranındaki artıştan fazla olması tezine haklılık getirir. Halbuki organik bileşimin artışının kar oranlarında düşüşe neden olduğunu söyleyenler, örneğin Shaikh, reel ücretlerin sabitken de bu düşüşün gerçekleşeceğini ispatlamaya eğilimlidir.

Böylece 1964-82 arası *a la Marx* türü bir azalan kar oranı görülür. Çünkü yükselen teknik bileşim emek verimliliğini, ancak düşük bir oranda artırabilmiştir. Ve böylece bu dönemde düşen sermaye verimliliği ve verimli olmayan emeğin artan ücret payının itişiyle kar oranı neredeyse yarıya inmiştir. İkinci dönemde ise Cumhuriyetçi iktidarlar döneminde sınıf mücadelesi sonucu emeğin gücünün geriletilmesi ve Fed vasıtasıyla yürütülen faiz politikaları sonucu durum tersine dönmüştür. Sermayenin teknik bileşimi nispeten sabit kalırken emek verimliliği -biraz da zor yoluyla- yükseltilmiş; denetim işinde çalışan üretken olmayan emeğin ücretlerindeki anormal yükselişlere rağmen sermaye verimliliği hızla yükselmiş ve dolayısıyla kar oranı artmıştır. (Mohun 2009)

Fred Moseley de yine Mohun gibi üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı yapar ve ilginç bir yoruma ulaşır. Moseley'e göre II. Dünya Savaşı ertesi karın payındaki düşüşün de sebebi yıllar itibarı ile üretken emeğin üretken olmayan emeğe oranının ve dolayısıyla üretken olmayan alanlardaki sermayenin 'üretken' sermayeye oranla giderek azalmasıdır.[64] (Moseley, 2009: 68)

Son olarak bu alanda ortodoks marksizmin etkili çalışmalarından birini, Shaikh ve Tonak (1996)'ı incelemek gerekir. Bu çalışma öncelikle Anwar Shaikh'in

1987'deki "*Uzun Dalgaların Nedeni Olarak Düşen Kar Oranı: Teori ve Ampirik Kanıt*" adlı çalışmasına dayanır. Burada 1899'dan 1984'e kadar 95 yıllık bir dönem ele alınır. Ancak Shaikh, kapasite kullanım oranlarıyla 'düzeltilmiş' bir normal kar oranı tanımı yapar ve bunu kullanır. Aradaki fark çarpıcıdır.

> "Benzer şekilde, savaş sonrası dönemde normal kar oranı açık bir düşme eğilimi sergiler. Fakat bu durum, 1958-66 arası keskin şekilde yükselen kapasite kullanım oranlarındaki 17 yıllık dalga tarafından maskelenir. Gerçek kar oranı böylece savaş sonrası uzun dalganın çıkış döneminde yükselir; daha sonraki iniş döneminde ise düşer." (Shaikh, 1987: 185)

Shaikh'in bu yeni kar oranı tanımı aynı kitabın içinde bu makaleye yorum yazan Boe Thio, tarafından eleştirel tarzda yorumlanır.

> "Shaikh'in makalesindeki teorik duruş, bir düşen 'temel' kar oranı hipotezi kurmayı arzular. Gerçek kar oranı rakamları böyle bir eğilim göstermediği için (bkz, Shaikh'in s.185'teki Graf. 7.6), kar oranında bir trend oluşturmakta gerçek kar oranı ile temel oran arasındaki farklılıkları açıklayan faktörler önemlidir." (Thio, 1987: 1)

Shaikh ve Tonak'ın ilk kez 1994'te yayımladıkları *Ulusların Zenginliğini Ölçmek* adlı eserde benzer şekilde kar oranı ve organik bileşim kapasite kullanım oranları yoluyla 'normalleştirilir'. Shaikh ve Tonak'ın çalışması yöntem olarak Thio'nunkilere benzer eleştirilere açıksa da titiz bir çalışmadır. 1948-1989 arası ABD verilerinin incelendiği çalışmanın sonucunu kendi ifadeleriyle şöyle özetlemek mümkün.

---

64) "Marksgil teoriye göre eğer üretken olmayan emek, ki bu kar üretmez, üretken emekten, ki bu kar üretir, daha hızlı artarsa bu durum kar oranlarının düşmesine neden olur. Çünkü ekonominin bütünü açısından maliyetler artmakta fakat karlar artmamamktadır. Savaş sonrası dönemde Amerikan ekonomisine olan budur." '*Marxian Crisis Theory and the Postwar U.S Economy*' Fred Moseley. Marksist iktisatçılar tarafından sık sık yapılan bir yanlış değerlendirme örneği ile karşı karşıyayız. 2008 krizi sözkonusu olduğunda bu yanlış çok daha stratejik olmakta. Evet üretken emek ile üretken olmayan emek oranı çok şiddetle bozulduğunda böyle bir kar düşüşü ihtimali vardır. Ama üretken olmayan emeğin kendisi kar üretemese bile verdiği destek hizmetlerle eğer üretkenemeğin birim verimliliğini artırıyorsa o zaman toplam kar oranı azalmaz tersine artabilir. Yoksa bu üretken olmayan emeğin kar maksimizasyonu peşindeki kapitalistler tarafından niçin istihdam edildiğini açıklayamaz ve kimi radikal iktisatçılar gibi kapitalizmin yarattığı artığı tüketebilmek için bu kesimleri istihdam etmek zorunda kaldığı önermesine baş vurmak zorunda kalırız ki bunun da Marx'ın kapitalist firma anlayışı ile ilgisi yoktur.

> "1948'den 1989'a kadar, artık değer oranı ılımlı biçimde % 22 civarında yükselir. Buna karşılık sermayenin (kapasite kullanımları ile- CA) ayarlanmış değer bileşimi % 77 artar. (Ve ayarlanmış maddi bileşim Cf*/(V*+S*) % 56 yükselir.) Değer bileşiminin yükselmesi, artık değer oranının yükselmesini çok aşarak marksist kar oranının bu dönemde 1/3 oranında düşmesine neden olur. Bu, Marx'ın düşen kar oranı teorisi için çarpıcı bir ampirik destektir. (...) İkinci dönem, 1980-89 arasındaki Reagan-Bush dönemini kaplar; bu dönemde kapitalist sınıf ve devlet işbirliği içinde, işçilerin yaşam standartları ve emek koşullarına saldırdı. Artık değer oranı bu dönemde trend oranını ikiye katlayarak hızla artar. Ayrıca, (sermayenin -C.A) değer ve maddi bileşimleri bu dönemde hız keser. Çünkü düşük kar oranı ve yavaş birikim yeni ve daha sermaye yoğun tekniklerin kullanımına ket vurur. Nihai etki, genel kar oranındaki düşüşün tersine çevrilmesi ve başlangıç değer değerinin % 8'inin geri kazanılmasıdır." (Shaikh ve Tonak, 1996: 215)

Bütün bu ampirik çalışmalar görüldüğü gibi biraz herkesin ne aradığına da bağlı. Sonunda herkes ama öyle ama böyle bir tanımlama ile aradığını buluyor. Kar oranının düşme eğilimi olmadığına inananlar onu; kar oranlarının şu veya bu sebepten düştüğüne inananlar da onu buluyor. Aslında resmi istatistiklere getirilen birçok eleştiriye rağmen, özel olarak teorik nedenlerle (örneğin kapasite kullanım ile normalleştirme vb türünden) tanım önemli ölçüde değiştirilmediği müddetçe kar oranlarının marksist üretken emek üzerinden ölçülmesi ve kimi rant ve benzeri gelirlerin karlardan düşülmesi vb türünden zorunlu ayarlamalar marksist kar oranı hesaplamalarını resmi istatistiklerden genel trend olarak çok da farklı hale getirmiyor. Bu da normal, çünkü kar oranları istatistikleri kapitalist ekonomi yönetimlerinin en önce ve ideolojik önyargılardan nispeten daha az etkilenerek yapmaya giriştikleri bir ölçümdür. Kar oranları kapitalist ekonominin gelişmesinde temel değişken olduğundan kapitalistlerin bu bilgiye mümkün olduğunca doğru erişmeleri gerekir. Bu bakımdan kanımca çoğu durumda ABD resmi kar oranı istatistikleri, özellikle sektörel olanları marksist araştırmaların yeni giriştikleri ve çoğunlukla birbiriyle anlaşamadıkları tanımlardan pratik kullanıma daha elverişlidir. Üstelik Marx'ın teorisinde kar oranları doğrudan kapitalistlerin kullanımı açısından önemlidir. Kapitalist bu kar oranına bakarak yatırım yapar veya yapmaz. Özellikle bu husus *Kapital*'de çok nettir. Öyleyse önemli olan herhangi bir daha ortodoks teoriye uygun olan, daha marksist bir organik bileşim veya bir kar oranı değil kapitalistlerin bizzat kullandıkları kar oranıdır. Bu anlamda birçok durumda 'resmi' istatistikler çoğu marksist kar oranı tanımından daha 'marksisttir'.

Sonuçta ister öyle ister böyle bakalım genel trend açıktır. Kar oranları 1945'ten sonra ABD'de genel olarak düşerken (kar miktarı ise çok büyük çap-

ta artıyordu) 1980-2008 arası genel olarak artmıştır. Kar oranının düştüğü dönemde de bunun sebebi kısmen (yukarıda kar oranının düşme teorisini destekleyenler tarafından bile kabul edildiği üzere neredeyse yarı yarıya oranda) ücretlerin hızlı artışı sonucunda ekonomide karın milli gelir içindeki payının görece azalmasıdır. Kar oranının düşüşü üzerinde rakip kapitalist ülkelerin rekabeti ve 1970'lerdeki hammadde (özellikle petrol) fiyatının getirdiği sıkıştırmanın etkisini de hesaba katmak gerekir.

Öte yandan eğer sermaye birikiminin (ve dolayısıyla organik bileşimin) etkisini statik biçimde, soyut formüllerle ele almazsak; bunun hem hammadde fiyatlarını hem de işçi ücretlerini artıracağı açıktır. Nitekim Marx, *Kapital* III' de sınai çevrimin ileriki aşamalarında krizlere yol açan böylesi pek çok örnek vermiştir.

Organik bileşimin artışında da farklı eğilimlerin göründüğü ampirik çalışmalarda gözüküyor. Shaikh ve Tonak'ın çalışmasında uyarlanmış tanımıyla bile 1980'lerden sonraki dönemde ciddi bir organik bileşim artışı gözlemlenmiyor. Daha önceki dönemlerde de yeknesak bir eğilime rastlanmadığını belirtmek gerekir. Örneğin Mandel, *Geç Kapitalizm* kitabında II. Dünya Savaşı sonrasında hızlı bir sermaye birikimi olmasına karşın organik bileşimin beklendiği gibi hızlı bir artış içinde olmayışına ilginç bir açıklama getirir. Mandel'e göre özellikle savaş sonrasındaki büyümenin önemli ayaklarını temsil eden elektronik sanayi gibi yeni teknolojik sektörler geleneksel sektörlere göre daha sermaye yoğun değil, daha emek yoğun sektörlerdi. Gerçekten de transistörler devre plakaları üzerine tek tek elle montaj yapılıyordu. Teknoloji ileri ama aynı zamanda emek yoğundu; yani organik bileşimleri bu sektörlerin sanayi ortalamasından bile düşük olabiliyordu. (Mandel, 2008) Benzer bir etki hizmet sektörleri için geçerlidir. Kapitalizmin son dönem gelişmesindeki en önemli değişimlerden biri de hizmet sektörünün ağırlığının artışıdır. Bu kesimin üretken olmayan emeği temsil ettiği, bu nedenle KODEY tezinin onlara uygulanamayacağı daha doğrusu bunların hariç tutularak hesaplanması gerektiği söylenebilirse de bu tam olarak doğru değildir. Üretken olmayan emek ve sektörler hakkında marksist literatürde önemli fikir ayrılıkları olsa da örneğin nakliyat, kimi tamirat ve eğitim hizmetleri vb gibi çok sayıda hizmet dalının Marx tarafından üretken emek sayıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla emek yoğun alanlardan oluşan hizmet sektörünün bu dallarının hızlı gelişimi ve ekonomide ciddi yer kaplaması ortalama organik bileşimin tersine azalmasına bile sebep olmaktadır. Ancak burada bir tartışma da 'ortalama' organik bileşimin veya 'ortalama' kar oranının ne anlama geldiği, ne kadar önemli olduğudur. Marx'ın bir soyutlama olarak getirdiği bu ortalama kar oranı tezi, neoklasik teorideki tam rekabette, etkin piyasaların zorunlu olarak oluşturduğu ortalama ve tek kar oranı kavramı gibi ele alınabilir mi?

KODEY tezinin kendi iç mantığı ve ampirik yönden iki ayrı şekilde tartışıl-

ması her ne kadar tarafların tezlerinden vazgeçmelerine neden olmasa da her iki tarafa da katkı sağladı. Marksist ortodoksi tarafından bakacak olursak, iç tutarlılık tartışmasının marksist cenahta matematik düzeyini ve kavramsal netliği artırmasına benzer biçimde ampirik çalışmaların artışı; yanlış yorumlanmış tuhaf bir 'hegelcilik'in, teorinin gerçeklikle yüzleşmesini ampirizm diye küçümsemesiyle tezahür eden bir cins metafizik yaklaşımdan büyük ölçüde sıyrılmasına neden olmuştur.

Yine de KODEY kriz teorisinin her iki tür eleştirisi de geleneksel marksist teoride bazı değişiklikler yapılmasına neden oldu.

İlki, problemli bir seyir gösteren organik bileşim kavramı üzerinde gerçekleşti. Organik bileşimin bir değer terimi olması gösterdiğimiz gibi fiziksel olarak sermayenin emeğe göre daha yoğun kullanıldığı kimi hallerde bile organik bileşimin değer olarak artmayıp, tersine azalmasını engellemiyordu. Bunun üzerine 'sermayenin organik bileşimi nedir' tartışması ortaya çıktı. Fine ve Harris Marx'tan verdikleri bir alıntıya binaen[65] değer olarak sermaye bileşiminin teknik bileşimi yansıttığı takdirde organik bileşim sayılabileceğini öne sürdüler. (Fine ve Harris,1976) Cogoy (1987), daha da ileri giderek organik bileşimin anlamının değer bileşimi ve teknik bileşimden farklı olduğunu söyledi. Organik bileşimin ölü emeğin/değişmeyen sermayenin (c), değişen sermayeye (v) oranı olarak alışıldık biçimde c/v olarak değil ölü emeğin, canlı emeğe oranı olarak c/(v+s) olarak tanımlanması gerektiğini öne sürdü. Böylece Grossman ve Mattick gibi ilk KODEY kriz teorisyenlerinin tersine organik bileşimin formülü değişmiş oldu. Eric Olin Wright ve Anwar Shaikh gibi marksist teorisyenler de değer değişimlerinden bu kadar yıkıcı etkilenmeyen bu formülü uygulamaya başladılar. Kar oranı konusunda Shaikh'in getirdiği 'gerçek' kar oranı ve 'temel' veya 'normal' kar oranı kavram farklılaşmasını ve bütün bu hesaplamaların yapı-

65) Marx, sermayenin bileşimlerini değer bileşimi, teknik bileşim ve organik bileşim olarak üç şekilde inceler. Fine ve Harris'in ve KODEY yanlısı marksist iktisatçıların dikkati çektiği gibi o organik bileşimin teknik bileşimi yansıtmasını tanım icabı kabul eder; daha doğrusu organik bileşimi böyle tanımlar: "Bu oran sermayenin teknik bileşimini oluşturur ve onun organik bileşiminin gerçek temelidir. (...) Sermayenin değer bileşimi, teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve onu yansıttığı ölçüde, sermayenin *organik* bileşimi adını alır." (Marx, K.III:132) Ancak Marx'ın kendi de azalan kar oranını göstermek için kendi sayısal örneklerinde organik bileşimi verirken değer rakamlarını kullanmış, böyle bir ayrıma gitmemiştir. Ötesi Marx teknik bileşimi nispeten sabit kabul eder. "Birinci oran teknik bir temele dayanır ve üretici güçlerin belli bir gelişme aşamasında buna veri olarak bakılması gerekir." (Marx, K.III: 132) Herhalde olan şey değer değişmelerinin organik bileşimde daha önce gösterdiğimiz beklenmedik sonuçlara yol açtığı matematik olarak konmadığı için bu ayrım hem Marx, hem de sonraki KODEY teorisyenleri tarafından atlanmıştır. Daha sonra gelen eleştiriler karşısında bu ayrım hatırlandı ve organik bileşim formülü yeniden tanımlandı.

lırken üretken olmayan emeğin, hesaplamalardan düşülmesini veya kimi denetimden sorumlu, işçi veya yöneticilerin ücretlerinin kar hanesine yazılarak, 'geniş kar tanımı' gibi kavramlara ulaşılmasını da belirtmeliyiz.

Bütün bu düzenlemeler bir bakıma Marx'ın teorisini veya bizzat gerçekliği yazarların kendi teorik yaklaşımlarına uydurma çabası olarak görülebilirse de diğer yandan KODEY kriz teorisinin iç ve dış tutarlılığının yükseltilmesi bakımından önemli ve faydalı revizyonlar olmuştur.

Okishio Teoremi ve KODEY

KODEY kriz teorisi üzerinde II. Dünya Savaşı sonrasından günümüze kadar süren bu özetlediğimiz tartışmalar KODEY'in geleneksel tartışması olarak sınıflandırılabilir. Ancak 1970'lerden itibaren günümüze kadar bir başka tür tartışma daha ortaya çıkmıştır. Geleneksel tartışmadan farklı olan bu teorik analizler Japon marksist iktisatçısı Nobuo Okishio'nun 1961 yılında Kobe Üniversitesi dergisinde sessiz sedasız yayımladığı bir makaleye dayanır. (Okishio, 1961)

Bu teorem 1961 yılında yayımlanmasına rağmen 1970'lere kadar önemli bir tartışmaya neden olmadı. Özellikle 1970'lerin sonunda ve 1980'lerden itibaren ise KODEY tartışmasının tam merkezine oturdu. Evvelki tartışmalar 'geleneksel' sıfatıyla kibarca ifade edilmiş olsa da bir anlamda modası geçmiş addedildi.

Okishio Teoremi'nin Marx'ın ya da Marx'a atfedilen KODEY tezinin tamamen mantıksal temellerde tümüyle reddedilmesi anlamını taşıdığı ister bu teoremi kabul edenler, isterse eleştirenler açısından genel kabul gördü. Kimilerine göre Okishio teoremi KODEY tezi açısından "öylesine mahvediciydi ki, o zamana kadar bu tezin lehinde ya da aleyhinde öne sürülmüş tüm argümanların geçerliğini yitirmesine neden oldu" (Parijs, 1980: 9) Böylece KODEY tezinin 'cenaze namazı'nın kılınması iddiaları neredeyse sıradan hale geldi. Ve KODEY tümüyle red etme çabalarının en büyük dayanağı Okishio Teoremi oldu.

Peki Okishio Teoremi neydi ve nasıl bu kadar etkili oldu?

Sorunun ilk kısmına geçmeden önce ikinci kısmına kısaca değinelim. Biraz sonra göstereceğimiz gibi Okishio Teoremi aslında Sraffa'nın yenirikardocu tezleriyle en azından bunları ifade ederken kullandığı teknikler ve yöntem bakımından büyük bir benzerlik taşıyordu. Bu anlamıyla Okishio teoremi aynı zamanda geleneksel marksizm ile yenirikardocu tezlerden etkilenmiş çeşitli marksist ekoller ile bunların en yeni nesli sayılabilecek analitik marksistler arasındaki bir tartışmaya tekabül eder. Meselenin bilimsel yanı ötesinde bir de politik yanı vardır. Bu politik özelliği iki bakımdan ele alabiliriz. Birincisi KODEY tezinin politik önemi ve bu tezin reddedilmesinin marksizme vuracağı düşünülen darbe konusunda KODEY savunucularının ve eleştirmenlerinin bir kısmının aynı kanıda olmaları.[66] Politik özelliğin ikinci anlamı ise 1980'lerin

başından itibaren marksizmin neoliberalizme karşı dünya çapında politik arenada gerilemesiydi; ki bu teorik bir gerilemeden çok dünya çapındaki güçler dengesinin değişmesi nedeniyle idi. Tartışmanın politik özelliğinin bu yanı 1961'de ortaya konan bir teoremin niçin ancak 1980'lerde böylesine tartışılır ve dahası -en azından belli bir tür- marksizm için böylesine yıkıcı olduğunun düşünülebildiğine ışık tutar.

Okishio Teoremi aynı zamanda felsefi, daha doğrusu epistemoloji açısından da bir önemli farklılığa tekabül ediyordu. Geleneksel tartışmayı hegelcilikle niteleyenler bu yeni tartışmayı da kartezyen bütünlüğe ait olmakla niteler. Hegelci diyalektikte, bütün parçalarını önceler; parçalar bütünden bağımsız var olamaz. Bütün çelişkilidir (karşıtların birliği); ve hareket bu karşıtlıklardan dolayı bütünün kendi içinden doğar. Decartes'ın adından gelen kartezyen dünya görüşünde ise tıpkı bir makinenin parçaları ile makine ilişkisindeki gibi parçalar, bütünden önce vardır; bütünden bağımsızdırlar. Ve fakat bir doğa yasası veya kural ile biraraya gelirler. Değişim dışsal bir değişkenin devreye girmesiyle mümkündür. Sebep ile sonuç arasında daima mekanik ve doğrusal bir nedensellik vardır. Sonuç daima nedeni takip eder. Bütün kendisini oluşturan atomistik parçaların birbirinden bağımsız etkileşiminin bir sonucundan başka bir şey olmadığından, analizin amacı da onlardan bütünün çıkarsanacağı işte bu parçaları veya nedenleri keşfetmektir.

Sosyal bilimlerde kartezyen yaklaşım genellikle yöntemsel bireycilik (methodological individualism) denen bir tarz ile ilişkilidir; bu tarz bütünsel sosyal davranışın mikro temellerine yapılan vurgu ile karakterize edilebilir. Bu yöntem, tüm toplumsal olguların açıklanmasının birbirinden bağımsız bireylerin davranışlarınca açıklanması gerektiğini ileri sürer. Böylece bireyler toplumsal atomlardır. (Cullenberg, 1994: 52) Öyle ki bütün toplumun açıklaması tıpkı kimyadaki atomların birleşimi gibi bireyler açısından, onların özellikleri, amaçları ve eylemleri açısından ele alınabilir. Bu yaklaşımın marksizmin içindeki temsilcisi marksist filozof Jon Elster'dir. Onun da vurguladığı gibi, yöntemsel bireycilikte toplum tıpkı moleküllerin atomlara indirgenebileceği gibi bireylere indirgenebilir. (Elster, 1985: 5) Bu yaklaşımın iktisat açısından ele alındığında neoklasik iktisadın mikroekonomik yaklaşımı ile olan akrabalığını gözden kaçırmak zordur. Jon Elster'in G.A. Cohen ve John Roemer ile birlikte analitik marksizmin üç önemli isminden birini oluşturduğunu, Roemer'in ise Okishio teoreminin geliştirilmesine en büyük katkıyı yapan marksist iktisatçı olduğuna da dikkat çekmek gerekiyor.

Gelelim Okishio Teoreminin ne olduğuna...

---

66) KODEY tezinin anlam ve öneminin nasıl algılandığı bakımından bkz. (Weeks, 1982)

Onu tartışmadan önce bu teoremin dayandığı ekonominin doğrusal 'üretim fiyatları modeli'ne kısaca göz atmalıyız. Cullenberg, bu modeli kartezyen bakış açısının ekonomideki en iyi örneklerinden biri olarak görür.

> "Ekonominin bu modeli metaforik olarak bir makine olarak tasavvur edilebilir. Bu makinenin çıktısı (genel denge) onun önceden ve bağımsız olarak oluşmuş parçalarının doğrudan sonucudur. Makinenin (ekonomi) işleyişini anlamak için, demek ki, bu parçaların ne olduğu anlaşılmalı ve bunlar bütünden (yine, ekonomi), ayırılıp incelenmelidir." (Cullenberg, 1994: 54)

Doğrusal üretim fiyatları modelini doğrudan Sraffa'nın 1960'da yayımladığı ve üzerine bütün bir neorikardocu ekolün kurulduğu ünlü kitabına (Sraffa, 1960) bağlamak mümkündür. Buradan gelişen, sraffacı, yenirikardocu veya 'artık ürün' ekolleri ve bunların çeşitli varyasyonları hem neoklasik, hem de marksist ekolden farklı bir değer teorisine sahiptir.[67] Sraffa'nın etkisi neoklasik ekole karşı ünlü Cambridge sermaye tartışmalarında ortaya çıktı ve Joan Robinson dahil pek çok keynesciyi de etkisi altına alarak bu tartışmalarda neoklasik değer teorisine büyük bir darbe vurdu. Aynı ekolün geleneksel marksist değer teorisine karşı eleştirisi ise daha önce anlattığımız üzere emek değerlere başvurmadan sömürüyü açıklamakta doğrudan üretim fiyatlarını kullanarak bir anlamda emek değer teorisinden vazgeçmelerine -ama iddiaya göre bu teorinin sonuçlarını yine de muhafaza etmeye- girişmelerinde gözlemlenebilir. Okishio sanılanın aksine emek değer teorisinin sonuna kadar bir savunucusu olmakla birlikte onun düşen kar oranları tezine karşı geliştirdiği teorem yine de Sraffa'nın modeline çok yakındır.

Sraffa'nın geliştirdiği üretim fiyatları modeli ise aslında kapitalist ülkelerdeki 1950'li yılların planlama çalışmalarına damgasını vurmuş Wassily Leontief'in ünlü girdi-çıktı modellerinden esinlenmişti. Leontief modelinin gerisine gittiğimizde ise özellikle Sovyet planlama modellerinin bir uyarlanmasını görürüz.[68]

Böylece tıpkı marksizme alternatif önemli tezleri bulunan postkeynescilerin pek çok teorisinin kaynağını Keynes'ten çok Marx'tan alması gibi Marx'a karşı Ricardo'yu ön plana çıkaran Sraffa'nın modelinde Ricardo'dan çok dolaylı da olsa Marx'ın etkisinin gözükmesi tuhaftır.

---

67) Aslında bu ifade biraz kuşkulu sayılmalı; daha çok bu iki akımın değer teorilerine de katılmıyorlar demek daha doğru; kendilerinin tutarlı bir değer teorisi olup olmadığı ise zaten süregiden ayrı bir tartışma.

68) Wassily Leontief 15 yaşında Liningrad Üniversite'sine girmeyi ve 19'unda master derecesine yakın bir ünvanla ekonomi dalından mezun olmayı başaran zeki biriydi. Rejimle başı derde girmiş, bir şekilde Batı'ya geçmek için izin almayı başarmıştı. Kurduğu girdi-çıktı sistemi bir doğrusal ge-

Doğrusal üretim fiyatları modeli adından da anlaşılacağı gibi doğrusal hesap tekniklerine büyük ölçüde de matriks cebirine dayanır.

Aşağıda 'n' adet fiyattan oluşan bir fiyat vektörü tanımlanır. Bu fiyat vektörünü bir genel kar oranı ile girdiler yoluyla elde ederiz. Yani girdiler maliyeti oluşturur ve bu maliyeti belli bir kar oranı ile çarparsak her bir mal için bir fiyat buluruz. Girdiler ise yine mallardan oluşur. Yani her malı üretmek için Leontief girdi çıktı modellerindeki gibi başka mallar kullanılır. Yani her mal bir diğerinin üretiminde kullanılır.

Böylece aşağıdaki değişkenlerle modelin fiyat denklemini kuralım.

A= bir birim çıktı için fiziksel mal girdisi miktarını gösteren matrikstir. Bu matriksin terimleri aij olarak gösterilir. aij, bir birim j malını üretmek için girdi olarak kullanılması gereken i malının fiziksel miktarını gösterir.

L=birim çıktı başına emek girdilerinin satır vektörü.

b=bir birim emek için ödenen malların sütun vektörü. Bu bir saatlik emek karşılığı bir işçi tarafından tüketilen mal miktarını gösterir. Yani mal cinsinden ücret anlamını taşır.

p= çıktı başına üretim fiyatlarının satır vektörü.

r= genel kar oranı.

Bu değişkenlerle üretim fiyatları vektörü;

$$p= (1+r)(pA+pbL)$$

A matriksi ve b ve L vektörlerindeki veriler dışsal (egzojen) olarak modelin dışında saptanır. Her bir mal için tek bir fiyat olduğu varsayılır. Aynı şekilde bütün ekonomide tek bir kar oranı mevcuttur. 'n' adet sektör veya sanayi mevcuttur. Zımnen ifade edilen neoklasik tam rekabet varsayımı tek kar oranı gibi ücretlerin de, saatlik ücret=pb olarak sektörler arasında eşit olmasını garantiler.

Bu modelde 'n' tane üretim fiyatı; 'n' tane de denklem vardır. 'r', genel kar oranı da bilinmeyen olduğuna göre 'n' adet denkleme karşın 'n+1' adet bilinmeyen olduğundan sistem çözümsüzdür. Fiyatlardan birini nümeraire olarak 1'e eşit varsayarsak o takdirde diğer fiyatları bu fiyat cinsinden nispi fiyat olarak ifade etmek pahasına sistem 'n' bilinmeyen ve 'n' denklem sayısına iner ve çözümlü hale gelir.

Hammadde ve emek girdilerini tek bir M matriksinde toplarsak; M=A+bL tanımıyla denklemlerimiz;

---

nel denge modelidir. Bu model sektörlerin birbirinden aldıkları ve birbirine verdikleri malları katsayılarla gösterir. Sovyet planlama tekniklerine belli bir yakınlığı dikkat çekicidir.

p=(1+r)(pM) halini alır.

Bu durumda girdiler, kar oranı şeklinde gösterilen bir 'artık' ve genel denge fiyatları sistem içinde belirlenebilir. Bunun için A ile gösterilen teknik katsayılar, ve yine aslında bir cins teknik katsayı olan emeğin tükettiği geçimlik mal biçiminde girdiler ve saat olarak emek girdileri dışsal olarak belirlenmiş olmalıdır. Teknik olarak ille de gerekli olmasa bile, sistemin ekonomik olarak anlamlı olması için burada karar verici olan kapitalistlerin belli bir davranış modeli varsayılmalıdır. Bu model zımni olarak tam rekabetçi piyasada kar oranını maksimize etmeye çalışan kapitalist modelini varsayar.

Doğrusal üretim fiyatları modelinde baştan teknik katsayılar verildiğinde bir denge fiyatları seti oluşur. Katsayılar değiştiğinde ise yeni bir denge fiyatı seti oluşur. Dolayısıyla model neoklasik ekolün sık kullandığı mukayeseli statik yönteme dayanır. Yani ekonomi her ikisi de denge durumunda çekilmiş iki ayrı fotoğraf enstantanesinin birbiriyle kıyaslanması gibi incelenir. İncelemenin amacı bir kez dengeden sapıldığında yeni şartlarda nasıl bir yeni dengeye gelindiğini bulmaktır.

Böyle bir incelemenin Marx'ın yöntemiyle ne kadar ilgisi olabileceği haklı olarak sorulabilir. Ancak bu yöntem belli bir durumun analizi için tümüyle yararlan yoksun değildir ve KODEY tezinin bu anlamda bir analizi için yararlı da olmuştur.[69]

Şimdi bu çok tartışılan Okishio Teoremi'ni bizzat yaratıcısı Nobuo Okishio'nun kaleminden tanımlayalım.

> "Eğer tüketim malları cinsinden ifade edilmiş reel ücret oranı sabit ise, ve mevcut fiyat ve ücret konfigürasyonu (üretim fiyatları) bakımından birim maliyetleri düşüren yeni bir (üretim C.A) tekniği, temel bir sektöre uygulanırsa, yeni oluşacak dengede eşit kar oranı daha yüksek olacaktır." (Okishio, 2000:1)

Bunun anlamı açıktır. Marx'ın iddia ettiği gibi kapitalistler maliyet düşürücü ve emek tasarruf edici yeni bir teknolojiyi uygulamaya başladığında bunun sonucu oluşan yeni dengede kar oranı azalmaz, tersine yükselir. Bu teoremin çok etkili olması, matematik kesinliğindeydi. Belli varsayımlar altında matematiksel olarak kar oranlarının düşmeyeceğini kesin olarak kanıtlamış görü-

69) Özellikle 1980'lerde geliştirilmesine rağmen son yıllarda geniş ilgi toplayan Temporal Tekli Sistem Yorumu denen okul eleştirisini bu konu üzerine yoğunlaştırmakla kalmayıp kendisi alternatif dinamik bir sistem kurmayı denemektedir.

nüyordu.

Şimdi bir kapitalistin birim maliyetleri düşüren teknik bir yeniliğe ulaştığını ve uygulamaya koyduğunu düşünelim. Bu durumda mevcut fiyat kümesinin içinde bu kapitalist ekstra bir kar elde edecektir. Aynı fiyattan satacak ancak maliyeti daha düşük olacaktır. Daha sonra piyasadan daha büyük bir pay kapabilmek için bu kapitalist fiyatlarını indirecektir. Bu durum yenilikçi kapitalistin ürettiği mallar diğer sektörlerin girdisini teşkil edeceğinden -Okishio'nun yukarıdaki alıntıda ifade ettiği gibi, çıktısı diğer tüm sektörlere girdi olan 'temel' bir sanayiden bahsediyoruz- onların girdi maliyetleri de düşecektir. Bu nedenle onlar da çıktı fiyatlarını yeniden ayarlayacaklar böylece yenilikçi kapitalist dahil olmak üzere diğer tüm kapitalistlerin girdi maliyetleri etkilenecektir.

Okishio Teoremi kendi varsayımları altında, bütün bu girdi ve çıktı fiyatları ile ilgili karmaşık adaptasyon süreci tamamlanıp yeni denge fiyatları oluştuğunda ortaya çıkan kar oranının eski kar oranından daha yüksek olacağını kanıtlar. Eğer teknik yenilik temel olmayan bir üretim dalında gerçekleşmişse kar oranı etkilenmeyebilir ancak hiç bir biçimde düşemez.

Okishio Teoremi'nin mantığı kısaca tekrar edecek olursak şöyledir: eğer tam rekabet piyasasında karlar sermaye akımları sonucu eşitlenir ve tek bir kar oranı oluşursa ve ücretler de sabit varsayılırsa bir temel endüstrideki maliyet düşürücü yeni teknoloji (ki yine kar maksimizasyonu peşindeki rekabetçi kapitalist varsayımına göre ancak maliyet düşürücü teknikler uygulamaya konabilir) uygulandığında önce bu firmanın kar oranı artacaktır. Daha sonra ise birim maliyetlerin düşüşü onun fiyatı geriye çekmesine neden olacak ama bu durumda onun mallarını girdi olarak kullanan diğer kapitalistlerin de maliyeti düşecek dolayısıyla karları artacaktır.

Okishio Teoremi'nin Eleştirileri

1970'lerden bugüne kadar Okishio Teoremi yoğun şekilde tartışıldı. Genel olarak matematiksel ispatta kusur bulan pek çıkmadı. Daha çok varsayımları eleştirildi. Buna karşılık sonuçları itibarıyla KODEY tezini tümüyle geçersiz kılma iddiasında olduğundan eleştiriler de çok sert oldu. Çünkü fundementalist tutuma göre KODEY'in reddi marksizmin en temel yasalarından birinin reddi anlamına geliyordu. Bu yüzden örneğin Okishio Teoremi doğruysa, kapitalizmden sosyalizme geçişte hiç bir nesnel zorunluluk olmayacaktı. (Yaffe, 1973, Akt, Cullenberg, 1994: 59) John Weeks'e göre ise KODEY'in reddi, doğrudan reformist bir mücadele anlayışına götürürdü.

Tartışmanın böylesi bir politik öneme sahip görünmesi nedeniyle Okishio Teoremi'ne karşı çok sayıda eleştiri yayımlandı. Bunun yanı sıra giderek artan sayıda marksist de Okishio Teoremi'ni şu veya bu ölçüde eleştirel bir yaklaşım-

la da olsa kabule doğru yol aldı. Okishio Teoremi'ni diğer KODEY eleştirileriyle birleştirerek ve KODEY'in bir kriz teorisi olarak kullanılmasını da ayrıca ele alarak eleştiren en sert tavır. Philippe Van Parijs'den geldi. O, bu vesileyle KODEY tezine 'ölüm ilanı' (obituary) başlığı koyan bir yazı yazdı. Buna göre KODEY tezi ve KODEY kriz teorisi tümüyle yanlıştı ve hala kısmen kabul görmesi bilimötesi (extrascientific) nedenlerden ötürüydü.

> "Bu yüzden, teorinin sağlamlığı hakkında 'kötü haberler' birikmeye başladıkça, bilimsel ve bilimötesi tutumlar arasında, neye inanılması gerektiği ile neye inanmak istendiği arasındaki çelişki giderek akut hale gelir. Camia kendini daha güvensiz hissettikçe bilimötesi tutumlar varlığını sürdürecektir. Kendini daha güvenli hissettiğinde ise bilimsel doğruyu kabul etmesi ve gerçeği hazmetmesi mümkün olacaktır. Günümüz marksist iktisadın ilk durumdan çok ikinci durumda olduğuna inandığımdan bu rasyonel yeniden yapılandırmayı bir ölüm ilanı olarak nitelemenin bir 'wishful thinking' den daha fazla bir anlamı olduğunun ortaya çıkacağını düşünüyorum" (Parijs, 1980:12-13)

Görüldüğü gibi bir grup marksist açısından Okishio Teoremi, KODEY kriz tezinin kesin olarak bittiği yerdi. Parijs'in, Roemer ve Elster ile birlikte 'analitik marksizm'in bir üyesi olduğunu düşünürsek bu tutum çok da şaşırtıcı değildi. Fakat herkes onunla aynı fikirde değildi. Cullenberg iki ayrı paradigmanın birinin kendi içinde yapılan bir kanıtlamanın diğer paradigmayı yanlışlayamayacağı fikrindedir. Bir başka eleştiri, daha doğrusu sonradan gelecek eleştirilerin adeta bir önsözü Weeks'ten gelir. John Weeks'in cevabında daha sonra görülecek iki eleştiri yöntemi de mevcuttur. Biri, Marx'ın KODEY analizini farklı bir biçimde yorumlayarak, Okishio Teoremi'nin bu tarz bir 'doğru' yoruma dokunamadığını iddia etmek...

> "Kar oranının düşme eğilimi yasasının Okishio Teoremi'nce reddedilmediğini iddia edeceğim. Gerçekten de eğer, yasa ancak belirli bir tarzda yorumlanmadıkça, teorem, kar oranının düşme eğilimi konusuyla ilgili kullanılacak durumda değildir." (Weeks, 1982: 65)

Weeks'te ayrıca Okishio Teoreminin varsayımlarının yanlışlığı veya konu açısından uygunsuzluğu vurgulanır. Varsayımların marksist iktisada değil de neoklasik iktisadın kabullerine uygun olduğunun altı çizilir. Örneğin Okishio'da açıkça ifade edilmese de "zımnen o bildik 'temsili firma' varsayımı mevcuttur." (Weeks, 1982: 65) Ayrıca analiz, mukayeseli statik bir analizdir; yani sadece iki denge durumunu kıyaslar; denge dışı durumları da hesaba katan bir dinamik analiz değildir. (Weeks, 1982) Üçüncü olarak bu modelde ne değişim

ilişkisi ne de para yer almaktadır. Weeks, bunların mukayeseli statik bir denge modeli için normal olduğunu ama Marx'ın kar oranının düşme yasasını incelemek için gerekli olan dinamik bir analiz bakımından eksiklik anlamına geldiğini vurgular. (Weeks, 1982: 66) Dördüncü olarak mukayeseli statik denge modellerinin bir özelliği olarak değişkenlerle, parametreler arasında kesin bir ayrılık vardır. Örneğin teknoloji ve işçi sınıfının yaşam standartları ve zımnen paranın değeri modelde dışsal olarak (egzojen) belirlenir. Bunun iki sonucu vardır. Değişkenler kendileri açıklanmaya muhtaç parametrelerce açıklanır. İkinci olarak ise değişkenlerin parametreleri de etkileyebileceği bir mekanizma yoktur; örneğin dengeden sapan bir durumun teknolojiyi nasıl etkileyeceği belli değildir. (Weeks, 1982) Weeks, teknolojinin vb endojen hale getirildiği veya dinamik Okishio modellerinin geliştirilebileceğini kabul eder. Ancak bunlar henüz yapılmamıştır ve aynı sonuçları vereceği belli değildir der.

Weeks'e göre Marx'ın KODEY tezi, eşitsiz gelişimi öngören kapitalizmin birikim yasasına ilişkindir. Okishio Teoremi mevcut haliyle bu tür bir yaklaşımı reddetmez; sadece onu varsayımları ile hariç tutar. Weeks'in bir başka eleştirisi ise Okishio'da varsayılan rekabet mekanizmasının (ki bunun model açısından önemi, kapitalistin davranış modeli bazında Roemer tarafından yukarıda belirtilmişti) neoklasik tam rekabet anlayışı olduğudur. Bu rekabet anlayışı dengeyi ve uyumu içerir. Weeks'in örneğiyle söyleyecek olursak, bu tür bir rekabet anlayışı, tıpkı ard arda yapılan tenis maçlarında zayıf oyuncuların bir süre sonra kuvvetleneceğini ve turnuvanın bir denge içinde, bütün maçlarının berabere biteceği bir sonuca götüreceğinin varsayıldığı türden bir yarışmadır. Weeks'e göre bu rekabet anlayışı her ne kadar tarihdışı ise de neoklasik teorinin kapitalizmin manüfaktür dönemine ait ilk zamanlarının bir idealizasyonunu temsil etmesi bakımından aynı zamanda geçmiş bir tarihe de aittir. Burada teknoloji değişimi de yavaş bir tempoyla olmakta, böylece birbirinin aynısı olan homojen sermayeler rekabet nedeniyle girdikleri yeni sektöre hep en yeni teknikle girmektedirler; çünkü bu etkin kapitalistler ancak en rasyonel tekniği uygulamakla mükelleftir. Buna karşılık Marx'ın rekabet kuramı, teknolojide de büyük değişikliklere neden olan, kitle üretimi ve kredi sistemlerinin gelişmiş olduğu kapitalist döneme ait özellikleri vurgular ve rekabet uyumlu bir maçtan çok daha sert cereyan eder. Rekabet nedeniyle sektörler arası kar oranı eşitlenme eğilimi taşırken aynı rekabet sektör içinde eşitsiz gelişime ve farklı verimlilikteki firmalara yol açar.

Weeks, daha sonra modelde paranın ve sabit sermayenin yokluğuna dikkat çeker. Bunların kriz yaratan önemli özellikler olduğunu vurgular. Aynı şekilde sabit sermayenin yeni teknoloji sonucu değer yitimine uğramasına (Marx'ın manevi (moral) değer kaybı dediği şey) dikkat çeker. Ardından yeniden dinamik bir analizin önemini vurgular. (Weeks, 1982: 75-76)

Weeks'in hemen hemen bir bütün olarak topladığı bu eleştirilerden en belli başlı ikisi yani zımni neoklasik tam rekabet varsayımı ve sabit sermayenin modelden dışlanmasının sonuçları daha önce Shaikh tarafından incelenmişti. Shaikh (1978b)'de kar oranı ile kar marjı ayrımı yapar. Kar marjı o dönem dolaşan sermayeye o dönemki kar miktarının yani iki akımın birbirine bölünmesiyle bulunurken, kar oranı o dönemki kar miktarının toplam yatırılmış (dolaşan ve sabit toplam) sermayeye yani bir akımın bir stok değere bölünmesiyle bulunur. Fabrika sisteminden önce sabit sermayenin yokluğu döneminde bu iki oran aynı olacaktır. Ancak gelişmiş kapitalizmdeki yüksek sabit sermaye oranında bu aradaki fark önemli olmaktadır. Shaikh, buradan kalkarak sayısal örneklerin de yardımıyla kar marjının yükseldiği ama kar oranının düştüğü teknik gelişmeler olabileceğini vurgular. O takdirde 'rasyonel' kapitalist hangisini seçecektir? Shaikh, hangi teknik gelişmenin seçileceğine dair iki kriter koyar; birincisi *optimalite kriteri*; diğeri ise *rekabet kriteri*dir. Neoklasiklerin ve analitik marksistlerin ve Shaikh'e göre Okishio'nun kullandığı kriter optimalite kriteridir. Buna göre kapitalistler bir teknolojik yeniliği ancak kar oranlarını artırırsa uygulamaya koyacaktır. Diğer yandan rekabet kriterinde kapitalist sadece birim maliyetini düşüren ve böylece kar marjını artıran tekniği uygulamaya koymak zorundadır. Shaikh'e göre tekniklerle ilgili gerçek bir seçim alternatifi yoktur; rekabet hangi tekniğin kullanılacağını kapitaliste dayatır. Yani teknikler arası seçim (choice of techniques) ekolü yanılmaktadır. Böylece Shaikh, ilginç bir sonuca gelir. Okishio'nun matematiksel ispatı doğrudur; Okishio haklıdır ama aynı anda Marx da haklıdır!

> "Gördük ki, Marx'a göre, 'rekabet savaşı metaları ucuzlatmak yoluyla verilir'. Fakat, Okishio, metaların ucuzlatılmasının (birim maliyetlerin düşmesinin) ortalama kar oranında bir azalmaya değil genel bir yükselmeye neden olacağını buldu. İlk süreç rekabetin gerekli bir niteliği olmasından dolayı, Okishio ikincisini reddetmek zorunda kaldı. (Okishio, 1961: s.95) öyle görünüyor ki cebirin yasaları 'modern ekonomi politiğin en önemli yasası'na üstün gelmişti.
>
> Fakat cebir, tıpkı ekonomi politik gibi daima göründüğü gibi değildir. Okishio haklıydı; fakat Marx da öyle..." (Shaikh, 1978b: 242)[70]

Shaikh'in makalesindeki bu fikirler önemli eleştiriler aldı.[71] Okishio Teoremi'ni savunanlar sabit sermayeyi de modelin içine katarak aynı sonucu elde etmek için çalıştılar. Böylece Okishio Teoremi'nin daha genelleştirilmiş ilk ör-

---

70) Aynı makalede konunun bütününle çok da ilgisi kurulmadan Shaikh, emek tasarruf eden mekanizasyon ve otomasyon tekniklerinin yaygınlaşmasının bir başka sebebi olarak sermayenin, üretim sürecinde işçilere karşı denetimini artırmak için başvurduğuna da değinir. Bu, Braverman'ın emek süreci ile ilgili önemli tartışmaları başlatan ünlü kitabı *Emek ve Tekelci Sermaye*'deki (Bra-

nekleri ortaya çıktı. Bunlardan (Roemer, 1978) ve (Roemer 1980), iki ayrı model kullanarak sabit sermayeyi de dahil ederek kar oranının yine de düşmeyeceğini gösterdi. Takeshi Nakatani (1980), esasen Okishio'nun bizzat kendisinin 1963'teki Japonca bir makalesinde böyle bir çalışmayı gerçekleştirdiğini belirtti. Bill Gibson ve Hadi Esfahani (1983) ise eğer üretilemeyen bir üretim faktörü, örneğin toprak söz konusu olursa Okishio modelinde bile, ücretler sabitken kar oranının düşebileceğini gösterdi. Ama bunun sebebi tıpkı Ricardo'nun orijinal modelindeki gibi rantların artışıydı. Laibman (1982) reel ücretleri sabit tutmak yerine teknik gelişmenin kar oranları üzerindeki etkisini incelerken sınıf mücadelesinin etkisini soyutlamak için daha uygun bir kavram olduğuna inandığı sömürü oranının (artık değer oranı) sabitliğini veri aldı ve bu koşullarda teknolojik gelişmenin kar oranlarında düşmeye neden olabileceğini gösterdi. Ian Steedman (1980) teknoloji seçimi yaklaşımının esasen Shaikh'in rekabet kriterini içerdiğini ifade ederken, Philip Armstrong ve Andrew Glyn (1980) tekelci bir sanayide en düşük birim maliyet kriterinin kullanılamayacağını iddia etti.

Shaikh kendisine yönelen eleştirilere cevap verdiği makalesinde (Shaikh, 1982: 75-83) matematiksel araçların bu tartışma dolayısıyla marksist iktisadı zenginleştirdiğini ancak bunların genellikle kimi ideolojik kavramlarla yüklü olduğunu, örneğin bunlarla beraber marksist rekabet kavramı yerine neoklasik tam rekabet kavramının analizlere sızdığını belirtir. (Shaikh, 1982: 76)

> "Benim makalemdeki temel konu, ki eleştirenlerce doğrudan yüzleşilmiş değildir, kapitalist rekabetin kavramlaştırılmasıdır. Onların yorumlarının odağı ise (neoklasik iktisattaki -C.A) teknik seçimi kriteri olmuştur. Fakat bu tartışmanın gerçekte altında yatan şey Marx'ın rekabet kavramı ile geleneksel olarak kabul edilmiş tam rekabet fikri arasındaki farktır. İronik olan, anti-marksist ideolojik kökleri iyi bilinen bu geleneksel yapının savunmasına koşacak bu kadar çok marksistin bulunmasıdır." (Shaikh, 1982:)

Sonuçta vardığı nokta iki ayrı ideolojik sistemin benzer kavramlarının aslında hiç de benzemediği üzerine yapılan vurgudur. Fark matematik sonuçlarda değil bunlarla beraber gelen ve başta denge ve rekabet gibi kavramların farklılığındadır.

1980'ler ve 90'larda kavramsal eleştirilerle karşı konsa bile Okishio Teoremi düşen kar oranları tezi üzerinde önemli bir teorik kuşku yarattı. Bunun üzerine yine aynı dönemde KODEY tezi teorik zemin kadar ampirik zeminde tartı-

---

verman, 2008 (1974)) fikirlerin etkisini yansıtır. Ancak ana tartışma çizgisi ile ilgisi en azından mevcut tartışma zemininde zayıftır.

71) Bkz. (Roemer, 1979); (Bleaney, 1980)

şılmaya başlandı. KODEY'in ampirik ölçümlerde çeşitli tanım farklılıklarıyla da olsa geçerliliğinin saptanmaya çalışıldığı örnekleri yukarıda vermiştik. Tartışmanın bu noktasında Parijs'in şu saptamasında gerçek payı var gibidir:

> "Tartışmanın Grossmann'ın dönemindeki aşamasında kar oranları ve sermaye katsayıları ile ilgili ampirik datayı öne sürenler (KODEY -C.A) teorisini eleştirenlerdi. Teoriyi savunanlar ise bu verilerin yanıltıcı görünümler olduğunu savunur; bunlar yüzünden teorik olarak sağlam bir gerekliliğe olan güvenleri sarsılmazdı. Tartışmanın Shaikh döneminin aşamasında ise işler tersine döndü, artık savunanlar (onlardan ne kadar kaldıysa) ampirik datanın geçerli olduğunu savunurken eleştirenler onları sadece görünümler olarak reddediyor ve teorik olarak sağlam bir imkansızlığa dayanan güvenlerini etkilemiyor." (Parijs, 1980: 12)

Gerçekten de Okishio Teoremi'ni savunan Roemer'in şu yorumu tam da Parijs'i haklı çıkarmaktadır.

> "İkinci olarak, sermayenin organik bileşiminin gerçekten yükselip yükselmediği üzerine ampirik tartışmalar vardır. Bu türden tartışmalar faydalı olmakla birlikte, kar oranının teknik değişme nedeniyle düşüp düşmeyeceği gibi *teorik* bir mevzu üzerinde bir değer taşımaz. (...) Ampirik araştırmalar, kesinlikle gereklidir, fakat onlar bir teorinin reddini sağlayamaz!" (Roemer, 1979: 380)

Ampirik ölçümlerle bir teorik bütünün kolayca reddedilemeyeceğinde haklılık payı varsa da bu noktanın önce fundementalist marksistlerce daha sonra da teorik zeminde daha kuvvetli olduklarını düşünen analitik marksistlerce vurgulanması doğrusu teorinin gerçeklikle ilgisi gibi olmazsa olmaz bir unsurun selameti açısından hiç de hayırlı bir bir nokta değildi.

'Temporal Tekli Sistem Yorumu' Tartışması

KODEY ile ilgili tartışmanın geleneksel safhası ve Okishio Teoremi safhasından sonra bir üçüncü tartışma aşaması da 1980'lerde ilk örneği görülen ancak 1990'ların sonu ve 2000'lerde popülerlik kazanan Temporal Tekli Sistem Yorumu[72] tartışmalarıdır.

KODEY ile ilgili yukarıda özetlediğimiz tartışmalar KODEY tezini her şeye rağmen terk etmeyen marksistleri, araştırmalarını sabit sermaye ve onun değer kaybetmesi, teknolojik gelişmenin içsel (endojen) olduğu modeller ile dina-

72) Türkçe literatürde 'Temporal Single System'in daha farklı bir çevirisi Ardışık Tekil Sistem olarak yapılmakta ve kullanılmaktadır.

mik ve intertemporal (zamanlar arası) sistemler üzerinde çalışmaya sevk etti. Bu tür çabalardan iki marksistin, ve ayrıca yeni bir marksist okulun çalışmaları dikkat çekicidir. Bunlar David Laibman, Duncan Foley ve Temporal Tekli Sistem Yorumu denen bir iktisat ekolüdür. 1990'larda birbirine yakın bir tavır alan bu iki marksist ile TTSY ekolünü savunanlar arasında tuhaf sayılacak belki ama KODEY yanlıları ile karşıtları arasındaki teorik tartışmalardan bile sert bir tartışma yaşandı ve hala da yaşanıyor.

ITTS, ekolünün, J.R Ernest'in 1982'de yazdığı *Eşzamanlı Değerlemenin Sonu: Neorikardocu Değer Kavramının Eleştirisine Bir Katkı* adlı eserle başladığı kabul edilir. Önemli üyeleri A. Freeman, G. Carchedi ve A.J. Kliman'dır. Laibman ve pek çok marksist tarafından bu ekol, tıpkı 1970'lerdeki Yaffe, Cogoy ve belki Shaikh gibi radikal fundementalist pozisyonun 2000'lerdeki devamı gibi algılanmaktadır. Bunun en belli başlı sebepleri, örneğin dönüşüm problemi gibi pek çok marksistin Marx'ın matematik hatası yaptığını kabul edip marksist çerçevede yeni çözüm önerileri getirdikleri bir sorunu dahi kabul etmeyip Marx'ın matematik yönteminin doğru olduğunu iddia etmeleri; Okishio Teoremi yanlılarının KODEY'e bir cenaze ilanı (obituary) yazmasına misilleme gibi Okishio Teoremi'ne bir cenaze ilanı yazmaları gibi faaliyetleri olmalıdır.

Buna karşılık, onlar kendilerini savunurken ne KODEY'in her zaman geçerli olduğunu ne de Marx'ın bunu her zaman için savunduğunu iddia ettiler.[73]

TTS nasıl farklı sonuçlara ulaşıyor. Çünkü temporal, yani zaman farklılığı içeren yaklaşımda hesaplamalar eşzamanlı (simültane) yapılmaz. Dönemler birbirini takip eder ve aralarında belli bir zaman farkı vardır. Bu zaman zarfında teknik yenilik nedeniyle üretimden sonraki değer, $Pt+1<Pt$. Bu nedenle Pt ile hesaplanan C+V'ye göre fiziksel olarak aynı artık değer ortaya çıksa bile değer olarak -veya sabit değerli para cinsinden- S'nin değeri azalmış olacaktır. Böylece Okishio'nun analizinde girdi ve çıktıların nispi fiyatlarının eşit olduğu haldeki $\square^*$ zaman içinde teoreme uygun olarak yükselse de TTSY'cuların zaman farklılığı içeren gerçek kar oranı, $\square$ düşecektir.

Böylece neden bu sisteme temporal sistem dendiğini gördük. Tekli veya tek (Single) sistem denmesinin sebebini ise Kliman şöyle açıklar:

> Bu tekli sistem kar oranıdır çünkü C ve V üretim araçları ve geçimlik malların değerlerine değil fiyatlarına bağlıdır. Eğer kar oranının eşbi-

73) "Onlar bunun yerine çok farklı bir pozisyonu savunmayı seçtiler: sürdürülebilir (viable) teknolojik değişiklikler *her zaman* kar oranının düşmesine sebep olmaz. Bu doğru fakat tümüyle tartışmasız bir konu. Biz hiç bir zaman bunu iddia etmedik; hatta buna dikkat çektik. (...) ne Kliman, ne TTS yorumunun herhangi bir savunucusu, ne de hatta Marx, mekanizasyon ve artan üretkenliğin düşen kar oranına yol açmak *zorunda olduğunu* iddia etmedi." (Freeman, Kliman, 2001: 247 (iç.) Zarembka (ed.))

> çimli (uniform) olduğu varsayılırsa, o zaman her sektörün çıktı fiyatları, sabit sermayenin yokluğunda, S/(C+V) ile uyumlu olarak maliyetlere bir kar marjı ilavesi (mark up) ile bulunur. Toplam (aggregate) çıktı fiyatlarını değişik sektörlerin brüt çıktılarına bölerek, birim çıktı fiyatları bulunur; ve bunlar gelecek dönemin girdi fiyatlarını oluşturur." (Kliman, ç.i) (http://libcom.org /libraray/okishio-theorem-obituary-marksist-humanism).

Böylece sabit sermayenin yokluğunda bile, fiyat düşüşüne yol açacak bir teknolojik gelişmenin aynı zamanda kar oranını düşürmesini mümkün kılan bir sisteme ulaşılmaktadır.

Sabit sermayenin işin içine girmesi durumunda işler daha da karışmaktadır. TTSY'cilerin buradaki analizi de en az anlattığımız yaklaşım kadar yadırgatıcıdır. Teknolojik gelişme sonucu önceden yatırılmış sabit sermayenin değeri şimdiki fiyatlarla, yani yerine koyma maliyetleri olarak düşmektedir. Ancak defterlerde tarihi maliyetler vardır. Böylece defterlerde belli bir değer kaybı yaşanmaktadır. Muhasebeciler bu değer kaybı için karşılık ayırırlar ve bu karşılıklar karları düşürür. İktisadın, ekonomik kar ile muhasebe karını sürekli ayıran geleneğinde ilk kez biri muhasebecileri haklı çıkarmaktadır! (Freeman, 2001: 261) Duncan Foley, TSS yaklaşımını "Marx'a bilimsel itibar kazandırmak için emek değer teorisinin ezoterik yorumlarına ve idiosenkratik muhasebe sistemleri inşaına başvurmakla" itham eder. (Foley, 1999: 233, akt., a.e.)

Laibman ise TTS yaklaşımını işçi sınıfına yardım etmek isterken elinde patlayacak bir silah vermekle suçlar (Laibman, 1999, çevrimiçi).

Her şey bir yana TSS'in geçerli olması için asıl şartı söylemeliyiz. Emeğin verimliliğini artıran ve emek tasarrufu yapan bu teknolojik gelişmeler ancak Okishio modelindeki teknik gelişme öncesi ve sonrası fiyatlar, teknolojik değişme sonucu farklılaşan nispi girdi fiyatlarının değişmesinin yarattığı çalkantı durulup tekrar denge fiyatları sağlanmadan önce yeniden ortaya çıkarsa ancak o zaman düşen kar oranları elde edilebilmektedir. Yani neredeyse herhangi bir denge mekanizması tamamlanamadan birbiri ardına gelen teknolojik değişimler söz konusu olmalıdır.

Bu yaklaşımların klasik yaklaşımı benimseyen marksistler tarafından bile yadırgandığı söylenebilir. Bunun bir göstergesi, ekolün sürekli kendilerinin akademik dünya tarafından ciddiye alınmadığını belirtmeleri ise diğer bir göstergesi de örneğin Freeman'ın kitabına bir değerlendirme yazan iktisatçının aşağıdaki yorumudur:

> "Burası TTSY araştırma projesini ayrıntılı olarak tartışacağımız bir yer değil. Yine de ben, aşağıdaki sebeplerden dolayı TTSY'dan şüphe duyuyorum. TTSY, temel olarak iki özelliğe sahip. Birincisi, dönüşüm problemini çözmek için bazı merkezi kavramlar, geleneksel marksist değer

> sistemine göre yeniden tanımlanıyor. (...) TTSY'nun diğer özelliği ise marksist değer sistemini dinamik bir çerçeveye yerleştirmek. Geleneksel marksist değer sisteminin sermaye birikiminin dinamik analizine doğrudan uygulanması hususunda bazı sınırlamaları olduğu doğrudur. Fakat, iktisadi dinamiğin çalışılması çok zor bir konu olduğu iyi bilinir ve ben TTSY'nin analitik zorlukların üzerinden doğru bir şekilde geldiğini düşünmüyorum. Kitabı okuduktan sonra hala TTSY'nun istenen sonucu verdiğine ikna olmuş değilim." (Park, 2009: 156)

Kar Oranının Düşme Eğilimi Yasası ve Kriz: Son Bir Bakış

KODEY kriz teorisini diğer kriz teorilerinden çok daha uzun işledik. Bunun sebebi bu kriz teorisinin diğerlerine göre daha etkin veya daha güçlü; Marx'ın kriz teorisini daha iyi temsil ediyor oluşu değildi. Ancak bu teori 1970'lerden itibaren en popüler kriz teorilerinden biri olmakla kalmayıp; adeta marksist ortodoksinin bir mihenk taşı gibi algılanmıştı. Bu sadece KODEY tezini savunan marksistleri için değil, onları fundementalist diye suçlayan 'reformcu'ların gözünden de böyle oldu. Öyle ki KODEY tezini yıkmak, 19. yy. 'revizyonist' akımının marksizmde varolduğunu düşündüğü nihai çöküş (katastrof) teorisini yıkabilirse marksizmin radikal yorumunu da yıkabileceğini düşünmesi gibi 20. yy' da ister neoklasik, ister yenirikardocu ve keynesçi her tür akımın marksist emek değer teorisi ile birlikte temel hedefleri oldu. Ortaya çıkan tepki tıpkı 19. yy sonu, 20. yy başında Rosa Luxemburg gibi devrimci marksistlerin Marx'ta varolduğu çok şüpheli bir katastrof teorisini belki bir cins tepki ile sahiplenmelerine neden olmasına benzer bir tepkiydi. Çoğu devrimci marksist KODEY kriz tezini marksizmin bir mihenk taşı gibi savunurken aynı zamanda KODEY tezinin çok sayıda farklı örneği de ortaya çıktı. Yaffe ve Cogoy gibi KODEY kriz teorisi konusunda en net tavrı koyanlar bunu Marx'ın dönemsel krizlerini açıklamakta yani kısa dönemli analizde temel aldılar. Mandel gibi başkaları bu teoriyi daha çok ekonomik konjonktürün 'uzun dalgaları'nı açıklamakta kullandılar. Mandel'e göre kısa dönemli mesela 10 yıllık çevrimlerin yarattığı sıradan bir kriz eğer 30-50 senelik 'uzun dalga'nın iniş dönemine denk geliyorsa, uzun dönemli kar oranlarının en düşük haline rastladığından o zaman 1929 Büyük Bunalımı gibi çok daha şiddetli ve daha kalıcı bir etki gösteriyordu. 1970-2000 yılları arasında KODEY tezinin en şiddetli savunucusu Anwar Shaikh bu tezi hem kısa hem de uzun dönemli yorumları için kullandı. Shaikh aynı zamanda teorik tutarlılık mücadelesinin ön saflarında yer almakla kalmayıp tezi kanıtlamak için ciddi ampirik çalışmalar yürüttü.

KODEY tezinin kriz ile ilgisi de çok sorunlu bir ilişki olageldi. Oldukça tedrici ve uzun dönemli bir kar oranı düşüşünün belli bir anda nasıl krize yol açacağı ve başka zamanlarda niçin böyle bir etkinin görülmediği önemli bir sorundu. Böylece Grossman ve Mattick gibi ilk teorisyenler krizi doğrudan doğruya

üretim cephesinde sınırlı tutulabilen sermaye birikimi sonucu kar oranının düşmesi ile açıklarken daha sonraki çeşitli marksist yorumcular bu tezi başka dolayımlarla birleştirmeye çalıştı. Dikkat çekici olanlardan biri Wolff (1978) dur. Richard D. Wolff, 'Marksist Kriz Teorisi: Yapı ve Sonuçları' adlı makalesinde sorunu şöyle ortaya koyar:

> "Bu yeniden formüle ediş, Marx'ta krizlerde, düşen kar oranının mı yoksa realizasyon sorununun mu sorumlu olduğu tartışmasını eleştirmek ve aşmak amacını taşıyor. Daha da merkezi olarak, bu yeniden formülleştirme söz konusu tartışmalarda bir kayıp bağlantının olduğunu teşhis etmektedir. Adını koyacak olursak, bu, bir yanda düşen kar oranları ve/veya realizasyon sorunları diğer yandan ise krizlerin ortaya çıkması arasındaki teorik bağlantıdır." (Wolff, 1978: 47)

Gerçekten de düşen kar oranlarının niye krize yol açacağı konusunda teorik bağlantı noksanlığı göze batacak derecededir. Marx'ın aşırı üretim krizlerinde kriz aşaması daima bir realizasyon sorunu, yani pazarda satılamama sorunu olarak tezahür eder; peki ama kar oranlarının düşüşü nasıl bu tür bir soruna yol açmaktaydı. Meseleyi Marx'ın yaptığı gibi üretimin ve satışın birliğini temsil eden yeniden üretim alanında değil de üretim alanında aramaya kalkıldığında böyle bir teorik bağlantı için araştırma yapmaya da gerek olmuyordu. Wolff, bu bağlantıyı iki yerde bulmaya çalışır. Biri sektörlerde farklı verimliliklere sahip firmaların varlığı ve dolayısıyla eşitsiz gelişim; diğeri ise kapitalistlerin beklentilerinin nasıl oluştuğu ve etkinliği...

Benzer bir dolayım sorunu olduğu konusunda kararlı olan bir diğer marksist iktisatçı, Japon Uno Ekolü'ne[74]dahil Makoto Itoh'du. Itoh, Marx'ın 'Kriz Teorisinin Oluşumu' adlı makalesinde bizim bu kitapta yapmaya çalıştığımız gibi teorinin zaman içindeki gelişimini takip etmeye çalışır. Daha sonra konuyu düşen kar oranları ve kriz ilişkisine getirir.

> "Yine de, sermayenin artan bileşimi nedeniyle bu kar oranının düşme eğiliminin 'belli bir noktanın ötesine geçtiğinde' krizlere yol açıp açmadığı konusunda kimi temel sorular ortada kalır. Bir yanda, krizlerin çevrimsel doğasını, çevrimsel değil uzun dönemli bir hareketle doğrudan

74) Prof. Kouzo Uno, Marx'ın kriz teorisini iki eserinde geliştirmeye ve Itoh'un deyimiyle 'saflaştırmaya' çalışmıştı. Bunlar *Ekonomi Politiğin İlkeleri* (2 cilt, 1950, 1952) ve *Kriz Teorisi* (1953) Onun çalışmaları Uno Ekolüne ait iktisatçılarca geliştirilmiştir. Itoh'un bu makalesinin de temellerini oluşturan *Kredi ve Kriz* (1973) kitabı da bu bağlamada ele alınabilir. Uno'nun çalışmaları *Kapital*'in Hegelci bir bakışla okunmasından ve sermayenin pür mantığının tarihten soyutlanarak incelenmesi, ardından ikince derecede bir soyutlamada tarihsel aşamaların ve son seviyede de gerçek dünyadaki ayrıntıların analize dahil edilmesi şeklinde üç aşamalı bir incelemeyi içerir.

> açıklamak zordur. Üstelik, kar oranının düşme eğilimi sermaye birikimi için ille de can alıcı bir engel teşkil etmez. Çünkü sermayenin yükselen bileşimi nedeniyle kar oranının düşme eğilimi artık değerin mutlak hacmi artarken bile ortaya çıkabilir. Nispi artık değer üretimine bağlı olarak, artık değerin mutlak hacmi artmaya devam edebilir ve sermaye birikimi de aynı şekilde, azalan bir tempoda da olsa sürebilir." (Itoh, 1978: 136)

Itoh, hemen ardından bir dipnotla kendi pozisyonunun altını iyice çizer:

> "Böylece, benim pozisyonum, Marx'ın kar oranının düşme eğilimi yasasının gayet kanıtlanabilir olduğu ancak bu yasanın yukarıda tartışıldığı üzere, ekonomik krizlerin çevrimsel doğası ve mantıksal kaçınılmazlığını kanıtlamak amacıyla doğrudan kullanılamayacağı yönündedir." (Itoh: 1978, 137)

Itoh, buradan kalkarak Marx'ta metaların aşırı üretimi olarak kriz ve sermayenin aşırı üretimi olarak kriz olmak üzere iki kriz teorisi olduğunu ve başlarda meta aşırı üretimini vurgulamışken ilk kez *Kapital*'de sermayenin aşırı üretim krizi teorisini geliştirdiğini öne sürer. Itoh'a göre, aşırı meta üretimi teorisinin temel zayıflığı sermayenin zorluklarını üretim sürecinde değil daha çok dolaşım sürecinde aramasından kaynaklanır. (Itoh, 1978: 143) Bu nedenle Marx'ın kriz teorisi, ki Itoh'a göre henüz tamamlanmamış vaziyettedir, aşırı meta üretimi teorisinin değil aşırı sermaye üretimi teorisinin geliştirilmesiyle tamamlanmalıdır.

Itoh, makalesinin sonlarına doğru marksist kriz teorilerinde altının hemen hiç çizilmediği çok ilginç bir noktaya temas eder:

> "İnsanın emek-gücüne bir meta olarak davranmasından ortaya çıkan ve rekabet ile kredi aracılığıyla dönemsel krizler halinde patlayan kapitalist üretimin içsel çelişkisi sanayi çevrimlerinin rotasında gerçek bir çözüm bulur. Yine de bu temelli bir çözüm değildir ve bu çevrimler içinde daimi olarak tekrar edilmek durumundadır." (Itoh: 1978: 154)

Burada ilginç olan sermayenin kapitalist birikimin hızına uygun biçimde üretilebilmesine rağmen emeğin böyle bir tempoda üretilemeyişine dikkat çekilmesidir.

Itoh, makalesini, Marx'ın aşırı sermaye teorisinin, kredi teorisi ile birlikte geliştirilmesinin 'kapitalizmin çelişkin hareketinin, tarihteki ve çağımızdaki ekonomik ve sosyal krizlerin değişen fazlarıyla birlikte incelenmesi için sağlam bir teorik standart sağlayacaktır' diye bitirir. (Itoh: 1978:155)

Bütün bu tartışma bize KODEY ile KODEY kriz teorisini birbirinden ayırma

fırsatı verir. KODEY teorik bir tez olarak kendi içsel mantığı içinde Marx'ın *Kapital* III'de anlattığı kadar basitçe ispatlanmış olmadığı görülmektedir. Buna tek -o da kısmen- itiraz eden ekol TTSY yaklaşımıdır. Buna karşılık hem teorik olarak hem de pratikte örneğin tekbaşına ücretlerin veya hammaddelerin artışı ile açıklanamayan, uzun dönemli karlılık azalmaları mümkün olmakta ve istatistiklerde de görülebilmektedir. Genel olarak sermaye birikiminin daha yüksek olduğu ileri kapitalist ülkelerde kar oranlarının daha geri ülkelere göre düşük olduğu da yine bilinen bir gerçektir. Ancak ekonominin bir bilim dalı olarak ilk ortaya çıkışından beri bilinen bu olgunun açıklamasının Marx'ın kendi düşündüğünün tersine *Kapital* III'de verdiği örneklerle yapılamadığı ortadadır. Bu sorunun çözümünün Marx tarafından ispatlanmış olmadığı gibi başka herhangi bir ekol tarafından da ne doğru dürüst açıklanabildiği ne de açıklamalarının herhangi birinin ispatlandığı söylenemez. Marx'ın s/(c+v) formülüyle yapılmaya çalışılan çeşitli ispatlar totolojik, yani bir anlamda tanımı gereği doğru olmaktan öteye gidemez.

O zaman E. O Wright'ın kar oranının düşüşünün temel sebebi olarak gösterilen sermayenin organik bileşimi ile ilgili şu sorusu ciddi bir soru olmuyor mu?

> "Organik bileşimin artma eğilimi içinde bulunduğunu varsaymak için teorik temel zayıf olduğuna, ampirik kanıtlar da bulunmadığına göre, teoriyle uğraşmasak olmaz mı?" (Wright, 1988: 192)

Ancak bu soruyu sormasına rağmen Wright'ın cevabı da uğraşılması gerektiği yönündedir. Çünkü birinci olarak her ne kadar 20. yy sonlarındaki kapitalizm için geçerliği tartışılsa bile yükselen organik bileşim tezinin 19. yy kapitalizmi üzerinde çok etkili olduğu yönünde genel bir fikir birliği vardır. İkincisi ise organik bileşimin tutarlı biçimde uzun dönemli bir artma eğilimi içinde olmadığı doğru olsa bile organik bileşim yine de birikim süreci üzerinde gerçek bir sınırlama olarak etki yapar. Wright'a göre yüksek bir organik bileşim düzeyinde olan bir ekonomide kar oranı sömürü oranındaki artışlara daha az duyarlı olacaktır. Bu ise bir başka nedenden dolayı (örneğin üretici olmayan harcamaların artışı) kar oranının düşmesi halinde sistemin yüksek organik bileşim yüzünden daha da katılaşacağı anlamına geldiğini düşünmektedir. Ayrıca Wright'a göre organik bileşimin uzun dönemli bir yükselişi kapitalist krizin genel nedeni olmasa da kriz sonrası sermaye varlıklarının değer kaybı ve bununla birlikte organik bileşimdeki geçici düşüş krizin çözümünde can alıcı bir öneme sahiptir.

Eğer düşen kar oranı teorisi Marx'ın düşündüğü türden veya biraz daha farklı veya çok farklı sonuç vererek ispatlanacak ise bunun da daha kesin bir tarzda yapılması gerekir. Ne var ki bunun yapılması da bütün bir 1970'ler ve

80'lerdeki tartışma yöntemiyle mümkün gözükmemektedir. Marx'ın teorilerinin ispatlanması gerçekten de ancak TTSY ekolünün vurguladığı gibi zamanlararası, dinamik dengesizlik modelleriyle yapılabilir. Yapılması gereken bu modellerin doğrusal olmayan versiyonlarının da geliştirilmesi; teknoloji ve parasal genişleme gibi değişkenleri de endojen değişken olarak içeren matematik modellerin oluşturulmasıdır. Ekonomi biliminin bu konudaki alet ve edevata ulaşması tıpkı istatistiksel verilerin de belli bir aşamaya gelmesi gibi oldukça yeni ve hala tamamlanamamış bir süreçtir. Yine de artık gelinen seviyede bu tür modeller kurmak ve bunları ekonometrik testlere tabi tutarak, simülasyonlar yoluyla geliştirmek çok daha yapılabilir bir noktadayız.

Önemli olan ideolojik nedenlerle bir teorinin (bu KODEY tezi olsun veya bir başka tez) ne kadar önemli olduğu düşünülürse düşünülsün hiç bir tez uğruna bilimsel tutarlılığın feda edilmemesidir. Tartışma ortaçağ skolastiklerinin üslubuna çekilmemelidir. KODEY kriz teorisine sadece önemli bir kriz teorisi olduğu için değil ama çoğu kere tartışmanın özü ve üslubu skolastiğe çok yaklaştığı için tekrar edilmemesi gereken bir olumsuz örnek olarak da bu kadar uzun verdik. Çünkü bu tür olumsuz örnekler, ideolojik duruşa fen bilimlerine oranla daha yakın olan sosyal bilimlerde zaten çok daha belirginken, marksizm veya bir başka siyasal tavır ile anılan bir çalışmada doğal olarak çok daha fazla görülmektedir. Halbuki 'bilimsel' sıfatıyla anılmayı özellikle isteyen bir düşünce ve pratik okulu olarak marksizm çerçevesindeki çalışmaların en çok kaçınması gereken şey de budur. Hiç bir bilimsel buluş bir sosyal tercih biçiminin sonuçlarını yanlışlayamaz! Hiç bir bilimsel buluşun ne marksizmin ne de örneğin liberalizmin toplumun örgütlenmesine dair önerilerini ne doğrulaması ne de yalanlaması beklenemez. Bu tip doğrulama ve yalanlama ancak toplumların kendi iradeleriyle ve güç dengeleriyle mümkündür. Bir ideolojik duruş, bilimsel tezlerini ne denli düzgün ve kesin ifade ederse bilimsel cephede o denli öne geçer ve bu da onun genel geçerliliğine edindiği saygı ve itibarla katkıda bulunur. Şu veya bu sonucu elde etmek için bilimsel yaklaşımı eğip bükmek ise söylemeye gerek yok tam tersi sonuçlara ulaşacaktır.

VII

MARKSİST KRİZ TEORİSİNİN UYGULANIŞI

Tarihte Gerçek Krizler ve Marksistlerce Yorumlanışı

Bu noktaya kadar marksist kriz teorisinin zaman içinde geçirdiği değişimleri, dönem dönem hangi teorik zemine odaklandığını ve teoride olan kimi gelişmeleri, bazen de gerilemeleri anlatmaya çalıştık. Bütün bunlar nispeten daha teorik bir çerçevede ifade edildi. Ancak özellikle son 30 yılda çok sayıda gerçek ekonomik kriz yaşandı ve teorik tutumlarla elbette çok ilgili olmakla beraber çeşitli ekollerden marksist yazarlar bu krizleri daha pratik bir düzlemde daha düşük bir soyutlama derecesinde yorumladılar. En son olarak da dünya 2007-2010 arası yeniden büyük ve küresel bir kriz yaşadı ve marksistler bu konuda da görüş belirttiler. Bu bölümde marksist kriz teorilerinin böylece pratiğe, gerçek hayatı yorumlamaya nasıl uygulandığı gösterilecek

Kapitalizmin Büyük Bunalımları

1500'lü yıllardaki kapitalizmin doğuş sancısı sayılabilecek büyük küresel enflasyonu saymazsak, 19. yy başlarından yani sanayi devriminden itibaren kapitalizm 'büyük bunalım' adını hak eden bunalımlarla sonuçlanan beş tane kriz yaşadı. Bunlar 1847 krizi, 1871 krizi, 1929 krizi, 1974 petrol krizi ve belki de 2007 krizidir.

Bu krizlerin her biri sadece arkalarından yıllar süren ekonomik bunalımlara neden olmakla kalmadı büyük sosyal ve politik değişimleri de beraberinde getirdi. 1847 ekonomik bunalımına 1848 Avrupa çapında siyasal ve sosyal dev-

rimler eşlik etti. Öyle ki kapitalizm daha doğarken ölecekmiş gibi bir izlenim hem yeni doğan sosyalist akımda hem de bizzat kapitalizmin savunucularında -ciddi bir ihtimalden kaçınılmaz bir durum yorumlarına kadar değişmekle birlikte- yaygınlaştı. 1871 krizi aynı zamanda ilk Büyük Bunalım adı takılan kriz ve bunalımdır. Avrupa çapında bütün 1870'leri etkisi altına aldı. 1871 Paris Komünü o krizin yanı başında seyretti ve psikolojik etkisini muhakkak ki artırdı.

1929 krizi artık 'Büyük Bunalım' diye bildiğimiz şeyi başlatır. II. Dünya Savaşı'na kadar gerçek anlamda çözülemedi ve sosyal-siyasal etkisi geçmiş tüm bunalımlardan fazla oldu. Yaşanan korkunç savaş, liberalizmin 1980'lere kadar ki uzun çöküşü, refah devletinin, şiddetli devlet müdahaleciliğinin doğuşu üzerinde etkili oldu.

1974'te OPEC'in petrol ambargosu ile başlayan kriz oluş biçimi açısından diğer krizlerden farklıydı. Bir deflasyon yani fiyat ve talep düşüşü ile kendini göstermedi; tersine önce bir enflasyonla sonra da enflasyon ile durgunluğun birarada ortaya çıkışıyla tezahür etti. 1980'lerin başında nihayet şiddetli bir durgunluğa dönüştü.

1974 sonrası kriz ve bunalımının kökleri hemen II. Dünya Savaşı sonrası dönemine kadar takip edilebilir. Daha savaş sonrasında savaşa yönelmiş ve talep sorunu yaşamayan ağır sanayinin barış koşullarına adapte olma zorlukları yaşaması doğaldı. Ancak keynesci devlet müdahaleleri ve refah devleti uygulamaları eşliğinde tüketim mallarının kitlesel üretim ve tüketimine elveren üretim ve kredi teknikleri bir yandan, soğuk savaşın sürdürmeyi mümkün kıldığı askeri harcamalar diğer yandan bu sorunun fazlaca can yakmadan aşılmasını sağladı. 1950 başlarındaki Kore Savaşı o zamanlar kapitalist dünya ekonomisini neredeyse tek başına omuzlamış olan ABD'de bir durgunluk yaratarak yürekleri ağza getirdiyse de

> "1953-54, 1957-58, 1960-61 ve 1969-70 yıllarındaki gibi ekonomik gerilemeler yaşandı. Ancak bunlar fazla derinleşmedi ve kısa sürede atlatıldı." (Itoh, 1983 (1978):152)

Kapitalizmin savaş sonrası yaşadığı bu nispeten pembe tablo, 1971 Ağustosu'nda ABD başkanı Nixon'un savaş sonrası dünya para sisteminin temelini oluşturan Bretton Woods'u ihlal etmesiyle bozuldu. Bu sisteme göre dünya para sistemi artık eskisi gibi doğrudan altına değil ama dolara bağlı olacaktı. Dünya rezerv parası ABD Doları olacaktı ama bir şartla; dolar da altına belli bir oranda konvertibil kalmalıydı. Bu oran 1 ons altın 35 dolar olarak saptanmıştı. ABD merkez bankası gerektiğinde dolar karşılığı bu kurdan altın ödemekle yükümlüydü. Kimse altın istemese de önemli olan ABD'nin bu kuru destekleyecek ekonomik gücünün olduğu inancıydı. Ama savaş sonrasında değişen

dengeler, dünya ekonomisinde Amerika'nın ağırlığının azalması, buna karşılık Soğuk Savaş'ın bütün mali yükünü bu ülkenin sırtlamış olması, Vietnam Savaşı ve içerideki büyümeyi desteklemek için artık alışılagelmiş keynesci açık bütçe uygulamaları hep beraber ABD'nin mali dengelerini bozdu ve uluslararası finansal çevrelerde Bretton Woods kurunun sürdürülemez olduğu kanısını uyandırdı. Burada ABD'den kaçan sermaye ile oluşan eurodolar piyasalarının etkisi ayrıca incelenmeye değerdir. Nihayet Nixon 1 ons=35 dolar paritesini artık uygulamayacağını ilan etti. Sonuç tam bir şoktu. Bundan sonra yaşanan gelişmeler çoğu ulusal paranın dalgalı kurun çeşitli melez biçimlerine geçmesi sonucunu verdi. Bretton Woods'un sabit kurlara dayanan sistemi çöktü. Bunun etkisi her ülkenin uluslararası göreli avantajlar elde etmek ve kendi iç talebi (veya 3. dünya sözkonusu olduğunda sanayileşme çabaları) için enflasyonist gidişi hızlandırması oldu. Çünkü artık ne 19. yy.daki altın standardı gibi ne de Bretton Woods sistemi gibi enflasyonla parasının değerini düşüren ülkeyi derhal cezalandıran otomatik mekanizmalar taşıyan bir sistem, herhangi bir döviz kuru mekanizması ortada yoktu. Bunun sonucu dünya çapında yükselen enflasyon ve bu enflasyonun ilk aşamada büyümeyi sürdüren etkisi oldu. Ama ardından enflasyon bir ücret-fiyat sarmalına dönüştü. Karlar düşmeye başladı. Enflasyon, tüketim mallarından sonra petrol ve sair hammadde fiyatlarını artırdı. OPEC'in 4. Ortadoğu Savaşı sonrası uyguladığı petrol ambargosu sonucu 1973 Ekimi'nden başlayarak dört ay içinde petrol fiyatları dört katına çıktı. (Itoh, 1983: 153) Enflasyon daha da hızlandı. Finans sermayesinde sıkıntılar baş gösterdi, Avrupa'da banka batışları görüldü. Enflasyonu önlemek için alınan ikircikli kimi mali kısıtlama önlemleri enflasyonu durduramadı ama başka faktörlerle birlikte durgunluğun da enflasyona eşlik etmesini kolaylaştırdı. Böylece,

> "Yenidenüretimin daralması ivme kazanmaya başladı. OECD ülkelerinin üretim düzeyi 1973'ün sonu ile 1975 güzü arasında % 13 düştü. Altı büyük kapitalist ülkedeki işsiz sayısı resmi kayıtlarda bile 14 milyona ulaştı. 1974-75'te uluslararası ticaret hacmi % 10 azaldı." (Itoh, 1983:154)

Bu kez 1950li ve 60lı yıllardaki gibi keynesgil talep yaratma politikaları veya enflasyon arttığında bütçe açığını azaltma vb türü kısıtlayıcı politikalar işe yaramıyordu. Enflasyonla durgunluk aynı anda görüldüğünden -bu 'garip' olguya stagflasyon diye melez bir ad da takılmıştı- birini önleme için getirilen önlemler diğerini azdırıyordu. Bu kriz ve ardından 70'lerin sonuna kadar devam eden bunalımın etkisi refah devleti ve savaş sonrası keynesci devlet müdahaleciliğinin ideolojik olarak ve pratikte büyük darbe alışı, klasik sosyal de-

mokrasinin çöküşü, ve yeni liberalizmin doğuşu oldu. İşçi sınıfının ve genel olarak halkın refah düzeyi artışı ilk kez uzun süreli olarak toplumun zengin sınıfları lehine ciddi bir gerilemeye uğradı.

Yeni kurulan liberal rejimlerle birlikte kapitalizmin II. Dünya Savaşı öncesi klasik krizleri de yeni ve daha gelişmiş şekilleri altında olsa da geri döndü. 2007 dönemine kadar çok sayıda 'öncü deprem' yaşandı.

2007 Öncesi Öncü Depremler

Tıpkı büyük depremin öncesinde görülen öncü depremlerin derinde yatan fayı iyice yerinden oynatarak büyük depremi tetiklemesi gibi 2007-8 krizinin öncesindeki onyıllarda sayısız öncü deprem yaşandı. Bu depremlerin hepsinin altında çok sayıda özgün ve farklı nedenler yatmasına karşın 1980 sonrasının neoliberalizmi ile gelen üç gelişme önemli rol oynadı. 'Deregülasyon' denen piyasalardaki devlet denetim ve kontrolünün azaltıp, farklılaştırılması ve özelleştirme ile giderek daha fazla toplumsal alanın özel şirketlerin kontrolüne bırakılması ve en sonunda da 'menkulleştirme' denilen uygulamalarla nispeten daha istikrarlı mal ve finans ürünleri karşılığında suyunun suyu misali onların gelecekteki getirilerine dayandığı iddia edilen türev ürünler ve 'yapılandırılmış' tabir edilen menkuller çıkarılması; işte bu üç gelişme anlamı son derece genişlemiş ve aynı zamanda muğlaklaşmış 'mali' piyasaları 1929 yılından 1980 başına kadar görülmemiş derecede kırılgan hale getirmişti. Şimdi bu krizlerin en belli başlılarına bir göz atalım.[76]

1982 Latin Amerika Borç Krizi: Kriz Meksika'nın dış borç ödeyememesi ile kendini gösterdi. Bu durum uluslararası para-sermayenin benzer yüksek borçlu çevre ülkelerden, özellikle de Güney Amerika ülkelerinden kaçmasına neden oldu. Sermayenin bu hızlı kaçışı korkulan şeyin gerçekleşmesinin bizatihi sebebi oldu. Kaçan para-sermaye yüzünden döviz dengeleri bozulan bu ülkeler de borç ödeyemez hale geldi. Kriz yayılınca IMF el attı ve IMF'in 'yapısal uyum programı' dizileri başlamış oldu. Kriz 1980'lerin sonuna kadar devam etti. Birçok ABD bankası buralara büyük krediler verdiğinden batma noktasına geldi.

ABD'nin 'Banker Skandalı': Amerikan finans sisteminin 'Thrifts' denilen önemli ayaklarından biri olan Savings and Loan Associations kurumları sıkın-

76) Dünya kapitalist sisteminin son 100 yıllık serüvenini, özellikle bu serüvenin 1980 sonrası çeyrek yüzyıllık değişiminin yarattığı krizler ve çok sayıda yolsuzluk ile skandala kuşbakışı bir gözatma için bkz. Akman, 2001b. Bunun Türkiye'de yaşanan 2001 krizi açısından incelenmesi için bkz. Akman 2001a.

tı yaşamaya başladı. Savings&Loans denen finansal kuruluşlar/ya da 'banka'lar , başka ülkelerde de benzeri bulunan ama büyük ölçüde ABD'ye özgü bir türdü. Bir adları da 'thrift' idi. Bunlar bir cins kooperatif-banka sayılabilirdi. Kriz Ohio ve Maryland'da S&L'ler ödeme güçlüğüne düşmeye başladı. Sistemin kurtulması için kimi tahminlere göre 250 milyar dolar devlet desteği verilmek zorunda kalındı (*Left Business Observer*, No:64, 1994) Aynı yıl güney eyaletlerinde S&L'ler dışında ayrıca 43 bin çiftlik iflas etti. Faiz oranları yükselirken petrol fiyatları ve arazi fiyatları düşüyordu. Güney eyaletleri ekonomisi ve tarımı için bu bir felaketti. Hele de kendi seçtikleri Cumhuriyetçiler zamanında böyle şeyler yaşamak güneylilere çok ağır gelmiş olmalı! O dönemde '1930'dan beri ABD mali kuruluşlarının yaşadığı en büyük çöküş' olarak nitelenen kriz etkilerini 1990'ların başına kadar sürdürdü. Her yıl 100 civarı banka battı. Reel ekonomiye etkisi çok yüksek olmadı ama psikolojik etkisi büyük oldu. Bu krizin kuşkusuz 1990'larda güçlü bir Demokrat Parti iktidarına giden yolu açmakta belli bir etkisi oldu

Benzer gelişmelerin 1980-83 arasında Türkiye'de 'banker skandalı' denen şeye yol açması ilginçtir.

Tam rakamlarla zararın ne kadar büyük olduğu çok tartışmalıdır. FDIC'in[77] resmi tahmini, maliyet toplamı 152 milyar $'dır. Bunun 29,1 milyar $'ı S&L'ların kaynaklarından karşılanırken, zararın % 81'i yani 123,8 milyar $'ı ise ABD'li vergi mükellefinin cebinden çıkmıştır. (Carry, Shibut, ç.i).

1987 Borsa Krizi: Ağustos 1982'de işsizlik oranlarının düşmeye başlayışı üzerine yükselmeye başlayan New York Borsası 1987'ye kadar katlana katlana büyümüş; Dow Jones Sanayi Endeksi (DJIA) 750'lerden kalkıp 87 başında 2000'i geçmişti. 'Twin Deficit' denilen ABD'nin dış ticaret ve bütçe açıklarının eşanlı ve astronomik yükselişi, bir yandan şirket karlarını artıran faktörlerden biri olarak borsayı yıllar boyu yükseltirken Dow Jones'un fazla yüksek görülen bir aşamasında aniden tehlike olarak algılandı. Bir gün içinde DJIA 500 puanın üstünde değer kaybetti. 1 trilyon dolar kadar mali sermaye buharlaştı. Karşı karşıya kalınan şey, 1929'dan bu yana görülen en büyük borsa kriziydi ve mutlak rakamlar olarak ondan dahi büyüktü. İşin en tehlikeli yanı bu kriz tüm dünya borsalarına hızla sıçramaktaydı. Yeni bir Büyük Depresyon korkusu herkesi sarmıştı ki uluslararası merkez bankalarının kombine çabalarıyla panik durdurulabildi. Yuppie jenerasyonu ve kompüterize alım satım sistemleri de krizin nedenlerinden ikisi olarak suçlandılar.

77) Bkz. FDIC Banking Review T. Carry and L. Shibut, Cost of S&L Crisis s. 1., . FDIC bizdeki TMSF'ye benzeyen, ABD'de bankaların denetim ve mevduat sigortalamasından sorumlu resmi kurumdur.

1992-93 Avrupa Para Krizi: Aslında ilerideki Asya krizinin tersine kriz bu kez göz göre göre geldi. Almanya'nın yüksek faiz oranları ve dolayısıyla diğer ülkelerle arasındaki pozitif faiz farkının mevcut bantların içine sığan bir döviz kuru sistemini sürdürmeye el vermeyeceği aşikardı. Fakat sorun şuydu ki birçok ülke kendi içindeki işsizlik problemiyle uğraşıyordu ve sırf Almanya istiyor diye faiz oranlarını artırmak hiç de işlerine gelmiyordu. Onların işlerine gelsin veya gelmesin uluslararası finans piyasaları bu ülkeler için bir devalüasyonun yakın olduğu konusunda giderek daha çok ikna oldu. 1992 yılı bu endişeler ve bazı ülkelerin yetersiz de olsa faiz artırımı ile geçti. Ancak 8 Eylül 1992'de bir devalüasyonun geleceği üzerine yapılan ilk büyük spekülatif atak başladı. Bunda üç gün önce AB maliye bakanlarının İngiltere'de toplanıp mevcut paritelerin devam ettirileceğini ilan etmelerinin de payı olmuş olmalı. Hedef sadece bir döviz kuru ya da bütün AB döviz kurları değildi. Hedef özenle seçilmişti: İskandinav ülkelerinin para birimleri. Bu ülke para birimleri sadece EMS para sisteminin kısıtlamalarına tabi değildiler, çünkü onlar aynı zamanda Alman DM'ına karşı da çapalanmışlardı. (pegged)

Avrupa Birliği'nin Avrupa Döviz Kuru Mekanizması (ERM)'in ilk uygulamaları özellikle Fransız Frangı'nı hedef alan büyük spekülasyonlara hedef oldu. İngiltere ERM'den geçici olarak çekilmek zorunda kaldı. Kara Çarşamba olarak hatırlanan bu 1992 16 Eylül'ü, 1987 krizinden sonraki ilk ciddi spekülatif panikti. Bunun üzerine geri adım atıldı ve para dalgalanma bantları genişletildi.

1994 Türkiye-Meksika Krizi: Türkiye'de 1994 Şubat ayının sonlarında patlayan kriz Nisan ayında 5 Nisan Kararları diye bilinen istikrar tedbirlerine yol açmıştı.

1990'lı yılların hemen başında ABD ve Japonya'nın da sermaye piyasalarını liberalleştiren kararlar alması, ve Avrupa Topluluğu'nun Maastricht Kriterleri'ni kabul ederek kamu açıklarını düşürmeleri uluslararası fon arzını artırırken fon talebini düşürmüş böylece fonların çevre ülkelere akışı miktar açısından da kolaylaşmıştı. (Parasız, 1995: 356) Sıcak para ile girişilen bu yeni yöntem böylece özellikle 1992 gibi iyice belirginleşti ve bunun hem banka bilançolarını büyütücü hem de borsayı şişirici etkileri oldu. Bu politika için önemli olan faizlerin batı ülkelerine göre yüksek olması ve kurun ise fazla artmaması idi. Tabii enflasyon da fazla artmamalıydı. Yani yabancı para kendi ülke parasına çevrildiğinde hala net bir yüksek faiz elde edebilmeliydi. Sorun şuradaydı ki bu koşulların hepsinin aynı anda gerçekleşmesi uzun dönemde neredeyse imkansızdı. Bu politikanın doğal sonucu dış ticaret açığının değerli TL yüzünden artmasıydı. 1990'lı yılların başında OECD ülkelerindeki bir durgunluk bu durumu Türkiye açısından daha da önemli bir sorun haline getirebiliyordu.

1991-93 yılları ülkede siyasi rekabetin yoğunlaştığı ve dolayısıyla hükümet-

lerin oy kaygısıyla daha gevşek maliye politikaları izlediği yıllardır. Enflasyon da gerek kredi genişlemeleri, gerek ise genişlemeci bütçe uygulamaları nedeniyle yüksek seviyelerde kalıyordu. Bu durumda yüksek faiz düşük kur politikasını sürdürmek için faizin özel yatırımları artık cidden rahatsız edecek ölçüde yüksek seyretmesi gerekiyordu. Bunun sonucu Çiller Hükümetinin faizleri yapay biçimde düşürme hevesi krizin ilk tohumlarını attı. (Parasız, 1995: 361) Hükümet piyasalara tahvil bono satımı için yaptığı ihaleleri iptal ederek ya da kısıtlayarak bunların arzını kısıtlama yoluyla faiz oranını yapay şekilde düşürme yoluna gitti.

Hükümetin faiz düşürme çabası beklediğinin tam tersi bir sonuçla karşılaştı. Borsada şiddetli bir çöküş, kredi kullandırmış aracı kurumların ve açık pozisyonlu bazı bankaların zor duruma düşmesi, interbank piyasalarının durması, faizlerin yüzde 1000'ler seviyesine fırlaması için bir kaç gün yetti de arttı bile. (Alp, 2000: 234)

Krizin en önemli nedeni olarak gözüken bir konu da sözde serbest kur uygulaması geçerliyken Merkez Bankası'nın boyuna müdahalelerle bunu bir cins sabit kura dönüştürmüş olmasıydı.

Bu kriz de 2008 krizindeki finansal kriz gibi reel piyasalara bulaşmış birçok sanayi şirketi iflas etmiş, bazı aracı kurum ve bankalar batmış ülke reel olarak küçülmüştür.[78]

Kriz ülkenin IMF'in muhtemel taleplerini 5 Nisan'da kendi başına yerine getiren bir istikrar programı ilan etmesi ve ardından IMF ile standby' a gitmesi, bütçe açığına yönelik tek seferlik adı altında yeni vergiler konması, mevduat çekilişine karşı ise % 100 mevduat garantisi verilmesi ile, ve aynı zamanda piyasada faizlerin aşırı yükselmesi ve varlık fiyatlarının çok hızlı düşmesi sonucu piyasanın kendi karşı tepkisiyle söndü.

Meksika Krizi 20 Aralık 1994'te Pezo'nun % 15,3 devalüe edilmesiyle başladı.[79]

1 Aralık'ta işbaşına gelen Zedillo Hükümeti 20 gün sonra devalüasyon kararı verdi. Bu karar yerli ve yabancı yatırımcılar tarafından o zamana kadar izlenen ekonomik istikrar politikalarında değişiklik olarak yorumlandı ve Pezo'dan bir kaçış başladı. (Alp, 2000: 237) Aslında hükümet bir açmazla karşı

78) 1993'te % 8,1 olan GSMH artışı, 1994 1. çeyreğinde % 4, 2. çeyreğinde -9,7, 3. çeyreğinde -8,6, 4. çeyreğinde -6,8 ve 1995'in 1. çeyreğinde % -0,3 olmuştur. (Parasız, 1995: 411)

79) Aslında Pezo'dan kaçış krizi bir ölçüde devalüasyon kararından önce başladı, sebebi 1991-94 senesi arasında reel döviz kurunun düşüp Pezo'nun dolar karşısında % 22 değerli hale gelmesiydi. Bunun başlıca sebebi sabit paritede her ne kadar istikrar politikası sayesinde enflasyon hızla düşürülmüş olsa da Meksika'nın enflasyonunun ABD enflasyonundan hala hatırı sayılır derecede yüksek oluşuydu. Bkz (Blanchard, 2000: 477.)

karşıyaydı. Yeni hükümetin eskisi gibi sıkı sıkıya istikrar politikasına bağlı kalmayacağı üzerine yorumlar yapılıyor ve devalüasyonun sabit kur yüksek faizli makas politikasının artık sürdürülemeyeceği yönünde bir yorum sıcak paranın uykusunu kaçırırken öbür taraftan % 15'lik bir devalüasyonun Pezo'nun aşırı değerli olma durumunu ortadan kaldırmak için yeterli olmadığı da düşünülüyordu. (Parasız, 2001: 287) Yani hükümet devalüasyon yapsa da yapmasa da sarsılmış güveni yerine getirmesi çok zordu.

Kriz mali sektörde patlak vermekle beraber kısa sürede reel sektöre de yansıdı. ülkede kriz nedeniyle 1994 yılında 421 milyar $ olan GSYİH bir senede % 32 düşerek 286,2 milyar $'a indi. Kriz öncesi % 8'in altına inmiş tüketici fiyat endeksi 1995'te yeniden % 35'e çıktı. 140 milyar $ olan dış borç miktarı 1995'te 166 milyarı geçti. Cari işlemler dengesindeki 29 milyar dolarlık cari açık -ki ülke GSYİH'sının % 7'siydi ve- oluşan kur paniğinin altta yatan tetikleyici bir nedenini oluşturuyordu. (Apak, Aytaç, 2009: 81)

Türkiye ve Meksika krizlerinin birçok önemli özelliği vardı. Sonraki Asya, Rusya krizlerinin kimi özellikleri örneğin kur politikasına karşı spekülatif hücumun ilk örneklerini, sabit kur sisteminin bazı durumlardaki sakıncalarını gösterdi -özellikle de sıcak para cezbetmek ve enflasyonu baskılamak gibi amaç dışı kullanımına gidildiğinde. Serbestleştirme ve deregülasyon politikalarının bankaların yetersiz denetimiyle kredi hacmini nasıl aşırı artırdıklarını, açık pozisyona girerek banka bilançonun gerek risk gerek bileşim bakımından nasıl bozulduğunu, sıcak para kolaylığına kapılan (veya artan veya düşen petrol fiyatlarına güvenen) devletin nasıl gevşek bir mali politika izleyip bütçe açıklarına neden olduğunu gösterdi. Aslında bu iki kriz 21. yüzyılın ilk gerçek krizleri olan Türkiye-Arjantin krizinin birçok özelliğinin habercisi olmuştur.

1997 Asya Krizi: 80-90 yılları, Asya kaplanları diye bilinen bazı Pasifik bölgesi devletlerin ekonomik atılımına sahne olmuştu. Başta Güney Kore olmak üzere Malezya, Singapur, Tayvan ve hatta Endonezya, Tayland ve Filipinler diğer çevre ülkelerin tersine büyüme açısından mutlu bir dönem yaşıyorlardı. Başlangıçta ihracata dönük büyümeyi sağlamak amacıyla otoriter yönetimler tarafından düşük tutulan ücretler dahi ekonomik nedenlerle nispeten yükselmişti. Buralara gerek Japonya, gerek Batı ülkelerinden hem büyük miktarda doğrudan yatırım, hem de portföy yatırımları olarak yabancı sermaye akıyordu. Bu ülkeler paralarını ABD Doiarına fikslemişlerdi. ABD Dolarının Japon Yen'i karşısındaki zayıflığı bunların Japonya'ya mal satmasını (ve tabi tüm dünyaya!) kolaylaştırırken aynı zamanda vatanındaki yüksek kur ve maliyetlerden kurtulmak isteyen Japon sermayesinin bu ülkelere yatırım yapmasını ekonomik kılıyordu. Böylesi bir sermaye bolluğu önce mali sistemde spekülasyon ve manipülasyonlar ile verimliliğin düşüşüne, ardından gayrimenkullerin

fiyatlarının aşırı şişmesine neden olmuştu. Japonya mali sisteminde ve sonra da ekonomisinde sorunlar çıkınca faiz oranları ve Yen'in değeri düşürüldü. Japon sanayiciler de bu ülkelerin mallarına karşı daha ciddi rekabet ettiler. Böylece yukarıdan sıkıştırılan Asya kaplanları, Çin'in ucuz maliyetli ihracat atakları karşısında bir de aşağıdan sıkıştırıldı. Zayıflayan ekonomiye karşı yüksek fiyatların bu arada yüksek döviz kuru paritelerinin de sürdürülmek istenmesi uluslararası spekülatörlerin bu ülke paralarını, onları bir kazanç kapısı haline getiren kitlesel satışlarına hedef seçmesine sebep oldu. Malezya spekülatif hareketlere ilk tepki gösterenlerden olduysa da (Başbakan dünyaca ünlü spekülatör Soros'u resmen suçladı!) ilk patlayan Tayland Baht'ı oldu ve ardından Pasifik ülkelerinin mali talihi de döndü. Kasım ve Aralık'ta kriz hızla yayıldı. Endonezya Rupi'si ve Kore Won'u o yıl değerlerinin yarısından fazlasını yitirdiler. Kriz sonucu G. Kore hisse senedi borsası % 49, Endonezya, % 48, Tayland %41, Filipinler %32.7, Singapur %16,6, Japonya hisseleri % 23 değer yitirdi. Yine bu ülkelerin devalüasyon oranları ise sırasıyla % 65,9, % 106, % 48, % 50, 3, %14 oldu.[80]

Sonuçta 1998'de IMF her ülke ile 3 program yürürlüğe koydu ve ancak Şubat ayındaki 3. program sonrasında piyasalarda bir parça sükunet sağlayabildi. IMF bu kriz sırasında kuruluşundan 2008 krizine kadar olan süredeki en büyük kurtarma paketini hazırladı- İstanbul'daki toplantıda IMF Başkanı Kahn ne kadar çok çabaladıklarını göstermek için "Asya Krizi'nde yaptığımızdan 2 kat daha fazla yardım yaptık" dedi. Sadece G.Kore, Tayland ve Endonezya için IMF'nin sağladığı kaynak 114.2 milyar $'dı. (Karabulut, 2002: 117) Krizin Uzakdoğu ekonomilerinin efsanevi büyüme hızına verdiği zarar da büyük oldu. Örneğin 1979-1996 arası ortalama büyüme Endonezya için % 6,8, Malezya için % 7,4, G.Kore için % 8,4, Tayland için % 7,5 olmuş iken 1998'de bu ülkeler sırasıyla % 15,5, % 4,7, % 6,5 ve % 7,0 küçüldüler. (Blanchard, 2000: 473)

Asya Krizi'nin hemen ardından 1998'de bu kez Rusya'da benzer bir kriz yaşandı; her iki kriz o dönem Türkiye'yi de ekonomik yönden olumsuz etkiledi.

2000-01 Türkiye-Arjantin Krizi: 2000'lerin başında yaşanan bu iki kriz biraz da IMF'in olağanüstü gayretleri sayesinde fazla yaygınlaşmadı. Ancak bu iki kriz çevre ülkelerin krize karşı iki ayrı çözüm yöntemini gündeme getirdi. Arjantin fiilen borçlarını ödeyemeyeceğini belirtip yeni bir borç yapılandırılmasını şart koştu. IMF ve benzeri kuruluşlara rest çekti.

IMF Türkiye'ye belki de dünyada verdiği en büyük desteği verdi. Türkiye karşılığında son derece sıkı IMF reçetelerine evet dedi. Çok uzun yıllar % 6,5

80) Bkz.Tülay Arın, "Asya Krizi ve Kriz Yönetiminde Hegemonya", *İktisat Dergisi*, Ocak 98, s.5 Akt. Karabulut., 2002:122.

gibi yüksek bir faiz dışı fazla vermek zorunda kaldı. Aynı zamanda ülke ekonomik yapısında IMF isteği doğrultusunda sonradan 'Kemal Derviş reformları' diye anılacak pek çok 'reform' yapıldı. Kriz ve sonrasında yaşanan toplumsal gerilimler sonuçta koalisyon hükümetinin düşmesi ve erken seçimle 2004 yılında yeni bir iktidarın gelmesiyle sonuçlandı.

Arjantin bir zamanlar hem Latin Amerika'nın hem de dünyanın en umut vadeden ülkelerindendi; oldukça da zengindi. (Adı bile gümüş veya para anlamındaki Argent'den geliyor. Napoleon'un ünlü sözü "d'argent, d'argent, d'argent", yani "para, para, para"daki argent'ten). Sonraları gerek kendi iç sorunları gerek ise dünya finans ve ticaret sistemindeki köklü değişiklikler nedeniyle tıpkı diğer Latin Amerika ülkeleri gibi hiperenflasyon tuzağına yuvarlandı. Bu durum sosyal sorunları daha da artırdı. Çözüm olarak Arjantin'in Özal'ı sayılabilecek Cavallo'nun istikrar politikası tam on yıl uygulandı. Tıpkı Türkiye gibi başlangıçta sosyal sorunlara rağmen enflasyonu kontrol altına almakta işe yarayan program sonraları işe yaramaz oldu. Hükümetler ve ekonomi bakanları birbirini kovaladı. Peşisıra istikrar politikaları büyümeyi kısıtlayarak, bunun sonucu vergi gelirlerini kısarak, bütçe açığı ve işsizliği artırdı. Bütçe açığı iç ve dış borçlanmayla kapatıldı. Burada da Türkiye'deki gibi aynı makas yöntemi uygulandı. Kriz öncesi son çare olarak aynı Cavallo yeniden göreve çağrıldıysa da bu kez hiç başarılı olamayıp istifa etmek zorunda kaldı. Bütün bu gelişmeler bir yana şu tespit mekanizmanın Türkiye'deki mekanizmaya nasıl benzediğini göstermektedir:

> "Arjantin Peso'sunun dolara endeksli olması sonucu reel kur değerlenmiş ve bozulan dış ticaret dengesi paralelinde Arjantin 1991'den bu yana devamlı olarak cari işlemler açığı vermiştir. Bu açık kısa vadeli sermaye hareketleriyle kapatılmıştır. (...) Temmuz'da (2001 C.A) Arjantin'in borçların ödeyemeyeceği endişeleri artmıştır. ülke riski buna bağlı olarak yükselmiş, borsa düşmüş döviz rezervleri ve banka mevduatları ciddi şekilde azalmıştır. (...) 30 Kasım'da bankalardan bir günde 1,4 milyar $ çekilmiştir.(...) 7. genel grevin ardından yağmalar ve gösteriler meydana gelmiş Cumhurbaşkanı olağanüstü hal ilan etmiş ve Cavallo istifa etmiştir." (Apak, Aytaç, 2009: 93-95) Ve sonrası kaos!

2000 Dotcom Krizi: 1990'da World Wide Web'in ortaya çıkışı internetin giderek popülerleşmesine neden olunca bilişim teknolojileri ile ilgili şirketlere, özellikle de internetle ilgili olanlarına muazzam bir yatırım yapıldı. Daha çok risk sermayesinin (venture capital) ilgi gösterdiği bu yeni şirketler New York Borsası'nın gereklerini karşılayamadıkları için çok daha esnek bir piyasa olan NASDAQ'ta halka açılıyorlar ve hemen hepsi de derhal fiyatını katlamaya başlıyordu. Çoğunlukla zararda olan bu şirketlerin buna rağmen borsa fiyatlarının

artması bunların yüksek fiyatlarla şirket satın almalarına konu olmalarıyla bir anlamda teyit ediliyordu. Aşırı şişen hisse fiyatları her spekülasyonda olduğu gibi günün birinde patladı. 'Dotcom' denilen internet şirketlerinden birçoğu kapandı. 1999 Aralık sonu 4000'i geçen NASDAQ endeksi 2000 Şubat'ında panik satışlarla düşmeye başladı. 11 Eylül olayı NASDAQ'ın daha da düşmesine neden oldu. 2001 Ocak'ta 3000 seviyelerindeyken Ekim'de 1387'yi gördü. Kasım sonu yeniden 2000'e yaklaştıysa da kendini toparlama süreci aslında 2007 yılına kadar devam etti.[81]

İnternet alım satımının genişleme döneminde (boom) pek çok ABD şehri ikinci Silikon Vadisi olmak üzere büyük yatırım hamlelerine girişti, fiber optik kablolar döşetti vb... Avrupa'da da mobil operatörler cep telefonunda 3G teknolojilerine, geniş bant altyapısına muazzam yatırımlar yaptılar. Genel olarak hem internet hakkında duyulan heyecan, hem de bu işin altyapısı ve 3G gibi yeni teknolojilerin geleceğine ilişkin coşku haklı olmakla birlikte bunların maliyeti ve gelir akımlarıyla ilgili sağlıklı maliyet-fayda analizleri yapılmıyor, yapılanlar aşırı iyimser varsayımlara dayalı yapılıyordu:

> "19. yüzyılın demiryolu girişimcilerine benzer şekilde interneti geliştirmek için binlerce mil uzunluğunda fiber optik kablo döşemekte birbirleriyle yarışıyorlardı. Bunda da yanlış bir şey yoktu -internet bant genişliği talebi üssel oranlarda artıyordu. Şu farkla ki bu girişimcilerin her biri toplam talebin % 100'ünü karşılayacak kadar kablo döşemişti." (Greenspan, 2008: 200)

Sonunda sadece ABD'deki borsacılar değil bütün dünyada bilişim dünyası şirketleri hatta kamu kuruluşları büyük yatırım zararlarına uğradılar.

İnternet spekülasyonu, 1998-2001 arası en yoğun dönemini yaşadı. Mart 2000'de Nasdaq endeksi 5132,52 ile tepe noktasını gördü. Sadece 1 yıl öncesine göre bu endeks ikiye katlanmıştı.

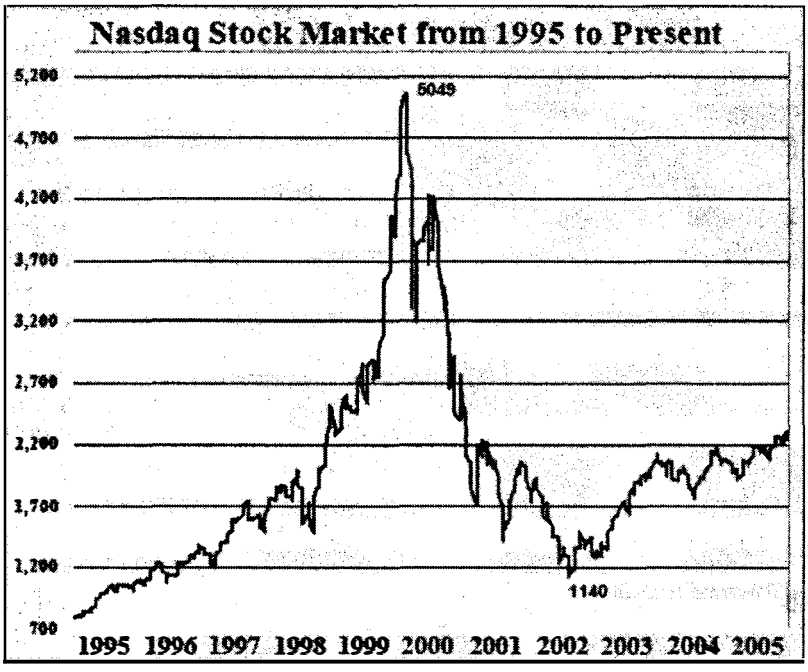
Sonra işler kötüye gitmeye başladı. Sebep olarak gösterilenleri sıralamaya başlarsak belki spekülasyonun hız kesmesinde Fed'in 1999 ile 2000 arasında Fed'in altı kez faiz oranlarını artırmasının rolü vardır.[82]

Buna rağmen Greenspan sadece 2001-2007 gayrimenkul balonunun değil

---

81) Buna karşılık Nasdaq'ın tersine teknoloji hisselerine o kadar bağlı olmayan geleneksel DJIA endeksi sene başındaki 11 bin seviyesini daha 11 Eylül'den önce 10 bine kadar geriletmişse de -ılımlı bir gerileme- olayın ardından düştüğü 8 binli seviyelerden çabuk kurtularak yeniden hızla 10 bine yaklaştı. Sonraki yıllarda rekorlar bu endekste birbirini izledi.

82) "Piyasalardaki irrasyonal coşkuyu hiç bir zaman kesinlikle tanılamayacağımız ve o durum gerçekleşene kadar da harekete geçmekte daha da zorlandığımız politikacılara anlattığımda hiç aldırmadılar; tersine Fed'in partinin devamına engel olmayacağını düşünüp rahatladılar. İroniktir ki kı-

Kaynak: www.myrealestatebubble.com

İnternet balonunun da müsebbibi olarak gösterildi:

> "Greenspan irrasyonel coşkuya (exuberance) karşı uyardı, doğru; ama bu konu hakkında hiçbir şey yapmadı.(...) Faizleri yükseltmedi, hatta hisse senedi yatırımlarında teminatları da arttırmadı. Onun yerine balon patlayana kadar bekledi. Ve 2000'de bu gerçekleşince ardından pisliği temizlemekle uğraştı" (Krugman, 2008: 142)

10 Mart 2000'de teknoloji ağırlıklı NASDAQ endeksi tepe yaptı ve ardından hafifçe düştü. Önce düşüş 'düzeltme' diye algılandı. (Tıpkı Bernanke Fed'inin gayrimenkul fiyatlarında 2006'dan itibaren görülen düşüşü 'düzeltme' olarak algılaması gibi...) Fakat düşüşler devam etti ve önce yavaş sonra hızlı biçimde paniğe dönüştü. Altı gün içinde NASDAQ % 9 civarında değer kaybetti. 2001'in başında endeks değerinin yarısından fazlasını da yitirmiş 2000'li seviyelerin bile altına inmişti.

Çok sayıda firma battı. Tahminler bir iki yıl içinde piyasadaki internet firma-

---

sa bir süre sonra faiz oranlarını artırmaya karar verdik. 1999 ortası ile 2000 ortası arasında Fed faiz oranlarını aşamalar halinde % 4,75'ten 6,5'a çıkardık. Bunu öncelikle uluslararası mali kriz nedeniyle ekonomiyi korumak için artırdığımız likiditeyi geri çekmek için yaptık. Sonra da bir miktar sigorta payı olsun diye..." (Greenspan 2008:202)

larının yarısının ortadan kalktığı yolunda. Birçok firma da el değiştirdi. Bir zamanlar internet devriminin simgesi sayılan America Online (AOL) şirketinin film endüstri devi Warner Bros'u satın almasının tersine, geleneksel şirketler bu 'yeni ekonomi' şirketlerini satın aldı. Yine de geriye bir kaç 'mucize' kaldı. Google birbiri ardından devrilen rakiplerinin arasından sıyrılarak dünyanın sayılı şirketleri arasına girdi. Amazon.com ve e-bay gibi internet siteleri de fırtınayı atlatıp uzun soluklu şirketler olduklarını ispatladı.

Fakat dünyanın her yanında boşa giden pek çok altyapı yatırımlarını ve kurulan yeni ekonomi şirketlerine yatırılan sermayeyi saymasak bile 2000 Mart'ından 2002 Ekim'ine kadar dotcom şirketlerinin piyasa değeri kaybı 5 trilyon $'ı buldu.

Japonya'nın Kayıp Onyılı

İnternet balonu belki de yavaşça söndürelim derken kasıtlı olarak patlatıldı. Böyle bir varlık balonu patlatma deneyi de Japonya'da yaşandı. Ama neredeyse yarım yüzyıldır büyüme rekorları kıran Japon mucizesi bu kez en uzun süren durgunluk rekoru kırdı. Önce gayrimenkul fiyatları dibe vurdu aynı anda Tokyo borsasında hisse senetleri değerlerinin % 80'ini yitirdi ve sonra Japonya yaklaşık 10 yıl sürecek bir durgunluğa girdi.

Burada biraz zaman kayması yaptık. Japon balonunun patlaması ve sonrasında yaşananları Wall Street İnternet balonundan sonraya yerleştirdik. Çünkü her ne kadar kronolojik olarak Japon bunalımı İnternet balonundan önceye denk gelse de mantık sıralaması açısından ABD İnternet Balonu ile ABD morgiç balonu arasına yerleştirilmesinde fayda vardı. İnternet balonunun patlamasına benzer şekilde patlatıldı ama öncesinde gayrimenkul fiyatlarının tıpkı morgiç krizi öncesinde şişmesi gibi inanılmaz bir balon yatıyordu. Dolayısıyla morgiç krizi 2007 de patlak verince iktisatçıların aklına internet balonu değil Japon gayrimenkul piyasasının patlaması ve sonrasında yaşananlar geldi.

Aslında Japonlar olan bitenin, daha da çok olacak biteceğin farkındaydılar. Ortada bir balon vardı. Adı bile vardı: *baburu keiki*. Yani balon ekonomisi!

Sebep ne olursa olsun ortada bir balonun olduğu gerçeği pek tartışılacak gibi değildi. "1985'te 13.000 olan Nikkei Endeksi 1989'da 35.000 olmuş; yani sadece dört yıl içinde üçe katlanmıştı." (Blanchard, 2000: 11) 1990'ın başında,

> "Japon piyasa kapitalizasyonu -ülke şirketlerinin toplam borsa değeri- ABD şirketlerinin toplam kapitalizasyonundan fazlaydı. Halbuki ABD hem nüfus hem de milli gelir açısından Japonya'nın iki katından daha büyüktü." (Krugman, 2008: 61)

Zaten yüksek olan gayrimenkul fiyatları da Nikkei endeksine paralel artış

göstermiş ve Tokyo'nun en pahalı bölgesi olan Ginza semtinde metrekare fiyatı 1 milyon dolara çıkmıştı.

> "Tokyo'da İmparatorluk Sarayı'nın kapladığı bir mil kare kadar yerin toplam arazi değeri bütün California eyaletinin arazi değerinden daha fazla ediyordu" (Krugman, 2008: 61)

Bu tür bir anormal fiyat şişmesi ne üretkenlik artışı, ne ilerideki % 8 büyüme ümidi, ne de ülkenin fazla kalabalık vb olmasıyla açıklanamazdı. Böylesi bir balonun, patlama riskinin fiyatlara yansıdığı bir 'rasyonel balon' olduğunu ileri sürmek de zordu. Sonunda balon patladı. 29 Aralık 1989'da Nikkei Endeksi 38.916'la kapandı. 1992'de ise endeks 16.000'e inmişti. Krizin en şiddetli aşamalarından yıllar sonra 1997'de bile ticari arsa fiyatları 1990 seviyesinin % 55'i düzeyindeydi. (Blanchard, 2000: 143)

2007-2008 KRİZİ

> "1991'den bu yana ABD'de muazzam bir gayrimenkul çılgınlığı yaşanıyor ve herkes yeni bir gayrimenkul çöküşünden korkuyor. (...) Bu noktada dönüp ABD'deki şimdiki duruma ve spekülasyon çarkının nasıl döndüğüne bir bakmakta fayda var. Hem geleceğimizi şimdiden görürüz; hem de bu işin niçin global bir sorun olup ne bir ülkeye, ne de o ülkenin mesela gayrimenkul sektörüne has bir vaka olmadığı daha net açığa çıkar.
>
> (...) (ABD'de) İnsanlar giderek içinde oturmak için değil yeniden satmak için ev alıyor. (...) Alım satım çılgınlığı arttıkça daha riskli morgiç kredilerine dönülüyor. (...) Yeni morgiçların üçte ikisi artık değişken faizli.(...) Bu demektir ki trend tersine dönüp faizler artmaya başlarsa bu insanların çoğu şimdiki gelirleriyle artmış faiz ödemelerini yapamayacak ve bir kaç ay içinde evini kaybedebilecek.
>
> (...) Herkes günün birinde fiyat artışlarının duracağının farkında. Riskin arttığınının da... Ama yine de ev alıyorlar; çünkü herkes alıyor. Herkes aldığı için fiyatlar artıyor. Fiyatlar arttığı için herkes alıyor. Normalde insanların geliri buna yetmez ve alım dalgası bir yerde dururdu. Ama kredi sağ olsun. Kimseye para gerekmiyor ki! İşte spekülasyon böyle sürüyor. Ta ki genel bir satış dalgası başlayana kadar. Ancak o zaman kağıt üstündeki astronomik fiyatların kimsenin cebinde olmadığı anlaşılacak.
>
> (...) Mesele sadece bir Amerikan sektöründeki spekülasyon meselesi değil. Amerikan ekonomisinin gücü dünya sistemini çok yakından ilgilendiriyor. Ve bu ekonomi şu anda bu spekülasyonun üzerinde duruyor. (...) Amerikalılar son yıllarda sürekli kazandıklarından fazla har-

cıyor. Amerikan ekonomisi bu tüketim artışının üzerinde duruyor. Bush bütün yönetim sakarlıklarına rağmen koltuğunda bu sayede rahat oturuyor. Amerikalı tipik aile paraya sıkıştıkça gayrimenkulünün değer artışını karşılık gösterip yeniden borçlanıyor.

(...) Bu değer artışının (maaş/ücret vb) geliri gibi sağlam bir dayanak olmadığı geceden sabaha değişebileceği unutulmaya çalışıldı. Çünkü unutuş kaynaklarının haylisini bu sektöre yatıran bankaların işine geliyor, ekonomi iyiye gidiyor diyebilmek için siyasi iktidarın işine geliyor. Kazandığından fazlasını harcayan sıradan Amerikalının işine geliyor. Amerikaya mal satarak ekonomilerini ayakta tutan Uzakdoğu ülkeleri hatta Avrupa'nın işine geliyor. Bu yolla yaratılan ek para sermayenin uluslararası piyasalara akmasıyla kendi cari açıklarını kapatan Türkiye gibi ülkelerin (en azından orada birilerinin) işine geliyor. Bu macera sür git devam edebilse aslında mesele yok. Sorun şu ki, böyle olamayacağının herkes farkında. FED'in eski kurdu Greenspan "merak etmeyin bir şey yok!" derken bile anlayana sivrisinek saz, kibarca uyarmıştı İyimserler spekülatif balonun patlamayıp yavaşça söneceğini umut ediyor. Kötümserler işin sonunun gözyaşları ve intiharlar olacağı konusunda ısrarlı." Cüneyt Akman, Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Bir Morgıc Hikayesi! *Birikim Dergisi*, Ocak 2006)

Görüldüğü gibi yukarıdaki alıntılar 2007 veya 2008 yılında, Amerikan gayrimenkul piyasasısının çöküşü sırası veya sonrasında yazılmadı. Bu yazı Ocak 2006'da *Birikim* Dergisi'nde yayımlandı. Yazıyı 2005'in sonunda kaleme almıştım. Yani gerek yazılış, gerek ise yayımlanış tarihi itibarıyla krizin kopuşundan yaklaşık 20 ay önce.. Peki, sonra ne oldu? Neredeyse yukarıda yazılanın aynısı oldu. Giderek riskli morgıçların oranı daha da arttı. Alım satım spekülasyonunun son aşamasında genel iyimserliğin ortasında piyasa doymak bir yana aşırı hazımsızlık çekmeye başladıkça kuşkular da yükselmeye başladı. Tıpkı yukarıda söylediğimiz gibi ısınan piyasaların doğal sonucu olan faiz artışları (ki emlak piyasasına fazla sirayet etmemesine rağmen negatif reel faizlerden sıfır ve nihayet pozitife doğru 2004'ten bu yana zaten hafifçe yükseliyordu.) sonunda emlak piyasasında da pek az da olsa faiz artışı olarak arzı endam etti; sadece çeyrek puan kadar! Bu arada eşikaltı (subprime) denilen fakir halka açılmış ağır şartlı morgıçlar, ki yukarıda söylediğimiz gibi çoğu ARM denilen değişken faizli morgıçlardı, faiz artışı ve 2 yıllık düşük faiz dönemlerinin bitmesi üzerine giderek ödenmesi zor hale geldi. Onlar ödemelerini yapamayınca piyasada panik yayılmaya başladı. Üstelik el konulan evler de piyasaya haciz satışlarıyla zaten olmayan yeni talebe yeni arz yükü olarak bindi. Sonrası tam bir zincir reaksiyon... Ev fiyatları düştü. O yüzden Fisher'in 'borç-deflasyon' mekanizmasının anlattığı üzere daha çok ev piyasaya geri döndü. Daha çok mor-

gıç faizi ödenemez hale geldi. Morgıçları ellerinde tutan bankalar ve fonlar ağır zararlara uğradılar. Onların zararları bu kez gayrimenkul paniğini kredi paniğine dönüştürdü. Karşı tarafın batık veya ağır hasarlı olduğu inancı bankaları (kişiyi nasıl bilirsin kendin gibi misali!) para piyasalarında başka bankalara olan kredi imkanlarını kullandırtmamaya yöneltti. Kredi piyasasındaki daralma bu kez o piyasada varolan sorunları iyice kötüleştirdi. Olay çok kısa sürede yine dört sene önce yukarıda belirttiğimiz gibi sadece Amerika'nın meselesi olmaktan çıkıp hızla bir dünya sorunu oldu ve küresel bir ekonomik krize dönüştü. Kriz ilk işaretini Şubat 2007'de HSBC'nin Amerikan morgıçları nedeniyle zarar ettiğini açıklamasıyla vermişti. Kimse umursamak istemedi. Haziran'da daha sonra kendi de satılmak zorunda kalacak büyük yatırım bankası Bear Stearns'ün morgıçlara yatırım yapmış iki yatırım fonu zor duruma girdi ve biri battı. Temmuz ayında rating kuruluşları morgıçlarla ilgili menkullerin derecelerini düşürmeye başladı. Zararlar arttı, panik yoğunlaştı. Ağustosta Amerikan Home Insurance, Eylül'de ise efsanevi yatırım bankası Lehman Brothers battı.

Ve bu bir dönüm noktası oldu. Lehman'ın batışı tüm dünyada piyasaları eşi görülmemiş bir paniğe soktu. Ve o andan sonra yetkililer artık her büyük kuruluşu ne pahasına olursa olsun kurtarma yolunu seçtiler ve yine o andan sonra kurtarma paketleri hem sayı hem ölçek bakımından iyice arttı. Yöneticiler ilk kez bu krizin devasa çapta bir müdahale olmazsa 1930 krizini geçeceğinin ayırdına vardılar.

Ayrıntıları şimdilik atlayalım ama bu süreç bir iktisatçı ve finansçı açısından gerçekten çok ilginç olaylarla doluydu. Yaklaşık 2 sene boyunca krizin ağırlaşmaması için yardım paketleri peş peşe açıldı. Diğer yandan da bu kriz neden çıktı ve neden eskiden olduğu gibi sadece gayrimenkul piyasasında ve sadece Amerika'da kalmayıp bütün dünyayı etkiledi o tartışıldı. 2009 yılında Dünya Bankası'nın çıkardığı *Global Development Finance, Charting a Global Recovery* adlı incelemede krizin sebepleri, yarattığı etki ve en önemlisi de krizden çıkış süreci tartışılıyordu. Orada "gayrimenkul piyasasında sorun yaşanması bekleniyordu ama bunun böylesine etkili ve çabuk şekilde bütün dünyayı etkilemesi şaşırtıcı oldu" deniliyor. Halbuki yukarıdaki alıntılarda görüldüğü gibi bunun global bir soruna dönüşeceğini çünkü bütün dünyanın aslında Amerika'daki dev bir spekülasyonun parçası olduğunu zaten yazmıştım. Sadece ben değil toplam içinde sayıları az olsa da pek çok iktisatçı ve teknik adam işin sonucu hakkında uyarılarda bulunmuştu.

Krizin böyle çabukça yayılmasının sebebi verdiğimiz ve menkulleşme süreçleri denilen mekanizmalar ve türev piyasalar yoluyla olmuştur. Türev piyasalar ya da türev araçlar kapitalizmde aslında yüzlerce yıldır var. Ama yaygınlaşması, çeşitlenmesi ve diğer normal mali araçları gölgede bırakacak kadar genişle-

mesi yeni. Özellikle 80'lerin sonu ve 1990'ların başından bu yana bunların ve genişleme hızı hem her türlü tahayyülün üstünde hem de giderek artan biçimdeydi.

Ben türev araçlarının kapitalist finans sistemi içinde bir saatli bombaya benzediğini ilk kez, sanırım 1993'tü, *2000'e Doğru* dergisi istediğinde verdiğim bir yazıda belirttim. Kriz ihtimalinin çok düşük olduğunu ama bu ihtimalin özellikle türev araçlar yüzünden arttığını yazarak... Saatli bomba çalışmaya devam etti. 2001 yılında Türkiye'deki ekonomik krizi incelediğim bir yazıda konuyu tekrar dünya ekonomisine getirdim ve herkesin Türkiye'ye akıl verdiği ve IMF'nin, krizlerin artık sadece azgelişmiş ülkelerin azgelişmiş finans piyasalarında olabileceğini söyleyip durduğu bir sırada gelişmiş ülkelerde ve daha ötesi küresel ölçekte bir krizin ihtimalinin giderek büyüdüğünü iddia ettim.

İlk Gerçek Global Kriz

"Global kriz İhtimali!" başlığı altında aşağıdaki satırlar 2001 Mayıs'ında kaleme alındı.

> "Bir global krize gelince zor ama imkansız değil! Eğer olursa 1930 krizini aratır; çünkü çok daha büyük boyutlu olacak. Özellikle spekülatif türev piyasaları aşırı balon yaratıcı etkileriyle krize zemin hazırlıyor. (1980- 98 arasındaki bir dizi kriz) adeta öncü depremleri andırıyor.
>
> Bir büyük global deprem hiç de boş verilecek bir ihtimal değil!"
> (Cüneyt Akman, Devletin Borç Çukuru, Mayıs 2001, *Birikim* Dergisi)

2007-2008 yılları arasında yaşanan aynen buydu. Herkes o dönemde bu krizi 1929-1930 krizi ile kıyaslıyordu. O krize Büyük Bunalım ya da sadece Bunalım (The Depression) adı takılmıştı. Bu krize ise Büyük Resesyon (Great Recession) adı takıldı. Ve şimdiki kriz yarattığı yıkımın oranı açısından 29 krizine yetişemedi ama mutlak miktar olarak yarattığı zarar ve eriştiği yaygınlık o krizden çok daha fazla. Öncelikle 2008 krizi, dünyada yaşanan gerçek anlamda ilk global kriz. Yukarıdaki yazımızda 'global kriz ihtimali' terimini o yüzden kullanmıştık. Daha önceleri de bütün büyük krizler hem sektörler, hem ülkeler arası bulaşma eğilimi gösteriyordu. Ama örneğin 1930'da dünyanın önemli bir bölümü mesela SSCB krizden etkilenmemişti. Dünyanın yine çok geniş bir alanı ise henüz kapitalist ilişkilerin girmediği yerlerdi ve oraları ancak dolaylı olarak ve daha az etkilenmiş, bazıları hiç etkilenmemişti. Yok olan toplumsal sermaye miktarı, işsiz kalan insan miktarı da aslında daha azdı. Sadece deprem daha dar alanda sıkıştığından ve daha zayıf bir yapıyı (kapitalist sistemin o zamanki hali) hedef aldığından yıkım etkisi oransal olarak daha fazla olmuştu. Üstelik bu kez krizin boyutu anlaşılır anlaşılmaz yeni bir 1930 felake-

ti yaşanmasın diye bütün dünya devletleri sermaye sınıfının başından aşağı kovalarla para dökmeye başladı. Kriz istese de derinleşemedi. Bu operasyonların kendisinin de korkunç bir maliyeti var hem maddi; hem de gelecek yıllarda yeni krizlerin tohumunu ektikleri için manevi bir maliyet... Fakat şimdi bile henüz kimse bunu umursayacak durumda değil.

Komünist Parmağı

Bahsettiğimiz yangını söndürmek için köpük niyetine sıkılan bu paraların büyük bölümü ABD ve AB tarafından sağlandı. Bu maliyetleri ileride biraz daha ayrıntılı tartışacağız. Dünya ülkelerinin geri kalanı da ellerinden geleni yapsa bile asıl önemli olan ABD'nin tutumu.

ABD'de kriz sonrası 2 sene boyunca tam bir acayip harfler fırtınası yaşandı. İsterseniz tuhaf kısaltmalar deyin yahut da... Örnek mi? Alın size TARP, CPP, MMIFF, EESA, TALF, ARRA, HASP, HSI, TIP, AGP, TLGP, TAF... Ve böyle gidiyor. Bütün bu karmaşık kısaltmaların bir tek anlamı vardı. Amerika devleti bu programlarla özel sektörün neredeyse her kesimine karşılıksız para veriyordu. Onların bazılarının yönetimine karışıyor, bazılarını devletleştiriyor (kimsenin liberal saçmalıkları dinlemeye o an için tahammülü yoktu!) ama çoğuna deli gibi para saçıyor. Aksi takdirde "kıyamet" kopacaktı; herkes bunun farkındaydı.

Bu kısaltmalardan sadece Obama yönetiminin gelir gelmez getirdiği tek bir tanesinin miktarının 787 milyar dolar olduğunu söyleyelim gerisine gerek yok. Bunun anlamı ABD için korkunç bir bütçe açığı. Hemen o sene açık, 2. Dünya savaşından beri görülmemiş bir noktaya tırmandı. Amerikan Merkez Bankası Fed'in bilançosuna artık bilanço denilebilir mi tartışılır hale geldi. 2008-2009 yazı arasında Fed'in bilanço büyüklüğü 2,1 trilyona ulaşmıştı. Bunun 1,2 trilyonu sadece krizin ortasından bu yana yapılan desteklere harcanan karşılıksız paralardı. Kalanın da önemli kısmı krizin patlayışı dolayısıyla 2008 ortasına kadar yapılan destekler. Bunların "karşılığı" ABD hazinesinin Fed'e verdiği borç kağıtları, ki tutarlarındaki artış 1,8 trilyon dolar civarındaydı.

Soğuk savaş yıllarında kapitalist dünyada ve onun kuyruğundaki Türkiye'de her şeyin altında 'komünist parmağı' aranırdı. Menderes hükümeti şimdi kendisinin tezgahladığı artık bilinen 6-7 Eylül olayları için bile Aziz Nesin gibi 'komünist' aydınları tutuklamıştı. Ve evet bu sefer kimse söylemese de krizin altın bir komünist parmağı var! Çünkü Çin hala resmen komünist! Ve yıllar boyunca süren ve sonunda krize yol açan bütün bu dünya çapında spekülasyon ancak Çin parasının yardımıyla yapılabildi. Çin'in yıllık rezerv artışını bir yana yazın; bir de ABD'nin borçlanmasını, bu iki rakam yıllardır neredeyse örtüşür. Çin bir zamanlarki Japonya'nın işlevini yerine getiriyor. Amerika'nın bankeri pozisyonunda... Biraz alaycı da olsa denebilir ki "Komünist Çin", Mao zamanında devrim ihracıyla kapitalizme veremediği zararı 2000'li yıllarda sermaye ihracıyla

verdi. Bu arada az bilinen bir gerçeği hatırlatalım. Sonraları büyük 1974 bunalımının çıkmasında önemli etken olan eurodolar piyasası da aslında 1950'lerdeki politik kriz nedeniyle ABD bankalarındaki paralarına el konulacağından korkan SSCB'nin rezervlerini ABD'den çekip Avrupa'ya kaydırması sayesinde doğmuştu. Yine komünist parmağı!

Bir kaç yıldır Çin'in paralarını dolardan çekeceği üzerine spekülasyonlar yapılıyor. Dünya artık bu krizden sonra yeni bir uluslararası rezerv para sistemini ciddi ciddi konuşacak. Ama şu anda ne Çin ne başkası paralarını hiç bir yere çekemezler. Çekip de nereye koyacaklar ki? Ve eğer Çin o paraları borç vermese ABD halkı hangi parayla Çin ihraç mallarını satın alacaktı? ABD için doğru olan küçük ölçekte Türkiye için de doğru. Türkiye bu krizden dünyada en çok etkilenen bir kaç ülkeden biri; ama etki dolaylı ve banka paniğine dönüşmedi. Eğer 2010'da küresel büyüme hız kesmeden sürerse Türkiye de bir parça rahatlar ama zor yıllar ve artçı depremler Dubai ve Yunanistan örneğinin gösterdiği üzere hala kapının eşiğinde. Şimdilik hasıraltı edilse bile başta doğu ve güney Avrupa ile Latin Amerika'daki kimi ülkelerde benzeri şoklar hazırda bekliyor. Türkiye şimdilik borç verilebilecek dünyada bankacılık sektörü sağlam addedilen bir kaç ülkeden biri olmanın 'şansını' yaşayacak. Fakat bu borç verilen paralar tıpkı 1970'lerde yaratılmış karşılıksız dolarlar cinsinden olduğu için benzer şekilde bir enflasyonist etki de doğurabilir. Diğer yandan hem Türkiye hem de uluslararası ortam hala bıçak sırtında. Eğer ani ve hızlı bir büyüme sürecine geçilirse krize götüren spekülatif balonların yeniden şişmesi ihtimali var. Böyle bir balon zaten Çin'de devasa boyutlarla şişmekle meşgul... Diğer yandan gereğinden yavaş küresel büyüme bu kez karşılıksız dolarların enflasyonist etkisini hızlandırırken Türkiye gibi görünüşte sağlıklı ama üzerinde 2 yıllık küçülmenin yarattığı ödenmeyen kredilerin etkisini artırdığı ülkelerde sürpriz sorunlar ortaya çıkarır. Yine de kriz yavaş yavaş ortadan kalkacak gibi görünüyor. Bu da halk sınıflarından yeterli bir muhalefetin olmadığı bir dönemde kapitalizmin ne maliyete yol açarsa açsın kendi yarattığı ekonomik sorunları bir şekilde çözebileceğini gösteriyor. 1929 ile 2008 arasındaki fark ekonomik krizin büyüklüğü küçüklüğü değil kapitalizmin politik krizinin büyüklüğü küçüklüğü idi.

2008 KRİZİ'NİN KISA TARİHÇESİ

9/11 yani 11 Eylül dünya siyasi tarihinde önemli bir kriz noktasına gelindiğinin işaretiyse eğer, 9/15 de ekonomi tarihinde önemli bir kriz noktasına işaret edecek. 9/15 yani 15 Eylül 2008' de ABD'de Lehman Brothers Inc. yatırım bankası iflas başvurusunda bulundu. Uzun ve köklü bir geçmişi olan bu yatırım bankasının batışı belki krizin gerçek başlangıcına tekabül etmiyordu; "balon patlamıştı belki ama patladığının anlaşıldığı an o andır." (Eğilmez, 2009: 68)

9/15'ten sonra adeta küçük bir kıyamet koptu. O zamana kadar ciddi ama sadece sektörel (konut piyasası) bir sorun olarak algılanan, farklı belirtilere rağmen ABD ile sınırlı sayılan ekonomik sıkıntı adeta şişeden çıkan cin gibi bir anda serbest kaldı, neredeyse aynı anda hem ABD finans ve bankacılık piyasasını hem de dünya finans piyasalarını etkisi altına aldı.

Sadece dünya finans piyasaları etkilenmekle kalmadı. Neredeyse bir tayfunun hızıyla kriz bu kez reel sektöre bulaştı. Hem de tüm dünyadaki reel sektörlere. Orada da durmadı. Bu bulaşmanın doğal etkisiyle dünya ticareti de etkilendi. Herkes bir zamanlar 1929'da başlayıp yıllarca süren Büyük Bunalım yeniden mi yaşanacak korkusu içine girdi.

Üstelik 1929'un hayaletinden korkanlar sadece sıradan insanlar, sadece akademisyenler veya sıradan işadamları değildi olan biteni IMF bile "Büyük Bunalım'dan bu yana yaşanmış en büyük finansal şok" diye niteledi (Ferguson, 2009: 355)

Dünya Bankası'nın teşhisi de benzerdi:

> "ABD morgiç piyasasındaki sorunların Büyük Bunalım'dan bu yana en büyük finansal krizi harekete geçirmesinden neredeyse 2 yıl sonra, küresel finansal piyasalarda hala bir çözülme yok ve gelişmekte olan ülkelere sermaye akımlarının geleceği hala karanlık" (Dünya Bankası, GDF, 2009a:1)

Kısa sürede bu karamsar teşhisleri haklı çıkaracak sonuçlar gecikmedi. Fakat bu sonuçlarda acaba sadece kaçınılmaz olanın gerçekleşmesi mi görülmeliydi yoksa, tıpkı bir deprem benzetmesi kullanacak olursa, bozuk (mesela mali) inşa altyapısı, kullanılan kötü (mali) teknik ve malzemeler, yetersiz denetim ve usulsüzlükler, erken uyarıların ve öncü depremlerin dikkate alınmayışı, (mali sistemdeki) yöneticilerin konuyu hafife almaları ya da sonuçlarını doğru tahmin edemeyişleri de sonucu ağırlaştıran etkenler miydi?

Özellikle sonuncu etken bugün çok tartışılıyor ve geriye bakıldığında çok sayıda yönetici sorumlu tutuluyor. Bunlardan biri efsanevi FED başkanı Alan Greenspan... Görevdeyken yaptıklarıyla tam bir bilge adam muamelesi gören ve pek az eleştiri alan Greenspan görevden ayrıldıktan sonra meydana gelmiş bir kriz nedeniyle bir ara neredeyse baş sorumlu olarak gösterildi. Sebep; 2001-2007 yılları arasında yürüttüğü düşük faiz politikası nedeniyle emlak ve borsada fiyatların şişmesine yol açarak bugünkü krizin zeminini oluşturduğu iddiası. Greenspan ise küresel tasarruf fazlası nedeniyle bunun kaçınılmaz olduğunu söyleyerek kendini savundu. Gerçi düşük faiz politikasının eşik altı (subprime) ve değişken faizli morgıçların gelişmesinde etkili olduğunu kabul ediyor ama bu etkinin sanıldığı kadar çok olmadığında ısrarlı. Ona göre gerçek bir deflasyon tehlikesi vardı ve düşük faiz politikası bunu önlediğinden aslında neyden kurtulduğumuzu asla bilemeyeceğiz. Greenspan ayrıca 2004'te faizleri yükseltmek için harekete geçtiklerini ama uzun vadeli oranlar üzerinde etkili olamadıklarını söylüyor:

> "Uzun vadeli oranlar, bu arada morgıç oranlarının da yükseleceğini - tıpkı 1980'e kadar geri giden 5 ayrı sıkı para döneminde olduğu gibi- varsaymıştık. Fakat başlangıçtaki bir yükselişten sonra uzun vadeli oranlar geriye döndü ve Fed'in bütün 2005 yılı boyunca sıkılaştırma çabalarına rağmen bu uzun vadeli oranlar neredeyse hiç kıpırdamadı" (Greenspan, 2007, ç.i)

Bu makalesinin alt başlığı FED'in tutumunu çeşitli mazeretlerden daha iyi açıklıyordu: "(Finansal) Balonlar spekülasyon hırsı kendiliğinden çökmeden, parasal politikalar yoluyla güvenli biçimde ortadan kaldırılamazlar" Ve Greenspan makalede bu konuya kısaca değinir ama aslında Fed'in krize götüren 'balon'lara yeterince tepki göstermemesinin belki de en önemli sebebi buydu.

> "Para politikası ile ilgili geleneksel görüş, merkez bankalarının varlık fiyatlarındaki şişmenin (boom) finansal sistemdeki sonuçlarına karşı reaktif davranmaları ve bu sonuçlarla şişme patladıktan sonra ilgilenmeleri gerektiğini iddia eder. (Bernanke and Gertler 2001) Alternatif bir görüş ise (mesela gayrimenkuldeki gibi) bir varlık köpüğü ufukta görünüyorsa, o takdirde Fed önleyici tarzda davranarak bu köpüğü dağıtmalı (Cecchetti, 2000) şeklindedir" (Bordo, 2008: 16)

Her ne kadar oklar Greenspan'a yöneltilmiş olsa da krizin başlangıcı hatta öncesinde iş başında olan Fed başkanı Bernanke de eleştirilerden nasibini almaktadır. Bunun bir önemli sebebi Greenspan'ın tersine Bernanke'nin aynı zamanda önemli bir akademisyen niteliği taşıması, yukarıdaki alıntıda gösterildiği gibi proaktif değil reaktif (önleyici değil iş olduktan sonra müdahale edici) bir Fed politikasının teorik zemini oluşturanlardan biri olmasıysa diğer sebebi ise krizin başlangıcı sırasındaki tutum ve beyanatlarıydı. Sadece bir tekini işaret edelim, ki o zamandan bu yana kim Fed'in tutumunu eleştirmek istese bu alıntıyı vermek adetten oldu.

> "'Eşik altı (morgiç) piyasasından ekonominin geri kalanına veya finansal sisteme önemsenecek bir bulaşma beklemiyoruz!' Mayıs 2007, Ben Bernanke"[83]

Gerçi olaylar gelişip kötü sonuçlar ortaya çıktıktan sonra geçmişte yaşananlar için sorumlu mevkidekileri suçlamak kolaydır. Halbuki yıllar süren kriz öncesi dönemde akademik ve mali yönetim cephesinden pek az uyarı gelmişti. Öyle ki IMF ve Dünya Bankası gibi gerek ulusal ekonomileri, gerek küresel gelişmeleri sürekli izlemekle görevli kuruluşlar bile yaşanan olaylar karşısında şaşkınlıklarını dile getirmişlerdir ki asıl şaşırtıcı olan da bu olsa gerektir.

> "ABD emlak fiyatlarında bir düşüş beklenmekle birlikte finansal sonuçları şaşırtıcı oldu." (Dünya Bankası, GDF, 2009: 94)

Gerçekten de daha morgiç krizi kopmadan yani 2005 gibi, ortada bir spekülatif köpük oluştuğunu herkesin görmesine rağmen bunun yaratacağı sonuçlar hakkında pek az ses çıkmıştı. Üstelik eleştiriler genellikle akademik, para yönetimi veya siyasi elitlerden değil daha çok radikal görüş yanlısı ya da marjinal kesimlerden gelmişti.

83) Akı, Hadiye Aslan İpotekli Konut Finansman Sisteminde Kriz, BDDK 8. Kuruluş Yıldönümü Konferansı, 2008.

> "Bugünün emlak piyasasının bir köpüğün ortasında olup olmadığıyla ilgili büyük bir tartışma yürüyor. Köpüğün varlığına karşı çıkanlar basitçe bir gayrimenkul köpüğünün imkansızlığını öne sürüyor. Onlara göre 'bir gayrimenkul köpüğü olamaz çünkü ulusal bir gayrimenkul piyasası yoktur. Bir gayrimenkul köpüğünden söz edilebilse bile bu ya belli metropoliten bölgeler ya da tersine kıyıda köşede kalmış dar alanlar için söz konusu olabilir ve bu köpük kesinlikle bir borsa köpüğünün patlaması gibi çökmez
>
> (...) Düşüncesiz gayrimenkul spekülasyonu bir köpüğün varlığı için yeterli kanıttır. Ve tarihten öğrendiğimiz bir şey varsa o da yukarı çıkan şey eninde sonunda aşağı iner. Ve patlayan gayrimenkul köpüğünün tepesinden düşüş ekonomi için gerçekten felaket olacaktır. Spekülasyonun çökmesi sadece buzdağının ucudur. Biz gayrimenkul köpüğünün karmakarışık tasarımını kazdıkça altından çıkan sosyoekonomik kabusu göreceğiz. Ve köpüğün patlamasının ardından işte yaratılan bu kabus gelecek!" (Wright, 2005)

Sıradan bir 'blogger'ın bazen Fed başkanlarından daha iyi tahmin yapması belki de sırtında herhangi bir sorumluluk taşımayışındandır. Ama en tanınmış Amerikalı marksist yazarların toplandığı *Monthly Review* dergisi de üstelik oldukça teknik yöntemler kullanarak aynı sonuca varmıştı. (Bkz. Foster, 2006)

Aslında başka tanınmış akademisyenlerden de köpüğü teşhis eden uyarılar geliyordu.

İktisatçı Robert Shiller bu konuyu işleyen kitabına *Irrational Exuberance* adını vermişti. Ki bu terim köpüğün tam ortasında Alan Greenspan'ın da olan biten hakkında altını fazlaca da çizmeden yaptığı uyarıda kullandığı terimin aynısıydı: Akıldışı Taşkınlık! (Shiller, 2006)

Shiller söz konusu eserinde şöyle diyordu:

> "1960lardan önce ABD'de insanlar daha az aleni bir kapitalist ekonomi içinde yaşıyordu. Ve onlar kendi refah seviyelerinin büyük ölçüde mülklerine dayandığına henüz inandırılmamışlardı.
>
> Bugün ise yaygın hale gelen, fiyatlar hakkında geniş malumat ile birlikte, bizim ekonomik sorunlara piyasa çözümlerine ilişkin giderek artan kamusal inancımız insanları konut fiyatları hakkında daha fazla endişelendirir hale getirdi. Böylece onlar köpükleri yaratan belirli bir tür geri beslemeye daha eğilimli hale geldiler. 2000 yılından beri saldırgan, hatta umutsuzca konuta para yatırıldığı yolunda hikayelerin arkası kesilmiyor. İnsanlar ev fiyatlarının artacağından ve böylece onların imkanları artık ev almaya yetmeyeceğinden korkarak ev almak için fiyat artırmak üzere acele ediyorlar" (Shiller, Irrational Exuberance, akt. Wright, 2005, ç.i)

Bir ekonomik değişkenin etkisi yeniden aynı etkiyi doğuracak şekilde bir geri besleme yaratırsa, bunun bir cins kısır döngüye dönüşmesi, ve ters mekanizmaların çalışmasına engel olarak piyasayı dengesizliğe götürmesi spekülatif ortamda sık görülen bir şeydir. Olayların sonraki gelişiminde bu cins kısır döngü şekilde sürekli kendini geri besleyen piyasa dengesizliklerini sık göreceğiz.

Sonuçta yaşanan olayları ve köpüğün büyümesinin herkes farkındaydı. Olaylar göz önünde yaşanıyor, gazeteler her gün haber yapıyordu. Ancak birileri 'bu olay bölgeseldir, ulusal bir konut köpüğü tanımı icabı varolamaz' dedi. (Bunun sektörel aşırı üretim olabilir ama genel aşırı üretim olamaz diyen klasik iktisatçıların tavrına benzerliği dikkat çekicidir.) Kimisi 'böyle bir gayrimenkul köpüğü olsa da bu borsa çöküşü gibi aniden dibe vuramaz, piyasa mekanizması bunu halleder' dedi. (Yine piyasanın uzun vadede krize yol açmadan sorunları çözeceğine dair klasik iktisat inancının özele bir yansıması) Kimi para otoriteleri, 'bütün bunlar, küresel reel ekonomik güçlerin doğal sonucu bunu parasal müdahalelerle önleyemeyiz, en iyisi beklemek' dedi. Kimisi bunun 'diğer piyasalara yayılmayacağını' söyledi. Kimisi 'yayılsa bile bu kadar derin sonuçlara yol açması' karşısında şaşırdı. Ve her şey göz göre göre yaşandı. Tıpkı bundan önce yüzlerce krizde yaşandığı gibi...

Aslında özellikle 1990'ların başında hem olası bir kriz hem de kriz teorisi hakkında ilgiler yoğunlaşmaya başlamıştı. Tıpkı 2001 Dotcom krizi sonrası belli bir literatür artışı gözlemlenmesine benzer şekilde. 1990'da bu ilginin sebebi çevre ülkeler özellikle Latin Amerika ülkelerinde yaşanan ve başta ABD olmak üzere merkez ülke bankacılık sistemini etkileyen dünya borç krizi ve ardından ABD'nin kendi içinde yaşanan *Savings and Loan* kriziydi. Aynı şekilde İngiltere ve Japonya'da bugünküne benzeyen emlak ve hisse senedi piyasası çöküşleri yaşanmıştı. Sonuçta Hyman Minsky'nin ünlü *'Can it Happen Again?'* sorusu ister istemez gündeme geldi. Açıkça görülen tersi örneklerin mevcudiyetine rağmen IMF ve Dünya Bankası'nın giderek 'krizlerin bir azgelişmiş ülke sendromu' olduğu yolundaki genel tavırlarına karşın ABD'nin NBER'i (National Bureau of Economic Research) biraz da görevi gereği iş çevrimleri ve kriz konusunu gündeminden hemen hiç düşürmedi. Bu kuruluş 1991'de topladığı konferansta Krugman, Kindleberger, Minsky, Samuelson ve Volcker gibi ünlü akademisyen ve para politikacılarını bir araya topladı. Yapılan tebliğler *The Risk of Economic Crisis* adlı kitapta toplandı. İlk konuşmacı NBER Başkanı Martin Feldstein'dı. Feldstein ekonomik kriz teorisine olan akademik ilgisizliğe dikkat çekiyordu.

> "Gerçi çevrimsel dalgalanmalar bütün sanayileşmiş dünyanın bir problemi olmaya devam etse de 1930'lar, bir finansal krizi takiben gelişen bir ekonomik çöküşün, yani yüzyıllardır hem ABD'de hem Avrupa'da yüz-

> yıllardır kendini tekrar eden türden bir krizin son yaşanışıydı. Bu tür son krizden bu yana geçen uzun zaman iktisatçıların geçen onyıllarda niçin konuya (kriz, C.A.) nispeten az ilgi gösterdiğini açıklayabilir.
>
> Bu konu yerine iktisadi araştırma ekonominin normal çalışması hakkındaki anlayışımızı geliştirmeye ve küçük fakat önemli ilerlemeler yaratacak ekonomik durumu geliştirici politikalara önem verdi: enflasyon oranını sıfıra yaklaştırmak, işsizlik oranını düşürmek, kaynak kullanımındaki aksaklıkları azaltmak gibi. (...)
>
> Çoğu profesyonel iktisatçıların tersine, ekonomik politikayı yürüten bürokratlar ve özel sektörün liderleri ekonominin işleyişini bozabilecek büyük çapta bir kırılma riskinden ciddi endişe duyuyordu. (...)
>
> Biz 1980'leri ekonomik çöküşe yol açacak bir finansal krizi tetikleyecek böyle risklerle karşılaşmadan atlattık ve 1990'lara geldik.(Feldstein, 1991: 1)

İktisatçılar aldırmasa da kriz tehlikesi adeta bir Demokles'in kılıcı gibi olduğu yerde duruyordu.

> "Fakat böyle bir ekonomik kriz riski devam ediyor. (...) Bir noktada, hırs korkuya baskın çıkar ve tek tek yatırımcılar daha büyük getiriler elde etmek için daha büyük riskler almaya başlarlar. Bir şok meydana gelir ve varlıkların piyasa fiyatları düşmeye başlar. Borçlu (leveraged) kişi ve kuruluşların iflasları bunu takip eder. Bunu bankalar ve finansal kuruluşların çöküşleri izler çünkü onlar zaten doğal olarak borçlu kuruluşlardır. Bunun sonucunda ödeme mekanizmaları çöker ve kredi yaratmanın mümkün olmayışıyla bu kez ekonomik çöküş başlar.
>
> Finansal krizin potansiyel sebebi yatırımcıların başaramayacakları maceralar yolunda çok fazla borç kullanıp kumar oynamak yoluyla rastgele (random) aşırılıklara girişmeleri değildir. Sorun çok sayıda piyasa katılımcısının aynı tür yatırımlar üzerinde aşırı risk almaya savrulmasıdır; bu yatırımlar ister gelişmekte olan ülkelere çok fazla borç veren bankalar olsun, ister doymuş gayrimenkul piyasalarındaki inşaatçılara çok fazla kredi veren finans kuruluşları (thrifts) olsun, bir genişleme (boom) döneminin tepe noktasında kaldıraç (leveraged) yöntemiyle hisse senetleri veya emlağa yatırım yapan bireyler olsun durum değişmez." (Feldstein, 1991: 2)

Ve Feldstein işin belki de en önemli özüne parmak basar:

> "Benzer şekilde (kriz konusuna c.a.) toplumsal ilginin sebebi kötü yatırımları sonucu finansal olarak zarar gören hatta iflas eden kişiler değildir. (...) Fakat finansal kurumların çöküşü masum mudilere de zarar verir; finansal çöküşün iş hayatına etkisi gayet sağlıklı kuruluşların da batmasına neden olabilir." (Feldstein, 1991: 2)

Feldstein kriz konusunda karamsar ve iyimser iki görüşü kıyaslar:

> "Karamsar biri ancak geçmiş iflasların hatırasının kişileri aşırı risk almaktan koruyabileceğine inanır. Ona göre zamanla kolektif hafıza solar ve yeni nesil yatırımcılar yine finansal krize götürecek aşırı riskler alır. Fakat bir iyimser krizler hakkında gelişen bilgimizin aşırı risk almayı önleyici alternatif kurallar geliştirmemize sebep olacağını umut eder. Veya böyle bir kriz başladığında krizi sınırlandıracak ve ekonomik çöküşün gelişimini önleyecek politikalara yol açacağını umar." (Feldstein, 1991: 2)

İşin bu noktasında finansal kuruluşların denetlenmesi gelmektedir. Feldstein bırakınız yapsınlar, tezinin ve serbest piyasanın peygamberi gibi görülen Adam Smith'in otoritesine sarılır:

> "Adam Smith bile bankaların regülasyonunu açıkça savunmuştu. Çünkü bankaların çöküşünün ekonomi üzerinde genel olarak zararlı etkiler yapacağının farkına varmıştı." (Feldstein, 1991: 2)

Ancak 90'larda dünya çapında sorunsuz büyüme yılları artarken krizler 80'li yıllar kadar can yakmaz oldu. Gerçekleşen çeşitli krizler ise eskisi kadar önemsenmedi. Giderek hem ekonomik politikaları yönlendirenler, hem de işadamları artık krizlerin sonunun geldiğini, olduğu kadarının da gelişmekte olan ülkelerin henüz ilkel finansal piyasaları ile sınırlı kaldığına kanaat getirdi. Bu kendine güvenin temelinde 90'ların tıpkı 50'li yıllar gibi iyimser bir ekonomik kalkınma dönemi olması kadar, 90'ların başında Sovyet sisteminin yıkılıp soğuk savaşın bitmesinin psikolojik etkisi de gözlemlenebilir.[84]

Kapitalizmin nihai zaferi ortaya çıkmış, tarihin sonu gelmişti. Artık kimse olumsuz bir şey duymak istemiyordu. Sonuçta artık krizlerden ve komünist tehditten korkmayan sistem, serbest piyasa yolundaki bütün kısıtlamaları ortadan kaldırma yolunda daha 80'lerde girıştiği deregülasyon ve her konuda piyasaya güvenme adına her engeli ortadan kaldırmaya girişti. Bankalara regülasyon isteyen Adam Smith veya Feldstein'ın önerileri yerine tam tersi yapılıp olan regülasyonlar da azaltıldı. 1991'de zaten fiilen çiğnenmesine göz yumulan ABD bankacılığına 1930 krizinin bir dersi olarak konulmuş Glass Seagal Yasası kaldırıldı ve yatırım bankaları ticari bankacılık ayrımı arasındaki sınırlar son derece gevşetildi. Sonrasında çalışmaya başlayan mekanizma adeta bir saatli bomba mekanizması gibiydi. Patlaması müdahale edilmediği takdirde

84) Kapitalizmin yaklaşık 200 yıllık bir süre içindeki gelişimi ve 1990'lar büyümesinin ekonomik ve politik sonuçları hıkkında kuşbakışı bir inceleme için bkz. (Akman, 2001b)

kaçınılmazdı, gerekli olan tek şey zamandı.

Krizi hazırlayan 80'li ve 90'lı yıllara döneceğiz ama şimdi krizin olgunlaştığı 2000'li yıllara yaklaşalım. Ve olaylar düzleminde kriz nasıl başladı ona göz atalım.

2007 Morgıç Krizi

Krizin çıkışında kritik nokta olarak Lehman Brothers'ın çöküşüne değinmiş ve güncel olayların takibini orada bırakmıştık. Şimdi oraya giden kilometrelere bir göz atalım.

Bu aslında 2 yıla ve 2 aşamaya yayılıyor:

1. *2007 morgıç veya eşik altı* krizi.
2. *2008 finansal ve küresel ekonomik* kriz.

2008 küresel ekonomik kriz aşamasını anlamak için önce krizin ilk kısmını belirli bir sektöre ve ülkeye özgü gibi görünen 2007 morgıç krizini ele almak gerekiyor.

Gayrimenkul sektörü ve bir ev sahibi olmak isteği sıkı sıkıya birbirine bağlıdır. Hemen herkesin bildiği üzere gayrimenkul yatırımlarının yapıldığı inşaat sektörü genel ekonomi üzerinde en fazla etkisi olan sektörlerden biridir. Etkisi bir kaç kanaldan birden gelir. Öncelikle inşaat sektörü ekonomik sektörler arasında başka sektörlerle girdi-çıktı ilişkisi en kuvvetli olan sektörlerden belki de birincisidir. Çok sayıda sanayi ve hizmet dalı inşaat sektörüne girdi sağlar. Ve inşaat sektörünün çıktıları da aynı şekilde hemen her sektördeki yatırımların ayrılmaz bir parçasıdır. Hem bu karşılıklı ilişkiler nedeniyle hem de ekonomik canlılığın ilk belirtilerini göstermesi bakımından -örneğin yeni inşaat ruhsatları sayısı ekonomik canlanma veya gerilemeyi teşhiste bir öncü gösterge olarak kullanılır- inşaat sektörünün yeri genel ekonomik gidişat üzerinde diğer sektörlere göre bir başkadır.

Ayrıca inşaat sektörü yüksek teknolojili kimi sektörlere göre teknoloji seçiminde biraz daha serbestlik tanıyan bir daldır. Yüksek sermaye gereksinimi isteyen teknolojiler kadar emek yoğun teknolojiler de bu sektörde rahatlıkla kullanılabilir; veya bunların bir karmasına gidilebilir. Böyle olunca inşaat sektörü sadece girdi çıktı ilişkileri nedeniyle değil aynı zamanda istihdamı artırıcı etkisi nedeniyle ekonomik canlanmaya diğer sektörlerden daha fazla katkıda bulunabilir. Bu durumda gerek siyaset adamlarının gerek ise ekonomi politikasını yönlendirenlerin inşaat sektörüne özel önem vermeleri normaldir. Eğer inşaat sektörü canlandırılırsa genel ekonomi de canlanabilir. İnşaat sektörünün genel ekonomiye etkisi sayesinde iktidardaki yönetim ekonomik canlanmanın ve refah artışının getireceği siyasi rantın semeresini toplayabilir. Tabi bu durumda siyaset adamlarının inşaat sektörüne özel ilgi göstermesi kaçınılmazdır.

Ayrıca büyük çaplı gösterişli yapılar, barajlar, oto yollar yapılması sadece

ekonomik yarar getirmekle kalmaz; bunların yapıldığı dönemin iktidarına ün ve en önemlisi oy getirir. Bütün bu gösterişli yapıların siyasi rantına rağmen siyasetçiyi en çok ilgilendiren belki de gösterişsiz hatta bazen çirkin, sıradan konutlar/ toplu konutlardır. Dünyanın hemen her yerinde, 'devlet üretimden çekilsin' diyen siyasetçiler yine de gerek merkezi yönetim gerek ise yerel yönetim kanalıyla bizzat konut yapımına girmişlerdir. Bunun yanı sıra devlet, bankaların ve sair finansal kuruluşların, konut, toplu konut şirketleri veya kooperatiflerine verdiği kredileri teşvik etmiş onlara ucuz kredi imkanları sağlayacak yolların önünü açmıştır.

Bütün bu teşviklerin insanların başını sokacak bir ev arayışlarıyla ilgisi vardır elbette. Ve insanların bu en temel arzularını tatmin edebilen siyasi veya ekonomik yönetim başka bakımlardan eleştiri toplasa bile iktidarını sağlam kazığa bağladığını düşünebilir.

Ayrıca hele de siyasal gerilimlerin kapitalizm-sosyalizm- komünizm tartışmalarının devrimler, savaşlar ve soğuk savaşlar yoluyla çok yoğun yaşandığı 20. yüzyılda bu sorun daha yakıcı bir hal alabilir. Gerek sosyal demokrat gerekse muhafazakar partiler uzun yıllar komünizmin tehdidi karşısında en büyük panzehiri konut alanında gördüler. Çünkü dar gelirli şehir halkı ve işçiler özellikle mülksüz sınıflar olarak sosyal tepkilerde en önde yer alıyorlardı. öyleyse çözüm onları mülk sahibi sınıflar haline getirmekteydi. Bu kesimin sosyal sistemin mantığı gereği üretim araçlarının sahibi olması ve bu sayede mülk edinmesi düşünülemezdi ama pekala kendi oturdukları konutların sahibi olabilirlerdi. Ve eğer konut piyasası canlı ve fiyatları günden güne artıyorsa bu kesimler mülklerinin değerini belirleyen "piyasa güçleri"ne karşı sadece yabancı bir odak olarak değil artık kendilerinin de dâhil olduğu bir mekanizma olarak bakabilirlerdi. Bundan sonra onlar da artan mülklerini teminat gösterip bir kapitalist gibi kredi alabilir, bu aldığı krediyi yeni "yatırımlar" yapmakta kullanabilirdi. Böylece gerçek olmasa da herkes kendini bir 'mini kapitalist' olarak görebilir; ilerde milyoner olma umudunu taşıyabilirdi. Bunun için özel bir eğitime, karmaşık bir iş hayatı bilgisine ve muazzam bir sermayeye gerek yoktu. Bugün kafasını kullanıp bakir bir alanda konut alan bir işçi pekala kent rantlarının anormal artışı veya emlak spekülatörlerinin gayretleri sonucu şişen emlak piyasası sayesinde biraz şansın yardımıyla kendini milyon dolarlık bir konuta sahip olmuş bulabilirdi.

Sonuçta öncelikle sosyal demokrat veya reformcu kimi hükümetlerin tercihi olsa da bir süre sonra bizzat muhafazakarların sola karşı en önemli kozlarından biri halkı konut sahibi yani mülk sahibi yapmaktaki kararlılıkları oldu.[85]

85) "Savaş sonrası İngilteresi'nde İşçi Partisi kadar Muhafazakar partili politikacılar arasında geleneksel bilgelik şunu gerektiriyordu ki devlet çalışan sınıflara ev sağlamalı en azından onların ev

Amerika'da kamunun konut yapması önemli bir rol oynamazdı. Fakat konut piyasasına devlet desteği çoğu ülkeden fazlaydı. örneğin 1913 yılında Federal gelir vergisi uygulamasından bu yana morgıç faiz ödemeleri vergiden düşürülebilmekteydi. Ve örneğin iki binli yıllarda bu devlete 70 milyar dolar civarında bir kazanca mal oluyordu. Başkan Reagan zamanında bu teşvikin işlevsizliği ve ağır maliyeti vurgulanıp kaldırılması kendi danışmanlarınca talep edildiğinde Reagan'ın tepkisi morgıç faizi istisnasının 'Amerikan Rüyası'nın bir parçası' olduğuydu. (Ferguson, 2009: 253)

Aynı şekilde radikal muhafazakar Thatcher hükümeti geldiğinde benzer bir uygulamayı İngiltere için de başlattı. Morgıç borcunun ilk 30 bin Pound'u için faiz ödemeleri vergiden düşecekti. Maliye Bakanı Nigel Lawson, bu miktarı biraz düşürmeye çalıştığı için Thatcher'la çatışma noktasına geldi. Margaret Thatcher bunun bir kuruşuna bile dokundurtmamaya kararlıydı.[86]

Thatcher aynı zamanda belediyelerin daha önce inşa ettiği toplu konutları bir buçuk milyon işçi sınıfı ailesine sattı. Böylelikle 1981'de kendi evine sahip İngiliz'lerin sayısı % 54 iken 10 yıl sonra bu oran giderek % 67'ye yükseldi. (Ferguson, 2009: 254)

Başkan George W. Bush Ekim 2002'deki bir konuşmasında "Biz Amerika'daki herkesin kendi evinin sahibi olmasını istiyoruz." demişti. Bush özellikle yoksul azınlıkları ev sahibi yapmayı önemsiyordu. Böylece 5,5 milyon azınlık (Latin ve Siyah) Amerikalıyı yeni ev sahibi yapmak amaçlı *American Dream Downpayment Act*'i 2003'te yasalaştırdı. Azınlıklar konusundaki bu proje aslında Clinton'ın başlattığı ve Amerikan reformcu liberalizmine uygun bir projeydi, Bush da buna rağmen projeye sahip çıktı. Banka ve aracı kuruluşlar eşik altı morgıç borçlularını gerekli belgeler konusunda fazla sıkıştırmamaları hususunda hükümet tarafından baskı görüyordu. Aynı baskı Hükümet sponsorluğundaki Şirketler (GSEs) olarak bilinen konut piyasasının iki önemli kuruluşu Fannie Mae ve Freddie Mac için de söz konusuydu. Bush aynı yılın Ara-

satın almalarını sübvanse etmeliydi. (...) 1959 ve 64 arası İngiltere'de yeni inşa edilen evlerin kabaca üçte biri yerel belediyelerce inşa edilmişti. İşçi Partisi yönetimindeki sonraki 6 yılda bu oran % 50'ye kadar yükseldi. Bugün İngiltere'nin çoğu şehrinin manzarasını boğuk bir atmosferle bezeyen çirkin ve sosyal olarak işlevsiz yüksek bloklardan her iki parti de sorumludur. (Ferguson, 2009: 252) Özal döneminde hız kazanan toplu konut yatırımlarının neoliberal atılımları ve en bunların arasında en çok tepki toplayan özelleştirmeleri meşrulaştırmakta kullanımı öncelikle şimdiki Toplu Konut İdaresi'nin ilk isminin özelleştirme ve Toplu Konut ve İdaresi olmasından anlaşılabilir. Devletin ekonomiden çekilmesi sloganının ve özelleştirmelerin özal dönemine göre bile daha hızlandığı AKP iktidarı döneminde toplu konutlar yoluyla devletin ekonomiye dahil olmasında liberal mantığa aykırı bir şey nedense görülmeyişinin altında yatan neden de benzerdir.

86) Nigel Lawson, *The View from No: 11: Memoirs of a Tory Radical*, s.821, Londra, 1992. Akt. Ferguson, 2009: 253

lık'ında "Daha fazla insanın kendi evine sahip olması bizim ulusal önceliğimizdir" diyerek tavrının altını bir kez daha çizdi. (Ferguson, 2009: 268)

Özetle Fed'i konut kredilerindeki şişmeyi yüksek faiz politikasıyla engellemedi, bankaları da eşik altı morgıçlarda kredi politikalarında gevşek davrandılar diye suçlarken meselenin siyasi tarafını unutmamak gerekir. Elbette siyasi nedenler yaşananları açıklamaya yetmez ve elbette her şeye rağmen yaşananların daha derinde ekonomik nedenleri de vardır. Ama yaygın bir görüş olarak, yasal düzenlemeleri (regülasyon) sertleştirmenin bu tür krizlerin yeniden yaşanmaması için çare olarak düşünüldüğü göz önüne alındığında bizzat o regülasyonları yasalaştıran, yasalaşmış olanların da uygulanmasını denetleyen siyasi iradenin gevşeme taraftarı olması hatta bunun için baskı yapması halinde böylesi yasal tedbirlerin aslında ne kadar işe yarayabileceği haklı olarak sorgulanmalı!

Her ne kadar ileride yaşananların altında büyük ölçüde konuta yönelik morgıçlar, (RMBS- Residential Mortgage Backed Securities) bunların arasında da eşik altı (subprime, SP) kategorisi yatıyorsa da ticari amaçlı binalara yönelik morgıçların toplam içindeki payı hiç de az değildi. İşin bu noktasında uzun vadeli yatırımların önemli bir unsurunun, depo, antrepo, fabrika vb gibi inşaat türlerinin olduğunu düşünürsek ekonomik canlanma döneminde yatırımların ve dolayısıyla inşaat yatırımlarının artmasının da normal olduğu sonucuna varabiliriz. Bu makroekonomik bir ilişkinin normal işleyişidir. Ama örneğin ticari konut yatırımları kimi zaman olması gerekenden oransal olarak daha fazla yer işgal edebilir. Çünkü canlanma durumunda kredi talebi artar ve yeni işler de... Yeni işlerin kredi bulmasında ise en çok başvurulan yöntem iş sahibinin mülküne ipotek konmasıdır.[87] Durum böyle olunca yatırımlar arasında karşılığında kredi alınabilecek gayrimenkul yatırımlarını aşırı ölçüde yapmaya doğru bir eğilim ortaya çıkar. üstelik kimi kredi sözleşmelerinde hele de spekülasyon tırmanmaya başladığında sık görülen ahlaki risk (moral hazard) sonucu ipoteğin değeri, kredi almak için kağıt üstünde şişirilmesi vb gibi yöntemlere konu olunca ticari bina yatırımlarının oranı olması gerekenden çok daha da yukarıya tırmanabilir.

Sonuçta gerçek veya şişirilmiş inşaat yapımları; toplam talebi artırır ve bu da genel ekonomik canlanmayı güçlendirir. Genel ekonomik canlanma ise geri besleme (feedback) yoluyla yeniden inşaat talebini artırır.

Konut talebini artıran bir başka unsur ise ileride daha yakından inceleyeceğimiz 'refinancing' kredileridir. Yukarıda (Akman, 2006) verdiğimiz alıntıda anlatıldığı gibi çoğu Amerikalı konutlarının artan değerini teminat göstererek

87) Çünkü kredi verenler arasında yaygın bir atasözü ile borçlu kaçabilir ama evi kaçamaz. Ne de olsa adı gayrimenkuldür yani hareket edemeyen şey!

morgıcını yenilemekte, yeni kredi almakta sonra da bu krediyi tüketim amaçlı veya evini yenileme amaçlı harcamaktaydı. Dolayısıyla şişen ev fiyatları ve bunların karşılığı yaratılan yeni morgıçlar Amerikalının ve bütün olarak Amerika'nın genel tasarruf açığını finanse etmekteydi. Konutların fiyatlarının artması sonucu konut alamayacağından korkan Amerikalı'nın talebi, tüketim amaçlı 'refinancing' yoluyla yaratılan yeni morgıç kredilerinin sektörde yarattığı ek taleple birleştiğinde piyasa olması gerektiğinden de fazla ısınıyor; konut fiyatları artmaya devam ediyordu.

Sanıldığı gibi morgıç borcu ile finanse edilen konut patlaması ve konut patlaması için yaratılan morgıç borcu son genişlemenin yaşandığı 2003-2007 arasına has bir şey değildi. 1959'dan beri ABD'deki toplam morgıç borcu tam 75 kat artmıştı. Morgıç borçlusu Amerikalıların borç miktarı 50 yıl öncesinin ABD GSYİH'nın % 38'ine tekabül ederken 2006'da ülke GSYİH'nın % 99'una eşit hale gelmişti. Borçlanmadaki bu artış konut yatırımındaki şişmeyi finanse ediyordu. Öyle ki büyük ölçekli inşaat projelerine rağmen konut arzı talebe yetmeyecek gibi görünüyordu. Ekonomide büyümenin gayet iyi durumda olduğu 2005 yılında ABD GSYİH'ndaki büyümenin yaklaşık yarısı konut sektöründen kaynaklanıyordu. (Ferguson, 2009: 234)

Böylece varlık fiyatları ve özelde de konut sektöründeki varlıkların fiyatları ile ekonomik çevrim arasında çok taraflı bir bağ kurulmuştur. Morgıç borçlanmaları ekonomik canlanmayı artırarak sürdürüyor; canlanma yeni konut yatırımlarına ve bunlara dayalı yeni morgıç borçlarına yol açıyordu. Yeni morgıç borçları 1980'lerde yaygınlaşan *menkulleştirme* sayesinde özel yöntemlerle başka borçlarla bir arada paketleniyor ve *'structured' CDO* (Collateral Debt Obligations) denilen araçlar haline getiriliyordu. Böylece bir yandan risk dağılımı yapılırken bir yandan da kısa vadeli araçlarla uzun vadeli fonlamaların mümkün kılınmasına çalışılıyordu. Riskli morgıç kredilerini satın alan bankalar bu tür menkulleştirme araçları yoluyla bu riski hemen bir başkasına, hatta binlerce km ötedeki örneğin Norveç'teki bir belediye fonuna satabiliyorlardı. Riski hemen elinizden çıkarabiliyorsanız giderek riskli işler yapmaktan o kadar da korkmayabiliyordunuz.

Bütün bu işleri mümkün kılan *finansal inovasyon*, daha genel bir ifade ile 'finansal mühendislik' denilen tekniklerin uygulanmasıyla yeni menkul kıymet araçları türetmek anlamına geliyordu. Ve bu yeni tür menkul kıymetlerin kendileri oldukça karmaşık yapılara sahipti.

> "Subprime orgination arttıkça subprime RMBS arttı. Ve CDO çıkarımı da ona paralel arttı. (...) Toplamın yarısından fazlası 'structured finance' ürünü (RMBS, CDS, CMO, CMBS vs). Cash flow CDO'lar hem varlık hem de yükümlülükleri tamamen nakit olan (bono gibi) CDO.

> Hybrid CDO nakit ve sentetik CDO'lar karışımı. Sentetik CDO'lar COS aracılığıyla koruma satarken nakit varlık satın almıyorlar. Yükümlülük tarafıysa kısmen sentetik... Mezzanine tranches sentetik değil. (...) nakit ödeniyorlar ve bir SPV'de duruyor. Bu akım SPV'nin kredi swap yükümlülüklerinin teminatı olarak kullanılıyor. (...) SIV'ler aslında o kadar doğrudan subprime riski taşımıyor. (...) Problem yatırımcıların portföy kompozisyonlarını bilmemeleri. (...) SIV paniği Fed öncesi dönemlere benzer bank run tarzı bir paniğe dönüştü" (Fındıkçıoğlu, 2009: 74-75)

Yazar, 'problem yatırımcıların portföy kompozisyonunu bilmemeleri' diyor ama alıntının adeta bir şifre dilini andıran yapısını göz önüne aldığınızda ve bu tür cümlelerin özel olarak karışık seçilmiş olmayıp bu sektörün günlük konuşma diline tekabül ettiğini; burada geçen tuhaf kısalmalı finansal mühendislik ürünü menkullerin mevcut çeşitlerin sadece küçük bir kısmına karşılık geldiğini hesaba kattığınızda sorunun daha da büyük olduğunu fark edersiniz. Değil sıradan bir yatırımcı, menkul kıymet piyasasını az çok bilen bir iktisatçının bile anlamakta zorluk çekeceği türden karmaşık araç ve mekanizmalar söz konusudur. Yatırımcılar değil bu portföylerin içeriğini onların adlarını bile anlamıyorlardı; tabii nasıl çalıştığını ve ne kadar risk taşıdığını da... Onların tek bildiği reyting kuruluşları tarafından bu tür menkullere iyi dereceler verildiği yani o derece riskli olmadıkları fakat risksiz sayılan veya riski az menkul kıymetlere göre oldukça iyi getiri sağladıklarıydı.

Ama tam da işte buna iktisat literatüründe "asimetrik enformasyon" problemi deniyor. Yeni Keynescilerin özellikle Akerloff ve önemli bir Para ve Bankacılık ders kitabının yazarı olmakla kalmayıp kriz öncesinde Amerika Merkez Bankası'nın yönetiminde yer alan isimlerden biri olan Mishkin'in krizlerin en önemli nedeni olarak gördüğü asimetrik enformasyon birinin konuyla ilgili karşı taraftan daha iyi bilgiye sahip olması diğer tarafın ise ne bildiği hakkında da tam olarak bilgi sahibi olmamasıydı.[88]

Risk ölçümü özellikle müşteriler tarafından yeterince algılanamazsa, riskleri paçal hale getirip hemen elden çıkarmak mümkünse ve bu paçal risk oranı istendiği gibi değiştirilebiliyorsa o zaman giderek daha riskli borçlar ve bunlara dayalı menkuller türetilebiliyordu. Böylelikle sadece politik nedenlerle değil ama daha karlı olduğu için de eşik altı (SP) kredilerin oranı toplam morgıç kredileri arasında giderek arttı.

> "Morgıç piyasalarındaki eşikaltı morgıç oranı 1996 yılında % 9 iken, 2004 yılından sonra hızla artarak 2006'da % 20'ye kadar ulaştı." (Apak, Aytaç, 2009: 140)

88) Bkz (Akerlof, 1970)

Sonunda morgıçların bileşimi hissedilir biçimde kötüleşmeye başladı.

> "2000-2007 döneminde ' agency mortgages' 2 katına çıktı (outstanding balances). Ancak eşikaltı ve Alt-A bu dönemde tam 8 kat büyüdü." (Fındıkçıoğlu, 2009: 74)

Bu noktada riskin aşırı büyüdüğü ve üstelik riskin büyüklüğü hakkında sağlıklı bilgi kapasitesinin de aşırı küçüldüğü bir noktada duruluyordu. Peki ama bu noktaya nasıl gelindi?

Gelişmeleri 2001-2007 yılları arasındaki düşük Fed faizi ile açıklamaya çalışanların atladığı kimi noktalar "hastalığın" köklerinin çok daha eski yıllarda yattığını gösteriyor. Greenspan, savunma mahiyetindeki yazısında faizleri 2001 yılından itibaren düşük tutma sebebini 2001 yılı dotcom krizi ve 11 Eylül olaylarına da bağlamıştı. (Greenspan, 2007) Yukarıda karmaşık yapısına dikkat çektiğimiz yapısallaştırılmış (structured) menkuller, ve menkulleştirilmiş borçlar - ki bunlar sonradan yaşanan bütün gelişmelerin temel araçları olarak işlev gördüler- aslında 1980'lerde yaşanan bir başka yıkımın *Savings and Loans* yıkımının enkazından doğdu. Bu kriz ve günümüze etkileri daha sonra anlatılacak. Ancak şimdilik şu kadarına değinelim; S&L'lar daha çok kendi yerelliklerinde ev sahibi olmak isteyen insanlara konut kredisi sağlayan finans kuruluşlarıydı. Bunların çoğu başlangıçta neredeyse bir cins kooperatif-banka karışımı yapılara sahipti. Mevduatlarının 40 bin $'ı devletçe sigortalıydı. 1966'dan beri de Regulation Q ya (bunlara has bir yasal düzenleme) bağlı olarak bankalardan % 0.25 yukarıda % 5,5 ile sabit bir oranda borç verebiliyorlardı. Böylece 3-6-3 denilen güzel bir formülle hayatlarını sürdürüyorlardı: % 3 ile mevduat topla, 6 ile borç ver % 3'ü cebine indir öğleden sonra golf oynamaya git! (Ferguson, 2009: 252) Bu tatlı rüya 70'lerin sonuna doğru enflasyonun artmasıyla bozulmaya başladı. 1979'da enflasyon %13,3'e varmıştı. S&L'lar ise sadece konut kredisi verebiliyor ve tabii bu krediler uzun vadeli oluyordu. Üstelik enflasyon-ücret -fiyat spiralini kırmak isteyen yeni maliye bakanı Volcker'ın faizleri serbest bırakması sonucu sabit faiz vermeleri yüzünden bankalar karşısında zor durumda kalmışlardı. Kayıpları çok taraflıydı. Geçmişte daha düşük faizle uzun vadeli verdikleri kredilerden enflasyon artışı nedeniyle zarar ediyorlardı. Üstelik mevduatları da artık daha yüksek faiz verebilen bankalara kayıyordu. Üstüne üstelik verebildikleri yeni kredilerde de sabit faiz yasası nedeniyle yüksek faiz uygulayamıyorlardı. Adeta bedavaya hatta üste para vererek kredi verir duruma düşmüşlerdi. Amerikan konut sistemi de o dönem büyük ölçüde bu S&L'lara dayanıyordu. Reagan yönetimi, sonunda S&L'lara da el attı. Mevduat garantileri 30 bin $'dan 100 bin $'a çıkarıldı. Sadece uzun vadeli morgıçlara değil her tür menkul kıymete yatırım yapmalarına müsaade

sermaye havuzları 2 trilyon $ tutarında konut morgıcı borcunu menkulleştirmeye yetecek çapa ulaşmıştı.[90]

Ve sonuçta 1980'de ev morgıçlarının sadece % 10'u menkulleştirilmişken 2007'de bu oran % 56'ya yükselmişti.

2007 krizinin (ki bir adı da subprime krizi idi) ardından herkesin dilinde dolaşmaya başlayan eşik altı (subprime) morgıç işte bu noktada devreye girmeye başladı.

> "ABD'de kredi müşterileri prime, subprime (eşikaltı C.A) diye ikiye ayrılmaktadır. Prime müşteriler yeterli gelire ve iyi kredi siciline sahip kişilerdir. Subprime müşteriler ise düşük gelir gruplarına aittir. Ne gelir durumları ne de kredi kapatma huyları iyidir. Bu nedenle prime müşterilerin alabildiğinden daha az kredi alabilirler, onlardan daha yüksek faiz öderler. Subprime, krediyi açan için de alan için de risklidir. Subprime kredilerin yaygın olduğu sahalardan biri mortgage, yani uzun vadeli borçla konut satın almadır." (Apak, Aytaç, 2009: 207)

Morgıç kredi piyasası genişledikçe kredi arzının giderek daha az sağlam kredi taleplerini de kapsamaya yönelmesi başka bankacılık ve hatta ticaret pratiklerinden bilinen bir şey. Dolayısıyla kredi arzı genişledikçe eşik altı kredi taleplerinin de giderek kabul edilir olması bir anlamda normal kabul edilebilirdi. Ancak eşik altı kredilerinin bu tür bir kısmi mecburiyetten kaynaklanmayan 'istenir' kimi özellikleri de vardı. Eşik altı morgıçların onların kısmen tersi sayılabilecek Jumbo morgıçlara[91] göre kimi farklı özellikleri vardı. Jumboların tersine onlar da küçük dilimli ve riskli oldukları için GSE onayı alamıyordu. Ama riskli oldukları için de yüksek getiri sağlıyorlardı. Dünyada başta 'hedge' fonlar olmak üzere pek çok yatırım kuruluşu portföylerinde riski yüksek fakat getirisi de yüksek menkul kıymetler de bulundurmak istiyordu.

Sözkonusu menkullerin bu yüksek getirisi, bunların dayandığı borçları alanların özellikle fakir ve azınlık gruplarından 'tutunamamış' insanlar olduğu gerçeğiyle birarada düşünüldüğünde riskin büyüklüğü iyice anlaşılır. İşin risk büyüklüğü kısmının işlemlere engel olmaması daha sonra değineceğimiz kimi yöntemlerle hallediliyordu veya öyle sanılmıştı ama getiri kısmının menkulleştirme operasyonlarının peçesi altında gizlenen 'reel' gerçeği bu eşik altı borçlarının bir özel niteliğinde yatıyordu. Bu borçların önemli bir kısmı ARM deni-

---

90) Ben Bernanke, "Housing, Housing Finance, and Monetary Policy." 31 Ağustos 2007, (ç.i), http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20070831a.htm

91) 'Jumbo' morgıçlar büyük çaplı büyük miktarlı morgıçlardı. Onların bu büyüklüğü jumboları GSE onayı için uygunsuz kılıyordu. Buna mukabil büyük şirketlerin toplu morgıça dayalı menkul alımları için uygun olabiliyorlardı.

len değişken faizli morgıçlardı. Böylece faizlerin düşük olduğu dönemde alınan bu borçlar başlangıçta yoksullar için bile fazla bir yük taşımıyordu. Başlangıçta diyoruz çünkü bu borçların çoğunun ikinci bir özelliği daha vardı. Borçların 'teaser' denilen özel reklamasyon dönemlerinde faiz ödemeleri özel olarak daha da düşük tutulmuştu. Bu süre 2 veya 3 yıl sürüyordu. Yani ilk iki yıl faizler değişken faizin getirdiği avantajın bile ötesinde düşüktü. Sonraysa o yılların da acısını çıkaracak şekilde artışa geçiyordu. Bu tür eşik altı morgıçların bir diğer özelliği ise bunların yine çoğunun 'interest only' morgıçlar olmasıydı. Yani anapara ödemeleri morgıcın başlangıç dönemlerinde içerilmiyor, sadece morgıcın faiz ödemeleri yapılıyordu. Sonraki dönemlerde anaparanın amortizasyon ödemeleri nedeniyle borç ödemeleri aniden ağırlaşıyor ya da senelerce faiz ödendikten sonra ana borç 1 cent bile azalmadan orta yerde duruyordu. Yani bütün sistem insanların mali durumları ne kadar elverişsiz olsa da bu çarka katılmaları üzerine kurulmuştu. üstelik 'morgıç sanayi' büyük bir reklam ve pazarlama faaliyetiyle - bir zamanlar Türkiye'deki sokakta kredi kartı pazarlama faaliyeti gibi- sokakta bile insanlara yüz binlerce dolarlık morgıç kredisi satmaya çalışıyordu.[92]

Eşik altı borçlarının bir avantajı da küçük miktarlarda oluşuydu. Küçük nominal değerli menkul kıymetlere benziyorlardı. O bakımdan paketleme, vade ayarlama (matching) ve dilimleme manevraları için oldukça uygundular. Yüksek getirili küçük miktarlı eşik altılar o kadar popüler olmuştu ki "small print but big gain" (küçük nominal değer fakat büyük kazanç) diye ad takılmıştı. Kazancın büyüklüğü açısından bir örnek: Detroit'te sıradan bir eşik altı ilk iki yıl % 9.75 ve sonraki yıllar % 9.125+LİBOR şeklindeydi.[93] (Ferguson, 2009: 266) Morgıç sarhoşluğunun tam tepe noktasında morgıç faizlerinin % 6 civarı olduğu düşünülürse bu oranların ne kadar büyük bir ek kar marjı bıraktığı görülebilir.

Eşik altı borçlar yaygınlaşıyordu ama yaygınlaşan tek eğilim bu değildi. İnsanların giderek ikinci ve üçüncü morgıçlarla evlerini 'refinance' etmesi de yaygınlaşıyordu. Spekülatif veya reel şu veya bu nedenle evlerin değeri artıyordu.[94]

---

92) "Bugünlerde bankalar arasında o kadar rekabet var ki "Birileri size yolda yürürken bile morgıç kredisi satmış olabilir" diye şakalar yapılıyor." Akman, 2006: 67.

93) O yıllarda LIBOR % 5 civarındaydı. Kriz patlak verince en çok yükselen oranlardan biri bankaların birbirine borç verme konusunda güven azalması sonucu bankaların uluslararası Londra piyasasında birbirine borç verme oranı anlamına gelen LIBOR oldu.

94) "Çeşitli kurumların açıklamalarında kısmi farklılıklar olsa da son 5 yılda ulusal ölçekte ev fiyatlarının da % 50 artığı kabul görüyor Fiyat artışlarındaki ivme son 2 yılda daha da hızlandı. 2004 yılında mülk fiyatlarındaki artış ortalama % 11. Nevada, California, Washington DC ve Florida gibi yerlerde ise artış oranı % 25-35 arası değişiyor." Akman, 2006: 67.

edildi. Müsaade edilen bir diğer konu da acenteler vasıtasıyla mevduat sertifikaları satmalarıydı. Bundan sonra yaşananlar bizdeki hemen hemen aynı yıllarda yaşanan banker skandallarıyla aynıdır. Adeta gazete ilanlarıyla para toplandı, aynen Türkiye'deki gibi mevduat sertifikaları amaç dışı kullanıldı. Kimi politikacılarla içli dışlı ilişkilere güvenilerek bankacılık prensiplerinin dışına çıkıldı. Elbette bunları hepsi yapmadı ama yapanlar piyasanın aşırı denetimsiz bırakıldığı yıllarda dürüst çalışanlara karşı rekabet üstünlüğü elde ettiler ve piyasalarını ele geçirdiler. Yaşanan gelişmeleri daha sonra olayları soruşturan California S&L Komisyonu yöneticisi W. Crawford şöyle özetledi:

> "Banka soymanın en iyi yolu bir tanesine sahip olmaktır." (Ferguson, 2009: 256)

İşin sonu da aynen Türkiye'deki *bankerlik skandalı* gibi oldu. 1980'lerin ortasından etkisi azalsa da 1990'ların başına kadar giden yıllar aralığında yaklaşık 500 S&L battı, bir o kadarı da devlet tarafından birleştirmeler yoluyla ortadan kaldırıldı.

1980'lerdeki faiz dalgalanmaları ve ardından S&L'ların çöküşü New York'taki Salomon Brothers gibi büyük menkul kıymet şirketleri (aracı kurumlar) için bulunmaz fırsattı. Tıpkı Türkiye'de ilk büyük bankerlik organizasyonlarının batık tasarruf bonolarının toplanıp satılması yoluyla oluştuğu gibi burada da menkul kıymet kapısının önemli bir kar kapısı yardımıyla hızlı gelişimine tanık oluruz. Salomon gibi aracı kuruluşlar batık S&L'lara ait morgıç borçlarını yok pahasına satın aldı. Bunları vadeleri ve getirilerine, riskine vb göre paketler (bundle) halinde bir araya getirdi. Paketler farklı özelliklerine göre 'strips' denilen dilimlere ayrıldı. Ve daha sonra 2007'deki gelişmelerin tam ortasında yer alacak CDO'lar yani *Teminatlandırılmış Borç Obligasyonları* ilk kez böyle ortaya çıktı. Bu şekilde ilk *İpoteğe Dayalı Menkul* (MBS=Mortgage Backed Security) 1983 Haziran'ında çıktı ve finans tarihinde yeni bir dönem açılmış oldu. (Ferguson, 2009: 261) Bu yeni durumun yarattığı ivmeyi 1980-2007 arasında GSE- backed denilen[89] menkul kıymetlerin 200 milyon $'dan 4 trilyon $'a çıkışı yeterince sergilemektedir. (Ferguson, 2009: 261)

Daha sonra özel tahvil sigortalama şirketlerinin gelişmesi Salomon gibi şirketlere GSE garantisini haiz olmayan 'non-conforming loans' denen daha kalitesiz borçları da menkulleştirebilme imkanı sağladı. 2007 yılında bu tür " özel

89) Halka yakınlık hissi vermek için amca ve yenge isimleri gibi Fannie Mae, Freddy Mac takma adları takılan Hükümet Sponsorluğundaki Şirketler (GSE) denilen bu kuruluşların verdiği bir cins zımni (implicit) garanti dolayısıyla bu tür şirketlerin desteklediği (GSE backed) veya çıkardığı morgıç kredilerinin yatırım derecesi (investment grade) yüksek oluyordu.)

Evlerinin değeri arttıkça artan değeri teminat gösteren Amerikalılar bankalardan daha fazla kredi çektiler. Ev kredileri neredeyse Banka otomatik para çekme makinelerinin (ATM) yerini almıştı. Bu ek kredilerin hatırı sayılır bir kısmı ailelerin tüketim ihtiyaçlarını karşılamakta kullanıldı:

> "Çoğu bu yeni ek kredileri kredi kartı borçlarını kapatmakta veya dayanıklı tüketim malları satın almakta kullandı. (...) 1997-2006 arasında Amerikalı tüketiciler evlerinin değerini teminat göstererek tahmini olarak 9 trilyon $ nakit para çektiler. 2006'nın ilk çeyreğinde bu şekilde çektikleri para harcanabilir kişisel gelirlerinin neredeyse % 10'unu oluşturuyordu." (Ferguson, 2009: 266)

Bu arada uzun dönemli faiz oranları düşmeye devam ediyor, biraz da bunun sayesinde bankaların morgıç borç teklifleri giderek daha akıl çelen şartlara kavuşuyordu. 2005 yılında Amerikalıların % 69'u kendi evine sahipti. Ki daha 10 yıl önce bu oran % 64'dü. Aradaki %5 fark ilk bakışta göz alıcı olmasa da 300 milyonluk bir ulusun ev stokunun bir bölümünü temsil ettiği düşünülecek olursa alınan mesafe gerçekten de etkileyiciydi. Ne var ki kolayca tahmin edileceği gibi son senelerdeki o artışın önemli bir kesimi eşik altı kredilere tekabül ediyordu. Ve eşik altı kredileri hususunda önemli bir sınıfsal ve etnik değişkeni hesaba katmak gerekiyordu. Yaşanan sadece ekonomik bir farklılık değildi. örneğin Massachusetts Affordable Housing Alliance'ın bir araştırmasına göre Boston büyükşehir alanında ilk kez konut kredisi alan siyah ve Latin kökenli Amerikalıların % 55'i ancak eşik altı morgıç alabilmişti. Halbuki aynı bölgede beyazlar arasında bu oran sadece % 13'dü. (Ferguson, 2009: 267) Morgıç sisteminin yerine oturduğu 1930'ların New Deal döneminden 1970'lere kadar siyahlara kredi vermek konusunda hem hükümet destekli kuruluşlar hem de bankalar özellikle isteksiz davranıyordu. Bu davranış o kadar açığa çıkmıştı ki çoğu beyaz mahallelerine bir zencinin taşınmasından sırf onun yüzünden evlerinin değeri düşecek korkusu nedeniyle tedirgin oluyordu. 70'lerde yaşanan siyah ayaklanmalarından sonra bankaların kredi değerlendirmelerinde ırk hususunu işin içine sokmamaları için özel denetlemelere tabi tutulmaları gerekmişti. Fakat Bush döneminden sonra -özellikle siyah ve Latin nüfusunun ABD'de eskiye oranla daha yüksek bir orana yükselmesinin de getirdiği politik etki sonucu- muhafazakarlar da bu kesimi ciddiye almak zorunda kaldı. Ve bu kez daha önce Bush'un alıntıladığımız cümlelerindeki gibi tıpkı İngiltere'deki işçilerin mülk sahibi yapılarak sisteme entegre edilmek istenmesine benzer şekilde azınlıklar da mülk sahibi yapılarak 'Amerikan Rüyası'na entegre edilmek istendi. Ophrah Winfrey, Whoopey Goldberg gibi başarılı ve ünlü siyahların bu başarılarını ailelerinin daha 1920'lerde bile küçücük de olsa mülk sahibi olabilmesine bağlayan akademik çalışmalar yayınlanabildi. "Kendileri mülk olmaktan çıkıp mülk sahibi olan siyahların torunları olan bugünkü başarılı siyahlar" diye ciddi ciddi analizler yapıldı. Sözün özü siyahların, azınlıkların her türlü

sosyoekonomik zayıf noktası, her türlü sempatileri morgıç pazarı için kullanıldı. Fakat mesele gerçekten de sadece ekonomik bir mesele değildi. Yıllarca kredi sisteminin dışında kalmış bir topluluğun olan biteni bu sisteme alışık bir topluluğun anlayışı ve disipliniyle algılaması beklenemezdi. Tıpkı ilk kez kredi kartı ile karşılaşan milyonlarca Türkiyeli tüketicinin bu kredileri sanki kendi gelirleriymiş gibi kullanmaları sonucu yaşanan kredi kartı felaketlerinin benzeri morgıç borçlarında siyah ve Latinlerin başına geldi. Memphis'teki bir siyah lider şöyle tepki vermişti:

> "Amerikan Rüyası ev sahibi olmaktır. Bu konuda beni ilgilendiren şeylerden biri- rüyanın kendisinin fevkalade olmasına karşın- bizim buna hazır olmayışımızdır. İnsanlar bir gayrimenkul sektörünün, bir değerleme sektörünün, bir morgıç sektörünün olduğunu ve bunların kendilerini asla ödeyemeyecekleri evlere yönelttiğini kavrayamıyor"[95]

Ekonomik faktörlerin karmaşık toplumsal, hatta etnik faktörlerle birleşmesinin getirdiği çapraşık sorunlar 2007'de milyonlarca azınlık unsurun evlerini kaybetmesine yol açacaktı. Gazetelerin konuyla ilgili haberlerinde genellikle birbirine sarılmış ağlayan veya hüzünlü bir şekilde bankanın satılığa çıkardığı evlerinin önünde duran siyah ailelerin resmi kullanılıyordu. Fakat Amerikan Rüyası'nın kabusa dönüşmesine daha zaman vardı. 2005-2006 yıllarında gelecek yıl yaşanacaklara dair ipuçları gözüküyor ve borç ödeyememe vakaları çoğalıyor, hatta eve el koyma (foreclosure) vakaları da sıklaşıyordu. Ama henüz işlerin tümüyle kötü gitmediğini söylemek mümkündü.

Sistem üç ayak üzerinde duruyordu: faiz oranları düşük düzeyini koruduğu, insanlar işlerini kaybetmediği ve ev fiyatları artmaya devam ettiği sürece sorun yoktu.

Risk kolaylıkla el değiştirebildiği takdirde riskin artmasının finansal sektör açısından çok da sorun edildiği yoktu. Yerel morgıç acenteleri morgıç borcunu ayarlayıp komisyonunu alıyordu. Değerleme kuruluşları da öyle... Parayı veren yerel banka bu morgıç borçlarını New York'taki dev yatırım bankalarına satabiliyorsa o da borcun riskiyle olması gerektiği kadar ilgilenmiyordu. Yatırım bankaları bu borçları bazı portföy sigortalama teknikleriyle ve bahsettiğimiz 'böl parçala, dilimlere ayır ve daha risksiz bazı başka borçlarla paçal hale getirip ayrı paketler oluştur' yöntemiyle menkulleştiriyordu. Oluşan *RMBA CDO'lar* (Konut morgıçlarına dayalı varlıklarla teminatlandırılmış borç obligasyonları) Standard Poor's ve Moody's gibi reyting kuruluşlarından yeni 'yapılandırılmış' kılıkları altında neredeyse Amerikan hazine bonolarınkine eş 'Triple A grade' yatırım dereceleri alıyordu. Böylece reyting kuruluşları paylarını alıyordu, portföy sigorta kuruluşları da ve elbette büyük yatırım bankala-

95) Andy Meek, 'Frayser Foreclosures Revealed' *Daily News*, 21 Eylül 2006, Akt., Ferguson: 2009: 269.

rının CEO'ları ve aşağıdan yukarı pek çok yönetici ve çalışanı da...[96]

Sonunda bu yapılandırılmış yeni kılığı ile bir anda riskten arındırılmış varsayılan menkul kıymetler çoğunun merkezi Cayman adaları vb gibi regülasyondan uzak vergi cennetlerinde olan 'Hedge fund'lara satılıyordu. Onlar sayesinde muhafazakar yatırım fonlarına göre daha iyi getiri sağlayan bu fonların katılım belgeleri veya hisseleri de dönüp kimi zaman bir büyük çokuluslu şirketin yatırım departmanına, kimi zaman bir İngiliz, Alman veya İzlanda bankasına, kimi zaman da uzak ülkelerdeki bir yerel yönetime, herhangi bir ülkenin emeklilik fonlarına, kamu sağlık kuruluşlarına satılıyordu. Aslında risk ortadan kalkmıyor ama bütün dünyaya bölüştürülüyor ve bulaştırılıyordu. Basit bir örnek; Norveç'te dört belediye vergi mükelleflerinden topladıkları parayla böylesi ürünlere 120 milyon $ yatırdığı için morgiç krizi başlayınca batma noktasına gelmişti. (Ferguson, 2009: 270)

Bu mekanizmada, 'yapılandırılmış' menkulleri satanlar riski en iyi taşıyabileceklere bölüştürdüklerini iddia ediyorlardı. Ama en az onlarınki kadar inandırıcı bir iddia ise riskin, aslında en az farkında olanlara satıldığıydı. Menkullerin karmaşık yapısı zaten işin uzmanlarının bile riski yeterince doğru ölçmelerini neredeyse imkansız kılarken yapılandırılmış ürünlerin içinde gerçekte ne olduğu zarfın içinden nelerin çıkabileceği satın alan nihai yatırımcı tarafından bilinmesi imkansız bir sırdı.

Buna karşılık tıpkı Amerikan kullanılmış araba argosundaki 'limon' denilen kötü arabalar piyasasındaki 'üçkağıtçı' satıcılar gibi borcu oluşturanlar, yapılandıranlar, menkulleştirenler mazrufun da oldukça farkındaydılar.

Bu farkındalıkları kendi aralarındaki özel argolarına da yansımıştı. Eşik altı borçların, özellikle de teminatın neredeyse borcu ancak karşıladığı (% 100 loan-to-value debts) çeşidine NİNJA adı takılmıştı. Japonların efsanevi kiralık katillerinin adı borçların niteliği hakkında bir ipucu veriyordu. İsmin açılımı daha da ilginçti: *No Income No Job No Asset*, Yani Ne Geliri Ne İşi Ne de Mülkü var! Ama bu borçlar hemen elden çıkarıldıkça bu durumun ne önemi vardı! Hemen her spekülasyonda, her öfori[97] döneminde görülen türden bir papaz

96) Mesela Goldman Sachs'ın CEO'sunun 2007'de prim olarak aldığı para 73 milyon dolar . Şirketini batıracak kadar başarılı olduğu için Lehman'ın CEO'su Richard Fuld 72 milyon dolar kazanmış o sene. Daha pek çok CEO'nun kazandığı primler 10 milyon dolarlar civarında. (Ferguson, 2009: 2)

97) Öfori veya öforya mali spekülasyonları inceleyen literatürde kriz sonrası depresyon (bunalım) terimi gibi tıptan alınma ve uyuşturucu jargonunda çok kullanılan bir ifadedir. Krizden hemen önce hüküm süren aşırı iyimserlik ve coşkuyu ifade eder. Tıpkı uyuşturucu kullanan birinin 'kafasının güzel' olduğunu söylediği hali gibi.. Bu aşırı coşkunun ardından kriz ve sonra pisikolojik bunalım yani depresyon gelir. Finansal bunalımda da yaşanan aşamalar bundan esinlenerek aynı şekilde isimlendirilmiştir.

kaçtı oyunu oynanmaya başlanmıştı. Sonunda oyun bittiğinde papaz kimde kaldıysa o papazı bulmuş olacaktı. Geri kalan herkes para kazanmış olacaktı. Papazı bulacağı kesin olan birisi ise elde hazırdı ödeyemeyeceği morgıcı satın alana aile. Ama 'yaratılan' değer ve spekülasyonla tüm dünyaya bulaştırılan risk o denli büyüktü ki nihai teminat olan konut ipoteği (yani morgıç) bu miktarları karşılamaktan çok uzaktı. Hele de spekülasyonla yükselen emlak rayiç değerleri balonun patlamasından sonra hızla gerilediğinde...

Emlak balonunun patlaması aslında beklenmeyen bir şey değildi; iyimserler bunun yavaş yavaş sönmesini umut ediyorlardı ama öyle olmadı.

Eşikaltı Paniği Başlıyor

Paniğe yol açan gelişmeler dediğimiz gibi 2007'nin öncesinde yavaş yavaş kendini gösteriyordu. Daha Mart 2007 gibi erken bir tarihte Center of Responsible Lending ev hacizlerinin (foreclosures) 2,4 milyon adete ulaşacağını tahmin etti. Bankaların teminat olarak gösterilen ev ipoteğine el koyma sayıları beklendiğinden de hızlı seyretti. Mayıs 2008'de bu sayı 1,8 milyon adeti bulmuştu. Yani CRL'nin tahmini daha üstünden bir sene geçmişken fazlasıyla düşük kalacak gibiydi. Çünkü bahsedilen 1,8 milyon adet el koyma dışında aynı tarihte tahminen 9 milyon Amerikan ailesinin - ki bu da tek aile evlerinden 1/10'ununa tekabül ediyordu- borca karşılık ev değerinin eksiye düştüğünü (negative equity) gösteriyordu. Aynı dönemde eşik altı değişken faizli (ARM) morgıçların % 11'ine denk gelen sayıda konuta çoktan el konulmuştu bile. Crédit Suisse'in o tarihteki tahminine göre gelecek 5 yılda her tür morgıçlardan 6,5 milyon adet eve el konacaktı. Bu da evlerinden olacakların tüm Amerikan ev sahibi ailelerinin % 8,4'ü veya morgıç kullanarak ev almış olanların % 12,7'sinin evlerinden olacağı anlamına geliyordu. Amerikan hukukunda morgıç borçlarında sadece eve haciz gelebiliyor, kişinin gelirine veya başka mallarına haciz konamıyordu. Bir çok uzman bu kuralı insanların ödeyemeyebileceği morgıç borçları altına girmesini kolaylaştıran bir etken olduğu için eleştiriyordu. Ancak aynı etken işler kötüyü gittiğinde bankaların eve biran önce haciz koymakta acele etmesine de neden oldu.

Yukarıda belirttiğimiz gibi sistemin yürümesi üç ayak üstünde yükseliyordu ve birincisi uzun dönem faiz hadlerinin düşük seyrini korumasıydı. Önce bu ayak sarsıldı. Çünkü Fed faiz oranlarını % 1 seviyelerinden % 5 1/4'e yükseltti. öte yandan morgıç piyasasının aşırı büyümesi ve ev için kredi oluşturmak değil de kredi oluşturmak için ev yapılmasının da etkisiyle aşırı genişleyen emlak arzına giderek doygunlaşan emlak talebi yetişememeye başladı. Ev fiyatları önce eskisi kadar hızlı artmamaya sonra durgunlaşmaya en sonunda da bazı bölgelerden başlayarak düşmeye başladı. Faiz oranı artışı aslında morgıç kredilerine çok az yansımıştı. Ortalamada sadece % 5,34'ten % 6,66'ya çıkmıştı. Bu kadar-

cık bir faiz artışı bile zaten sallanmak için bahane arayan doygun piyasayı sarsmaya yetti. Ayrıca faiz oranlarının artması morgıç kredilerine sınırlı yansısa da sitemin mantığı gereği emlak fiyatlarına hiç de o kadar sınırlı yansımadı.

Alışıldık yatırım kararlarını almada kullanılan *halihazır değer* veya *iskonto edilmiş halihazır değer* yaklaşımlarında bir yatırım varlığının değeri, getireceği gelir akımlarının cari ve gelecekteki beklenen faiz hadleri ile iskonto edilmesiyle bulunur. Faiz oranlarının artması hem iskontoda kullanılacak şimdiki faiz haddi olarak, -hem de bu artış gelecekle ilgili faiz oranlarında da artış beklentisi yarattığı için- gelecekte beklenen faiz oranlarında da artış yaratarak yani bir bütün olarak beklenen değer akımlarının çok daha yüksek bir oranla iskonto edilmesi demekti. Emlak gibi uzun vadeli yatırımlarda bu iskontonun ve böylece onun bugünkü değere indirgenmesinin etkisi özellikle büyük oluyordu. Yani faizler düşerken varlıklar otomatik olarak değerlenirken şimdi bir anlamda sektörel arz ve talepten bağımsız olarak da otomatik olarak değer kaybediyordu. Daha doğrusu konut talebi bir de bu kağıt üstündeki hesabi değer kaybı dolayısıyla da azalıyordu. Böylece sistemin ikinci ayağı da sallanmaya başladı. İnsanların işlerinde çalışmaya devam etmesi yani istihdam seviyesinin düşmemesi morgıç sisteminin o haliyle ayakta kalmasını sağlayan son dayanaktı. Ama yükselen faizler zaten problemli olan Amerikan oto sanayinin merkezi Detroit gibi yerlerde derhal sektörel durgunluğa, o da işten çıkarmalara yol açtı. Bu durum Detroit ve çevresi gibi önemli morgıç merkezlerinden birinin adeta çökmesi sonucunu doğurdu. Daha 2007 Mart'ı gibi erken bir tarihte örneğin Detroit'de 48235 posta kodlu bölgedeki her üç eşik altı morgıçtan biri ödemesini 60 günden daha fazla geciktirmişti. Yani el konmanın eşiğine kadar gelmişti. (Ferguson, 2009: 271)

Zamanla bu tür erken çöküşler giderek başka bölgelere de yayılacaktı. Çünkü görüldüğü gibi morgıc borçlarının üzerinde kurulu sistemin her üç sütunu da çökmüştü.

Eşikaltı Krizinden Finansal Krize

Bu haliyle kalsa kriz belki de inşaat sektörüne has bir kriz olarak kalacak, belki ekonomik bir durgunluğa da yol açacak (çünkü son yıllarda ABD büyümesinin önemli kısmı inşaat sektöründeki büyümeye dayanıyordu) hatta belki ılımlı bir resesyona bile götürecekti. Fakat bir paniğe ve giderek hem finansal hem de ekonomik, ve sonunda uluslararası bir krize yol açmayabilecekti. Öyle görülüyor ki Dünya Bankası, IMF ve hatta Fed öyle olacağını beklemiş veya öyle ummuşlardı. Fakat alttan alta gelişen kriz, uzun süre şişen emlak balonu öyle bir patladı ki ondan sonraki olaylara bakıldığında emlak krizinin finansal krize dönüşmesi, örneğin finansal krizin uluslararası ekonomik krize dönüşmesi kadar hızlı olmadıysa da kesinlikte çok daha geri çevrilemez oldu.

Önemli problem menkulleştirme ve türev piyasalardı. Menkulleştirmenin merkezinde CDO'lar yatıyordu. Sadece 2006 yılında bunlardan 1/2 trilyon $ tutarında satılmıştı, hem de dünyanın her köşesine... Ve bu CDO denilen menkullerin yaklaşık yarısında eşik altı morgıçların içerildiği tahmin ediliyordu. Tahmin ediliyordu kelimesi burada en büyük tehlikeyi hatta bu yarım trilyonluk devasa riskin ifade ettiğinden daha büyük bir tehlikeyi ima ediyordu. 'Tahmin ediliyordu', çünkü hangi CDO'larda ne kadar riskli borç var; bunların gerçek tutarı ne kadar ve bunlar ne oranda ne şekilde paçallaştırılmış, tüm bu sorulara derli toplu cevap verebilecek tarafsız ve güvenilir hiç bir merci yoktu. öyle olunca içinde sorunlu morgıç borcu olsun veya olmasın hemen bütün CDO'lar zan altında kalır hale geldi. üstelik bu 'zan'ın doğru bir yanı da vardı. ödenememe (default) riski bakımından değilse de fiyatlandırma bakımından.[98]

Ve evet belki 'fiyatlandırma' da sonuçta bir ödenememe riski ile bağlantılıydı ama ancak dolaylı olarak... Bir bütün olarak bakıldığında eşik altı morgıçların ödenememe riskleri piyasanın iyi olduğu dönemlerde düşük hesaplanmıştı. Öyle olunca bunların fiyatları, daha doğrusu bunları da içeren CDO'ların fiyatları da olması gerektiğinden daha yüksek tespit edilmişti. Gerek risk belirsizliği gerek yüksek fiyat belirlenmesi nedeniyle CDO'ların talepleri de, fiyatları da helezoni biçimde düşmeye başladı. Şimdi artık Triple-A derecesi almış CDO'lar bile ödenememe (default) durumuna gelebiliyordu. Ve özellikle en riskli CDO dilimlerini (tranch) almakta uzmanlaşmış 'hedge fund'lar okkanın altına en önce gidecek olanlar gibi gözüküyordu. Ve esasen Eşik altı krizinin başlangıcı Haziran 2007 olarak konuluyorsa[99] bu kilometre taşı Bear Stearns yatırım bankasının sahip olduğu iki hedge fonda meydana gelen sıkıntıydı. Bu fonlara borç veren o sıra dünyanın en büyük yatırım bankası Merrill Lynch'in olayların gidişatından endişe duyup ek teminat istemesi zincir reaksiyonu başlattı. Parasal olarak zorlanan fonlara müdahale eden Bear Stearns bir fonunu kurtarırken öbürünü kaderine terk etmeye mecbur kaldı. Bu olayı takiben Temmuz 2007'den itibaren reyting kuruluşları RMSB CDO'ların (Konut Morgıçlarına Dayalı Menkuller Teminatlandırılmış Borç Obligasyonları) derecele-

98) Bir morgıç kağıdının ödenebileceğine inanabilirsiniz ama fiyatının yüksek olduğunu düşünürseniz, ne kadar yükseak olduğunu tahmin ederseniz yine de alıp satabilirsiniz. Ama risk belirsizliği nedeniyle fiyatların ne kadar yüksek olduğu –fiyat belirlemede risk ölçümü önemli bir faktör olduğundan- sonunda ödeneceğine inansanız da hatta gelecekte fiyatının yükseleceğine inansanız da 'doğru fiyat' oluşmadığından satın almakta tereddüt edersiniz ve herkes böyle yaptığından sağlam olduğu düşünülen kağıtlar için bile piyasa kilitlenir.

99) Aslında ilk işaret olarak Şubat 2007 gibi erken bir tarihte HSBC'nin ABD morgıçları yüzünden ağır zarara uğradığı yolundaki açıklaması da alınabilir. Bu sırada henüz bir batış veya panik yoktur. Yine de açıklama büyük endişe yaratmıştır.

rini düşürmeye başladı. Bu tutum eskiden yaptıkları derecelendirme 'hata'larını telafi etmekten çok tersine, fiyat düşüşlerini iyice 'serbest düşüş' haline çevirmeye yaradı.

Fiyat düşüşleri portföyünde bu menkulleri bulunduran bütün finans kuruluşlarını ciddi zararlar yazmaya mecbur etti. Problem zaten büyüktü ama asıl sorun yazılan veya yazılmak için bilanço dönemini bekleyen zararlardan çok bu menkullerin alımında yüksek miktarda kredi kullanılmış olması yani kaldıraç oranlarının (leverage ratio) çok yüksek oluşuydu. Krediyle alınan menkul kıymetler alınan kredi karşılığında teminat olarak gösterildiğinden, teminat olan CDO'ların fiyatları düştüğünde kredilerde teminat açığı ortaya çıktı. Bütün bu kuruluşlar 'margin call' durumuna düştüler. Yani ek teminat yatıramadıkları takdirde menkulleri kredi veren kuruluşça borsada haraç mezat satılacaktı. Bir çokları için de öyle oldu. Bu duruma düşen menkul kıymetlerin mevcudiyeti CDO'ların düşüş ivmesini daha da arttırdı. Çünkü bu tür satışlarda menkul sahibinin yaptığı gibi en iyi fiyat araştırılarak tedrici bir satış yöntemi izlenmez; amaç menkulün bir an önce paraya çevrilip, riskin bir an önce olabildiğince kapatılmasıdır. Ama bu durum menkullerin zaten düşük olan değerlerinden bile hak ettikleri ölçüde yararlanmasını önler. Daha düşük fiyatlara razı olunur. Esasen bu şekilde kitlesel menkul arzı, satış tekniğinden (trade yöntemi) bağımsız olarak da zaten arz fazlası yaratarak fiyatların düşüşüne sebep oluyordu.

İşin bir de bankalar cephesi vardı. Daha doğrusu 'gölge banka'lar (shadow banking)... 'Hedge fund'lar daha çok getiri için bankalara aşırı borçlanmış olabilirdi ama yatırım bankalarının kendileri de bu SP (eşikaltı) morgıçlarla ilişkili varlıkları *conduit* ve *SIV* denilen yan kuruluşlarda toplamışlardı. Yani onlar da çok miktarda SP riskine maruz kalmışlardı ama bu resmi bilançolarında görülmüyordu. Bilanço dışı (Off Balance Sheet) bu işlemler bankacılığı 'kağıt üstünde' sağlam gösteriyordu; gerçekte durum hiç de öyle değildi. İşin gerçeği bu konuda uyarıda bulunması gereken denetim kuruluşları da tıpkı yıllar önce Enron olayındaki gibi görevlerini yerine getirmemişti. Fakat bu kez denetçileri en azından kağıt üstünde sorumluluktan kurtaracak bir husus bankaların bu riskleri bahsettiğimiz türden yan kuruluşlara stoklamış olmasıydı. Bu durum anlaşıldığında o kadar güvensizlik yarattı ki SIV'ler, HIV (AIDS virüsü) kafiyesi ile ilgili çok sayıda şakaya konu oldu. SIV, *Strategic Investment Vehicles* (Stratejik Yaratırım Vasıtaları) kelimelerinin kısaltmasıydı. Bankalar riskli yatırımlarını bilançolarında tutsalar bunlar için bankacılık kurallarına uygun karşılık ayırmak, sermaye artırmak ve ayrıca denetimci ve yatırımcı dikkatlerini daima üzerlerine çekmek gibi çeşitli sorunlarla karşılaşacaklardı. SIV'ler böylesi sorunlardan kurtulmalarına yaradı ama riskten kurtulmalarına değil!

Bu SIV'ler ise söz konusu yatırımlarını hepsi de kısa vadeli olan ticari men-

kul kıymetlere[100] (commercial paper) yatırıyor ya da interbank piyasalarında bazen geceliğe (overnight) kadar düşen kısa vadeli fonlarla fonluyordu. İşler iyi giderken ve sürekli yeni para ve yeni talep varken kısa vadeli fonlarla doğası gereği aslında uzun vadeli olan morgıç içeren kağıtları fonlamak daha az sorun teşkil ediyordu. Ama akış durunca derhal bir vade uyuşmazlığı sorunu çıktı. Daha bu 'matching' sorunu için endişelenmeye vakit kalmadan bizzat bu piyasalarda da çöküş riski yaşandı. En risksiz borç verme vadelerinden biri elbette ki gecelik borçlardı ve en risksiz borç alıcılar da interbank piyasasındaki bankalardı. Fakat artık bizzat bu piyasa ve hatta tek gecelik bir vade bile riskli sayılmaya başlandı. Kimse diğer bankanın hangi durumda olduğunu ve morgıç riskine ne ölçüde maruz kaldığını bilemediğinden diğer bankaya borç vermek istemiyordu. İnterbank piyasası en lazım olduğunda belki çöktü denilemez ama inanılmaz ölçüde daraldı.

Böylece 2007'de bu kez eşikaltı krizi likidite krizine dönüştü. Nitekim Ağustos 2007'de American Home Mortgage Şirketi iflas başvurusunda bulundu. BNP Paribas morgıçlara yatırım yapan üç yatırım fonunu kapattı. Kriz daha bu aşamada küresel hale gelmeye başlamıştı. Örneğin İngiliz Northern Rock battı ve kamulaştırıldı. Böyle bir olay İngiltere'de 1866'dan bu yana görülmemişti. Bear Stearns fonlarını kurtarayım derken aslında kendisi zora düşmüştü. Batmaktan Fed'in müdahalesiyle bir rakip firmaya, yine Fed'in aracılığıyla ucuz fiyattan satılarak 'kurtarıldı'. Çok sayıda 'hedge fund' battı. 'Yazılan' (write-downs) banka zararları daha ilk anlarda 318 milyar $'a vurdu. Toplam beklenen zararların 1 trilyonu aşacağı henüz 2008 ortasında yazılıp çizilmeye başlandı. (Ferguson, 2009: 274)

Zaten çok riskli kuruluşlar olarak gözlenen 'hedge fund'ların batışı o kadar şok yaratmayabilirdi ama bütün Wall Street'in, hatta bütün dünya borsalarının üzerlerinde döndüğü yatırım bankalarının batışı paniği kat be kat artırıyordu. Fakat yatırım bankaları da neticede borsa gibi riskli bir alanda çalıştığı bilinen kuruluşlardı. Durum yine de anlaşılabilirdi. Hükümet sponsorluğundaki Kuruluşlar (GSE) denilen ve bütün Amerikan morgıç sisteminin üzerinde kurulu olduğu Fannie Mae, Freddie Mac, Ginnie Mae gibi kuruluşların sıkıntıya girmesi bardağı taşıran son damlaydı.[101] Bu kuruluşlar tıpkı yatırım bankaları gi-

100) Türkiye'de bunlar kısa vadeli finansman bonoları olarak bilinir ancak uygulaması yine kısa vadeli devlet hazine bonoları ve repo piyasası yüzünden hiç bir zaman gelişmedi, dünyada ise çok yaygın bir piyasa.

101) Fannie ve Freddie 84 milyar $ lık sermayelerine karşı bilançolarında 1.7 trilyon dolarlık morgıça dayalı varlık taşıyorlardı. Yetmemiş 2.8 trilyonluk konut morgıçlarına (RMBS) garanti vermişlerdi. Daha önce Bush yönetiminin bankalarla birlikte ve bankalardan daha çok sözü geçtiği bu yarı kamusal kurumlara da daha çok morgıç kredisi desteklemeleri yolunda baskı yaptığı iddialarına değinilmişti.

bi 1933 sonrası New Deal ile Roosevelt döneminde yani Büyük Bunalım ardından yeni bir sistemin mihenk taşları olarak kurulmuştu. Onların zor duruma düşüşü bir anlamda devletin zor duruma düşüşü hatta daha da ötesi 1973'te Bretton Woods sisteminin çökmesinin uluslararası para sistemi için ne ifade ediyorsa Amerikan finans sistemi için onu ifade ediyordu. Bütün bir çağ yıkılmıştı. Artık hiç bir şey eskisi gibi olamazdı.

Bu durum tam anlamıyla ne bir paniği, ne bir çöküşü, ne bir daralma veya resesyonu, veya daha ağırı bunalımı değil sadece ve sadece tam anlamıyla krizi ifade ediyordu.

> "2000'de ABD piyasasında yaşanan subprime mortgage kredilerindeki batışların yol açtığı küresel sarsıntı o haliyle kalmış olsaydı ona kriz yerine dalgalanma denecekti. Ama gelişim 2008'de mortgage kredi piyasasının iki dev kurumu Fannie May ve Freddie Mac kamu kesimince devralınınca ve bu banka batışlarına yayılan bir süreç halini alınca kriz denmeye başlandı." (Eğilmez, 2009: 49)

Kriz kelimesinin kökeni Yunanca 'krino' kökünden gelir; ayırmak kararlaştırmak anlamındadır. Aslında tıpla ilgili kullanımı yaygınlaşmıştır. Genel kullanıma geçmesi daha sonradır. Orijinal tıp anlamı şöyledir: Hastalığın seyrinde ölüme veya iyileşmeye işaret olabilecek kritik değişme. Buradan daha genel kullanıma benzer bir anlamla geçmiştir: Bir olayın en üst noktasına eriştiği ve bu andan sonra ya yok olacağı ya da maddi bir değişime uğrayacağı zaman noktası; dönüm noktası.[102]

Kriz kelimesinin bir hayli serbest kullanımına uzun süredir alışmış olmamıza karşın asıl anlamı yukarıdaki gibidir. Ve bir önceki krizden çıkmak için 1930'larda yeniden ve farklı biçimde kurulmuş bütün bir mali yapı bir daha aynısı olamayacak şekilde çökme noktasına geldiğinde işte o kriz adını hak etmiş demektir. O nokta bütün dünya ile birlikte Eğilmez'in de teşhis ettiği gibi GSE'lere devletin el koyması ve önce Bear Stearns sonra da Lehman'ın çökmesiyle yatırım bankacılık sisteminin bir bütün olarak 'buhran'[103] yaşamasıydı.

---

102) Bkz *The New Webster Dictionary of the English Language*, International Edition, 1969

103) Kriz kelimesinin karşılığı olarak bir çok Türkçe çeviride 'Bunalım' terimi kullanılır. Ancak bunalım terimi depression'ın karşılığı olarak aslında kriz sonrası gelen ve bir hayli de uzun sürebilecek gerileme ve sıkıntı dönemini ifade eder. Kriz kelimesi Türkçe iktisat, daha doğrusu maliye literatürüne ilk kez Tanzimat döneminde girdi ve karşılayacak kelime bulunamayınca iddia edildiği üzere Ahmet Cevdet Paşa'nın teklifi ile yine tıptan alınan 'Buhran' kelimesiyle karşılandı. Bir bünye uzun süreli bunalımda kalabilir ancak uzun süreli buhran veya kriz olmaz!

Krizin aşamaları

Yukarıdaki olaylar dizininden bir kaç önemli aşamayı ayırarak daha kısa ama daha net bir bakış elde edebiliriz.

1. Aşama

Bütün 2000'li yıllar boyunca özellikle 2003'ten itibaren varlık fiyatlarının bu arada konut fiyatlarının da artmaya başlaması. Giderek bu fiyat artışlarının bir balon, köpük (bubble) olarak algılanması.

2. Aşama.

Konut piyasasında doygunluk. 2006'nın 2. yarısından itibaren özellikle eşikaltı morgıçlarında haciz sayısının arttığının iyice göze batması. 2007'nin ilk aylarında ev fiyatlarının giderek hızlı biçimde düşmesi.

3. Aşama

Düzenleyici kuruluşların Şubat ve Mart 2007 gibi bazı tedbirlere başvurması, daha doğrusu tedbirlere başvuracağını açıklaması. Piyasa ile ilgili endişelerin artması.

4. Aşama

Morgıç krizinin başlangıcı sayılan olaylar. Haziran başında morgıca dayalı menkullerin reyting kuruluşları tarafından derecelerinin düşürülmeye başlanması. En önemlisi 7 Haziran gibi Bear Stearns'ün hedge fonları ile ilgili sorunların ortaya çıkmaya başlaması. Goldman Sach'ın kar edemeyişi. özellikle HSBC ve BNP Paribas gibi yabancı bankaların Temmuz-Ağustos 2007 gibi Amerikan morgıçları yüzünden büyük zarara uğradıklarının ortaya çıkışı; bir Alman bankasının bu yüzden batışı. Ardı ardına gelen banka karlarında morgıç zararları nedeniyle düşüş açıklamaları.

5. Aşama

Müdahale konusunda kafa karışıklığı; kurumlar arası tartışmalar. Fed'in ve ABD hükümetinin bütün 2007 ilk yarısı hatta Ağustos ayına kadar yaşananları geçici bir rahatsızlık, bir düzeltme hareketi olarak nitelendirip; gerek finansal, gerek reel ekonomide yaşanan sorunları inkar etmesi. Meselenin piyasa tarafından çözülmesini umması.

6. Aşama

Morgıç Krizini finansal krize ve kredi daralmasına çeviren olaylar. Bankaların ve finans kuruluşlarının birbiri ardına zararlar açıklaması sonucu kredi piyasasında güvenin sarsılması. SIV'lerde yaşanan sorunların ana bankalara da

yansıyacağının görülmesi üzerine bütün MBS (Morgıca dayalı menkuller) hakkında endişelerin doğması not düşürmelerin ve 'margin call' sorunları sonucu piyasada paniğin yaygınlaşmaya başlaması ve sonuç olarak bankaların birbirine borç vermeyişleri yüzünden kredi daralmasına yol açmaları. Ancak bu süreç oldukça yavaş seyreder. Haziran 2007'de Bear'ın krizi ile algılanan morgıç krizi, 2008 Eylül ortasında Lehman'ın batışına kadar tam teşekküllü bir paniğe dönüşmez.

7. Aşama

Finansal krizi uluslararası finansal krize ve reel ekonomide krize çeviren olaylar ve devamı. Finansal kriz Lehman'ın Eylül 2008'de batışıyla miladını bulur. Ama neredeyse bir sene öncesinde Citigroup'un ciddi sorunlar yaşadığı, Merril Lynch'in topun ağzında olduğu, Lehman'ın batışından 8 ay önce hatta dünyanın en büyük bankalarından Avrupalı UBS'in bile yabancı hükümet fonlarından borç para arayacak kadar (her zaman o hükümetlere borç verirdi!) sıkıntıya düşmüş olduğu ortaya çıkmasına, daha milattan 3 ay önce ABD'li dev sigorta şirketi AIG'nin bile zor durumda olduğunun anlaşılmasına ve tüm bunların sıkıntıları artırmasına rağmen yine de yumuşak iniş (soft landing) umudu ortadan kalkmamıştı. Lehman'ın batışının ardından, morgıç krizinin finansal krize evrilmesindeki yavaşlığın tam tersine, her şey yıldırım hızıyla oldu. Kredi daralması ve aşırı güvensizlik had safhaya vardı.

Kasım sonunda ABD Ticaret Bakanlığı fabrikalara verilen siparişlerin 3 aydır düştüğüne ve bir resesyona girildiğine işaret etmiş olmasına rağmen reel ekonominin bundan etkilenmeyeceği tuhaf biçimde öne sürülmeye devam ediliyor; ABD'nin resesyona girmeyeceği hem o ülkede hem de mesela Türkiye'de meslekten iktisat yorumcularınca ileri sürülebiliyordu. Ancak Aralık 2008'de National Bureau of Economic Research (NBER), yani ABD'nin ekonomik konjonktür hesaplamalarından da sorumlu istatistik kurumu yaptığı açıklamayla ekonominin tepe noktasını 2007 Aralık'ında gördüğünü o zamandan beri de resesyon sürecini yaşamakta olduğunu belirtti. Böylece krizin zaten reel ekonomiye de bulaştığı resmen inkar edilemeyecek biçimde ortaya çıktı. Krizin, zaten bulaşmış olduğu uluslararası finans sektöründe Lehman olayının ardından daha da yayılması; ABD'nin ardından hem dünya finans merkezlerinde de oralardaki kredi daralması ve hem de daralan ABD ekonomisinin yarattığı dünyadaki toplam talep gerilemesinin çifte etkisiyle tüm dünyada reel ekonomide daralmanın başlaması...

8. Aşama

Hükümet aksiyonlarının sıklaşması... Hükümetler arası işbirliği... Lehman'ın batması hükümetlerin üstündeki ölü toprağını da silkti. Bu zamana kadar Fed

krizin belirtileri daha 2006 sonunda iyice görünür olmasına rağmen Fed ilk faiz indirimini ancak 17 Ağustos 2007'de yapmıştı. ECB (Avrupa Merkez Bankası) ise tersine enflasyon tehlikesini öne sürüp faiz indirimine Fed'den sonra bile bir süre yanaşmamıştı. Ancak Lehman'ın batışının seyredilmesinden sadece bir gün sonra AIG'nin kurtarılmasına karar verildi. Ve ondan sonra zora giren her büyük mali veya mali olmayan kuruluş 'sistemik risk doğuruyor' veya 'batmak için çok büyük' gerekçesiyle kurtarılmaya başlandı ve daha da önemlisi bundan sonra neye mal olursa olsun bunları kurtarmaya devam edileceği açıkça belirtildi. Fed ayrıca faiz indirimlerini seri halde yapmaya başladı öyle ki sadece 3 ay içinde faizleri pratik olarak % 0 seviyesine çekti. Belli bir gecikmenin ardından ECB de Fed'i takip etti. Fed ve Avrupa ile Asya'daki büyük merkez bankaları eşgüdüm içinde hareket etme kararı aldılar. Fed'in diğer merkez bankalarıyla yaptığı 'swap' anlaşmaları 600 milyar $'ı aştı. Eylül'den Ekim'e kadar başta TARP olmak üzere yeni kurtarma 'Kolaylıkları' içeren paketler birbirini izledi evvelce çıkmış paketlerin kapsam ve büyüklükleri artırıldı. Bankalara doğrudan sermaye yardımı yapıldı, bunların sorunlu varlıkları satın alınıp yerine hazine kağıtları verildi, ayrıca satın alınmadığı durumda da her çeşit devlet garantisi vermek yoluyla destek sağlandı. Kurtarma paketleri finans dışı kurumlara da yöneltildi. Bu kapsamda büyük otomobil fabrikaları desteklendi. Avrupa Birliği de kendisi çok büyük fonlar koymamasına rağmen üyeleri arasındaki eşgüdümü elden geldiğince sağladı. Avrupa ülkelerinde Almanya, İngiltere, Fransa büyük miktarlarda nakit ve devlet garantileriyle ekonomiye destek paketleri hazırladılar.

9. Aşama

Krizin derinleşmesinin durması. 1929'un tersine çeşitli devletler 'gemisini kurtaran kaptan' sloganıyla birbirlerini ezerek kurtulmaya çalışmak yerine nispeten daha uyumlu politikalar izledi. Merkez Bankalarının işbirliği dışında Avrupa Birliği gibi uyum sağlayıcı örgütler de mesela Avrupa'da yarışmacı bir kriz yönetimini kısmen engelledi. IMF-Dünya Bankası işbirliğinin yanı sıra G-7 müdahaleleri G-20'nin öneminin artırılmasına dönüştü. Zaten var olan G-20'ye doğru dönüşüm krizin etkisiyle daha da önemsendi. öte yandan kriz, 2009 başına gelindiğinde yaklaşık 1,5 senedir bütün dünyada giderek artan şiddetle yıkımını göstermiş, tıpkı bir tayfun gibi şiddetini giderek kaybetmeye başlamıştı. ABD'de Obama'nın iktidara gelişi ve kongre ile hükümet arasındaki anlaşmazlığın da böylece sona ermesi üzerine yeni ve güven tazelemiş hükümetin kurtarma paketlerine daha da çok destek vereceğinin anlaşılması güveni yavaş yavaş arttırdı. Yine de kriz hala yıkıcı etkisini sürdürüyordu. Buna rağmen ilk küçük olumlu işaretler gözükmeye başladı. Her ne kadar aslında hükümetin zorlayıcı bazı koşullardan kurtulmak adına da olsa sermaye yardımı alan bazı bankaların

hükümete geri ödeme yapmaya başlaması olumlu işaret olarak algılandı. Mayıs 2009'da ABD'li bankalara yönelik yapılan stres testi en azından kötü senaryo halinde başa ne gelebileceğini ortaya koyarak belirsizliğin yıkıcı etkisini azalttı. Haziran ayında General Motors'un iflasını istemesi moralleri bozduysa da Temmuz sonuna doğru Fed Başkanı Bernanke'nin açıklaması 2008 sonbaharındaki paniğin durulduğu ve kredi piyasalarının yavaş yavaş kendi ayakları üstünde çalışmaya başlayacak gibi göründüğü yolundaydı.

10. Aşama

Resesyondan çıkma beklentileri ve aşırı desteklemenin etkilerinin azaltılmaya yönelik önlemlerin daha çok tartışılır olması. Kriz sonrası dünya finansal sistemi ile ilgili düzenleme önerileri ve endişeler. Çin'in ve Hindistan'ın genel olarak güçlerini koruması, Türkiye gibi kimi G-20 ülkelerinde reel ekonominin büyük darbe almasına rağmen henüz finansal paniğe bir dönüşüm olmayışı, kriz öncesi bir çok gelişmekte olan ülkenin daha önce yaşadıkları krizler nedeniyle yıllardır uyguladıkları aşırı rezerv tutma politikası sayesinde krize iyi rezervlerle girmiş olmaları genel olarak krizin şiddetini zayıflatan faktörler oldu. İzlanda'dan Ukrayna, Macaristan ve kimi Latin Amerika ve Afrika ülkelerinde durum son derece kötü olsa da bu ülkeler mevcut seviyesindeki krize ek bir alev verebilecek önemde değildi. Eylül ayında Güney Afrika'daki G-20 zirvesi liderlerin birbirini krizden kurtuldukları yolunda tebrik ettiği iyimser bir havada geçti. Bütün bunlar yaşanırken başta IMF olmak üzere bütün dünya krizden çıkış için devletler ve merkez bankalarının yaptığı sıra dışı harcama ve garantilerin yaratacağı (belki de enflasyonist) etkilerin nasıl sterilize edileceğini tartışmaya başladı. Amerikan yönetimine verilen resmi raporda etkinin 2019'a kadar süreceği vurgulanıyordu. IMF ve benzeri kuruluşlar ciddi bir düzelmeyi ancak 2013'ten sonra beklerken krizin kamu parasal ve mali sistemine etkilerinin de bir 10 yıl sürebileceğine değiniyorlardı.

Yine krizin en sıcak noktalarında aynı şekilde düşünülmeyen veya önem verilmeyen bir unsur bu sistem iflas ettiğine göre uluslararası finans sisteminin nasıl bir temelde yeniden yapılanması gerektiği yolundaki tartışmalardı. Bir taraftan gelecek planlanadursun kimi iktisatçılar da henüz çıkış yolunun tümüyle açık olmadığını, krizden tek dip değil bir ikinci dip yaşandıktan sonra çıkılabileceğini vurguluyordu. Ancak zaman geçtikçe çıkışın zorlu olacağını vurgulayanlar çoğalırken iki dipli çıkış tezini öne sürenler azalmaya başladı.

Yine de bazı istisnalar hariç küresel finansal sistem yeniden düzenlenmedikçe krizlerin yeniden doğmasının an meselesi olduğunda hemen herkes hemfikir.

Sorun şu ki ne yapılması gerektiği ve nasıl yapılması gerektiği konusuna gelince bu fikir ittifakından eser yok.

11. Aşama

Krizden çıkış fikrinin giderek yaygınlaşması, Çin'in büyümesinin hızla sürümesi, yavaş yavaş da olsa ABD ve Avrupa'da reel ekonomideki gerilemenin durma belirtileri göstermesi resmen olmasa da krizden çıkıldığı intibaının 2009-2010 kışı içinde güçlenmesi. Buna karşılık Dünyanın en güçlü finans merkezleri arasındaki Körfez (Basra Körfezi Bölgesi) içindeki uluslararası ticaret merkezi Dubai'de yaşanan kriz ve bir kaç ay önce AB'nin bu krizde İspanya ile birlikte zayıf halkası görünümündeki Yunanistan'ın kriz içine düşmesi krizin ikinci bir dibe doğru götüren faktörler değil de sadece bir cins artçı depremler gibi algılandı. Yinede ülke borcu krizi euroyu sarstı.

Krizin Maliyeti

2007-2008 Krizi'nin yol açtığı zararların boyutu ne kadar oldu? Bu sorunun kesin bir cevabını vermek henüz olanaksız. Bu olanaksızlığın bir kaç sebebi var. Öncelikle krizin yol açtığı bunalım artık hemen hemen bitti sayılsa da hala çeşitli mekanizmalarla etkisini sürdürüyor; bir anlamda zarar yaratmayı sürdürüyor. İkinci olarak ölçümde kullanılacak resmi rakamlar tüm ülkelerde sürekli revizyona uğruyor. Dolayısıyla resmi makamlar sürekli olarak rakamları değiştirdiklerinden net bir sonuca ulaşmak için güvenilir veri yetersizliği var. Bir başka sorun ise zararların sadece ölçülebilir maddi zararlar olmayışı. Belki de en büyük zararlar maddi olmayan kalemlerde yatıyor. örneğin kapitalizmin özel reyting kurumları riskli menkul kıymetlere bol keseden dağıttıkları 'triple A' notları ve ardından kriz başladığından aniden bu notları düşürmeleriyle krizi daha da derinleştiren paniğe yol açışları yüzünden ciddi olarak prestij kaybettiler. Gelecekte benzer bir küresel spekülasyonda bu derecelendirme kuruluşlarının aynı derecede etkin bir işlev yürütmesi ve spekülasyonu o ölçekte destekleyebilmesi zor. Bu uluslararası kapitalizm için maddi olarak ölçülemeyen ama milyarlarca dolarlık geleceğe ilişkin bir maliyettir. Benzer bir maliyet krize yol açan bütün bu küresel spekülasyonun aracıları yatırım bankaları ve hatta ticari bankalar için de geçerlidir. Bu kriz sırasında bunların en büyükleri iflas noktasına geldi; kimi battı, kimi devlet tarafından kurtarıldı. En büyük yatırım bankalarına bir göz atarsak Lehman Brothers battı. Bear Stearns ise yok pahasına bir rakibine (JP Morgan'a) satıldı. Satış anlaşmasının arkasında FED teşvikinin olduğu daha sonra JP Morgan'a bu satın alma ile ilgili olarak verilen desteklerden anlaşılıyordu. Bir başka büyük ABD yatırım bankası Goldman Sachs ile yine ünlü yatırım bankalarından Morgan Stanley bankacılık ünvanlarını bırakıp 'bank holding company' pozisyonuna çekilmek zorunda kaldı. Dünyanın en büyük menkul kıymet kuruluşu ve yatırım bankası pozisyonunda olduğu iddiasındaki Merrill Lynch batmaktan yine FED'in arabuluculuğu ile Bank of America'ya satılarak kurtuldu.

Ticari bankalar da büyük yara aldı. Eskisi gibi mudi hücumu sonrası para ödeyemeyecek duruma gelen bir bankanın gelişmiş ülkelerde olabileceği kimse tarafından tahmin edilmezken İngiltere'de Northern Rock aynen öyle battı. USB, Credit Suisse gibi muhafazakarlığı ile tanınan bankaların olmayacak riskler aldığı, muazzam zararlara girdiği ortaya çıktı. HSBC, BNP Paribas gibi büyük Avrupa menşeli diğer bankalar da aynı duruma düştüler ABD'de Bank Of Amerika'dan çok daha kötü bir duruma düşen bir başka dev banka Citigroup idi. Tamamen devlet yardımıyla ayakta kaldı. Örnekler çoğaltılabilir...

Tüm bu küresel spekülasyonun ardında önemli bir işlev gören portföy sigortalama işkolu da ciddi bir prestij kaybı yaşadı; tabii başta 'hedge fon'lar olmak üzere finans dünyasının en büyük ayağı olan 'kurumsal yatırımcı' sektörü de... Bunların yaşadığı ve tüm dünyaya yaşattığı büyük parasal maliyetlerin ötesinde en azından bu kapitalist neslin hafızalarında 2008'in hatıraları bu tür kuruluşların ileride yapacağı bütün faaliyetlerinde görünmez bir maliyet yaratmaya devam edecek.

Elbette görünmez ya da görmek istemeyene görünmez 'gayrimaddi' zararlar kapitalistlerin zararlarından ibaret değil. Dünyada çok daha büyük bir 'sessiz felaket' yaşandı. Daha önceki krizlerde neler yaşandığını rakamlarla biliyoruz. Ancak bu kez yaşananların üzeri derin bir sessizlikle örtülüyor. Afrika'ya ve yoksul Asya ülkelerine kriz nedeniyle azaltılan uluslararası yardımlar sonucu açlıktan ölenlerin sayısı kaç milyon arttı? Kriz nedeniyle kamu bütçeleri olumsuz etkilenen yoksul ülkeler tıpkı önceki krizlerde olduğu gibi eğitim ve sağlık harcamalarını kısınca kaç milyar yoksul insan eğitimsiz kaldı, sağlık yardımı alamadı ve belki bu sebeple hastalığı ağırlaştı veya hayatını kaybetti. OECD'nin 2009'daki resmi rakamlarına göre 2010 yılı sonu için OECD ülkelerinde bile 57 milyon işsiz insan olacağı bekleniyor; varın yoksul dünyadaki işsizlerin sayısını siz tahmin edin. Uluslararası kapitalizm kendi istatistiklerini dikkatle tutuyor, sık sık revize edip düzeltiyor ama Dünya Bankası'nın kimi yetersiz çalışmaları hariç "krizin dünya insanlığında açtığı yaraları ölçelim, sonra da saralım" diyen yok!

Uluslararası finans ve üretim dünyasındaki zararlara yani maddi, ölçülen ve ölçülmek istenen zararlara gelince burada da sorun var. Krizin başlarında olası zararlar hafif gösterilmeye çalışılıyordu. Çünkü paniğin yayılmasından korkuluyordu. Ardından panik zaten yayılınca bu kez olası zararlar abartıldıkça abartıldı. Çünkü devlet yetkililerinin korkutulup, batma tehlikesi yaşayan özel finans kuruluşlarına kesenin ağzını açmaya ikna edilmesi gerekiyordu. Bu operasyon bizzat devlet bürokrasisinin yardımıyla başarıldı. Şimdilerde bütün bu rakamlar revize ediliyor. Bu kez verilmeye çalışılan mesaj durum aslında o kadar kötü değilmiş; krizden hızla çıkacağız. Bu mesaj küresel çapta bütün ülkelerde aynı anda veriliyor. Ve tabii resmi istatistikler de ona göre bir kez daha

yeniden ayarlanıyor.

Aslında kapitalizmin bir özelliği yüzünden maliyetlerin maddi olanlarının da düzgün ölçülmesi bir kasıt olmasa da zor... Kapitalizmde, özellikle finansal dünya da yakın gelecekteki maliyetleri belirlemede o geleceğe ilişkin beklentiler önemli bir rol oynar. Eğer geleceğe ilişkin beklentileriniz iyimser ise geleceğe ilişkin hesapladığınız maliyetleriniz de göreceli olarak düşük olacaktır. Ayrıca yine finansal kapitalizmin işleyişinde bu şimdiden ayırdığınız karşılıklar, ihtiyat akçeleri, kar tahminlerinizi de etkiyeceğinden mevcut bilanço durumunuzu da doğrudan etkilemiş olur. Yani psikolojik beklentiler kapitalizmde şimdiki fiziki durumunuzu doğrudan etkiler. O yüzden yaratılan uluslararası kamuoyunun iyimserlik ve kötümserlik derecesi krizin maliyetlerini de her saat değiştirmeye devam ediyor. Aynı şekilde devlet bütçelerinde kriz dolayısıyla girişilmiş ek harcamaların amortizasyonu yıllar sürecek nitelikte. Örneğin ABD'nin resmi tahminleri 2019 yılına kadar bunun federal bütçe üzerindeki etkilerini tahmin etmeye çalışıyor. Bütçe tekniklerinin alternatif metotları bir yandan, bu kada uzun sürelerde ekonomi ile ilgili tahmin yapmanın zorluğu öbür yandan krizin bu en önemli maliyetinin gerçek bir hesaplamasının yapılmasını zorlaştırıyor.

Yine de bazı resmi tahminlere yer vermek bir fikir oluşturmak için iyi olacak. IMF bu konuda resmi açıklamasını İstanbul zirvesinde yaptı ve 3,4 trilyon dolar olarak tahminde bulundu. Ancak bu rakamın ne kadar doğru olduğu da tartışmalı; daha doğrusu neyi ölçtüğü de... Çünkü krizin maliyeti sadece finansal şirketlerin bilançolarından hesaplanamaz. Maddi kayıplar 1. Devletlerin yaptığı ve kriz olmasa yapmayacakları harcamalar nedeniyle devlet bütçelerine gelen ek yükler 2. Kriz nedeniyle büyüme hızlarının düşmesi ya da doğrudan küçülme sonucu kriz olmasaydı yaşanacak senaryoya göre tüm dünyada yaşanan milli gelir kayıpları 3. Menkul ve gayrimenkul piyasalarındaki değer kayıpları sonucu gelir olarak değil ama servet olarak yaşanan kayıplar olmak üzere üç ana başlık içinde ele alınabilir. Sadece ABD'nin kurtarma paketlerinden biri olan TARP paketi 780 milyar $ civarındaydı. ABD merkez bankasının ve hazinesinin gerçekleştirdiği destek operasyonlarının toplamı bile aslında IMF'nin verdiği bu rakamı bulabilmektedir. Bu kurumlar şimdi verdikleri paraları geri almaya çalışıyorlar ve ne kadarını toplayabilecekleri işlerin iyimser gitmesine bağlı. Aynı durum AB için de geçerli Avrupa Merkez Bankası ve Avrupa Komisyonu'nun yönettiği kurtarma operasyonlarında Aralık 2008'de uygulanmaya başlanan Avrupa Ekonomik İyileşme Planı (EERP) çerçevesinde Avrupa Komisyonu'nun verilerine göre AB GSYİH'sının % 5'ine varan bir destek sözkonusuydu. Bu da 300 milyar Avro'yu aşan bir tutar anlamına geliyor. AB Yunan krizi yüzünden daha da fazlasını ortaya sürdü.

Gelir kayıplarına gelince IMF'in 2013 yılına kadar olası büyüme tahminleri

ve krizin etkisi ile ilgili istatistiklerini ele alacak olursak 2007 yılında 55 trilyon dolar olan dünya GSYİH'ndan 2013'e kadar olan kriz nedeniyle doğrudan ve alternatif maliyet olarak kayıpların tutarı 30 trilyon doları bulmakta.

Servet etkilerinin hesabı daha da zordur. Ancak bütün dünyada yaratılmış servet birikimi bir veya bir kaç yılda yaratılan gelir akımın çok çok üstünde olduğuna göre; ayrıca kriz milli gelirlerden çok borsa değerlerini veya gayrimenkul değerlerini vurduğuna, en büyük kayıplar buralarda yaşandığına göre Servet kaybı yukarıda belirttiğimiz onlarca trilyonluk kayıptan kat be kat fazladır. Şimdi yayılan iyimserlikle borsaların hızla yukarılara sürülmesi çabası, üstelik bu çaba krizi yeniden hortlatacak bir yeni balon yaratma riski taşımasına rağmen bu yüzdendir. Uluslararası kapitalist camia servetinin önemli bir bölümünü yitirmiştir ve ne pahasına olursa olsun bunun mümkün olan kısmını alelacele yerine koymak istemektedir.

Özetle krizin dünyaya verdiği zarar hem maddi olarak IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların iddia ettiği bir kaç trilyon doların onlarca ve onlarca kat üzerindedir. Manevi olarak ise elbette ölçülemez zararlar yaşanmıştır. Bunların ebadı zaman geçtikçe daha iyi anlaşılacaktır.

Küresel Piyasalarda Krize Götüren Eğilimler

Lenin'in ve öncesinde Hobson, Luxemburg ve Hilferding'in incelediği emperyalizm olgusunda küresel bir dünya pazarı, banka ve borsaların hakimiyetinde hızlı bir finansallaşma vurgulanmıştı. Kapitalist sınıfın içinde bu finansallaşma etkisiyle giderek sadece 'hisse senedi temettü kuponları keserek yaşayan' tümüyle asalak bir kesimin ağırlığının hızla artışı, finans kapitalizminin savaş maceralarına atılmaktaki istekliliği ve dünyayı felakete sürükleyici emperyalist politikaların ardındaki en hevesli güç oluşu tüm bu yazarların dikkatini çekmişti. Sonra gerçekten sosyalist yazarların işaret ettiği küresel savaş yaşandı, hem de bir değil iki kere... Ardından sosyalist devrimler geldi, Rusya, Çin, Doğu Avrupa, Küba ve diğerleri... Bir çok eski sömürge ülke bağımsızlıklarına kavuştu ve klasik emperyalizmin kendisine kapattığı sanayileşme, modernleşme kapılarını zorlamaya başladı. Soğuk savaş çıktı ve dünya kapitalizmi kendi yörüngesini artık istediği gibi takip edemez oldu. 1945'ten sonra bambaşka bir kapitalizm ortaya çıktı. Dünya pazarındaki finansallaşma eskisine göre çok azdı. Ortadan emperyalist zor ile kaldırılmış ulusal gümrük duvarları eski tek küresel pazarı parçalı hale getirmişti. Gelişmiş ülkelerde seri üretim teknikleri başat üretim haline gelmişti. Kapitalizm sosyalist ülkelerin rekabeti karşısında kendisi de planlamaya önem veren, piyasanın aşırılıklarını dizginlemeye çalışan, kitlelere refah devleti uygulamalarıyla sosyalizmin vaat ettiklerini kısmen sağlamaya çalışan bir yönelim içindeydi. Daha önceki sayfalarda anlattığımız üzere 1970'lerin ortasından itibaren ise bir dizi kapitalist iç

çelişki bir yandan, sosyalizmin tehlikesinin önce azalması sonra tümüyle ortadan kalkması diğer yandan kapitalizmi yeni bir yörüngeye soktu. Neoliberalizm denen bu yörünge aslında yeni bir yörünge olmaktan çok bir anlamda, iki savaş ve devrimler yaşanmasa kapitalizmin takip edeceği orijinal yörüngeye bir dönüşten başka bir şey değildi. 1970'lerin sonları ve 80 başlarından itibaren bu eski-yeni yörünge önemli bazı eğilimleri tetikledi. Bu eğilimler yukarıdaki sayfalarda tasvir ettiğimiz çok sayıda kriz ve skandalları oluştururken 2008'deki küresel krizi de ilmik ilmik ördü. 2008 krizinin sebepleri bu eğilimleri incelemeden yeterince açık ortaya çıkmaz.

Şematikleştirme pahasına bu gelişmeleri madde madde yazmaya çalışırsak aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkar.

1980'lerde gerek büyük ülkelerin finansal piyasalarında gerekse uluslararası çapta bir çok önemli değişiklik gerçekleşti. Aşağıda bunların en belli başlıları görülüyor.

1. Serbestleşme ve deregülasyon sonucu 1970'lerde geçerli bankacılıktaki devletin belirlediği faiz tavanları kalktı. Zaten o dönemdeki yüksek enflasyonla bunların sürdürülmesi pratikte çok zorlaşmıştı.

2. Geleneksel ticari bankalar faiz maliyetlerinin yükselmesi sonucu eskisi gibi ucuz fon bulamazken büyük şirketler de giderek kendi mali ihtiyaçlarını menkul kıymet ihracıyla yani bankaları bypass ederek karşılamaya başladılar. Üstelik bu eğilim bankaların üçüncü dünya borçları ve benzeri faaliyetleriyle zayıf duruma düşmeleriyle daha da arttı. Büyük ve çokuluslu şirketler aynı zamanda ellerindeki nakit veya nakit benzerlerini düşük faizlerle bankalarda tutmak yerine kendi finansal bölümlerini adeta bir bankerlik kuruluşu gibi işleterek para ve sermaye piyasalarında çalıştırmaya başladılar.

3. Kolay ve ucuz nakit bulma imkanını ve kaliteli müşterilerini böylece bir ölçüde kaybeden bankalar zaten biraz da bu yüzden üçüncü dünya borçlarına fazlaca girmişlerdi. Bankaların girdiği bir diğer maceracı iş alanı 'borç vasıtasıyla şirket ele geçirmeleri' diyebileceğimiz, LBO'lardı (leveraged buyouts).

4. Bu gelişmeler dünya çapında birincil piyasayı yani menkul kıymet ihraçları piyasasını hızla geliştirdi. Bankacılık sektörü içinde yatırım bankacılığının önemini arttı.

5. Aynı anda ticari bankalar da faaliyetlerini özellikle ATM ve kredi kartı sistemlerinin bulunması veya geliştirilmesiyle bireysel bankacılığa yöneltti. Bu dönemde bankalar para piyasası fonları ve benzeri yeni kuruluşlara kaptırdıkları mevduat müşterilerini böyle elde tutmaya çalıştılar. Eski rahat maliyet dönemine dayanan aşırı kalabalık ve çok yaygın şube maliyetlerinden de böylelikle tasarruf etmeye çalıştılar.

6. 1970'lerden beri eurodolar vb piyasalarının devletlerin denetiminden kaç-

maya başlaması sonucu gelişen offshore bankacılık yöntemleri bankacılığın dışında bütün para ve sermaye piyasalarına da yayılacak şekilde 1980 ve 90'larda üssel (exponansiyel) bir biçimde büyümeye başladı.

7. Aynı dönemde borsalarda türev ürünler ve türevlerin türevleri diyebileceğimiz yapılandırılmış ürünlerin ilk örnekleri görülmeye başladı. Türev araçlar borsa veya giderek borsalar kadar büyüyen OTC'lerde o zamana kadar görülmedik ölçüde kaldıraçlı (aşırı derecede krediye dayanan) işlemler yapılmasını mümkün kıldı.

8. Bankaların bireysel bankacılık tekniklerine yönelmesi bireysel borçlanmanın miktarını artırırken bankaların varlıklarında araba, ev, sair tüketici kredilerinin payı arttı.

9. Diğer yandan türev piyasaların gelişmesi, bu piyasaların dünyada yine deregülasyon sonucu gelişen döviz borsalarıyla iç içe geçerek süper hızlı diyebileceğimiz bir büyüme süreci içine girmesi, bu menkul piyasaların o güne kadar görülmemiş derecede likit bir ortama kavuşmasına imkan verdi. Ne kadar büyük olursa olsun bir alım veya satım işlemi dünya ölçeğinde işlem gören bu piyasalarda cari fiyattan neredeyse anında işlem görebiliyordu.

10. Türev piyasaların çıkması, finansal yenilikler denen bir dizi yeni 'yatırım' aracı veya tekniğini mümkün kıldı. Bu 'ürün' çeşitliliği piyasaları daha da büyüttü.

11. Eskiden bankalar verdikleri krediler karşılığı aldıkları senetleri mecbur kaldıklarında merkez bankalarına rehin verir veya kırdırır nakit dengesizliklerini öyle düzeltirler veya ABD gibi ülkelerde açık piyasa işlemlerinde yine Fed'e daha önce aldıkları devlet tahvillerini satarak nakit elde ederlerdi. Bankalar arası piyasalarda birbirlerine borç verme uygulamaları vardı ama yetersizdi. Sonraları hem ülke çapında hem uluslararası çapta bankalararası piyasalar gelişti. Bankaların birbirine büyük çaplı kredi 'line'ları oluştu. Bankalar daha az nakit rezerv tutabilir hale geldiler.Yasal asgari sermaye düzenlemelerinin sürekli gelişmesine karşın bankaların verdikleri kredilere (varlıklarına) göre asgari sermaye oranları yıllar içinde sürekli düşebildi. Böylece daha az sermaye kullanarak daha fazla kredi verebildiler. Sermayelerinin dönüş hızı arttı.

12. Bankaların bilançolarında atıl bulunan borç varlıkları (verdikleri krediler) özellikle bireysel bankacılık yüzünden ciddi bir problem oluşturuyordu. Bunlar merkez bankaları tarafından da ticari senetler kadar kolay işlem göremeyeceği gibi ev ve araba ipoteği gibi karşılıklar likit hale getirilmesi zor karşılıklardı. Öte yandan menkul kıymetler piyasasında türev ürünler vasıtasıyla oluşan yenilikler borçların menkulleştirilmesini mümkün kılıyordu. Böylece örneğin hisse senedi gibi bir menkulün gelecekte teslimine ilişkin bir anlaşmanın yapılmasıyla türevinin oluşturulması (örn. Füçurlar) gibi mesela bir tahvili teminat gösteren ve getirisini o tahvilin getirisinden oluşturan bir başka

menkul 'inşa' etmek mümkün olmuştu. Bankalardaki atıl kaynakları likit hale getirerek sermayesinin dönüş hızını artırma isteği menkul kıymet piyasalarındaki bu yeni menkulleştirme tekniğiyle birleşerek varlığa dayalı menkul kıymetlerin (Türk yasal literatüründe VDMK veya İngilizce literatürde ABS- Araba fren sistemindeki ABS değil, *Asset Backed Securities*'in kısaltılmışı) oluşmasına yol açtı.

13. İşte bu yöntemle ticari bankalar ellerindeki büyük miktarda ipotek veya rehinleri, ödeme vaatlerini menkulleştirerek bilançolarından çıkarma imkanı elde ederken yatırım bankaları da bu yeni tür menkul kıymetlerin ihracına aracılık ederek 1960'ların ve 1980'lerin birleşme ve ele geçirmeleri aracılığından sonra özellikle 2000'lerin başından itibaren üçüncü büyük atılımlarını gerçekleştirdiler.

14. Bu dönemde gözden kaçan bir başka özellik de 2000'li yıllarda birleşme ve ele geçirmelerde, 1980'lerin 'mergermania'sından sonra ikinci büyük dalganın yaşanmakta oluşuydu. Hem menkulleştirme hem de sermayenin yeni birleşme ve yoğunlaşma dalgası bunların beraberinde getirdiği yeni halka arzlar (IPO'lar yani *Initial Public Offerings*) vasıtasıyla birincil pazara çıkan yeni menkul kıymetler yatırım bankacılığının belki de tarihlerinin en iyi dönemini yaşamasına neden oldu.

15. Bütün bu piyasaların küreselleşmesi ve aşırı kaldıraçlı çalışabilme yeteneğindeki artış başlı başına büyük bir ek likidite imkanı anlamına geliyordu. Bu tür bir kaldıracın eskisi gibi kısa sürede çökmemesinin garantisi ise özellikle Uzakdoğu ülkelerindeki hızlı büyüme idi.

16. Asya ülkelerindeki büyümenin iki etkisi vardı. Birinci etki arz yönündeydi. Çin, Hindistan gibi ülkelerdeki her türlü ölçünün dışında ucuz, ama nispeten iyi eğitimli işgücü çok uluslu şirketleri de cezbederek son derece ucuza mal üretimine olanak sağlıyordu. Bu bölgeden gelen ucuz malların 1980'lerden özellikle 90'lardan sonra küresel çaptaki enflasyon düşüşüne katkısı uygulandıkları her sefer ülkeyi, hatta dünyayı bir durgunluğa sürükleyen parasalcı reçetelerden çok daha etkiliydi. Böylece buralardaki büyüme ile artan sermaye birikimi ve ihracatla biriken döviz rezervleri bir zamanlar 70'lerdeki Japon büyümesinin yarattığı sermayenin ABD ve o zamanki AT (Avrupa Topluluğu) para piyasalarına likidite olarak akması gibi 90'larda başta ABD olmak üzere pek çok ülkenin cari açıklarını finanse etmeye yaradı. Bu finansmanlar menkul kıymet ihraçlarıyla yapıldığından dünya çapında borçların menkul kıymetle karşılanma oranı arttı. Yukarıda belirttiğimiz borsalar aşırı kaldıraçla çalışmasına rağmen her çöküş arifesinde yeni paranın gelmesini Asya likiditesi mümkün kıldığından kaldıraç sisteminin yıkılmasını erteliyordu.

17. Aynı zamanda geçmişte büyük döviz krizleri yaşamış, veya büyük ihracatçı pek çok ülke (örneğin BRIC denilen Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) her-

hangi bir kriz olasılığına karşı yüksek miktarda döviz rezervi tutuyordu. Döviz rezervi demek ABD ve Euro Bölgesi para birimleri ve tahvillerine yeni talep demekti. özellikle rezervlerin hala büyük bölümünün ABD Doları üstünden olması ABD'nin yüksek cari ve bütçe açıkları verse bile bir çöküş yaşamaması anlamına geliyordu. Bu para sonunda bir şekilde Amerikan halkının gelirlerini artırıyor, borçlanma miktarını da bunla paralel artırabiliyor; sonunda bu likidite dönüp dolaşıp ABD ve AB'de bankacılık sistemine akıyor o da yukarıda bahsettiğimiz mekanizmayı besliyor, çöküşünü önlüyordu.

18. Benzer bir başka mekanizma da Asya büyümesinin artan petrol ve hammadde talebi vasıtasıyla bu emtianın (malların) fiyatını arttırdı. Petrodolar fonları 1970'lerden beri ilk kez yeniden yükselmeye başladı ve bu para da sonunda gelişmiş piyasalardaki veya gelişmekte olan piyasalardaki (emerging markets) likidite bolluğuna katkıda bulundu. Diğer emtia fiyatları da nispeten yükselince ihracatlarında bunların önemli rol oynadığı kimi Asya, Latin Amerika ve Afrika azgelişmiş ülkelerinin dış fon ihtiyacı da azaldı. Fakat dünya çapında artan likiditenin 'sağlam para' endişelerini giderek artırması bir süre sonra emtia fiyatlarının genel trendiyle de birleşince altın gibi kıymetli madenlerin fiyatlarını da yukarı çekti. Hem petrol hem de altın türev piyasalarının sağladığı imkanlarla büyük çapta bir spekülasyonun konusu oldu ve bunların fiyatları normal talep artışının gerektirdiği düzeylerin çok üstüne çıktı.

19. Bütün bu sistemin sürmesi aynı genişleme sadece miktar olarak artıp aynı fiyatlarla yürüse belki sonsuza kadar mümkünken likidite bolluğunun varlığı, piyasaların mantığı açısından hisse senetlerinin, tahvillerin, ev fiyatlarının, yani her tür varlığın fiyatlarının sürekli şişmesini gerektiriyordu. Yükselen fiyatlar bu fiyatları besleyecek daha fazla likidite ihtiyacı doğuruyordu. öyle bir an geldi ki bütün dünya sistemi artık bir cins Ponzi planı[104] gibi işlemeye başladı.

20. Yine de işler henüz çığrından çıkmadan ABD ve AB ülkeleri yukarıdaki mekanizmaların yardımıyla uzun süre büyük devlet harcamalarını özel kesimi dışlayarak ve sonunda özel kesim karlarının düşmesine yol açarak yapmak zorunda kalmadılar. Böylece yaklaşık 20 sene süren düşük enflasyon ve hızlı büyüme, artan refah dönemi yaşandı. Bu refah dünyada elbette eşitsiz dağıldı. Ama hemen hemen her ülke ama az ama çok bundan faydalandı.

---

104) Charles Ponzi, İtalyan asıllı Amerikalı dolandırıcı. İnsanlara 45 günde % 50, 90 günde % 100 getiri vaad ederek bugünün parasıyla milyonlarca dolar topladı. Ve tabii kısa sürede battı. Hayatının kalan çoğu yılını hapishanelerde geçirdi. Bugün finans literatüründe Ponzi Planı, sonra gelen paralarla önceki borçları ödemeye dayalı bütün 'saadet zinciri' benzeri girişimleri anlatmak için kullanılıyor.

1981-82 resesyonunun bitmesini takiben dünyanın girdiği yeniden genişleme döneminde yatırım bankacılığı belki de 1870-1929 arasında -sosyalistlerin *klasik emperyalizm dönemi* dedikleri yıllar- oynadığı rolden bu yana ilk kez dünya sahnesinde baş role çıkmayı başardı.

Menkulleştirme

Menkulleştirme bu krizi bundan önceki çok sayıdaki ulusal veya uluslararası krizden ayıran belki de en önemli farktır. Menkulleştirme, tabiri caizse 2007-8 krizinin baş kahramanıdır. Peki menkulleştirme nedir, nasıl ortaya çıkmıştır, niçin bu kadar önemlidir? Yani bu menkulleştirmenin kerameti nereden menkuldür?

> "Menkulleştirme belli tipteki varlıkların (aktiflerin) bir havuzda toplanması ve sonra faiz getirisi sağlayan menkul kıymetler olarak yeniden paketlenmesidir. Varlığın sahip olduğu faiz ve anapara ödemesini elde etme hakkı böylece bu menkul değeri satın alana geçer" (Jobst, 2008: 48)

Menkulleştirme 1970'de ABD'nin, morgıç piyasasının önemli kurumlarından olan hükümet sponsorlu şirketlerden (GSE) birinin, Ginny Mae'ye kendisinin verdiği morgıç kredilerini teminat göstererek menkul kıymet çıkartmasıyla başladı. Amaç bu KİT benzeri devlet kuruluşlarının ellerindeki kamu fonlarını nakde çevirip bu nakitle de daha fazla ipotek kredisi (morgıç kredisi) verebilmeleriydi. Örnek bankalar ve başkaca finans kuruluşlarınca çabucak taklit edildi. Sonra da sanayi veya perakendeci şirketler veya leasing şirketlerince... Ve bu banka dışı şirketlerin birazdan anlatacağımız üzere hayli karmaşık olan bu yöntemi kullanabilmesi için de yatırım bankası vb gibi bu işlerde uzmanlaşmış finansal kuruluşlara ihtiyaç vardı. Yöntem 1980'lerin sonunda ABD'de iyice yayıldı. Avrupa'da da uygulanmaya başlaması bir hayli geç oldu. Yine 1980'lerin sonunda İngiltere'de ilk örnekleri gözüktü. İngiltere morgıç piyasası bakımından ABD'ye en çok benzeyen ülkelerden biriydi. 90'lı yıllarda diğer Avrupa ülkelerine de yayıldı. Ama tıpkı yatırım bankalarının merkezi Wall Street'in dünya finansının da merkezi oluşu gibi morgıça dayalı menkulleşmiş kağıtlar piyasasının hem 'üretim' hem de dağıtım kanalı olarak merkezi yine ABD piyasaları oldu.

Aslında daha 1985'de menkulleştirme yöntemi gayrimenkul ipotek borçlarından çıkıp başka alanlara adım atmıştı. O yıl otomobil kredilerine dayalı ilk menkul kıymetler çıktı. Adları herhalde epey uğraşarak uydurulmuş olmalı ki -baş harflerine dikkat edin- the Certificate for Automobile Receivables Trust (CARS) adıyla piyasaya sürüldü.

Sonrası çorap söküğü gibi geldi. Dayanıklı tüketim malları taksit ödemelerinden, leasing firmalarının alacaklarından, öğrenci kredilerinin geri ödemelerine varıncaya kadar geleceğe ilişkin her tür muhtemel nakit akımı, daha

doğrusu bunların beklenen gelirlerine ilişkin haklar 'menkulleştirildi'. Son krizden bir süre önce Yunanistan piyango gelirlerini menkulleştirmeye çalışıyordu! Yunanistan'ın bütçe gelirlerinde Wall Street yatırım bankaları ile yaptığı usulsüz işlemlerle feci bütçe açıklarını gizlediği sonradan açığa çıktığına göre bu gizli bilgiye o zamandan vakıf eski Yunan hükümetinin son çare olarak piyangoya, şans kader kısmete bel bağlamış olmasına bugün artık şaşırmıyoruz.

2004 yılına geldiğinde sadece ABD'de Varlığa Dayalı Menkul Kıymetler (VDMK) 1,8 trilyon tutarına ulaşmıştı ki bu 1995-2004 arasında yıllık % 19 gibi bir hızla büyüdüklerini gösteriyor. Toplam şirket borçlarının % 39'u, morgiç borçlarının % 33'ü menkulleştirilmişti ve bu oran daha da artıyordu.

Niçin menkulleştirme bu kadar kabul gördü; bu kadar hızlı yayıldı; cazibesi hangi faktörlerde yatıyordu?

İlk cazibe aşikar... Bir banka veya büyük şirketin uzun yıllar sonra geriye alacağı türden bir alacağı iyi faiz getirisi kazandırsa da banka veya şirketin kaynaklarını donmuş bir hale getirir. Kuruluş bu durumda yeni yatırımlar yapabilmek için sermaye artırmak veya borç bulmak zorundadır. Halbuki bu borçları -ki bunlar o şirket veya banka için birer varlıktır (aktif)- menkule çevirip sermaye/para piyasalarında satarsa sermayesi yeniden hareket kazanır; sermaye çevrim hızı artar.

Menkulleştirmenin bankalar için devletlerin uyguladığı muhasebe kuralları açısından bakıldığında bir başka avantajı daha vardır: menkullere teminat olan alacaklar için bu alacakların risklerine göre yüksek sayılabilecek sermaye ayırmak mecburiyetleri varken menkulleştirilmiş borçlar için minimum yasal sermaye mecburiyeti çok daha azdı. (Jobst, 2008: 49) Ve bu tuhaf durum 2007-8 krizine yol açacak şekilde bu yöntemin ve bu yönteme dayalı menkulleştirme piyasalarının aşırı büyümesine yol açtı. Tuhaf diyoruz çünkü bir şeyin teminatı adı üstüne teminat olduğu o şeye göre daha sağlam addedilir. Öyleyse daha risksiz olmalı ve daha az karşılık ayrılmasını icap ettirmeli. Halbuki menkulleştirme uygulamasında durum tam tersidir.

Bir başka avantajını görmek için ise bir leasing şirketini ele alalım. Örneğin bu şirket yeni fon bulmak için ya bankadan kredi alacak ya da tahvil çıkaracak veya elindeki lease anlaşmalarını üçüncü bir tarafa devredecek, normalde bunlardan başka seçeneği yoktur. Ancak bu durumda ya yüksek faiz ödeyecek ve bilançodaki borç miktarı arttıkça şirket daha riskli addedildiğinden ödeyeceği faiz miktarı da artacak. Ya da tahvil çıkaracak ama bunun getireceği ihraç maliyetleri bir yana orta büyüklükte bir şirketin tahvilini kim alır veya alsa bile şirket çok yüksek faizler teklif etmek zorunda kalacaktır. Lease anlaşmalarını tek tek devretmeye kalksa o vade ve o miktar borca ihtiyacı olan yatırımcı bulması zor bir iştir. Bulsa da böyle çok sayıda yatırımcı olmadığından yine kıtlığın rantını ödemek zorunda kalacaktır. Halbuki lease anlaşmalarının gelir akımları ve ana paraları bir havuzda toplanır ve sonra uygun şekilde dilimlenirse standartlaşmış ve bir anlamda terzi işi değil de kon-

feksiyon işi hale gelmiş her dilime (beden ölçüsüne) uygun yatırımcılar bulmak çok daha mümkün ve tabii çok daha az maliyetli olacaktır.

Avantaj sadece bu kadarla da kalmayacaktır. Mesela bu leasing şirketi reyting şirketlerince diyelim ki ancak B derecesi alabiliyor; bu durumda çıkaracağı tahvillere yüksek faiz vermek zorunda kalacak. Ama bu şirketin pek çok sağlam alacakları var. Bu alacaklar AAA derecesi alabiliyor. O zaman bu alacakları o şirketten ayırarak menkulleştirdiğinizde elinizde AAA derecesi olan bir menkul oluyor ve bu iki harf arasındaki faiz farkı bir kaç yüz baz puan faiz maliyeti anlamına gelebiliyor. Tabii geride kalan şirketin reyting durumu daha da kötüleşiyor ama o sermaye piyasalarında işlem görmedikçe bunun önemi yok. Üstelik borç aldığında bir şirketin bilançolarında yükümlülükleri artarken menkulleştirerek aynı borcu aldığınızda bilançoda en ufak bir olumsuz büyüme gözlenmez.

Yatırımcılar açısından da avantajları vardır. Menkulleştirmede kullanılan 'yapılandırılmış finans' teknikleri tıpkı çok çeşitli beden ölçüleri, renk ve kumaştan konfeksiyon ürünü yapılması gibi klasik menkul kıymetlere göre daha fazla çeşit sağlayarak yatırımcıyı ihtiyaçlarına göre daha çok tercih imkanı kazandırdığı gibi; aynı tekniklerle isteyen büyük kurumsal yatırımcıların ihtiyacına özel, sipariş menkuller üretmek de mümkün olabilmektedir.

Şimdi de menkulleştirmenin genel hatlarıyla nasıl yapıldığını yani bu işin tekniğini biraz inceleyelim.

En basit şekliyle menkulleştirme süreci iki aşamadan oluşur. İlk aşamada kaynak şirket, bilançosundan çıkarmak istediği alacaklar veya diğer gelir getirici varlıkları belirler ve bunları 'referans portföy' denen ortak bir havuzda toplar. Daha sonra bu varlık havuzunu, onları menkulleştirecek, yani onlara dayalı yeni menkul kıymetler ihraç edecek ihraççı şirkete (mesela bir yatırım bankasının yan kuruluşu olan ve Özel Amaçlı Vasıta veya Özel Yatırım Kuruluşu -SPV veya SIV- denen şirketlere satar. Bu, amaca özel şirketler sadece böylesi işlemler için kurulmuştur; yasal ve muhasebeye ilişkin sebepler dışında bir mevcudiyet sebepleri yoktur.

İkinci aşamada ihraççı şirket bu havuzu, onların karşılığında sermaye piyasalarında halka arz edilecek ve daha sonra ikinci elde de alınıp satılabilecek sabit veya değişken faizli menkul kıymetler çıkararak finanse eder. Yatırımcılar ise bunların faiz ödemelerini bu işe tahsis edilmiş, yediemin niteliği taşıyan (trustee) bir hesaptan tahsil eder. Hesaba gelirler referans portföyden akar. Çoğunlukla kaynak şirket (yani varlıklara ilk başta sahip olan şirket) orijinal borçlulardan faiz tahsilatını yapar ve küçük bir tahsilat bedelini alıkoyduktan sonra ya SPV'ye yani ihraççı şirkete veya doğrudan bu yediemin hesaba paraları yatırır. (Jobst, 2008: 48)

İşin özünde menkulleştirme, kredi riskinin ve muhtemelen faiz ve kur riskinin de ihraççıdan yatırımcılara transfer edilmesi temeline dayalı alternatif bir finansman şeklidir. Niteliği itibarıyla risklerin dağıtılmasına da yarar.

Son yıllardaki uygulamada varlıklar sadece bir havuzda toplanmıyor; aynı

zamanda sahip oldukları haklara, dolayısıyla risk ve getirilerine hatta büyüklüklerine göre dilimlere de ayrılıyorlar. Bu dilimler (tranches) ayrı ayrı satılıyor. Ve belli bir hiyerarşiye sahipler. İlk sıradaki dilimler -bunlara 'senyör dilimler' deniyor- varlıklardan gelen gelirlerden payına düşeni ilk alma hakkına sahip; ikinci tür dilimlere mezzanin ,yani asma kat dilimler deniyor; üçüncü yani jünyör dilimler ise en riskli dilimler. Ödeme sorunu olursa en son havuzda para kalırsa bunlar alacak; yoksa eksik alacak veya alamayacak. Bunlar genellikle ebat olarak daha küçük dilimler fakat riskin büyüğünü taşıyor; doğal olarak da getirileri daha fazla.

Görünüşte zararsız sanılan ve sadece iyi yanları ortaya konan (riski, maliyeti azaltıyor, getiriyi artırıyor, herkese uygun çeşit sağlıyor vb) menkulleştirme uygulamalarının krizle birlikte kötü yanları da vurgulanmaya başladı. İlk göze çarpan yanlış, devletin yasal düzenlemeleriyle lüzumsuzca teşvik edilmeleri. Yani bunlar da diğer menkul kıymetler gibi risk taşıyor ve diğer menkul kıymetler gibi uygun sermaye karşılık oranları ayrılması gerekir. İkinci problem bunların ağırlıklı olarak bilanço dışı işlemler olarak yapılması. Öyle olunca bütün bir finansal sisteme baktığınızda risklerden hayli arınmış temiz bir resim görüyorsunuz; halbuki bunun ardında yani buna paralel "gölge bankacılık" denilen bu SIV'ler, 'conduit'lerden (benzer amaclı özel şirketler) oluşan dev bir başka finansal sistem var. Ve bu sistem aslında zaten o 'temiz' resmin bir parçası; ama riskler oralarda toplanmış. Böylece bilançolarda görülmeyen, görülse de karşılık ayrılmayan riskli işlemlerin boyutu yukarıda gösterdiğimiz gibi dünyada her sene yaratılan milli gelirin 20'de 1'ine yaklaşmış ve bu oran yıldan yıla büyüyor. Aslında menkulleştirme diğer risk dağıtma teknikleriyle birlikte kullanıldığında riskli portföylerin tutarı dünya milli gelirini bile aşıyor. Çünkü tıpkı bir kaç damla mikroplu suyun bir depo dolusu temiz suya karışmasıyla bütün deponun mikroplu olması gibi riskli, hele de riskleri iyice bilinmeyen menkulleştirilmiş borçların katıldığı portföylerin tamamı şüpheli hale geliyor. Nitekim 2007 morgıç krizini 2008 kredi krizine dönüştüren asıl unsur hangi portföylerde ne kadar sorunlu, morgıça dayalı menkul olduğunun bilinmemesi yüzünden 'yapılandırılmış finans' araçları taşıyan her portföyden panikle kaçılmasıydı. Aslında morgıça dayalı menkullerin bir çoğunun da ödeme problemi yoktu ama hangi morgıça dayalı menkulün içinde ne kadar eşik altı morgıç veya ne kadar mesela araba kredisi vb var o da bilinmiyordu. Çünkü son zamanlarda sadece çeşitli morgıç borçları bir pakette, çeşitli araba kredileri bir havuzda, çeşitli lease borçları veya öğrenci kredileri bir havuzda toplanmakla kalmamış; bunlar da özel havuzlarda isteğe göre karıştırılıp kokteyl portföyler hazırlanmıştı.

Burada bir başka sorun ortaya çıkıyordu bu portföyler öylesine karışıktı ki daha önce bahsettiğimiz Akerlof'un 'limon problemi' ve 'ters seçim' (adverse selection) sonuçlarına yol açmak için ideal olarak tasarlanmış gibiydiler Ve tabii Mishkin'in dediği gibi 'moral hazard' için de çok uygundular. Çünkü bu kokteyli yapan içine ne koyduğunu biliyordu; ama satın alanın gerçekten

bundan biraz bir şeyler anlaması neredeyse imkansızdı. Halbuki standart menkul değerlerde bizzat yatırımcı da menkul kıymetin gerçek değerini, riskini, getirisini kıyaslama veya hiç değilse anlamlı biçimde tahmin etme çabasına girişebilirdi. Bu yeni tür menkullerde ise ya reyting şirketine ya da ihraççı şirkete genellikle ikisine de güvenmekten başka çare yoktu. İşler iyi gittiğinde, piyasalar geliştiğinde, krizler ortada yokken güven para kazandıran bir huydu. Ama sular dalgalandığında da güvenden kötüsü yoktu. Nitekim şimdilerde dev reyting kuruluşlarına milyar dolarlık davalar açılıyor; riskleri yanlış, hatta kasıtlı yanlış değerlendirdikleri iddiasıyla; reyting şirketleri de tıpkı ihraççı şirketler ve onların çalışanları gibi bu işten para kazanıyor. Yüksek finansın 'cilalı mermer salonlarında rugan ayakkabı giymiş' traderlar bazen insana bu gerçeği unuttursa bile hiç bir esnaf "malım kötü" demez! Ayrıca biraz önce söylediğimiz gibi sistem, kredi riskinin ihraççıdan yatırımcıya geçmesinin özel bir şekli üzerine dayanıyor. Ve o şekil 'malı' sattıktan sonra ihraççının o malın riskleriyle ilgilenmesini gereksiz kılıyor. Bu bir zincir şeklinde işin başına kadar gittiğine göre sonunda ilk borç alan vatandaşla (morgıçla ev alan, krediyle araba alan) onla hiç ilgisi, tanışıklığı olmayan belki de dünyanın öbür ucundaki bir yatırımcı baş başa kalıyor. Dolayısıyla bu ilişkide ara bağlantı olan çeşitli simsarlar, komisyoncular,denetim firmaları, avukatlık ofisleri,derecelendirme kuruluşları veya hatta kaynak şirketler ve ihraççı kuruluşlar bile borcun kalitesi ve riski ile çokça ilgilenmek gereği duymuyor. Bu sistem iddia ettiği gibi riski azaltmıyor tam tersine hem çoğaltıyor hem de bulaştırıyor. Kriz patladığından beri dünya finansının mimarları, IMF, Dünya Bankası, OECD, BIS menkulleştirmenin denetlenmesi, risklerinin azaltılması üzerinde çalışıyorlar.

> "Gelecekte menkulleştirilmiş ürünler muhtemelen daha basit olacak. Yıllarca yüksek reytingli menkulleştirilmiş borçlar için hemen hiç sermaye karşılığı ayırmayan ihraççı şirketler yakında daha yüksek sermaye karşılıkları ve daha kapsamlı değerlendirme (valuation) isteyen yasal düzenlemelerle karşı karşıya kalacaklar. Menkulleştirme işlemlerinin yeniden canlanması ve yatırımcının güveninin yeniden kazanılması için ihraççılar sadece jünyör dilimlerin değil hatta bütün dilimlerin performansıyla ilgilenmek durumunda kalacaklar." (Jobst, 2008:)

Hedge Fonlar Türev Piyasalar

Kriz denince 2007'den önce ilk olarak 'hedge' fonlar gelirdi... Hedge fonlar denince da akla Soros'un ülkeleri yıkıma uğratan spekülatif saldırıları, onun ABD dış politikasının aleti olarak 'şeytani' bir iş yaptığı; veya LTCM hedge fonunun yıkılmasından sonra görüldüğü gibi mültimilyarder zenginlerin finans dahileri önderliğinde spekülatif borsalarda kumar oynayıp kazanırlarsa karı kendi ceplerine attıkları kaybederlerse hükümet veya merkez bankalarındaki hatırlı dostları sayesinde zararı halka ödettikleri imajı gelir. Veya çok sayıda dolandırıcılık (fraud), Cayman adaları gibi vergi cennetlerinde her türlü denetimden uzak gizli kapaklı karışık işler yaptıkları; Japonya gibi ülkelerden aldıkları ucuz kredileri dünyanın İzlanda vb gibi ülkelerine taşıyıp onları adeta afyona alıştırır gibi bu 'sıcak para'ya alıştırdıkları ve krizin tohumlarını attıkları carry trade'in uyuşturucu 'carrier'ları olarak görülürler. Onlar adeta 1930 öncesi bütün bir emperyal dönemde bir taraftan borsayı karıştırırken öbür taraftan karteller oluşturup halkın ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını yükselten, uluslararası politikalarda sömürgeci yayılmacı maceralara parasal destek veren kötü, şeytani para babaları, kauçuk baronları, demiryolu tröstlerinin bugünkü temsilcilikleri sayılır. O tröstler ki sömürge savaşlarına, yayılmacılığı teşvikleriyle 1. Dünya Savaşına ve borsa oyunlarıyla 1929 krizlerine yol açmışlardı...

Hedge fonlar hakkında söylenenlerin bazılarında gerçek payı hiç de az değilse de aslında ne bahsedilen 'ahlaksızca' işleri sadece onlar yaptı ne de hatta bu kriz öncesinde herkesin beklediği gibi 2007-8 krizinin çıkmasında tayin edici, kritik bir rol oynadılar. Elbette bir rol oynadılar; hatta önemlice bir rol... Ama kesinlikle bu kez sebep olan değildiler. Ama sebebe götüren ilişkilerin örülmesinde?.. İşte orası tamamen bir başka konu...

Hedge fon nedir? Aslında üstünde anlaşılmış tek bir tanım yok. Ama bir cins yatırım ortaklığıdır denilebilir. Yatırım fonları veya ortaklıkları menkul kıymetlere veya başka tür varlıklara yatırım yapmak amacıyla oluşmuş şirketler veya kurumlardır.

Bunlar belki ataları 18. yy başındaki Güney Denizi Balonu zamanına kadar giden hatta daha öncesinde oluşmuş anonim şirketlerdir. (Joint stock company) İlk önemli anonim şirketler bugünkü gibi belli bir sektörde faaliyet gösteren sıradan şirketler değildi. Bunlar uzak kıtalarda biraz da maceracı iş alanlarında yapılan büyük ölçüde spekülatif maceralar için bir araya gelmiş yatırımcılardı. Genellikle öncelikle toplumun kaymak tabakası, hatta krallar, kraliçeler, soylular, zengin burjuvalar ekibe dahil olur; sonra sonra daha alt seviyedeki halk, çoğunlukla da artık epey yükselmiş fiyatlardan çembere alınırdı. Örnekleri Güney Denizi Kumpanyası, Doğu ve Batı Hint Kumpanyaları gibi şirketlerdi. Maceracı, bazen de açıkça hayalperest, hatta dolandırıcı amaçlar peşinde koşulması nadir olmamakla beraber genellikle devlet tarafından imtiyazlı ve belli bölge ticaretinin tekelinin verildiği şirketler olması nedeniyle çok da karlı olabiliyorlardı. Fakat büyük sermayeye ihtiyaç duyuyor-

lardı ve bu nedenle hele de o zamanlarda şirketleşme ve sermaye yoğunlaşmasının henüz yaşanmadığı dönemde bireysel sermayeler bu amaçlar için yetmiyordu. O nedenle böylesi 'anonim' yani belli birine ait olmayan veya İngilizcedeki tam karşılığını çevirecek olursa çok sayıda ortak hisseye yapısına sahip şirketler ortaya çıktı. Bunlar zaman içinde ya bildiğimiz büyük anonim şirketlere dönüştüler veya ortadan kalktılar. Daha sonra ise borsaların gelişmesiyle sadece finans alanında yatırım yapmak amaçlı yatırım şirketleri kuruldu. Bunlar bir sanayi veya hizmet faaliyetinde bulunmuyordu. Daha doğrusu bulunduğu hizmet faaliyeti para veya sermaye piyasalarına yatırım yapmaktan ibaretti. Bunlar bazen yukarıda anlattığımız gibi sınırlı sorumlu sermaye şirketleri olarak ortaya çıktı bazen de bir cins vekalet ilişkisi içinde çalışan fonlar olarak kuruldu. Bunlara İngilizce'de 'trust' (tröst) deniyordu. Sonradan büyük şirket gruplarının yaptığı spekülasyonlarla adı kötüye çıkan ve önlenmesi için 'antitröst' kanunlarına yol açan bu tröstler aslında öncelikle 'güven' anlamına gelen kelimenin orijinal anlamının gösterdiği gibi güvene dayalı bir mutemetlik, müvekkillik, mütevellilik ilişkisi içinde çalışan bir kurum anlamını taşıyordu. Bir anlamda sanki bir vakıf gibiydiler. Ama amaçları tıpkı yatırım şirketleri gibi borsalarda veya her tür finans piyasalarında yatırım yapmaktan ibaretti. Bu tür yapıların çoğu önce Avrupa'da doğmasına rağmen daha sonra ABD borsalarında gelişip yaygınlaştı ardından da İngiltere ve Kıta Avrupası'na geri döndü. (Morgan ve Thomas, 1962: 177-178)

Böylesi şirket veya kurumlar zaman içinde farklılaştılar ve hem pek çok isim altında anıldılar hem de kuruluş amaçları belli varlıklara yatırım yapıp getiriyi üyelerine dağıtmak olmasına rağmen üyeleri ve tercih ettikleri yatırım alanları açısından çok fazla çeşitlilik taşır oldular. ABD'deki en yaygın isimleri ortaklaşacılık, daha doğrusu dayanışmacılık yönünü ifade eden 'mutual' kelimesinden doğan 'mutual fund' idi. Yatırım şirketleri (investment company) daha çok A.Ş veya Anglosakson dünyasında daha yaygın sermaye şirketi türü olan limited şirket şeklindeki statülerine atıftı. Veya 'unit trust' kelimesi yukarıda anlattığımız yaygın olarak vekalet esasına göre kurulu yapıları ifade ediyordu. Bu tür yatırım yapma amaçlı ve bir cins 'yatırımcı kooperatifi' gibi görünen kurumlardan hem en sıkı spekülasyon, en atılımcı maceracı yatırımların peşinde koşan devasa para kaynakları geliştiği gibi aynı zamanda bankaların emniyet veya yardım sandıkları, çeşitli emeklilik fonları da gelişti.

Yatırım fon ve şirketlerinin birbirinden farklı çeşitleri var. Konumuz açısından yatırım teknik ve stratejileri alanlarındaki farklılıkları önem taşıyor. Bu tercihlerinde yasal sınırlamalar da önemli rol oynar. Örneğin emeklilik fonları (pension fund) çok riskli yatırım araçlarına yatırım yapamazlar veya portföylerinin ancak sınırlı bir kısmında bunlara yatırım yapabilirler. Kendi tercihleriyle uzmanlaşan fonlar da vardır. Örneğin risk sermayesi (venture capital) fonları özel olarak bazı yeni işletmelere, gelecek vaat eden işletmelere yatırım yapar. Eğer o şirket ileride öngörüleri doğrultusunda hızlı bir büyüme sergilerse çok büyük karlar elde edebilirler. Buna karşılık çoğu yeni ku-

rulan şirket de başarısız olur ve hatta kapanır. Bu takdirde fon o şirkete yatırdığı sermayenin büyük bölümünü kaybedebilir. Bazı fonlar portföylerinde hisse senetlerine yüksek oranda yer verirken bazı fonlar sabit faizli (tahvil, bono vb) yatırım araçlarını tercih eder. Bazı fonlar dengeli bir portföy oluşturmayı ön plana çıkarır ve fonun sermayesini değişik yatırım araçları arasında dağıtır. Bazı yatırım fonları genellikle kendi ülke veya bölge ülkelerini tercih ederken bazıları küresel ölçekte çok değişik yerlerde ve riskli sayılabilecek pazarlarda da yatırım yapar; bunlardan bazıları özellikle yeni ortaya çıkan gelişmekte olan piyasalara (emerging market) yatırım yapar. Bazı fonlar hemen sadece daha geleneksel spot ürünlere yatırım yaparken bazıları türev ürünlere de (opsiyon, füçur vb) yatırım yapar. Bazıları yatırım kararlarını alanların tercihlerine göre daha çok temel analiz yöntemlerine (bilanço, gelir tablosundan türetilen oranlara ve şirketlerin fabrikalarının satış bölümlerinin vb performansına) itibar eder ve menkul değerin varolduklarına inandıkları bir gerçek değerinin (intrinsic value) altında alım yapıp yükseldiğinde satmaya çalışırlar.

Bazıları menkul kıymeti ihraç eden şirketin performansına değil, menkul kıymetin borsalardaki performansını dikkate alan teknik analiz yöntemlerini tercih eder. Kimi yatırım fonları kendi sermayeleriyle yatırım yapmaya özen gösterirken kimi fonlar kendi sermayeleri yanında borç sermaye de kullanır; hatta bu borç tutarı bazen kendi sermayelerin bir kaç katına varabilir. Bu tür işlemlere/fonlara yüksek kaldıraçlı (leveraged) işlemler/fonlar denir. Kimi yatırımcılar sadece yükseleceğine inandıkları menkul kıymetleri alarak kapalı/uzun pozisyon denilen alışılmış yöntemleri izlerken kimileri piyasaların düşeceğini düşündüklerinde de ellerinde olmayan menkulleri daha sonra satın alıp yerine koymak üzere şimdiden satarak kısa/açık pozisyon (short selling) metotlarına da ağırlık verir. Kimi yatırım fonları getiriyi ön plana alan saldırgan yatırım stratejileri izler. Kimi fonlar risk analizlerine özel önem verir ve riski olabildiğine azaltmak için oldukça gelişmiş, ya da öyle olduğuna inandıkları istatistiksel /matematiksel modellemeleri kullanır. Kimi fon yönetimleri farklı yatırımcı tercihlerine uyabilmek için yukarıda saydığımız farklı özellikte birden fazla fon kurarlar. Bazı yatırım fonları bir ülkenin yasalarına göre faaliyet gösterir ve sıkı denetlemelere tabi olurken -ki genellikle ülkeler yatırım fonlarını tıpkı bankalar gibi; örneğin özel şirketlere veya bireysel yatırımcıların işlemlerine göre çok daha sıkı denetler ve alım satımlarını belli kurallara bağlarlar- kimileri vergi cenneti denilen ama sadece vergi açısından değil uygulanan yasal düzenlemelerin azlığı bakımından da 'cennet' sayılan yerlerde kurulup devletlerin yasal sınırlarından mümkün mertebe kaçmaya gayret eder. Yatırım fonları, portföy yönetim şirketleri, sigorta şirketleri ve özel şirketlerin yatırım departmanları beraberce son 50 yılda önemi gitgide artmış olan 'kurumsal yatırımcı' kümesini oluşturur. Geçmişte sermaye piyasalarında bireylerin yatırımları daha önemliyken şimdilerde kurumsal yatırımcıların sayısı ve sermaye toplamı arttı. Böylelikle hem temsil ettikleri top-

lam sermayenin büyüklüğü, hem de bu sermayenin daha az sayıda birimin elinde toplanmış, yoğunlaşmış olmasından ötürü etkileri de artıp daha güçlü olmaları nedeniyle kurumsal yatırımcılar piyasalar açısından daha büyük önem taşır oldular.

Bugün dünyada sayıları 10 binleri bulan yatırım fonu var. Bu fonlar günün her saati, her dakikası tüm dünyadaki para ve sermaye piyasalarında, borsalarda veya tezgah üstü piyasalarda hisse senetleri, tahviller, türev ürünler, varlığa dayalı ürünler, yapısallaştırılmış melez ürünler, döviz piyasalarında yabancı paralara, emtia borsalarında her çeşit mala ve bu arada değerli madenlere, hatta gayrimenkullere, şirket ele geçirme operasyonlarına vb yatırım yapmaktadırlar.

Yeniden Hedge fonlara dönersek hedge fonlar bu yatırım fonları ailesinin oldukça kendine özgü fertlerinden biridir.

İddiaya göre ilk kez 1949'da Alfred Winslow Jones adındaki bir sosyolog-finans gazetecisi- borsa yatırımcısı tarafından ABD'de kurulmuştur. (SEC 2003:3) Bu hedge fon sadece hisse senedi borsalarında alım satım yapıyordu. Kaldıraç ve açığa satış yöntemlerini kullandı. Ancak bu yöntemlerini 'hedge' amaçlı kullanıyordu. Portföy değerinin piyasanın genelindeki ani değişimlerden olumsuz etkilenmemesi için bir tarafta bazı hisselerde uzun pozisyonda kalırken yani hisse senetlerini satarken; diğer taraftan başka bazı hisseleri açığa satıyordu. Böylece seçtiği hisseler doğru ise prim yapıyor ama piyasa genelde düşerse açığa satışlardan kazanıyor, piyasa genelde çıkarsa 'long pozisyon'dan kazandığı paranın bir kısmı açığa satışlarda harcanıyor ama piyasanın genelinin yaptığı ani dalgalanmalardan portföyü kısmen kurtuluyordu. Ki hedge Webster Dictionary'ye bakılırsa zaten böyle bir şeydi:

> "Zarardan kaçınmak veya zararı azaltmak için dengeleyici ters tarafa bahse girmek veya yatırımlar yapmak."

Hedge fonlar hakkında belki de bilmemiz gereken ilk şey "hedge fonların aslında hedge yapmadığı"dır. (Krugman, 2008:120) Ve bu tür fonlarla ilgili ilk acayiplik de böylece daha isimlerinden başlamış olur!

Yine tarihi seyirlerine bakarsak bu fonlar zaman içinde çoğaldı ve giderek sadece hisse senetlerine değil tahvil piyasalarına ve başka alanlara da yatırım yapmaya başladılar. Uzun yıllar oldukça geleneksel yatırım araç ve yöntemleri kullanan, sayıları pek de fazla olmayan sakin bir alt sektör olarak kaldılar. Ta ki 1980'lere kadar...1980'lerden sonra 'finansal inovasyon' denen yenilikler hızla birbirini izledi; çoğu türev-ürün piyasalarındaki gelişme ve dolayısıyla yeni pek çok türev-ürünün türemesi ve bazı alım satım, özellikle de risk dağıtımı tekniklerindeki yeniliklerden oluşuyordu. Ama

> "1980'lerde başka yenilikçi yatırım ve ürünler de ortaya çıktı. Bunların en güçlü etki yaratanlarından biri hedge fonlardı. (...) Bazılarının ba-

şarısı adeta bir fenomendi. En tanınmış fon yöneticilerinden biri de Macaristan doğumlu George Soros'du." (Geisst, 1997: 348)

Sebebi açıkça finansal liberalizasyon ortamı ve faiz, kur ve enflasyondaki dalgalanmalar sonucu hedge yöntemlerinin çok daha çeşitli biçimlerde yapılabilmesi ve giderek kullanılan tekniklerin finansal piyasaların genel oynaklığına karşı tedbir amacından yavaş yavaş çıkmasıydı. 1980'lerde hedge amacıyla kullanılan geleneksel açığa satışın çok dışında risk dağıtma yöntemleri gelişti ve bunların riski aslında ne kadar dağıttığı ayrı bir tartışma konusu olarak 2007-8 krizinden sonra yoğun olarak konuşuluyor. 1980'lerden sonraki onyılda ise gelişmeler,

> "1990'ların düşük kredi spredleri ve faiz oranlarının hakim olduğu ortamında yatırımcılar arasında getiri amacıyla büyük bir rekabet yarattı. Böylece bireysel ve kurumsal yatırımcılardan büyük miktarlarda para, hedge fonlar, yatırım fonları (mutual funds), gayrimenkullere, evlere, morgıçlara ve tabii CDO, CDS ve sair 'egzotik' menkul kıymetlere, yani mümkün olan her türden daha yüksek getirili yatırım fırsatına akmaya başladı." (Lo, 2008: 9)

Ve artık bu yüksek getirileri üstelik daha düşük risk aldıkları iddialarıyla ve bu iddialarını matematik modellere dayandırarak elde etmek için gerekli dünya çapında iletişim alt yapısı, bilgisayar donanım ve yazılımları, finans teorisinde özellikle portföy yönetimi, risk dağıtımı ve türev araçların fiyatlandırılması hakkında bazen matematikçilerin de katkısıyla elde edilmiş önemli ilerlemeler de el altındaydı. Zaman zaman genel karlılıklar düşse de küresel anlamda her zaman yüksek karlı bölgeler ve bazı niş alanlar mevcuttu. Mesele onları arayıp bulmaktaydı:

> "Finansal piyasaların durumu hakkında daha önce görülmemiş derecede ayrıntı sunabilen enformasyon sistemleri finansal kurumların anormal veya niş kar fırsatlarını hızla bulmalarına olanak sağlıyordu.(...) Yüksek finansal karlar yetenekli insanlar ve kurumlardan geniş bir yelpazeyi kendine çekiyordu. En göze çarpan hedge endüstrisinin gelişimiydi. Finansın uyuklayan, kıyıda kalmış bir köşesi olan hedge fon endüstrisinin nasıl canlı, trilyon dolarlık ve ABD firmalarının egemenliğinde bir sektöre dönüştüğünü hatırlıyorum." (Greenspan, 2008: 370)

Hedge fonları dünya çapında meşhur eden ve bu sektöre hayranlık ve ün yanında inanılmaz bir düşmanlık da kazandıran önce de değindiğimiz spekülatör George Soros'du.

Soros 1969 Yılında Kuantum Fonu'nu kurdu. 1992'de zaten 'dünyanın en büyük yatırımcısı olarak tanınıyordu ve bir dolar milyarderiydi. Sadece

1992'de Avrupa Birliği'nin para sisteminin darbe almasına yol açan ERM krizinde 1 milyar $ kazandığı söylenir. (Geisst, 1997: 348) Bu spekülasyon için 15 milyar $ tutarında bir krediyi oldukça kısa sürede bulabilecek çapta da ilişkileri vardı. Soros'un spekülatif saldırısını püskürtmek için İngiltere bir kaç hafta içinde 50 milyar doları döviz piyasalarında harcadı ama hiç bir işe yaramadı. Rusya krizinin olduğu 1996 yılında -Güney Doğu Asya'daki Soros'un da dahil olacağı spekülatif yıkıma daha 1 yıl varken- Soros'un karı 1 milyar $'dı. Ama tek karlı hedge fon yöneticisi o değildi. J. Robertson, ve S. Druckenmiller- bu ikisi de efsane yatırımcı /spekülatörlerdendi- o yıl sırasıyla 300 ve 200 milyon $ kazandılar. (Singh, 2000: 93) Yeri gelmişken söz konusu Druckenmiller'in Soros'un Quantum'unu ondan sonra yöneten fon yöneticisi ve Soros'un bir numaralı hayranı olduğunu belirtelim. Druckenmiller'in, Soros gibi hep birilerini veliaht olarak portföy yönetimine getirip sonra da beğenmeyip kovan ve kendi yönetimini bir türlü devretmeyen bir kişiliğe sahip adamın ona nasıl güvendiğini ve daha önce kovulan dokuz veliahtın tersine nasıl işini koruyabildiğini açıklarken gösterdiği sebep ilginçtir:

> "Durumu kurtaran 1989'un sonlarına doğru Doğu Avrupa'da olayların ısınmasıydı. Biliyorsunuz Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ni komünizmden kapitalist sisteme transfer etmek geçtiğimiz yıllarda Soros'un başlıca gayret ettiği konuydu. Onbir ülkede vakıflar kurmuştu bu amaçla. Doğu Avrupa'yla meşgul olunca istese de benim işlerime karışmaya vakit bulamadı." (Schwager, 1992: 202)

Bahis konusu J. Robertson ise daha küçük ama aynı derecede etkili Tiger (Kaplan) Fonu'nun sahibiydi ve Asya Kaplanları denen hızlı büyüyen uzak Doğu ülkelerine yapılan ekonomik saldırıda Kaplan Fonu da Kuantum'la ittifak halindeydi. (Krugman, 2008: 128)

Yine de tüm bu saldırıların politik bir sebebi olmadığı spekülatörlerin tıpkı bir zamanlar ABD'de büyük ama köhne, finansal durumu likit olmayan şirketlere onları ele geçirip parçalamak amacıyla saldıran company raiders' veya 'company sharks' denen spekülatörlerle aynı güdüyle hareket ettiği, Greenspan'ın dediği gibi ekstra bir kar fırsatı vaad eden bir zayıf yan keşfettikleri için öyle davrandıkları söylenebilir. Ancak bu durum bile bir başka acayipliğe işaret eder. Ve bu acayiplik krizleri doğuran önemli bir nedendir. Örneğin yukarıda söz ettiğimiz bu iki hedge fon aynı şeyi ABD'de Microsoft'a yapmak için güçlerini bir araya getirseler manipülasyon suçlamasıyla haklarında soruşturma açılır ve muhtemelen hapsi boylarlardı. Fakat böyle bir spekülasyon/ manipülasyonu bir çevre ülkeye, hatta milyarlarca yoksul insanın yaşadığı dünyanın en kalabalık bölgesine yaptıklarında bunun bir yaptırımı yoktur. (Krugman, 2008: 129) Asya Krizi'ne yol açan operasyon hedge fonların böyle sorumsuz spekülasyonlarının ne ilki ne de sonuncusuydu. Örneğin bir devlet veya gizli servis böyle bir komployu başlatsa oldukça kanlı bir hesap-

laşma yaşanabilirdi; geçmişte çok daha küçük olaylar için mafya hesaplaşmalarından tutun da daha kanlı casus savaşlarına kadar büyük çaplı kavgalar yaşanmıştı. Bu kadar büyük çapta zarara yol açan ve pek çok devleti karşısına alan bir operasyona kalkışabilmek bir politik koruma olmaksızın mümkün olabilir miydi? Bu politik korumaya bir örnek de mesela Hong Kong kendini 1997 saldırılarına karşı kendi devlet rezervlerini kullanarak savunmaya çalışırken -diğerlerinin tersine Hong Kong böyle bir olaya karşı rezerv bakımından daha mücehhezdi- hemen öncesinde hedge fonların yoksullaştırıcı saldırılarına ses çıkarmayan Milton Friedman ve muhafazakar Heritage Vakfı Honk Kong yönetimini neredeyse komünistlikle suçlamaya kadar işi vardırdı. Ve mesela aynı Soros Avrupa ve özellikle Fransa'ya vurmanın pek de hoş karşılanmayacağı bir dönemde benzer bir zayıf nokta gördüğünde -sonradan biraz pişman olsa da- uzak asya'da tercih ettiği davranışı gösteremez:

> "Örneğin Fransız frangı saldırıya uğradığında, ben de olaya katılırsam onu alaşağı edeceğime gerçekten inandım. Bu da beni budalaca davranmaya zorladı. Yapıcı öneriler olduğunu sandığım bir takım görüşlerimi ifade etmek için frana karşı spekülasyona girmemeyi tercih ettim. Bunun sonuçları daha da talihsizce oldu: Bir kar fırsatını kaçırdım ve franga karşı spekülasyona girseydim neler olabileceğini söyleyerek Fransız yetkililerini de kızdırdım. Bu da bana bir ders öğretti: Spekülatörler çenelerini kapamalı ve spekülasyon yapmalılar." (Soros, 1998: 60)

Şimdi hedge fonların her zaman pek de masum sayılamayacak diğer yatırım fonlarından ve diğer kurumsal yatırımcılardan farklarını ortaya koymanın zamanı geldi. Böylece hedge fonların diğerlerinden daha fazla tepki toplamasının sebepleri de biraz daha netleşecektir.

Hedge fonların diğer yatırım fonlarına göre en önemli bir kaç özelliği öne çıkıyor. Bunlar genellikle yasal düzenlemelerin dışında faaliyet gösteriyor. Böyle bir faaliyet iki şekilde mümkün oluyor. Öncelikle pek hedge fon vergi cennetleri veya offshore merkezleri denen özel yerlerde kurulu gözüküyor. Gözüküyor dedik çünkü aslında tabelaları oralarda olmakla beraber fon yöneticileri, (ve dolayısıyla hedge fonun kendisi) NewYork, Londra vb gibi klasik finans merkezlerinde ikamet ediyor. Hedge fonların İkinci özellikleri ise bunların yasal sınırların dışında seyretmeleri nedeniyle yüksek borçlulukla (leverage) faaliyet gösterebilme imkanı ile aynı şekilde açığa satışlar da dahil saldıganca spekülasyon faaliyetlerinde bulunabilmeleridir. Halbuki yasal olarak örneğin ABD SEC'ine kayıtlı yatırım fonları hem kullanabilecekleri kaldıraç oranı, hem de açığa satış ve diğer bazı yatırım teknikleri üstünde kısıtlamalara tabidir. (SEC, 2003: 6) Kaldıraç kelimesi 'iyi' ve teknik görünümlü bir kelime, anlamı ise bildiğimiz borç; tabi borç deyince kötü oluyor. Kaldıracın bir faydası fonlara sermayelerini artırmadan karlarını artırma imkanı vermesi ; sonra da yüksek performans reklamıyla yeni sermaye bulmaya yarıyor; yeni sermaye de ye-

ni ve daha yüksek kaldıraça yol açıyor. Kaldıraçın ikinci 'fayda'sı ise biraz önce yukarıda Soros'un ERM spekülasyonu örneğinde somutlandı. Ne kadar büyük olursa olsun bir hedge fon, hatta bir fonlar ittifakı bile bazı operasyonlar için yeterli sermayeye uluşamaz. 15 milyar $ gibi bir ödünç paraya dayanan 'kaldıraç' olmasaydı Soros, Avrupa para sistemi gibi bir kayayı yerinden oynatamazdı. Bu çerçevenin başlığı hedge fonlar ve türev piyasalardı. İkisinin birleştiği nokta işte bu kaldıraç noktasıdır. Çünkü türev araçlar doğaları gereği çok yüksek kaldıraç oranlarına kendiliğinden imkan veren araçlardır. O yüzden de hedge fonların en önemli enstrümanlarındandır.

Hedge fonların diğer özelliklerine de değinip türev piyasalara geçelim. Hedge fonların 'hedge' amaçlı kullandıklarını öne sürdükleri ama aslında bir cins kaldıraç olarak yararlandıkları bir alsat (trading) tekniği açışa satıştır. Bu elde olmayan başkasından borç alınmış menkul kıymeti borsada satmak anlamına gelir. Operasyon başarılı giderse kazanılan para ile bu menkul kıymet daha sonra borsada satın alınıp yerine konur. Bunun kaldıraç etkisi açıktır; çünkü temelinde bir borç vardır, nakit değil ama ayni bir borç üstelik bu ayni mal hemen satılarak nakde çevrilmektedir. Ama açığa satışın kriz yaratıcı bir başka etkisi daha vardır. Piyasanın kırılgan olduğu bir sırada, fiyatların düşeceği beklentisi varken bu fonlar doğal olarak açığa satışı hızlandırır. Çünkü açığa satış böyle zamanlarda karlıdır. Ama onların açığa satışı normalde piyasaya gelmeyecek menkul kıymet arzını fazlalaştırdığı için bizatihi fiyatları düşürerek krizi tetikler.

Hedge fonların bir diğer özelliği de gizliliğe verdikleri önem ve yasal olarak tanımlanmış, belli standartlardaki raporlamalarının olmayışıdır. Birinci durumun doğal sonucu onların tam olarak ne yaptığının iş işten geçmeden öğrenilememesidir. Faaliyetlerin mümkün mertebe gizli tutulması ve Cayman Adaları gibi yerlerin seçilmesi bu kuruluşlar hakkında sadece yıkıcı spekülasyon, manipülasyon gibi suçlamalara değil kara para aklama, uyuşturucu parası trafiğinde rol alma gibi çok daha ciddi suçlamalara da neden olmaktadır. (Singh, 2000: 113)Onların bu esrarengiz ve neredeyse gizli örgütü andıran yapıları ve giriştikleri operasyonların esrarengizliği tepki toplamasına rağmen aynı nedenler onların hızlı büyümesinin de nedenleridir.

> "1999'da 324 milyar $ olan hedge fon varlıkları 2007'de 2,2 trilyona yükselmiştir. Bu dönemde yılda ortalama % 23 büyümüşlerdir." (Morgan, 2009: 4)

Bütün suçlamalara ve belli bir yasal denetim altına sokulmaları yolunda önermelere rağmen yıllar içinde bu konuda bir arpa boyu bile yol alınamamış olmasının kanaatimce bir sebebi aslında ne büyük devletlerin ne de hatta uluslararası kuruluşların, zaman zaman aksi yöndeki çabalarına rağmen hedge fon sektörüne, -o da eğer herhangi bir denetim getirmek istiyorlarsa- çok ciddi bir denetim getirmekten yana olmayışlarıdır. Bu kadar ciddi krizler ve

hedge fonların buralardaki çok özel faaliyetleri yaşandıktan sonra bile örneğin ABD'de yasal düzenlemeciler üzerinde büyük etkisi olan ve kendisi de en önemli finansal kurumları bizzat denetlemekle görevli olan Fed'in eski başkanı Alan Greenspan'ın 2008'de şimdiki krizden sonraki yorumu şöyledir:

> "(Hedge funds) esas itibarıyla devlet denetiminden azadedir. Ve ümid ederim ki öyle de kalırlar! (...) Wall Street'in bal toplayan arılarını engellemeyi niye isteyelim ki!" (Greenspan, 2008: 370-371)

Greenspan'ın Fed başkanı olmadan önce bu kurumlarla ve yatırım bankalarıyla olan çok özel ilişkileri bu heyecanında mutlaka etkili olmuştur ama Fed başkanı olarak ABD çıkarları açısından da böyle konuşması doğaldır. Çünkü bugün ABD'nin en büyük gücü nükleer silahları değil finans piyasalarındaki hakimiyetidir. Ve o finans piyasalarının küresel yaygınlığında hedge fonlar önemli rol oynar. Üstelik bu kuruluşlarda büyük devletlerin etkisi de büyüktür. Ve ABD, İngiltere gibi devletlerin bu konuda ciddi bir denetim isteği içinde oldukları çok şüphelidir. Çünkü İngiltere'nin geleneksel olarak, ABD'nin ise son 30 yılda, finansal sektörlerinin toplam GSYİH'ları içindeki payları, yani bu sektörlerin hem nicel hem nitel, hem de hatta stratejik önemi çok fazla büyüdü. Ne de olsa tabelaları nerede gözükürse gözüksün bu fonlar gelişmiş ülke borsalarında işlem yapıyor, yani toplamda dev boyutlara ulaşan komisyonlarını bu ülkelere bırakıyor; yöneticileri New York'ta Londra'da yaşıyor ve gelirlerini oralarda harcıyor yani o ülkelere büyük imkanlar sağlıyor. Ayrıca belki Soros örneğinde olduğu gibi o ülke yönetimleri gerektiğinde 'hiç bir ilgimiz yok' diyebilecekleri 'ekonomik tetikçi'ler olarak kullanabilecekleri bir araca sahip oluyorlar.

Aslında sanıldığının aksine bu krizin en azından patlak verme noktasında, mesela bir Asya Krizi, Rusya Krizi, ERM krizi vb gibi krizlerin tersine hedge fonlar değil büyük ve saygın yatırım bankaları etkin oldu. Çok adı çıkmış kaldıraç meselesinde bile herhalde 1998 yılındaki LTCM adlı Nobel ödüllü iktisatçıların kurduğu hedge fonun 30'lara varan kaldıraç oranıyla batmasından sonra hedge fonların en azından belli bir kısmı daha dikkatli olmuşlarken bu kez çok daha yüksek kaldıraç oranlarıyla girdikleri riskli işler sonucunda krizin patlak vermesine neden olanlar büyük bankalardı. Fakat krizin başlamasında değil ama başlamasından hemen sonra hızlanmasına ve paniğin yaygınlaşmasında hedge fonların da önemli rolü oldu. Hedge fonların krizin hemen öncesinde değil ama krize götüren yıllardaki rolü daha da önemliydi. Hedge fonlar kriz öncesinde sıcak paranın aşırı hareketlenmesinde önemli rol oynayan 'carry trade' işinde en önemli aktörlerdendi. Krizi yaratan en stratejik faktörlerden biri de 'gölge bankacılık' denen ve her türlü yasal düzenlemenin dışında kalan kurum ve yöntemlerdi. Bankaların bilanço dışı işlemlerinin had safhada büyümesi banka ve şirketlerin SIV denen yan şirketlerle gösterdikleri faaliyet bunlarla para piyasası fonları ve hedge fonların işbirliği olmadan

mümkün değildi.

Ve gelelim türev ürünlere... Tam da burada bahsettiğimiz işbirliğinin araçları işte onlardı. Hedge fonlar, 'yapılandırılmış ürünler' ve türev ürünlerin, yani krizde önemli rol oynamış olan özel menkul kıymet çeşitlerinin en önemli işlemcisiydiler. (Bank of Amerika'nın istatistiklerine göre hedge fonlar toplam kredi ödememe swaplarının (CDS) %31'nin satıyordu ki bu da 18-20 trilyon $ değerinde bir hacim demekti.) Üstelik morgıç krizini yaratan morgıca dayalı kağıtların üretiminde önemli bir işlevleri yoksa da bunların bütün dünyaya pazarlanmasında işlevleri gözden uzak tutulacak nitelikte değildi. Bunların aşırı hızlı alım satımları ve bu alım satımlarda kullandıkları karmaşık matematiksel teknikler -ki bu tekniklerin formel yapısının karmaşık görünümüne karşın varsayımlarının gerçek hayat açısından zayıf olduğu sıklıkla ortaya çıktı- böylesi yöntemlerin diğer kuruluşlarca da taklidine yol açarak dolaylı bir sorumluluk yarattı. Öyle ki dünyanın en büyük sigorta şirketlerinden AIG, CDS'lerde hedge fon usulü işlemler sonucu batma noktasına geldi -daha doğrusu battı ama ABD hükümeti tarafından kurtarıldı.

Türev Ürünler

Derivatif veya türev araç ve piyasalar 1980'li yıllarda boy atan önemli finansal yeniliklerdendi. Bunların başlıcalarını füçur, opsiyon ve swaplar olarak sayabiliriz.

Türev araçlara niçin 'türev' denir? Çünkü onlar başlıbaşına bir araç değil bir başka araç veya piyasa sayesinde ve ondan türemiş araç ve piyasalardır. Örneğin vadeli altın füçurları için önce bir altın spot borsa ve ticaretinin olması gerekir. Altının vadeli yani füçur piyasa fiyatları, opsiyonları bu spot piyasadan türer; onunla ilişkilidir.

Bu tür araçlar öncelikle mal (emtia) borsa ve piyasalarında ortaya çıktı. Asıl gelişimleri yine bu piyasalarda 1970'lerin ortasında Bretton Woods uluslararası para sisteminin çöküşü ve bunun sonucu ulusal paraların birbirine karşı pek de öngörülemeyen biçimde dalgalanır oluşu sayesinde gerçekleşti.

Düşünün ki bir ihracatçısınız, tonu mesela 1000 $ a X malını sattınız. Tesliminiz ise 3 ay sonra... Ve o üç ay içinde uluslararası borsalarda ABD Doları'nın değeri % 12 düştü. Sizin bu satıştan karınız ise varsayalım ki sadece % 9'du. Üç ayda % 9 gibi iyi bir dolar karı elde etmeyi düşünürken sonuçta % 3 civarında net bir zararı garantilediniz. Üstelik mal ihracatında hiç bir aksilik çıkmadığı halde. Bu dediğimiz senaryonun benzeri 1974'ten günümüze kadar binlerce kere yaşandığından tüccarlar bu talihsizliğin önüne geçmek için 'hedging' denilen bir yönteme başvurdular. Biraz önceki aynı işlemde aynı tüccar 3 ay sonra teslimli olarak şimdiden aynı miktarda dolar satmış olsa doların üç ay içinde bahsedilen değer kaybı nedeniyle dolar füçur kontratını şimdiden yüksek fiyatla üç ay sonra teslimli satın alsa mal satarken kaybettiği kur zararını dolara yatırım yaptığından kazanacaktır. Çünkü 3 ay sonra dolar düşse de o yine bugünkü değerden dolarını üç ay sonra teslim şartıyla elde etmiştir. Pe-

ki tersine dolar yükselse bu kez doları şimdi bu fiyattan aldığından zarar etmez mi? Eder ama bu kez sattığı mal da bu kur artışı kadar ek kar getireceğinden toplam işlem kur karı veya zararı 'sıfır'dır. İşte mevcut ticari işleminin kar oranını kur değişmelerinden korumaya çalışan bu tür 'hedging' uygulamaları 1974 sonrası dalgalı kur piyasalarında ticari işlemler dolayısıyla yaygınlaştı. (Akman, 2001: 233)

Sonra birileri bu işin sürekli değişen faiz oranlarında mevcut bir portföyün değerini korumak için de kullanılabileceğini gördü. Örneğin hazine bonosu portföyünüz var. Hazine bonosunun borsa değeri piyasa faiz oranları ile ters orantılıdır. Yani faiz oranı artarsa elinizdeki bononun borsa değeri düşer, faiz oranı düşerse elinizdeki bono borsada daha yüksek bir fiyat bulur. Yukarıdaki örneğe çok benzer şekilde elindeki portföyün değerinin borsalarda boyuna değişen faiz oranlarına göre zarara girmesini istemeyen bir yatırımcı bu kez bir faiz oranı füçur veya opsiyon işlemine girecektir.

Böylece emtia borsalarında mal ticareti için yapılan bir işlem mali piyasalara da girmiş oldu. Bir sonraki aşama bunun hedge amaçlı değil; spekülasyon amaçlı yapılmasıydı. Örneğin 1987 yılında kar etmenin yollarını arayan bir spekülatördünüz. Japon ekonomisi o zamanlar bugünkünden çok daha iyi gözüküyordu. Siz de Japon Yen'inin artacağını düşündünüz. Ve gittiniz Mayıs ayında vadesi Aralık'ta olan bir Yen füçur kontratı aldınız CME'den (Chicago Merchandise Exchange) 1 Yen kontratının standart fiyatı 12.5 milyon Yen'di bu borsada. Mayısta 1 Yen=0.4342 cent't'i. Böylece kontratın toplam değeri 12.5 mx0.004342=54.275 $ oldu. Diyelim ki tahmin ettiğiniz gibi çok değil bir kaç gün sonra Yen gerçekten değer kazandı ve 0.4530 cent'ten işlem görmeye başladı. Hemen sattınız ve bu kez değer farkı 12.5mx0.4530 =54.625-54275 =2350$ Yani iki günde 2500 $ kazandınız. Eğer spot döviz piyasasında bunu yapmaya kalksanız 12.5 milyon Yen yatırmanız gerekiyordu. Halbuki füçur kontratlarda bunun için ancak belli bir marj yatırılır. Bu marj piyasalara göre çok değişmekle beraber toplam işlemin % 2 sine kadar inebiliyor. Üstelik işlemi isterseniz 10 dakika sonrasında aynı işlemin tersini (almışsanız satıp, satmışsanız alarak) kapatabilirsiniz. Nispeten az bir paraya milyonlarca dolarlık işlem yapıp paranızı marj depozitinize ekler veya oradan düşersiniz. Zarar etmişseniz tüm yapmanız gereken marjınızı eski miktarına tamamlamaktır. Görüldüğü gibi türev piyasalarda ayrı bir borç operasyonuna gerek kalmadan aracın kendisinin nitelikleri sayesinde çok yüksek bir kaldırıç oranına erişmeniz mümkün. Bir de bu piyasalarda günün neredeyse her saat ve her dakikası işlem yapmanızın mümkün olduğunu, üstelik bu derin piyasalarda 'mal'ınızı aynı dakika satabileceğinizden emin oluşunuzu da hesaba katın. Neden spekülatörlerin kısa sürede bu araçlara hücum ettiğini anlayacaksınız. Bugün bu piyasalarda emtia işlemleri mali işlemlere göre ve hedge işlemleri de spekülatif amaçlı işlemlere göre çok azınlıkta kalmıştır. Üstelik emtia işlemlerinin büyük bölümü de buralarda artık o malı almak veya o malda kendini hedge etmek için değil açıkça spekülatif amaçlı yapılmak-

tadır. Bu nedenle örneğin domuz bağırsağı füçur kontratlarını alıp satan binlerce kişinin aslında domuz bağırsağı ticareti ile hiç ilgileri yoktur. Zaten pek çok mal ve borsada 1980'lerde vade sonu fiziki teslim şartı da kaldırılıp nakdi mutabakat esası getirilmiştir.

Füçur piyasaları vadeli piyasaladır. Ama genellikle 'forward' tabir edilen klasik vadeli piyasalar değil. Füçurlar sözleşme esasına göre yapılır ama bu sözleşmeler standart şartlar ve büyüklükler haline getirilmiştir, böylece bunlar hazır alınıp satılacak bir hisse senedi ya da tahvil gibi işlev görebilir. Füçurlar dışında bir de opsiyonlar vardır. Bunlar da vadeli menkullerdir ama bunlarla bir malı vadeli almak değil alma hakkını satın alırsınız. Konumuz bakımından belki en önemli olan türev araçlar ise 'swap'lardır. Swap'ın sözlük anlamı değiş tokuş yapmak, trampa etmektir. Örneğin döviz swaplarında birinin euro, diğerinin ABD Doları üzerinden mesela bono vb türü varlığı (aktifi) olan iki yatırımcı varsayalım. Bunlar karşılıklı olarak ellerinde tuttukları döviz kuru riskini dengelemek istiyorlar. O nedenle bu varlıkların mesela bir kısmını takas ederek bunu yapabilirler. Aynı şey faiz oranı swapları için geçerlidir. Örneğin elinde sabit faizli varlıklar tutan bir yatırımcı enflasyon veya başka nedenle oluşabilecek faiz oranlarındaki değişikliklerden sabit faizli menkul kıymet fiyatlarının daha fazla etkilendiğini göz önüne alarak portföyündeki faiz riskini azaltmak için bir kısım sabit faizli menkulünü değişken faizli menkuller ile takas edebilir.

Füçur ve opsiyonlara göre genel kamuoyunda daha az tanınmış olmasına rağmen swap anlaşmaları ve özellikle de faiz oranı swapları vadeli piyasalarda çok daha büyük bir paya sahiptir. Üstelik swapların geçmişi füçur ve opsiyonlara göre nispeten daha yeni iken... Kamuoyunda geniş şekilde duyulan ilk swap kontratı bir döviz 'swap'ıydı. 1981 yılında IBM şirketi ile Dünya Bankası arasında gerçekleştirildi. Faiz oranı swapı ise döviz kupon swap'ı denen özel bir cins döviz swapının evrim geçirmiş şekli olarak doğdu. (Smith, Smithson, Wakeman, 1990: 213)

Swapların 2007-8 krizinde çok önemli bir rolleri oldu. Özellikle Fed, ECB başta olmak üzere kur ve faiz risklerini azaltacak ve ellerindeki likiditeyi daha etkin kullanabilecek şekilde birbirleri arasında devasa swap anlaşmalarına girdiler. Bu anlaşmalar fiiliyatta özellikle zor durumda olan Fed gibi merkez bankaları için bir cins kredi anlaşması işlevini gördü.

Yine bir swap cinsi sayılabilecek Credit Default Swaps, (CDS) yani kredi ödenememe (riski) takasları son derece önemlidir. Bunun birinci ve görünürdeki sebebi bu swap'ların faiz farkı yani spred'inin, iflas riski taşımadığına inanılan (özellikle ABD'nin) devlet tahvillerine kıyasla olarak sair menkul kıymetlerin ödenememe (default) riskini zımnen ölçen bir araç gibi görülüyor olması... Dolayısıyla bu spredlerin seyri bütün bir devasa dünya doğrudan veya türev menkul kıymet piyasasını etkiliyor oluşu yüzünden önemli... Ancak Ancak CDS veya benzer işlevi gören 'kredi türevleri', menkulleştirmede önemli bir yeri olan bazı 'sentetik' uygulamalar için özellikle gerekli. Bu

uygulamalarda menkulün veya nakit akımı belgesinin doğrudan hukuki satışı yapılmadan sadece kredi riskinin satımı mümkün oluyor. Böylesi bir imkanın yine iki sonucu var: birincisi bu tür araçlarla aslında menkulleştirmenin de içinde sayılabileceği yapısallaştırılmış finans (structured finance) dalında çok değişik araçlar üretmek mümkün hale geliyor. (Fabozzi, 2006: 47) Ve bu piyasa dışarıdan bakanlar için son derece karışık, gizemli görünen belki de yüzlerce 'menkul kıymet'in (tırnak içinde kullandık çünkü bu araçların ne kadarının klasik ve/veya yasal menkul kıymet tanımına uyduğu da tartışmalı) varoluşu bu tür araçlar yardımıyla mümkün oluyor.

İkinci önemi ise bunların bir tür menkul kıymet portföy sigortası gibi işlev görmesi. Yani herhangi bir ödememe ya da mesela bir sebepten (reyting düşümü veya kaynak şirketin ününe zarar getirecek bir olayın ortaya çıkması vb) piyasa fiyatında normal olmayan bir düşme görülmesi türünden beklenmeyen olaylara karşı CDS alarak korunmak en azından teoride mümkün. Bu da piyasa ve menkul kıymet yapıları karmaşıklaştıkça CDS'lerin neden üssel bir hızla büyüdüğünü açıklıyor.

Bugün dünyada türev araçlar konusunda uzman olmuş bir çok borsa var. Ayrıca türev araçlar borsa dışı OTC piyasalarda da işlem görüyor; örneğin swap'lar tümüyle OTC'lerde yapılıyor. OTC aslında bir mekana bağlı kalmadan işlem yapabilmek demek, ki zaten elektronik işlemler sayesinde artık borsalarda da mekan bağımlılığı yok gibi... Zaman bağımlılığı da minimum seviyeye indi. Çünkü artık günün her saati açık bir borsa bulmak mümkün. Tokyo borsası kapalıysa New York açık vb... Böylece zaman mekan, ve kaldıraç sayesinde de nakit sınırlar yok mertebesine inince işlem hacimleri kapitalizm tarihinde hiç görülmemiş seviyelere çıkabiliyor. Türev piyasaların ilk önemi burada... Onlarsız kapitalizmin o çok sözü edilen finansallaşması şimdiki seviyesinin binde birine bile erişemezdi. Ancak türev ürünlerin konumuz açısından önemi elbette hiç gözden kaçırılmayacak kadar devasa olan nicel büyüklüklerinden ibaret değil. Belki daha önemlisi bunların bir çok şeyi mümkün kılan nitelikleri.

Türev Piyasaların Önemi

Türev piyasalar daha pek çok başka finansal yenilik (inovasyon) ile birlikte finansal mühendislik denilen bir kavramın ortaya çıkmasına neden oldu. Firmaların kişilerin ve hatta ülkelerin tam istediğine uygun özel (kimi zaman melez de tabir edilen) ve karma yatırım araçlarının doğmasını sağladı. Böyle bakıldığında genel olarak bir 'verimlilik' artışına yol açtı.

İkinci olarak yatırım araçları piyasalarının inanılmaz büyümesine neden oldu. Bu aynı zamanda ister fiktif olsun ister, olmasın büyük bir parasal veya para benzeri bir sermaye stoğu doğurdu. Bunun da reel büyümeyi iteceği gayet mantıklı olarak varsayılabilir. En azından bir çok durumda böyle oldu.

Öte yandan reel ekonomi açısından iki olumsuz gelişmeyi beraberlerinde getirdi; daha doğrusu zaten var olan bu durumu katlayarak arttırdı.

Bu piyasalar o kadar büyüdü, o kadar karlı alternatifler sundu ve bu türevler nedeniyle menkul ile menkulün konu olduğu reel 'değer' arasındaki ilişki spot piyasaya göre bile o kadar dolayımlı bir hal aldı ki pek çok reel sektör yatırımı daha cazip ve daha kolay bir getiri uğruna reel sektörden çıkıp buralara doluştu ve bunun etkisi ilk anda hemen hissedilmedi. Bu de gerçek refahı ve büyümeyi en azından ilk anda görüldüğü kadar da olumlu yönde etkilememiş olabileceklerine de bir işaret...

Bir başka olumsuz durum da bu aşırı çeşitli araçları beceriyle kullanan 'şirket korsanları', 'mali köpekbalıkları' v.s denilen tiplerin reel ekonomideki şirketleri ele geçirmek için yaptıkları akınlar, 'hostile takeover'lar (zorla yapılan ele geçirmeler) ve bunları önlemek için aslında bu piyasalarla o kadar ilgilenmeyen reel ekonomi şirketlerinin bir ton para ve enerjiyi kendi işlerine değil yine bu alanda uzmanlaşmış banker ve avukatlar ordusuna yedirmeleri.

Yine de türev piyasalar, 'finansal yenilik' (innovation) ve 'finansal mühendislik' denen kavramlarla bambaşka yolları açan; menkul kıymetlerin yapısını bütünüyle değiştiren bir değişim sağladı. 2007-8 krizini bu kavramlar ve bu piyasaların yarattığı farkı görmeden anlayamayız.

Yukarıda anlattığımız menkulleştirme uygulamaları bu tür türev piyasaları ve türev araçları olmadan böylesine büyük çapta uygulanamazdı. Bu araçlar sürekli bir evrim geçiriyor; birbirini doğuruyor. Örneğin klasik vadeli işlemler (forward) zamanla füçurlara onlar da swap'lara yol açtı. Aynı şekilde bu araçlar birbirlerinin içine de geçerek yeni türler yaratıyor. Örneğin bir swap ve bir opsiyon bir araya getiriliyor ve oluyor 'swaption'. Bir swaption belli bir gelecek tarihte bir faiz oranı swap'ı oluşturma opsiyonu anlamına geliyor. (Fabozzi, 2006: 36)

1. Bir faiz oranı swap'ı, örneğin vadeli (forward) sözleşmeler paketi olarak da düşünülebilir. Teknik detayları için bkz. (Fabozzi, 2006: 28)

Zamanla işler o kadar karışıyor ki işin gerçekten uzmanı sayılır kişiler arasında bile neyin ne olduğu ve ne risk taşıdığı konusunda büyük tartışmalar yaşanıyor.

Sonuçta ortaya her çeşit menkul aracın tuğlalar veya lego oyuncaklarındaki bloklar gibi algılandığı ve bunları yanyana getirip birbirine bağlayarak çok farklı özellikte ve ona kadar görülmemiş farklı araçların inşa edildiği (yapılandırıldığı), bunlara her gün yenileri eklendiği gözlenmekte... Dolayısıyla türev araçlarla menkulleştirme/yapısallaştırma teknikleri birarada kullanıldığında bugünün uzmanlar için bile karışık para ve sermaye piyasaları ortaya çıkmakta daha doğrusu bu para ve sermaye piyasası ayrımı bile artık yapılması mümkün olamayan bir ayrım haline gelmektedir.Bizim konumuz açısından türev piyasaların hem kendi başlarına hem de mümkün kıldıkları menkulleştirme uygulamaları ile krize zemin hazırlayıcı özellikleri önemlidir.

Bu özellikleri sayacak olursak... Spekülasyon özelliği en başta gelir. Başlangıçta 'hedge' amaçlı çıkan bu ürünlerin bugün artık toplam işlem hacimlerinin % 90'ından fazlası orijinal amacından yani mesela sanayi veya ihracatçı

şirketlerin kur veya faiz riskinden kurtulmaları için karşı pozisyon almalarını mümkün kılma amacından bağımsız tamamen spekülasyon için yapılan işlemlerdir. İş, bunların fiyatlarındaki saatlik hatta dakikalık fiyat değişiklikleri üzerine bir cins bahse girmekten ibarettir. Bahsi ve bahsin ebadının büyüklüğünü mümkün kılan ise çok az bir sermayeyle büyük kısmı kredili yüksek kaldıraçlı (leverage) alım satımların bu tür borsalarda ve borsa dışı (OTC) piyasalarında mümkün olmasıdır.

Kriz bağlamında önemli olan İkinci özellik ise özellikle OTC piyasalarında ödememe durumunda karşı taraf (counterparty) riski denen riskin varlığıdır. Çünkü yasal bir borsanın hakemliği ve ona bağlı düzenlenmiş bir takas (clearing) sistemi yoktur. Türev araçlarının en büyük bölümünü oluşturan mesela faiz oranı swap'ları ile kredi ödememe swap'ları (CDS) tümüyle OTC'lerde yapıldığından bu riskin büyüklüğü tahmin edilebilir. Üstelik bu tür araçlarla yapılan işlemler örneğin bankaya karşı banka olarak yapıldığından (OTC bir anlamda bu demek zaten) o takdirde karşınızdakinin riskini bilmediğinizde herhangi bir kriz durumunda işlemlerin durma noktasına gerilemesi geleneksel borsalardaki işlemlere göre daha hızlıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi bankaların bu tür ürünlere karşı yok denecek kadar az sermaye ayırmalarına izin verildiğinden ve bu araçların mevcut (outstanding) tutarı muazzam büklükte olduğundan kriz öncesi riskin aslında ne kadar yüksek olduğu gözlemlenebilirdi.

Ayrıca türev+menkulleştirme uygulamaları 2007-8 krizi açısından iki yönlü risk doğurdu. Bunlardan biri doğrudan bütün bu menkulleştirme araçlarının yani morgıça dayalı borçların doğuşuyla başladı. Zaten morgıca dayalı veya başka bir varlığa dayalı menkuller tanımı icabı aslında bir cins türev üründür. Çünkü değerleri onları oluşturan borç ödeme vaatlerinin değerine dayanır. Ve örneğin değişken faizli morgıç uygulamaları, bunların kendisinin de asıl amacı dışında faiz hadlerine karşı bahse girilebilecek spekülatif araçlar olarak görülmesini mümkün kılıyor. Böylece örneğin 1970'lerin sonu ve 80'lerde o zamanki derin ekonomik politik değişimler sonucu ortaya çıkan kurlar, nominal faizler ve enflasyon oranlarındaki aşırı değişmelerin yarattığı risklere karşı şirket ve bankaların kendini korumak amacıyla geliştirdiği bu araçların kendileri başlı başına bir risk unsuru olabilmektedir. İşte daha önceleri azımsanan bu risk unsuru 2007-9 döneminde çoğu uzmanın beklemediği ölçüde sert biçimde kendini gösterdi.

Bunun en güzel örneği yine morgıç borçlarıdır. Daha önceleri sabit faizli olan morgıç borçları 1975 yılında California'daki S&L'lar tarafından (bu kuruluşların öyküsü aşağıda anlatılacaktır) ilk kez değişken faizli olarak ihraç edildi. (Mishkin, 1992: 299) Faizlerin düşük olduğu dönemde bunları ihraç etmek ihraççı şirketin işine geliyordu çünkü morgıç kredisi çok uzun dönemli bir krediydi ve morgıç borcunu veren finans kurumu aksi takdirde büyük risk alıyordu. Bu riskten kurtulmak için başlangıç faiz oranlarını mevcut sabit faizli rnorgıçlarınkinden daha düşük tutmaya razıydılar. Başlangıçtaki düşük

faiz de daha az tedbirli veya daha az gelirli ama yine de ev almak isteyenlere cazip geliyordu. Bu tür morgıçlar hızla yayıldı. Bir müddet sonra ise yeni talep çekmek için ilk iki yıllık 'reklam dönemlerinde' faizler ekstradan düşük tutuldu ve 'doğal' değişken faizlilerden bu tür reklam faizlerine geçiş kolay oldu. Esasen böyle bir kandırmaca olmasa dahi böylesi bir dünyada (kur veya faiz riski taşıyan) bir sözleşmeye girmek kendini 'hedge' etmiyorsan son derece problemliydi. Büyük yatırımcılar çeşitli yöntemlerle aldıkları menkullerin riskini, başka menkuller ve risk dağıtma teknikleri kullanarak azaltmaya çalışıyordu. Ama sıradan ev almak isteyen ailenin bunları yapma imkanı bile yoktu. Ve bizzat bu tür türev ürünlerin varlığı onların üzerine spekülasyon yapılmasını sağlayarak makroekonomik veya politik sebeplerle doğmayan kur ve faiz riskini 'yapay' biçimde kendileri yaratıyordu. Yani değişken faizli morgıçlara dayalı menkuller ve sair türev ürünler üzerine yapılan spekülatif faaliyetler bizatihi kendileri bu faiz oranlarında oynamalar yaratıyordu. Böylece borsa spekülasyonundan en uzak şeyi yaptığını elle tutulur maddi değeri nispeten istikrarlı bir ev aldığını sanan sıradan bir aile babası bir spekülasyonun tam ortasında yer alıyordu. Çünkü morgıçların değerlerindeki değişim evlerin fiyatlarını da dalgalandırıyordu.

Riskin bir göstergesi de bu araçların ve fiyatlarının aslında ne olduğu üstünde fikir birliğinin olmayışıdır. Örneğin "The Bank for International Settlement (BIS), swap'ların kredi riski eksik fiyatlandırılıyor (diyor C.A.)(...) Bu tür ifadeler (....) sözkonusu enstrümanı iyi anlamamaktan kaynaklanan yanlış kavramlaştırmalardır" (Smith, Smithson, Wakeman, 1990: 213) Bahsedilen BIS dünya çapında bankacılıkla ilgili kuralları düzenleyen en uzman uluslararası kuruluş! Ve örneğin büyük bölümü türev araçlarla yapılan yapısallaştırılmış finans ürünleri veya menkulleştirmelerin ne olduğu üzerine sektörün bilfiil içinde olan uzmanlardan gönderilen tanımlar birbirinden son derece farklı ve çeşitte çıkabilmektedir. (Bkz Fabozzi, 2006: 6)

Ayrıca bu ev piyasasını hiç etkilemese bile türev ürünlerinin farklılaşan yapıları ayrı bir spekülasyon ve risk kaynağıydı. Yine basit ve nispeten masum sayılabilecek bir sabit faizli morgıç borcunu ele alalım. Bu borcu alır bir havuza koyarsınız. Ve ona karşı değişken bir faiz swapı uygularsanız, bu yapıyı anaparadan ayırıp (strip deniyor bu cins 'kabuk soyma' işlemine) sentetik hale getirirseniz, sonra risk azaltmak amacıyla bir CDS'ye bağlarsanız.... Bu böyle sonsuza kadar gidebilir ve sonunda bunların hepsinin paketlendiği bir 'melez' (hybrid) araç çıkmıştır ki zaten temelindeki araçlar da melezdir. Bu aracın temelinde o masum sabit faizli morgıç borcu -ve sağlam bir teminat olarak da bir ev- var diye düşünürseniz son derece yanılırsınız. Tıpkı geçen krizde milyonlarca yatırımcı ve işin uzmanının yanıldığı gibi.

Türev ürünleri üzerine spekülasyon yapmanın özellikle işin uzmanı olduğuna inanan kesim üzerinde sıradan insanlara göre daha büyüleyici bir etkisi vardır. Sıradan insanlar füçur piyasalarına vb biraz daha çekinerek bakar. Buna karşılık bu piyasalarda işlem yapmanın daha çok teknik bilgi gerektir-

mesi ve görünüşte getirilerin belli bir matematiksel modelle daha kolay öngörülür olduğunun yaygın bir kanaat oluşturması yıllarını borsaya vermiş uzmanların, hatta Nobel ödülü almış finans teorisyenlerinin bu piyasalada çok büyük paralar kaybetmesine sebep olmuştur. Hele de 1980'lerde genç trader'ların (yuppies) gözde olması ve yüksek getiri sağlayan trader'lara verilen muazzam bonuslar bu piyasalarda risk alma iştahını çok artırdı. Bu piyasalarda klasik menkul kıymet piyasalarında çok büyük sermayelerle ve çok uzun sürelerde mümkün olan zararların çok kısa sürede ve kolayca algılanamadan ortaya çıkması mümkün hale geldi. Finansal kuruluşları denetleyen kamu otoritelerinin ve bu kuruluşların kendi iç denetim bölümlerinin denetim teknikleri finansal inovasyonun ve bunun sonucu türev piyasalarındaki yeniliklerin çok gerisinde kaldı. Sonuçta saygın hatta asırlık kuruluşlar yapılan aşırı riskli işlemler, hatta açık ve inanılmaz ölçüde büyük şirket içi yolsuzluklar yüzünden bunlar daha denetimcilerin merceğine takılmadan bir anda batabildi. 1980'lerden bu yana çok görülen bu tür örnekler. 2007-8 krizinde özellikle dikkat çekici niteliktedir. Böylesi olaylar morgıç borçları yerine tamamen başka bir menkul çeşidinden de rahatlıkla ortaya çıkabilirdi. Morgıç piyasaları sadece yaygınlığı ve sağlam teminatlandırılmış olduğu izleniminin sağladığı aşırı güven yüzünden alternatif araç ve piyasalara göre daha etkili oldu. Yoksa krizin temelinde türev piyasaların aşırı spekülatif yapısı vardı.

Türev piyasaları özellikle doğuş şekli ve sonrada şirket dünyasındaki kimi uygulamalar nedeniyle aslında hiç borsalarda spekülasyon yapmaya alışık olmayan kesimleri bu spekülasyona çeken bir özellik de taşıdı. Gayrimenkul dünyası bu konuda bir istisna değildi. Türev araçlar yukarıda belirttiğimiz gibi 1970-80'lerin ilk kez ortaya çıkan dalgalı ekonomik ve siyasi ortamında gerçek ekonomik risklerden korunmak yani 'hedge' amaçlı ortaya çıktı. Yeniden hatırlatalım hedge işlemi kar amaçlı değildir; taşınan riskin tam tersi bir pozisyon alarak riski sıfırlamak amacıyla yapılır. Amaç o işlemden ne kar ne zarar etmektir. Dolayısıyla pek çok ihracatla, imalatla uğraşan büyük ve ciddi şirket hedge amaçlı bu menkulleri aldılar, sattılar. Bunu doğru dürüst yapabilmek için bünyelerinde o zamana kadar görülmemiş tıpkı aracı kurum seans salonlarını andıran departmanlar kurdular. Bu finans departmanları şirketlerin geleneksel mali departmanlarına hiç benzemiyordu. Böylesi yapılar, hele de dev şirketlerin ellerindeki büyük nakit fonlar hesaba katılınca bir müddet sonra sadece hedge amaçlı değil finans piyasalarında kar amaçlı işlemler de yapmaya başladı. Öyle ki giderek bu şirketlerin gelirlerinin büyük bölümü üretim/hizmet faaliyetlerinden değil finansal spekülasyonlarından doğmaya başladı. Sanayi şirketleri giderek birer bankerlik kuruluşu gibi davranmaya başladı. Nihayet o tür küçük departmanlar ayrı bağlı-şirketler haline geldi. 1980'lerin ortasından itibaren kaldıraçlı şirket satın almalar, 'leveraged buy outs' (LBO) denen moda ile bazen dostane şirket birleşmeleri (merger) bazen de şirketin borsada zorla ele geçirilmesi (hostile takeovers) hem saldırı hem de savunma amacıyla sanayi şirketlerinin borsada faaliyetlerini

daha da artırmasına neden oldu. Böylece şirketlerin daha sonra bu korunmacı faaliyetlerini spekülatif faaliyetlere dönüştürmelerinden önce alıştırıcı bir zemin yaratılmış oldu.

Aynı şekilde pek çok şirketin, özellikle halka açılmaların artmasıyla ilk halka arzını yapan şirketlerin, zaman içinde personelini teşvik için nakit teşvik primleri yerine kendi hisse senetlerinin opsiyonlarını vermesi, normalde hiç bu türev piyasalarda alım satım yapmayacak sıradan çalışanların bazılarını da bu piyasalara alıştırdı.

Sonunda her çeşit insan bu piyasalarda spekülasyona girişti ve kimi kazanırken bir çoğu da kelimenin tam anlamıyla mahvoldu. Sıradan insanların mahvoluşu pek kayda geçmese de türev piyasalardaki büyük batışların bazıları özellikle ibret vericidir. Aşağıda bunlardan bir kaç örnek görülebilir:

Aralık 1994'de California, Orange Country beldesi türev ürünlerde spekülasyon yaparak 1,6 milyar $ kaybetti ve iflas durumuna geldi.

1995'te 100 yıldan daha fazla geçmişi olan köklü İngiliz bankası Barings Bank'ın uzakdoğu şubelerinden birinde Nick Leesson adlı genç bir trader'ın hatalı ve yetkisiz olarak türev ürünlerde yaptığı spekülasyon ve banka denetimcilerinin bunu fark etmemeleri sonucu banka 1,3 milyar $ zarar yazdı ve geçmişte bir çok kriz atlatmış bu köklü banka iflas etti.

1998 yılında türev araçların fiyatlandırılması ile ilgili çalışmalarından dolayı Nobel ödülü almış akademisyenlerin kurduğu Long Term Capital Management adlı yatırım fonu türev ürünlerinde 4,6 milyar $ kaybetti. ABD hükümeti ve Fed ile yakın ilişkileri sayesinde özel olarak kurtarıldı. Ama fonun da ticari hayatı bitti.

Ve bu son kriz türev ürünleri üzerinde yükselen bir kriz olduğundan tarihe geçecek çapta çok sayıda örnek ortaya çıkardı. Ama en ilginçleri belki aşağıdaki iki örnektir:

Ocak 2008'de ünlü Avrupa Bankası Societe Generale'in yine türev piyasalarda 7,2 milyar $ kaybettiği ortaya çıktı. Kendisi zaten ABD'nin en büyük sigorta şirketlerinden olan American International Group (AIG) sigortacılığın geleneksel tedbirine hiç yakışmayacak şekilde ve üstelik Kredi Ödenmeme Swap'larında (CDS) yani bir cins potföylerin sigortalanmasına yönelik menkullerde 18 milyar $'dan daha fazla zarar etti. Bir gün önce Lehman Brothers battığında morgıç krizi bütün dünyaya sirayet ettiğinden ABD hükümeti zararı sineye çekip bu şirketi kurtarmak zorunda kaldı.

VIII

MARKSİSTLERİN KRİZ YORUMLARI

Buraya kadar II. Dünya Savaşı sonrasında çeşitli mini yada maxi krizleri gözden geçirdik. 1950 ortalarında görülmeye başlanan ilk sıkıntılardan sonra 1974'te petrol ambargosuyla başlamış görünen 1975-80 arasını hatta 1980'lerin ilk yıllarını etkisi altına alan staglasyon bunalımına göz attık. 1980 sonrası dünyadaki yeni liberal akımın sonucu ortaya çıkan 'deregülasyon', özelleştirme ve bunlara eşlik eden kimi yeni uygulamaların sonucu dünya kapitalist sisteminin içine düştüğü dalgalı seyir, istikrarsız ortam içinde, buna rağmen yaşadığı hızlı büyüme ve bu büyümeyi ikide bir kesen bazıları oldukça şiddetli ve bölgesel/küresel çapta çok sayıda krizin yaşandığı dönemi inceledik. Bu çalkantılı ama kapitalizm açısından verimli dönem 2007-8 krizi ile son veya ara verilmiş durumda. Çeşitli marksist ekoller birbiri ardına gelen bu dönemleri ve yaşanan krizleri nasıl yorumladı? Kendi savundukları marksist kriz teorisi versiyonunu bu yaşananlara nasıl uyguladılar? Bu konuyu yine üç ayrı dönem halinde incelemek gerekecek:

1. 1970-83 arası enflasyonist bunalım dönemi.
2. 1983-2005 arası krizlerle dolu olsa da bir genişleme, büyüme dönemi.
3. 2005-2010 arası büyümenin yavaşlaması, küresel dalgalanmaların hız kazanması ve sonunda 2007 morgıç kriziyle ABD'de başlayan ve 2008 dünya ekonomik krizine dönüşen son dönem.

1974-83 Bunalımı Üzerine: Yukarıda bu krizin nasıl doğduğuna çok kısaca değinmiştik. Şimdi krizin marksistlerce nasıl yorumlandığına bir göz atalım.

1970-80 döneminde marksist kriz teorisini kullandığını iddia eden, Marx'tan bir şekilde etkilenmiş veya kendini marksist diye niteleyen çeşitli ekoller vardı. Bunların içinde KODEY teorisi ile krizleri kar oranının azalmasıyla ve bunu da sermayenin organik bileşiminin artışıyla açıklayan 'ortodoks' marksist görüş (daha doğrusu 1970'lerde ortodoksiyi temsil ettiğine inanılan görüş) en yaygın olanıydı. Bu kesimin içinde de Yaffe, Cogoy gibi 'fundementalistler', köktenciler ile Mandel gibi daha ılımlı savunucular biraradaydı.

David Yaffe, Paul Bullock ile birlikte yazdığı makalede önce klasik KODEY tezini anlatır. Birikim sonucu sermayenin organik bileşimi artıyor, bu da kar oranlarını düşürüyor vb... Ardından II. Dünya Savaşı sonrasında enflasyonun yavaş yavaş ortaya çıkmasına geçer. Bunu tekelci kapitalistlerin ve devletin kar oranındaki bu azalışı telafi için fiyatları artırma eğilimine bağlar. Serbest rekabet dönemine kıyasla tekelci kapitalistler fiyatlara müdahale edebilse bile yine de onları canları istediği gibi artıramamaktadır. Karları azaltan bir faktör de üretici olmayan dolaşım, finans vb alanındaki istihdamın artıyor oluşudur. Çünkü burada çalışan işçiler sömürülmelerine rağmen toplam kapitalist sistem açısından artık değer üretmezler. Onlar var olan artık değerden pay alır. (Yaffe, Bullock, 1983 (1975): 234)

Kriz, Yaffe ve Bullock' a göre ABD'deki üretkenliğin Japon ve Avrupa sermayelerine göre düşmesi ve bu yüzden mevcut Bretton Woods dolar altın paritesinin doları aşırı değerli hale getirmesi ile şiddetlenir. Dolara karşı spekülatif hücumlar olur. Yaffe ve Bullock, konuyu şöyle özetler:

> "Ulusal kağıt paranın, yani doların uluslararası ödemeler için kullanılışı, ancak Amerikan sermayesinin üretkenliği dolar döviz kurunu korumaya yetecek ölçüde arttığı sürece devam edebilirdi. (Yaffe, Bullock, 1983:291)

Ancak yazarlar makalede döviz kuru ile emek üretkenliği arasındaki bu tek yönlü ve kesin ilişkiyi nasıl kurduklarını açıklamaz. Yaffe ve Bullock, uluslararası kredi para mekanizmalarını inceledikten hemen sonra bile kendilerine yönelik 'fundementalist' ithamını haklı çıkaracak tarzda Marx'ın kendi döneminde uluslararası paranın altın oluşu nedeniyle yaptığı analizin bir benzerini bu çağda yinelerler:

> "Hiç bir ulusun parası, nihai uluslararası ödeme aracı olarak dünya parasının, altının yerini alamaz." (Yaffe, Bullock, 1983:291)

Altını para olarak mutlaklaştıran bu ifade, o dönemin şartlarına paralel ola-

rak söylenmiş Marx'ın sözlerine uygunsa da onun analiz yöntemine, özüne, hatta para ile altın ilişkisinin genel analizinin bizatihi özüne açıkça aykırı görünmektedir.

İkinci dikkat çekici görüş Sweezy ve Baran'ın Monthly Review ekolüydü.[105]

Bu ekol tekelci kapitalist dönemde kapitalizmin daimi bir durgunluk eğilimi içinde olduğunu öne sürüyor ve kapitalist 'artık'ın tüketilmesi önünde daimi bir efektif talep yetersizliği bulunduğunu, devletin bu sorunu askeri ve başka harcamalar yoluyla çözmeye çalıştığını söylüyordu.

Bu ekole göre kapitalizm artık 19. yy.daki rekabetçi kapitalizm yerine tekelci kapitalizme geçmişti. Ancak Sweezy ve Baran'ın Hilferding, Hobson ve Lenin gibi sürekli vurguladıkları rekabetçi kapitalizmin bittiği, yerine büyük firmaların egemenliğinin geldiği yeni dönemin başladığı teması benzer olmakla beraber bu yazarlardan, özellikle de Hilferding ve Lenin'den farklılık gösterir. Klasik marksist analizde sebebi çok net olmasa da, verilen örneklerde üretim araçları sektörü yani Departman I, daima bir anlamda lider sektördür. Bunun sebebi muhtemelen marksist analizde birikim sürecine verilen önemdir. Birikim süreci demek öncelikle üretim araçları üretiminin artması demekti. Eksik tüketim teorilerinde ve keynescilikte ise önemli olan toplam efektif talepti. Ve bu efektif talep zorunlu olarak tüketim maddeleri talebi olmamasına rağmen 19. yy eksik tüketimcilerinde çok açık, keynescilikte ise daha örtülü biçimde nihai tüketimin belirleyiciliği önemlidir. Monthly Review ekolü klasik kapitalizm için değil ama 'tekelci kapitalizm aşaması' için bu görüşe meyleder:

> "Bu koşullar altında, Sweezy'nin belirttiği gibi 'Departman I'in büyüme oranı esas olarak Departman II'nin büyümesine uymaya bağlıdır. Eğer kapitalistler sermayelerini (toplumun üretici gücü) toplumun tüketim gücünden daha çabuk artırmakta ısrar ederlerse, sonuç fazla kapasitenin oluşmasıdır.'" (Foster, Mc Chesney, 2009: 7)

Olgun ya da tekelci kapitalizmde rekabetçi kapitalizmin devamlı birikime yönelen, istikrarsız, krizlerle dolu ama bir o kadar da dinamik özelliği ortadan kaybolmuştur. Baran ve Sweezy'ye göre:

---

105) *Monthly Review* dergisi etrafında toplanan bu etkili eğilimin üç ağır topunun, Paul Sweezy, Paul Baran ve Harry Magdoff'un savaş sonrası dönemden 1974 krizine kadar olan dönemi inceleyen yazıları Türkçe'de *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı* adıyla yayımlandı. Bu yazılar Monthly Review ekolünün temel görüşlerinin uyarlanması açısından iyi bir giriş sayılabilir. Sweezy'nin *Kapitalist Gelişmenin Teorisi* kitabı ise hem bu ekolün önemli teorik görüşlerini içerir; hem de marksist kriz teorisi için şimdi artık biraz eski kalmış olsa da iyi bir giriş kitabıdır. Mothly Review ekolünün önemli eserleri son dönemlerde Kalkedon yayınlarınca Türkçe'ye yeniden çevrildi. *Monthly Review* dergisinin kendisi de Türkçe olarak aynı yayınevi tarafından yayımlanıyor.

> "Paul Baran ve Paul Sweezy'nin *Tekelci Sermaye* (kitaplarında -C.A) belirttikleri üzere tekelci kapitalist ekonominin normal durumu, durgunluktur (stagnation)." (Foster, Mc Chesney, 2009: 7)

Monthly Review ekolü bunun sebebi olarak bir kaç faktör sayar. Olgun kapitalizmde büyük yatırımların artık yapılmış olması ve yeni yatırımların eskisi gibi sıfırdan başlamak zorunda olmaması; ve çoğu kere yedek, amortisman fonlarından finanse edilebilir oluşları, bu nedenle de net yatırıma (brüt yatırım eksi amortisman olduğu için) eskisi kadar ihtiyaç olmaması önemli faktörler olarak sayılır. Büyük tekelci firmaların maliyet düşürücü teknik yenilikleri sürdürmelerine rağmen rekabetçi dönemdeki gibi fiyat kırma rekabetine girmeyerek bir cins 'işbirlikçi rekabet' yoluyla fiyatları tekel rantını içerecek şekilde yüksekte tutmaları, buna karşılık üretim miktarını iktisattaki tekel/oligopol teorisine uygun biçimde olması gerekenden daha düşük seviyede bırakmaları bir diğer sebeptir. (Foster, Mc Chesney, 2009: 6)

Sweezy ve Baran'ın bu teorisi aslında marksizmin içinde Keynes'i önceleyen ayrıksı ama önemli bir isim olan Kalecki'nin teorisinin bir yeniden yorumu sayılabilir.[106]

Bu teoriye göre kapitalizm uzun dönemde bir büyüme içine sokacak içsel bir değişken yoktur; önemli bir icat veya bir savaş, önemli bir dışsal harcama kaleminin ortaya çıkması türünden dışsal bir değişiklik ancak yeni bir büyüme evresini garantileyebilir. Rekabetçi kapitalizmde varolan aşırı birikim eğilimi böylece olgun tekelci kapitalizmde daha da ağırlaşmakta, üretilen artığa bir çıkış, bir yatırım yeri bulmak daha da zorlanmakta ve bunun yeterince bulunamayışı da durgunluğu kalıcı hale getirmektedir. Böylece 1975-80 arası gözlenen durgunluğun Monthly Review ekolü tarafından özel olarak açıklanmasına gerek yoktur. 1950-60 yılları arasındaki 'altın çağ'ı yaratan özel ve istisnai etkenlerin ortadan kalkması, zamanla etkisini yitirmesi sonucu tekelci kapitalizm normal haline avdet etmiştir.

> "Fakat 1950 ve 60'ların 'altın çağı' onu besleyen tarihsel güçler etkilerini kaybettikçe giderek güçten düştü ve Joan Robinson'un deyimiyle sonunda 'kurşuni çağa' dönüştü. Savaş sonrasının satınalma coşkusunu besleyen tüketici likiditesi kurudu. Ülkenin otomobilleşmesindeki ikinci dalga tamamlanınca otomotiv sanayi uzun dönemli basit yenidenüretimin içine gömüldü. Asya'da ikinci bir bölgesel savaş sayesinde askeri

106) Monthly Review ekolünün önemli isimlerinden John Bellamy Foster bu bağlantıyı açıkça belirtir: "Bu tez, Paul Baran ve Paul Sweezy'nin iktisatçı Michal Kalecki ve Josef Steindl'in çalışmalarından esinlenen ve Karl Marks ve Rosa Lüksemburg'a kadar uzanan *Tekelci Sermaye* kitaplarında sunulan teorik çerçeveden kökleniyordu" (Foster, 2008: 48)

> harcamalar ekonomiyi desteklemeyi sürdürdü; fakat Vietnam Savaşı'nın sona ermesiyle bu uyarıcı da geri çekildi. Avrupa ve Japon ekonomileri bir süre sonra kendilerini toparladı ve çevre ülkelerdeki yeni sanayi kapasitesi ile birlikte bunlar uluslararası artık kapasitesinin büyümesine katkıda bulunan yeni üretici kapasiteler yarattılar." (Foster, Mc Chesney, 2009: 12)

Zamanla savaş sonrasının ABD hegemonyası bir ölçüde zayıflar. ABD uluslararası piyasalarda yeni rakiplerle karşılaşır. Bu arada dünya çapında yükselen üretici kapasite zaten mevcut artığın tüketme problemini daha da şiddetlendirir.

> "1974-75'te, ABD ekonomisi ve bir bütün olarak dünya ekonomisi tam anlamıyla, uzun genişleme dönemini sona erdiren ve derinleşen bir durgunluk onyıllarının başlamasına işaret eden yapısal bir krizin içine girdi." (Foster, Mc Chesney, 2009: 12)

Monthly Review ekolü ortodoks marksist gelenekten hissedilir derecede farklı bir marksizm yorumudur. Teorik çerçevesinin marksist pencereden bakıldığında eleştirilecek çok yanı olduğu ve zaten çok eleştirildikleri de malum. Buna karşılık bu ekol başta Amerikan ekonomisi olmak üzere dünya ekonomisinin pratik gelişimini ayrıntılarıyla izleyen çalışkan ekibi ile dikkat çeker. Gerektiğinde kendi yanlışlarını eleştirme konusundaki olgunlukları da dikkat çekicidir.[107]

Klasik marksizmin tanımlarına kelimesi kelimesine uymak gibi 'fundementalist' bir tutumlarının olmayışı yeni gelişmeleri daha çabuk algılamalarına da neden olabilmektedir. Örneğin 2008 krizini önceden bilen az sayıda iktisatçıdan biri de Paul Sweezy'dir.[108]

Üçüncü ve yine 70'lerde çok etkili olmuş bir görüş daha çok 'geri bıraktırılmış' çevre ülkelerin sorunlarından hareket ediyordu. Bu ülkelerin gelişmiş kapitalist emperyalist merkezlere bağımlı olduğuna dikkat çekiyor ve bu bağımlılıktan kurtulmadan ilerlemelerinin mümkün olmadığını vurguluyordu. 'Bağımlılık ekolü' olarak adlandırılan ve azgelişmiş ülkelerdeki halk mücadelelerine büyük önem veren bu grup daha sonra kapitalizmin tek bir dünya sistemi olduğunu vurgulayan 'dünya sistemi ekolü' haline dönüştü. Dikkat çekici isimleri Andre Gunder Frank ve Emmanuel Wallerstein'dı. Samir Amin de eşitsiz değişim üzerine olan çalışmaları ile dikkat çeken bir isim olarak aynı genel çerçeve içinde ele alınabilir.

---

107) Bkz. Sweezy'nin kendi en önemli eseri *Tekelci Sermaye*'nin yayımlanışının 25. yıldönümü dolayısı ile yaptığı konuşmadaki esere ilişkin ciddi özeleştirileri. *Monthly Review*, Aralık 1991.

108) Bu konuda *Monthly Review*'da çıkan 'uyarıların' bir dökümü için bkz. (Foster, 2008:63)

1970'lerde bu ekol özellikle Türkiye gibi çevre ülkelerin marksist, radikal siyasi hareketleri üzerinde doğrudan veya dolaylı çok etkili olduğu için üzerinde biraz daha durmakta yarar var.

Andre Gunther Frank, bu kesimin entelektüel gelişim tarihini oldukça iyi özetler:

> "Amin, Frank, Wallerstein, Fröbel/Heinrichs/Kreye, Üçüncü Dünya'nın bir bölümünde veya bir bölümü üzerine politik amaçlı incelemelerle işe başladılar, sonra buradan, toplu olarak üçüncü Dünya sorunsalının incelenmesine geçtiler. Bu yazarların hepsi (...) kısa süre sonra şunu anladılar ki, üçüncü Dünya sorunsalını gereği gibi analiz edebilmeleri, ancak analizlerinin ufkunu kapitalist dünya sistemini, hatta belki bütün olarak modern dünya sistemini kapsayacak şekilde genişletmeleriyle mümkündü." (Frank, 1983 (1981): 148)

Ancak bu ekolün sadece 'üçüncü dünya' üzerine yoğunlaşması değildir onları geleneksel marksizmden ayıran; onların emperyalizme vurguları da kimi zaman geleneksel emperyalizm teorisinden çok farklı bir anlam taşır. Tıpkı onların kapitalist dünya sistemi tanımlamasının geleneksel kapitalist sistem tanımlamasından çok farklı olması gibi. Ayrıntılara girmeden Samir Amin'in 1970'ler bunalımı hakkında kendi yorumunu verelim:

> "Benim kesin düşüncem o ki, şimdiki bunalımın temel yönü onun uluslararası işbölümünün bunalımı, yani Kuzey-Güney ilişkilerindeki bir bunalım, emperyalist sistemin bir bunalımı olması. (...) Bunalımın emperyalizmin bunalımı olduğu görüşü, bunalımın kökenini ve temel yönünü ileri kapitalist ülkelere özgü iç çelişkilerde, sermaye/emek ilişkilerinde gören görüşle karşıt. (...) Ben XIX. yy sonunda kapitalist sistemin emperyalist sisteme dönüşmesinin ve bunun başlıca sonuçlarının (Batıda sosyal-demokrasi, periferide ulusal kurtuluş mücadelesi) çelişkilerin temel alanını sermaye/emek çelişkisi planından emperyalizm/periferinin halk güçleri planına kaydırdığını savunuyorum." (Amin, 1984: 211-2)

Bu ekolün geleneksel marksizmden ayrıksı yanları onun hem güçlü hem de zayıf yönlerini temsil eder. KODEY tezinin köktenci yorumu nasıl krizin kökenini, sadece ileri kapitalist ülkelerin ve sadece üretim alanında hatta üretim alanının da sadece 'genel olarak sermaye' soyutlama düzeyinde teşhis etmeye çalışıyorsa bu eski bağımlılık yeni dünya sistemi yazarları da tersine kapitalist merkezin üretim ilişkilerini neredeyse hiç önemsememektedir. Bunun aslında önemli bir kavram olan 'dünya sistemi' ile nasıl uzlaştığı ayrı bir muammadır. Çünkü bu sistemin kendi verdikleri adla 'merkez'inin de bizzat merkezinde yer

alan üretim ilişkileri dünya sistemi analizlerinin periferisinde bile nasıl bu kadar az yer bulabilmektedir?.

Bu ekolün olaylara çok kuşbakışı (tek bir dünya sistemi) ve çok geniş bir perspektiften (yazarına göre değişmekle birlikte 500 ila 5000 yıllık dünya sistemi tarihi perspektifinden) bakmaları sonucu somut güncel krizler yeterli ayrıntı ve özenle incelenememekte krizle ilgili analizleri adeta meselelere dürbünün ters tarafından bakıldığı izlenimini vermektedir. Örneğin Amin'in 1970'lerle ilgili 'daha somut analizi' aşağı yukarı şöyledir:

> "Bunalım altmışlı yılların ikinci yarısında dolar kriziyle, Amerika'nın Vietnam'a askeri müdahalesi ve başarısızlığı, 1963 politik-ideolojik krizi ile başlar. 1973'te petrol krizi ve ABD'nin 1975'te Vietnam'da başarısızlığa uğraması ile Kuzey/Güney ilişkilerinde bir kriz yani emperyalizmin bir bunalımı olarak kendini gösterir.
>
> Daha önce petrol krizini hem Kuzey-Güney ittifakındaki bir kriz hem de emperyalistler arası bir kriz (Avrupa ve Japonya'nın yükselişine karşı ABD'nin saldırısı) olarak çözümlemiştim." (Amin, 1984: 197)

Görüldüğü gibi dünya ekonomik krizi neredeyse tamamen bir dış politika sorunu, bir güçler arası mücadele sorunu olarak ele alınmaktadır. Buna karşılık bu yaklaşım geleneksel marksizmin kriz analizlerinde sıklıkla görülen ekonomist indirgemeciliğin yanında belli bir karşı denge oluşturmuştur.

Dördüncü dikkat çekici ekol ise Düzenleme (Regulation) Ekolü idi. Aglietta'nın[109] başrolde yer aldığı bu ekol, kapitalist sistemi farklı soyutlama düzeyleri içinde ele alıyor. Ve çeşitli tarihsel dönemlere ayırıyordu. Bu dönemlerde farklı 'düzenleme' ve birikim modelleri tanımlıyordu. II. Dünya Savaşı sonrası 1970'lere kadar olan birikim rejiminin adı 'Fordist' rejimdi. Otomobil yapımcısı Ford'un adını taşıyan bu rejim Ford'un montaj hattını kullanan seri imalat teknikleri ve kitle üretimini modelleştirir. Düzenleme modeline göre yaşanan fordist birikim rejiminin bir kriziydi. Her kriz mevcut birikim sisteminin tıkanması ve kapitalizmin yeni birikim sistemi getirebilmesi şartıyla aşılmaktaydı. Bu modelin önemli bir üstünlüğü 1970'lerde özellikle Braverman'ın *Emek ve Tekelci Sermaye* adlı eserinin (Braverman, 2008 (1974)) yayımlanmasından sonra üzerinde önemle durulan emek süreçlerine analizinde ciddi bir yer ayırmasıydı.

Bir başka eğilim ise Andrew Glyn ve Bob Sutcliffe'in ön plana çıktığı 'kar sıkışması teorileriydi. (Glyn, Sutcliffe, 1972) Buna göre kriz maliyetler artarken

109) Bkz. Michel Aglietta'nın, 1979'da yayımlanan *Kapitalist Düzenlemenin Teorisi* adlı kitabı. Düzenleme Teorisi'nin Türkçe'de iyi bir özeti için bkz. Tülay Arın'ın 11. Tez Kitap Dizisi'nde yayımlanan "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm" adlı makalesi.

ücretlerin düşürülememesi, hatta sınıf mücadelesiyle işçilerin ücretlerini artırmaları sayesinde karların sıkışması ve azalması sonucu ortaya çıkıyordu. Kapitalistlerin ve devletin kar azalmasını önlemek için enflasyonu artırmaya yönelmeleri krizi daha da karmaşıklaştırıyordu.

Bunlar dışında çok sayıda bağımsız marksist veya marksizmden etkilenmiş araştırmacılar içinde dikkati çeken iki isimden biri Makoto Itoh, diğeri Bob Rowthorn'dur. Japon Uno ekolünden gelen Itoh dünya krizinin dünya çapındaki kredi mekanizmaları ve spekülasyon ataklarını da içeren dikkat çekici analizlerini yapmıştır. Itoh'un özellikle 1970'ler bunalımını 19. yy 'Büyük Bunalım'ı ile kıyaslayıp ilginç bir öngörüye kapıyı aralamış olması hayli dikkat çekicidir. Itoh, 1970'ler bunalımın bir cins derinleşmemiş, kararsız bir bunalım olduğunu vurguladıktan sonra şöyle der:

> "Bununla birlikte bunalımın kararsızlığı ekonomik faaliyetin sakin bir iyileşme göstermesini hiç bir şekilde garanti etmez. Aksine üretim için gerekli donanımın bolluğu temeline dayanan fazla sermayenin eritebilmesini geciktirebilir ve bunalımı sürekli kılabilir. Böyle bir tarihsel örnek tam bir yüzyıl kadar önce başlayan ve İngiliz ekonomisinin merkez olduğu 1873-1896 Büyük Bunalımı'dır. Bu Büyük Bunalım'dan çıkış yolu kapitalizmin, mali sermayeler ve emperyalist dış politikalar oluşması biçimindeki yeni bir gelişme içine girmesiyle bulundu; fakat temel olarak günümüz kapitalizmi için ne benzer bir çıkış yolu, ne de yeni bir tip kapitalist sistem mümkündür." (Itoh, 1983: 165)

Yukarıdaki alıntı için niye 'kapıyı aralama ' tabirini kullandığım belki de yeterince açıktır. Itoh, benzerliği doğru olarak görür. Evvelce yaşanmış 'çözümü' de... Fakat bunun yeniden olabileceğine ihtimal vermez. Halbuki 1990'lardan itibaren olan da neredeyse aynen budur. Kriz, sermayenin mali alandaki önemli atılımlarıyla ve 19. yy.daki 'gambot politikaları' benzeri doğrudan emperyalist müdahale ve işgallerle çözüldü; daha doğrusu küresel çapa taşınıp 2007'e doğru sürükletildi.

Keynescilerin merkezi İngiliz Cambridge Üniversitesi ekolünden gelen Rowthorn ise, doğal olarak Keynes'ten ciddi olarak etkilenmiş, eleştirel bir bakışı her zaman korusa da zaman içinde Marx'a çok yakınlaşmış bir araştırmacıdır. Rowthorn'un gayet iyi tanıdığı Cambridge ekolünden doğan yenirikardoculara yönelik eleştirisi özellikle dikkate değerdir.[110] Rowthorn'un kendi analizleri bir yana özellikle krizleri tek faktörle açıklamaya çalışan marksist eğilimleri eleştirmesi faydalı olmuştur. Rowthorn'un *Kapitalizm Çelişki ve Enf-*

110) Bkz. Bob Rownthorn'un ilk olarak *New Left Review*'da 1974'te yayımlanan, "Neo-klasisizm, Yeni-Ricardoculuk ve Marxizm" adlı makalesi. Aynı makale Türkçe'de, *Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon* adıyla yayımlanan kitabının içinde de yer alır.

lasyon kitabında yer alan bir diğer makale "Geç Kapitalizm" adını taşır. Adından anlaşılacağı gibi Ernest Mandel'in *Geç Kapitalizm* kitabının bir yorum ve eleştirisidir. Mandel'in bu eseri II. Dünya Savaşı sonrası marksist literatür içindeki en önemli eserlerden biri olduğu için Rowthorn'un eleştirel makalesi özellikle dikkate değer. Rowthorn bu eleştirisinde haklı olarak Mandel'in geleneksel marksizmdeki olayları ağırlıklı olarak tek faktörle açıklama eğilimini eleştirişini zikreder ki özellikle birbirinin tam karşıtı olarak 1970'ler boyunca tartışan gerek KODEY, gerekse kar sıkışması tezlerinin temel sorunu da kanımca buydu:

> "Mandel, yirminci yüzyıl marksizminin ikinci yönünü -onun tek nedenle açıklayıcılık niteliği- incelerken daha etkili. Güçlü biçimde şunları iddia ediyor; 'bir tek faktör varsayımı, önemli bir sonuç ortaya koymak için *tüm* temel gelişme yasalarının etkileşiminin zorunlu olduğu dinamik bir bütünlük olarak, kapitalist üretim biçimi kavramına açıkça aykırıdır. Bu kavram belli bir noktaya kadar bu üretim biçiminin *tüm* temel değişkenlerinin kısmen ve periyodik olarak özerk -doğal olarak tam bağımsızlık noktasına kadar değil de bütün üretim biçiminin gelişme yasalarının dile getirdikleri sürekli etkileşim içerisinde- değişkenler rolünü oynadıkları anlamına geliyor.' Daha sonra çok sayıda ünlü marksisti tek faktöre dayalı düşüncelerinden dolayı eleştiriyor -Rosa Luxemburg'u kafayı artık değerin gerçekleşmesine taktığı için, Henryk Grossman'ı mekanik çöküş kuramı nedeniyle ve vb. Mandel'in tek faktörlü kuramlar eleştirisi kuşkusuz doğrudur. Marksizm, daha özenli kuramlar geliştirmedeki başarısızlığı ve boşuna, evrensel yanıtı, işleyişi tüm tarihsel gelişimi belirleyen tek faktörü arayışı nedeniyle kuşkusuz geri kalmıştır." (Rowthorn, 1985: 67-8)

Rowthorn, bu konuda Mandel'e hak verdikten sonra aslında bunu söylemesine rağmen Mandel'in de azalan kar oranı ile ilgili tek faktöre yöneldiğini öne sürer:

> "Gerçekleşme sorunlarını tartışmakla beraber 'bunlar esas kuram ile hiç bir zaman uygun biçimde birleştirilemiyorlar." (Rowthorn, 1985: 68)

Bu tekli açıklama; ve yan unsurlardan bol bol bahsedilmesine rağmen teorinin iç bağlantıları incelendiğinde bu bahislerin aslında boşlukta sallandıklarının görülmesi marksist kriz teorilerinde ne yazık ki sık görülen hatalardan birisidir. O kadar ki Marx'ın çoklu faktörleri birbiriyle etkileşim içinde birleştirmesi gördüğümüz gibi sonraki nesillerde pek çok marksist iktisatçıyı tuhaf bir biçimde rahatsız etmiştir.

Buraya kadar önemli kimi marksist ekol ve yazarların 1970'lerin bunalımını nasıl yorumladığı kısaca gözden geçirildi. Elbette bu envanter ve sınıflandırma yeterle olmaktan çok uzaktır. Özellikle 1970'ler marksist literatürün patlama

yaptığı yıllar olduğuna göre ister istemez kime ekol ve yazarlar konu harici kalmış ve yukarıdaki özet bir anlamda kaçınılmaz olarak öznel önemsemeyi de içermiştir. Yine de teori dünyasında ve pratik siyasetler üzerinde etkili olan akımları büyük ölçüde içerdiğine kuşku yoktur.

1980'lerin ikinci yarısından itibaren, özellikle 1990'lardan sonra dünya kapitalist sistemi büyük bir genişleme dönemine girdi. Kar oranları yükseldi, reel işçi ücretleri bir ölçüde düştü. 'Devletin ekonomideki ağırlığı' hep söylenegeldiğinin tersine aslında hiç de azalmadığı halde ' karma ekonomi' denilen veya sektörlere yasal düzenlemeler (regülasyon) anlamındaki müdahaleciliği azaldı. Piyasanın 'serbestlik' düzeyi arttı. Gerek ulusal, gerekse uluslararası ölçekte mali sektör, hem hacim hem de geliştirdiği enstrümanların sayısı ve çeşitliliği açısından önemini hatırı sayılır ölçüde artırdı. Bütün bunların eşliğinde yaşanan uzun süreli genişleme dalgası yine de çok sayıda kriz, skandal, yolsuzluk ve iflaslar eşliğinde yürüdü. Bu dalga sonunda, geldi 2007 kriziyle karaya vurdu. Marksist yazarların bu süreci incelemeleriyle marksist kriz teorisinin yeni yorumları ortaya çıktı. Şimdi bunlara kısaca bir göz atalım.

2008 Krizi ve Marksist Yorumlar

İncelemeye krize götüren süreç hakkında en çok yazı kaleme almış Monthly Review ekolünün görüşlerini ele alarak başlamak yerinde olacaktır. Bu konudaki değerlendirmelerin ilk ipucu Paul Sweezy'nin yayımlanışının 25. yıldönümünde *Tekelci Sermaye* kitabı hakkında yaptığı değerlendirmede görülür.

Monthly Review Ekolü: Sweezy, Baran ile birlikte yazdığı kitabın o dönem için 'oldukça iyi bir kavrayışa sahip olduğunu' belirttikten sonra ciddi eksiklikleri olduğunu da vurgular:

> "*Tekelci Sermaye*'de, (teoriyle gerçek tarihsel gelişme arasında) açıklanmak bir yana, hakkında en ufak bir ipucu bile verilmeyen çarpıcı bir tutarsızlık mevcut. Bu tam da bu son yirmi beş yıl içinde hem Birleşik Devletler'de hem de küresel kapitalist ekonomilerde devasa bir genişlemeye uğrayan ve giderek daha da karmaşık bir hal alan mali sektörün palazlanmasıdır. Ve bu gelişme sırası geldiğinde büyük şirketlerin hakimiyetindeki 'gerçek' ekonominin yapısı ve işleyişi üzerinde önemli tepkilere yol açmıştır."[111]

111) Bkz. Paul Sweezy, Monopoly Capital After 25 Years, *Monthly Review* Aralık 1991, Akt. J. B. Foster, *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*, s.30. Foster daha sonra Sweezy'nin aslında hemen o yıllarda bu malileşme eğilimini öngördüğüne ve daha sonra da başta Harry Magdoff olmak üzere *Monthly Review* yazarlarının bu konuyu sürekli önemle işlediğini belirtir. Bu doğrudur ancak Sweezy ve Baran'ın *Tekelci Sermaye* kitabında bu konuyu ele almadıkları da doğrudur. Yalnız haksızlık etmemek için ne akademik iktisat ne de radikal iktisatçılar arasında böyle bir gelişmeyi hakkıyla öngören yoktu denebilir.

Sweezy daha sonra bu 'malileşmenin' sonuçlarına ve yarattığı değişikliklere dikkat çeker. İlki kitapta nispeten istikrarlı farz edilen büyük firmaların yapısının 1980'lerden sonra gelişen mali spekülatörlerin düşmanca satın alma (hostile takeover) tehditleri sonucu değişmesine işaret eder. Ekonomi üzerindeki denetim büyük şirketlerin yönetim kurulu salonlarından mali piyasalara doğru kayarken, büyük şirketler de spekülatif saldırılar karşısında ne kadar likit halde olursa o kadar iyi olacak varlıklar demeti olarak görülmeye başlanmıştı.

İkinci olarak finansın hem hacim olarak hem de araç çeşitliliği olarak büyümesi, 'köpüklenmesi' kapitalizmin bu ekol tarafından en büyük sorunu olarak görülen artığın yatırılması sorununda bir çıkış getiriyordu. Monthly Review'cuların ironik bir tarzda FIRE (yangın, ateş) olarak niteledikleri finans, sigorta ve gayrimenkul sektörüne (Finance, Insurance, Real Estate) yatırılabiliyordu bu muazzam artık... Böylece GSYİH içinde finansın ağırlığı da iyice artıyordu. Ancak,

> "Yine de finansa yönelen para-sermayenin ana gövdesi, sermaye mallarına yönelik yatırımlardan çok, hisse, gayrimenkul ve meta piyasalarında spekülasyon yapmak üzere kullanıldı ve böylelikle de durgunlaşmaya devam eden GSYİH'daki büyümeyi besleyemedi" (Foster, 2008: 32)[112]

Sweezy üçüncü olarak *Tekelci Sermaye*'de yatırımların mali alanlara doğru kayışını tahmin etmediklerini söylüyordu. Eskiden iş çevrimlerinin canlanma safhasında artan yatırımlar imalat, ulaşım ve kamusal tesislere yapılırken şimdi bu safhada bile, daha çok yine 'FIRE ile ilişkili büro malzemeleri gibi alanlara yöneliyordu.

Ve belki de en önemlisi Sweezy *Tekelci Sermaye*'de önemli bir kavramsal eksikliğin altını çiziyordu -ki bu eksiklik akademik neoklasik ve keynesci iktisatta da büyük ölçüde mevcuttu:

> "Hem anaakım hem de Marksist iktisadın kurulu gelenekleri dahilinde, sermaye birikimini temelde, varolan sermaye malları stokuna eklemeler yapma sorunu olarak aldık. Fakat gerçeklikte bu, sürecin yalnızca tek bir cephesidir. Birikim aynı zamanda mali varlıklar stokuna eklemeler yapma sorunudur da. Bu iki cephe elbette karşılıklı ilişki içindedir, ama bu karşılıklı ilişkinin tabiatı en hafif biçimde söylendiğinde,

112) Burada yine radikal iktisatta ve özellikle marksist iktisatta sık görülen finans sektörünün 'kısırlığı' anlayışının izleri görülüyor. Bu anlayışta gerçeğe ilişkin bir şeyler olmakla beraber finansal sistemin kendisini anlamakta eksikliğin ciddi olarak sürdüğünü gösteren önemli bir yanlışlık da vardır. Türkiye'deki bir çok radikal iktisatçıda hatta daha sert biçimiyle gözlenen bu yanlış analamayı ileriki sayfalarda tartışacağız.

> problemli bir durum oluşturmaktadır. Soruna yönelik geleneksel ele alış biçimi aslında onu yok saymak biçiminde olmuştur: Örneğin, (mali varlıkların daha basit iki biçimini oluşturan) hisse ve tahvil alımının, gerçek sermaye mallarını satın almanın dolaylı bir yolu olduğu varsayıldı. Bu hiç de her zaman doğru değildir ve topyekun yanıltıcı da olabilir." (Foster, 2008: 33)

Sweezy'nin bu sözleri daha yeterli bir sermaye birikimi teorisine ihtiyaç olduğu saptamasıyla son bulur; ki gerçekten yerinde bir saptamadır.

Monthly Review ekolü güncel krize götüren süreci işte bu özeleştiriler temelinde geliştirdiği 'kapitalizmin malileşmesi' teziyle açıkladı. Tekelci kapitalizm aşaması tespitini tekelci-mali kapitalizm olarak değiştirdi. (Foster, 2008: 54) Fakat ekolün analizi Sweezy'nin yukarıdaki özeleştirisinin gereklerinin pek azını yerine getirir gibidir. Genel tezlerde fazla değişen bir şey yoktur. 'Malileşme'ye yol açan kapitalizmin o bildik 'durgunluk' eğilimidir. Mali yatırımlar artığın tüketilmesi sorununu çözmekte tıpkı askeri harcamalar gibi bir çıkış noktası olarak işlev görmekte ama sanayi yatırımları gibi canlandırıcı bir işlev görmemekte; yani durgunluğa çare olmamaktadır. Tersine durgunluk nedeniyle kapitalistler para-sermayelerini korumak ve genişletmek uğruna finansın büyümesine giderek daha bağımlı olmaktadır. 'Kapitalist ekonominin mali üstyapısı alttaki üretken ekonomideki temellerinden tamamen bağımsız biçimde genişleyemezdi' (Foster, 2008: 55). Yani spekülatif balonların sürekli patlaması giderek büyüyen bir sorun olmaktaydı. Ve son olarak malileşme ne kadar genişlerse genişlesin üretim içindeki durgunluğu asla alt edemezdi. Devlet ve merkez bankaları da bu mali sistemin çıkarlarına uygun biçimde yeniden dönüştürülmüşdü. 1980'lerden beri gelişen neoliberalizm bu tekelci-mali sermayenin ideolojisi gibi görülmektedir. Malileşme neoliberalizm ile birlikte işçi sınıfının ulusal gelirler içindeki payını ciddi olarak düşürmüştür. Bu ise artık ve durgunluk sorununu daha da problemli bir hale getirir. Buna rağmen tüketim artmaktadır ve tüketimin artması yine malileşmenin bir yan ürünü olarak hane halkı borçlarının görülmemiş oranda artışı ile mümkün olmaktadır. Ama üretim temeli artmazken mali sektörün şişmesi; ailelerin gelirleri azalırken tüketimlerinin ve borçlarının artması kriz için bütün gerekli koşulları yaratmaktadır. Aynı şekilde malileşme ve neoliberalizm bütün küreselleşme ve devletlerin öneminin kalmadığı yollu tezlere karşın emperyalist politikaların iyice azgınlaşmasına neden olmaktadır. (Foster, 2008: 60)

Foster aynı kitabın içinde yer alan (*Monthly Review*'da Nisan 2008'de yayımlanan) 'Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz' makalesinde krizi Kindelberger'in Cinnet, *Panik ve Çöküş* kitabındaki 'krizin beş evresi' ile açıklar. Bunlar yeni teklifler veya fırsatlar, kredi genişlemesi, spekülatif çılgınlık, sıkışma ve çö-

küş/paniktir. (Kindleberger, 2007(1978)) Yeni teklifler yeni bir piyasa, çığır açan bir yeni teknoloji, yenilikçi bir ürün olabilir. Bu kriz öncesi yeni teklif, 'teminatlı borç yükümlülükleri' (Collateral Debt Obligations-CDOs) denen yeni bir finansal araçla morgiç kredilerinin menkulleştirilmesiydi.

Kredi genişlemesi; bir sonraki spekülasyon aşamasını mümkün kılacak şekilde kolay kredi bulunmasını sağlayacak şartların oluşmasıdır. Bu olayda Amerikan merkez bankası FED'in 2001 başından başlayarak 12 kez art arda faiz indirimine gitmesi ve 2003 Haziran ayında % 6 olan faizlerin II. Dünya Savaşı sonrası en düşük faiz oranı olan % 1'e kadar inmesiyle kendini göstermiştir. (Foster, 2008: 70)

Spekülatif çılgınlık evresi; morgiç borçları aşırı ölçüde artarken bu borçların kalitesinin eşanlı olarak giderek azalması; gayrimenkul spekülatörlerinin hatta sıradan ailelerin, konudan hiç anlamayan uzak ülkelerdeki yatırımcıların sadece karlı olarak satmak için morgıca dayalı menkulleri almaya soyunmaları ve bununla birlikte morgiç kredilerine dayalı menkullerin miktarında inanılmaz hızlı bir yükseliş olmasıydı. Kaliteye gelince 'eşikaltı' tabir edilen yoksulların aldığı ve şartları ağır ve ödemesi zor 'subprime morgiç'ların miktarı da 2000 yılında 56 milyar dolardan 2005'te 508 milyar dolara çıkması bu konuda bir fikir vermektedir.

Sıkışma; FED'in bu kez faiz artırmasına bağlı olarak zaten arz fazlası olan şişmiş fiyatların sürdürülememeye başlaması ile Kaliforniya, Arizona ve Florida'da konut fiyatlarının düşmeye başlamasıyla ortaya çıktı.

Çöküş ve panik aşaması önemli bir yatırım bankası olan Bear Stearns'e ait, morgıca dayalı menkul kıymetlerde 10 milyar tutan iki yatırım fonunun zor duruma düştüğü 2007 Haziranı'nda başladı. Başka yatırım fonları ve kuruluşların da bu durumda olabileceği endişesi piyasayı sarınca öncelikle ticari kağıtlar denen kısa vadeli para piyasası araçları etkilendi. Bu araçlar morgıca dayalı menkullerin çıkarılışında stratejik önemi olan SIV denen banka yan kuruluşun özel tür şirketleri zor duruma soktu. Çünkü onlar bu operasyonları ticari kağıtlarla finanse ediyordu. Krizde çöküşün ikinci aşaması 2007 Eylül'ünde İngiliz Northern Bank'ın iflasıyla başladı. İngiltere 100 yıldır banka iflası yaşamıyordu. Bu krizin sadece ABD ile sınırlı kalmayacağını, küreselleşebileceğini gösterdiği için paniğe yol açtı.

Buraya kadar yazılanlar hemen herkesin gözünün önünde olanların bir özetidir. Ancak Monthly Review ekolü bunları 'malileşmenin krizi' olarak kavramlaştırır.

'Eski günlerde' finans, üretimin sıradan bir yardımcısı olarak görünürken bu yardımcı ancak iş çevriminin genişleme fazının son evrelerinde kendine özgü bir yaşantıya kavuşur gibi olur ve spekülatif köpükler yaratma eğilimine girerdi. Bu dönemler kısa sürer bazen çöküşle son bulur ama ekonominin genel gi-

dişi üzerindeki olumsuz etkisi çok fazla olmayabilirdi. Şimdi ise sadece aşırı ısınma döneminde değil durgunluk dönemlerinde bile finans sektörü hızla büyümekte, spekülatif ataklar yaratmakta; yüksek bir bağımsızlık derecesi elde etmekte ve 'altta yatan üretim sisteminin tepesine oturmaktadır.'

> "Bu bakış açısından bakıldığında, tekelci-mali sermaye aşamasındaki kapitalizm durgunluğun en berbat yönlerinden kaçabilmek için şişmekte olan bir kredi-borç sistemine daha fazla bağımlı hale gelmiştir. Üstelik finanslaşma sürecinin kendi içindeki hiç bir şey bu kısır döngüden bir çıkış yolu sunmamaktadır. Bugün yedi yıl içinde kapitalist sistemin merkezindeki iki köpüğün patlaması finanslaşmanın krizine işaret etmekte, bu durumun arkasında durgunluk yüzünü göstermekte ve şu anda tuzaktan kurtulmak için yeni köpüklerin şişirilmesinden başka bir görülür yol bulunmamaktadır." (Foster, 2008: 84)

Monthly Review ekolünün 2007-2008 krizini açıklaması böyledir: İçsel olarak durgunluğa eğilimli olgun kapitalizm tekel/oligopollerin elindeki büyük karları yatıracak karlı alanlar bulamayınca ister istemez bu 'artık'ı (surplus) finans alanına yönlendirmekte; üretim durağan iken finans alanı ondan bağımsızcasına şişmekte ve sonunda da bu ikisi arasındaki uçurum bir patlamaya neden olmaktadır.

Mali sistemin büyümesi ve GSYİH'lar içindeki payının imalat sanayine göre giderek artması çok iyi gözlenmiş bir eğilimdir. Özellikle post-keynesciler bu eğilimin altını gayet iyi çizmişlerdir. Bu eğilimin, bir durgunluk eğilimi ile beraber görüldüğü konusunda da hem fikirdirler ancak burada farklı bir yorum daha vardır. Durgunluk finansal büyümeye neden olmamakta tersine finansal büyüme, kaynakları reel üretimden çaldığı için bir cins dışlama (crowding out) etkisi yaratarak durgunluğa sebep olmaktadır.[113]

Foster adı geçen eserde mali kapitalizmin krizi temasını finansallaşmanın bu ikinci yorumuna karşı bir polemikle bitirir.[114]

---

113) Finansallaşma tezinin hem post keynesçi, hem marksist, hem de ikisi arasında yer alan yorumlarının iyi bir özeti Gerald A. Epstein (Ed.) *Financialization and the Worl Economy* adlı derlemede bulunabilir (Epstein, 2005), Foster'ın girdiği polemiğin konusu Özgür Orhangazi'nin Political Economy Research Institute için yapmış olduğu bir çalışmadır: "Financilization and Capital Accumulation in the Non-Financial Corporate Sector", Working Paper Series, No. 149, Ekim 2007, 3-7, 45, http://www.peri.umass.edu/publication.236+m547c453b405.0.html

114) Monthly Review çevresinin bu krizle ilgili görüşlerinin daha kapsamlı bir incelemesi için Temmuz 2009'da daha geç bir tarihte yayımlanan şu yazılara da bir göz atılmalıdır: Foster: "Başarısız bir Sistem: Dünya Kapitalist Küreselleşme Krizi ve Çin'deki Etkisi" (Foster, 2009), Vasudean: "Kredi Krizi: Doların Uluslararası Rolü Sorgulanıyor mu?" (Vasudean, 2009), "Istvan Meszaros ile Söyleşi: Sistemin Yapısal Krizi" (Orr ve Ward: 2009)

Son krizin patlamasıyla henüz bu konuyu yeterince analiz eden pek az kitap yayımlandı. Yine de kimi marksistler yukarıdaki Monthly Review ekolünde örneklediğimiz türden makalelerle bir ilk yaklaşım sergilediler. Bazı marksist iktisatçılar ise kendileriyle yapılan röportajlar veya talep üzerine yazdıkları yazılarla yorumlarını belirttiler. Şimdi bu kitapta daha önce çalışmalarından bahsettiğimiz kimi marksist yazarların görüşlerine göz atalım.

Panitch ve Konings

Kanadalı marksist akademisyen Leo Panitch'in 2007-8 krizi üzerine yazdıkları özellikle ilgi çekicidir. Burada Martijn Konings ile beraber kaleme aldığı iki makaleye değineceğiz. Birincisi *Historical Materialism* dergisinde yayımladığı "ABD Finans İktidarı Krizde" adlı makale (Panitch, Konings, 2008) Diğeri ise *New Left Review*'da yayımlanan "Deregülasyon Efsaneleri" (Panitch, Konings, 2009)

İlk makale 2008 küresel krizinin evvelki krizlere göre ayırıcı özelliklerini sıralar. Bu seferki kriz, örneğin Asya Krizi veya Latin Amerika krizi gibi gelişmekte olan ülkelerde değil 'imparatorluğun kalbinde' çıkmıştır. (Panitch, Konings, 2008: 5) Ayrıca örneğin Long Term Capital Management (LTMC) skandalı gibi yüksek finansın üst katlarında değil halkın yaşamını derinden etkileyecek finans alanlarında (örneğin ev borçları gibi) yaşanmıştı.

Ancak Panitch ve ortak yazarı, sonraki satırlarda ABD hegemonyası ile ABD finans gücünün nasıl ayrılmaz bir ikili olduğunu ve bunun daha baştan Avrupa'daki kapitalizmin gelişmesinden nasıl farklı özellikler taşıdığını iyi tasvir ediyor. Daha sonra dünya ekonomisi ve özellikle finansının 'Amerikanlaşması'nın nasıl ABD hegemonyasının güçlenmesi ile atbaşı gittiğini ve dünya üzerindeki ABD finans kurumlarının hegemonyasının/iktidarının bu ilişkilerde nasıl kilit bir rol oynadığını vurguluyor.

Böylece 1920'lerdeki ABD ekonomisi ile 1930'lardaki New Deal dönemi arasında; Keynesgil 70'lerle neoliberal 80'ler arasında; Bill Clinton ile George W. Bush arasındaki farklılıklar kadar bu dönemlerin devamlılıkları da vurgulanmış oluyor.

> "Tıpkı George W. Bush'un 2000 yılı seçim kampanyasında Clinton yönetimini dünyanın adını bile duymadığımız bölgelerine askeri müdahalelerde bulunmaya fazlaca eğilimli olmakla eleştirmesi gibi seçim sonrası atanan yeni Hazine Bakanı Paul O'Neill, selefini 1997-98 Asya finansal krizi sırasındaki müdahaleleri nedeniyle açıkça eleştirmiş, onu 'itfaiye şefi' olarak nitelemişti. Robert Rubin "Belirsizlik İçindeki Bir Dünya: Washington'dan Wall Street'e Zor Tercihler" adlı anı kitabında bu durumu şöyle değerlendirdi: 'Paul'ü severim. Bana itfaiye şefi demesine de aldırmadım. Fakat yazıyı okuduğumda, kendi kendime şöyle de-

> dim: Müdahale etmeyeceğiz diyorlar. Fakat edecekler!' " (Panitch, Konings, 2008: 6)

Bush döneminin sonraki askeri müdahaleleri malum; daha az malum olan finansal piyasalardaki müdahaleleriydi onlar da 2008 krizi ile dünyanın gözü önünde yaşandı. Yazarlar özellikle 2001 Türkiye-Arjantin krizinde Bush yönetiminin üstelik IMF'i zorlayarak müdahalede bulunduğunun altını çiziyor. Yani gece yarısı sadece Türkiye'den imdat çağrısı aldığı için hemen ertesi günlerde yardıma koşmadı IMF başkanı; muhtemelen gece yarısı onu Türk başbakanından daha başkaları da aradı.

ABD finansal dünyasını iyi takip eden ikili, diğer makalede sadece politikalar değil kişiler bazında da ABD devleti ve Wall Street arasındaki devamlılığı örnekler. Mesela aslında türev piyasaları denetlemek için 1974'te kurulan CFTC'nin bir devlet kurumu olduğu halde ABD Hazinesi ve Federal Reserve'de görevli Wall Street bağlantılı yüksek bürokratlar tarafından nasıl tam tersine bir göz yumma aracına dönüştürüldüğü anlatılır. Bir CFTC denetçisinin tam da LTCM skandalı öncesi 'tezgah üstü piyasalarda işlem gören türev araçların bilinmeyen riskleri hem ABD ekonomisi hem de dünyadaki finansal istikrarı tehlikeye atabilir' uyarısında bulunmasına karşın biraz önce sözü geçen Rubin, ile Fed başkanı Greenspan ve Larry Summers'ın, Enron skandalı öncesi Enron adına lobi yapan bir senatörün de desteğiyle türev piyasaların denetlenmesini nasıl engelledikleri gösterilir. Rubin ve Greenspan'ı tanıyoruz. Summers'a gelince o da 'Finansal piyasalar Hakkında Başkan'ın Çalışma Grubu Raporu'nu kaleme alan ve orada 'böyle bir müdahale trilyonlarca doların işlem gördüğü bu piyasalarda bir kriz yaratabilir' diye yazan kişiden başkası değil. (Panitch, Konings, 2009: 70-71) Ve bu Summers, Obama yönetiminin Baş Ekonomik Danışmanı olarak atandı. Başkanlar değişiyor, finans iktidarının devamlılığı o kadar da değişmiyor.

Panitch ve Konings'in benim de bu kitapta yer yer dikkat çekmeye çalıştığımız bir konuyu vurgulamaları özellikle önemli. 2007/8 krizinden önce ve sonra radikal hatta marksist iktisatçıların çoğu bu krizin sorumlusu olarak neoliberal düşünce ve uygulamaları, ABD'nin 1930'larda kurduğu New Deal'in devlet ağırlığı taşıyan finansal sisteminden başıboş bir serbestliğe geçişini, dolayısıyla neoliberal etki yüzünden 1980'lerde yaşanan dünya çapındaki deregülasyon modasını sorumlu tuttular. Tabii beraberinde dünya ekonomisinin finansallaşmasını da... Sonuçta dünyada reel ekonomiye, finansal piyasalar başta olmak üzere tüm piyasalarda devlet denetiminin artırılmasına bir geri dönüş çare olarak sunuldu ya da söylenenlerden ister istemez böyle bir ima çıktı.

Panitch ve Koning'in de kabul ettiği gibi elbette regülasyon (yasal düzenleme) biçimlerinin krizde pay sahibi olduğu doğrudur. Ama buradan krizin sebebinin

devletin ekonomide ağırlığı ve müdahalesinin azlığı veya çokluğunun sorumlu olduğu kolayca söylenemez. İki sebepten: Öncelikle doğru değildir; ikinci olarak doğru olduğu kadarıyla bu müdahalesizliğin derin sınıfsal ve ABD emperyalizmi ile ilgili kökleri vardır, yani istense de kolayca vazgeçilemez.

Önce doğru değildir dedik. 'Derin Darbe adlı yazımda (Akman, 2001b) kapitalizmin son 100-150 yıllık tarihinde ister liberal aşırılık, ister keynesgil ve benzeri türden devlet müdahalesinin kutsandığı dönemlerde devletin toplum ve ekonomideki hem nicel hem de nitel ağırlığının sürekli arttığının altını çizmiştim. Panitch ve Konings de 'Deregülasyon Efsaneleri' makalesinde neoliberal denen dönemde devletin finansal piyasalara müdahalesinin üstelik proaktif tarzda son derece arttığının altını çiziyor.

> "Washington'un 1980'lerden bu yana finansal krizleri kontrol etmek ve sınırlandırmaktaki büyük ölçüde proaktif rolü, belki de sözüm ona devletlerin elini piyasalardan çektiği düşüncesinin ideolojik bir yanılsama olduğunun en somut kanıtıdır." (Panitch, Konings, 2009: 73)

Panitch ve Konings'e göre 'finansallaşma' Amerikan devletinin rolünü genellikle anlatıldığının tersine artırmıştır. Finansallaşmanın yarattığı menkulleştirilmiş piyasaların gelişimi ve Amerikan finansının uluslararasılaşması karmaşık küresel bir ekonomide, onlar olmasaydı sermaye birikiminin ciddi sınırlamalara tabi kalacağı risk sigortalarını sağladı. Aynı süreç dünyadaki ucuz krediyi Amerikan ekonomisi için seferber etti. Bu sayede ABD dışarıya doğrudan sermaye yatırımı ve askeri harcamalarını sürdürebildi. Doların dünya parası niteliği ve ABD hazine bonolarının temel değer hesap birimi olarak işlev görmesi mümkün oldu. Ayrıca çalışan sınıfların kredi ilişkileri vasıtasıyla egemen sınıflara bağımlılığı artırıldı. (Panitch, Konings, 2009: 71-72)

Sonuçta finansallaşmanın çok temel bir işlevi de Amerikan emperyalizmi ile ilişkisinde yatar:

> "Finansallaşma, bir dizi farklı yolla 1990'lar ve 2000'lerdeki Amerikan emperyal yayılmacılığını ilerletmek işlevini gördü." (Panitch, Konings, 2009: 71)

Özetle Panitch ve Koning'in kriz ile ilgili yazıları radikal politik iktisat yazınındaki meseleyi reel ekonominin yerini finansa ve devlet müdahalesinin serbest piyasaya bırakması gibi iki eğilim ile açıklamaya dönük [illegible] yanılgıya karşı duruşuyla önemlidir. Her şey bir yana bu kriz piyasaların [illegible] az değil en çok denetlendiği bir sektörde ortaya çıkmamış mıdır!

Robert Brenner

Robert Brenner, 1990'ların sonuna kadar daha çok marksist akademisyenler arasında 1970'lerdeki feodalizmden kapitalizme geçiş üzerine süren tartışmalardaki rolüyle tanınırdı. Tıpkı Maurice Dobb gibi o da İngiltere'deki köylülüğün dönüşümü ve böylece sınıf ve üretim ilişkilerine vurgu yapan tavrı ile öne çıkmış; Sweezy ve Wallerstein'ın kapitalizme geçişte dünya pazarı ve ticaretin önemini vurgulayan teorilerini 'yeni Adam Smithci marksizm' olarak eleştirmişti. Fakat 1990'lardan itibaren Brenner da küresel kapitalizmin işleyişi ve dünya pazarı üzerine önemli çalışmalar gerçekleştirdi; İkinci Dünya Savaşı sonrası modern kapitalizmi yakından inceledi. Bu konudaki iki çalışması, (Brenner, 1998) ve (Brenner, 2004) önce *New Left Review*'da yayımlandı daha sonra kitap haline getirildi. Brenner'ın bu çalışmaları 2008 krizine giden yolda ortaya çıkan spekülatif balonları dikkatle vurgulaması kadar bunların altında yatan eğilimleri açıklamaya çalışmasıyla da dikkat çeker. Yukarıda daha önce de kar oranları konusunda değinilmiş olan bu çalışmalar kimi eleştiriler toplasa da ciddi istatistiksel dokümanlar ve ayrıntılı analizleriyle dikkat çekti.

Brenner, 1998'de *New Left Review*'da yayımladığı 'Eşitsiz Gelişim ve Uzun Kötüleşme: Genişlemeden Durgunluğa Gelişmiş Kapitalist Ekonomiler, 1950-1998' adını taşıyan orta boy bir kitap kalınlığındaki makalesiyle savaş sonrası kapitalizmin 'altın çağı'nı ve sonra da 1960'ların sonundan itibaren işlerin giderek kötüleşmesini ele alır ve kapitalizmin yeni eğilimlerini, yazıyı kaleme aldığı yıla kadar getirir.

Brenner, 1970'lerden itibaren yaşanan ekonomik kötüleşmenin sebebini kar oranlarındaki azalmada görür. Bu ise yatırımları azaltarak, genel emek verimliliğinin de düşmesine neden olmuştur. Bir yanıyla klasik KODEY teorilerini andıran Brenner'ın kar oranlarının düşüklüğü vurgusu diğer yandan kar oranlarındaki düşüşü açıklarken özellikle o zamanki dünya ekonomisinin motoru ABD'nin Japonya ve Almanya gibi hızlı büyüyen kapitalist ülkelerin rekabeti karşısında düştüğü duruma verdiği önem ile bu tür teorilerden ayrılır. Brenner'ın makalesinin adındaki 'eşitsiz gelişim'in önemi de buradadır. (Brenner, 1998:9)

Konumuz açısından Brenner'in bir diğer önemi daha sonra dünya çapında bu ekonomik krize yol açan ABD'deki morgiç krizini en erken görenlerden birisi oluşudur.

> "Morgiç yenidenfinanslama (yöntemindeki -C.A) genişleme, elbette, faiz oranlarındaki devasa düşüş ve konut fiyatlarındaki eşi görülmedik yükselme tarafından itiliyor. Fakat bu iki etken de şimdilerde tersine dönecek gibi görünüyor. (...) Bu gerçekleşirse, morgiç borçlanmasından yaratılan nakitler tepe üstü çakılacak ve bu zamana kadar GSYİH ve tü-

> ketimin büyümesindeki asıl temel olan şey de böylece zayıflamış olacak. Bunun finans sektörü üzerindeki etkisi, bu sektör son üç yıldır konut sektöründeki karlara ağır biçimde bağımlı hale geldiği için, yıkıcı olabilir." (Brenner, 2004: 95-96)

Böylece Brenner daha 2004 yılında kriz ihtimaline değinen az sayıda radikal sosyal bilimciden biri oldu. Yazar 2009'da bu yeni küresel krizi bir kez daha küçük bir kitap boyutunda bir makale ile inceledi: 'Goldman Sachs İçin İyi Olan Amerika İçin de İyidir: Şimdiki Krizin Kaynakları' (Brenner, 2009)

Burada da Brenner son krizi 1960'lardan beri yaşanan kar oranlarındaki düşüşün nihayet yarattığı bir sonuç olarak görür. Brenner da krizi bir finansallaşma olgusu olarak açıklamaz. Zaten finansallaşma ona göre düşen kar oranlarının ve aynı zamanda düşen emek gelirlerinin beraberce yarattığı efektif talep eksikliğini çözmek için hayata geçirilmiş borçlanma ekonomisinin bir sonucudur. Geleneksel keynescilik bunu bütçe üzerinden devlet borçlanmasıyla yaparken eskisinin yerini almış şimdiki Brenner'ın deyişiyle 'varlık fiyatı keynesciliği' bunu özel borçlanmayla da yerine getirmektedir. (Brenner, 2009: 3) Brenner incelemesini tarihin en büyük soygunlarından biri olarak nitelediği Obama'nın kurtarma paketlerinin, bu yeni tür keynesciliğin bu tür yöntemlerinin de daha önceki yöntemleri gibi işe yaramayacağı ve yatırımların artıp, efektif talebin yükselmesinin beklenmemesi gerektiği üzerine bir vurguyla bitirir. Brenner yine de finans sektörünün 'reel' ekonomi üzerindeki genişletici etkisini, biraz da yukarıda anlattığımız analizinde 'reel' ekonomiden finansa doğru kurduğu tek yönlü ilişki yüzünden yeterince teşhis edemiyor. Finans sektöründeki sorunların çözümü, tersine 'reel' sektörde de kar artışlarına neden olabilir ve büyümeyi artırabilir. Finans bugünkü kapitalizm için her şeyi mucizevi şekilde çözen bir büyücü asası değilse de reel sektörün basit bir yansısı, reel karların parazit bir ortakçısı olmaktan bir hayli ötededir. Marksist teorilerin -çoğunluğu itibarı ile- finans üzerine çalışmalarında kullandıkları reel sektör ve finans sektörünü birbirinden kopuk ve biri öbürüne tabi tek yönlü ilişki içinde ele alan modellerinin artık değişmesi bu krizin teoriye getireceği önemli bir dönüşüm olabilir.

New Left Review ve *Science and Society*

Sosyalist teorik yazıları yayımlayan ve onyıllardır faaliyette bulunan prestijli dergiler sayılsa ilk akla gelecekler belki de *New Left Review* ile *Science and Society*'dir. Gerçi bu iki dergi örneğin *Monthly Review* gibi nispeten belirgin bir doktrin ve Paul Sweezy gibi merkezi bir figürün etrafında oluşmuş değillerse de adlarının bile ifade ettiği kendilerine göre bir fikir yakınlığını temsil ederler. Buna rağmen her iki dergide de çok farklı görüşler mesela bir *Monthly Re-*

view'a göre daha sık boy gösterir. Bu nedenle bu iki etkili derginin 2008 krizi ile ilgili kendine has bir görüşü olarak herhangi bir yazıyı göstermek yanıltıcı olacaktır. Yine de böyle bir önemli kriz hakkında yayınlanması ilk tercih edilen makaleye veya doğrudan doğruya editoryal başlığı altında yayınlanan bir yoruma elbette belli bir temsil gücü atfedilebilir.

New Left Review'un böyle bir temsil gücü atfedilebilecek ilk önemli makalesi Robin Blackburn'un "Eşikaltı Krizi" (Subprime Crisis) adlı çalışmasıdır. (Blackburn, 2008) Yazı, ABD finans piyasalarında, morgıca dayalı menkul kıymetlerde ortaya çıkan ve özellikle ilk aşamaları bu alt piyasanın da düşük gelirli kişilere verilmiş düşük kaliteli 'eşikaltı' menkullerinde çıktığından öyle adlandırılan öncül krizin gelişimini tasvir ederek başlar. Yazı sonra bu krizin eşikaltı piyasalardan normal morgıç menkullerine, oradan morgıca dayalı olsun olmasın bütün 'varlığa dayalı menkullere (ABSs) yayılmasını, ardından bankaların birbirine açtığı kredi 'line'larına ve Kredi Ödememe Swapları'na (CDO) yayılarak bir bankacılık ve kredi krizi haline gelmesini; böylelikle de ABD piyasalarında olan bir krizin bütün dünya finansal piyasalarına türev ürünler yoluyla bulaşmasını canlı ve ayrıntılı bir anlatımla tasvir eder.

Blackburn bütün bu yaşananların nedenlerini incelemeye geçtiğinde ise 'finansallaşma' kavramını ön plana çıkarır. Ona göre uygun biçimde toplumsal denetim altında olduğunda finans sektörü, sermayenin doğru yönlere yatırımına fayda sağlar, talebin aşırı iniş çıkışlarını ise yumuşatır. Fakat eğer yasalarla düzenlenmez ve hesap vermez duruma gelirse bu kez kendisinin mümkün kıldığı kazançların aslan payını yine kendisi kapmaya başlar, hatta daha yaratılmamış gelirlerinkini bile... Kaynak dağılımı sürecini kolaylaştıracağı yerde kaynak dağılımının efendisi olur. Sorun finansal aracıların çoğalmasıyla daha da ağırlaşır. Bunlar enformasyona erişmedeki avantajlarını, yani toplumun farklı kesimlerinin bilgiye erişiminde doğan asimetriye dayanarak bu asimetriden haksızca faydalanmaya kalkarlar. Bu tür bozulma ve çarpıklıklar finansallaşma yerleştikçe katlanarak büyür. Finansallaşına hayatın her alanı ile ilgili her faaliyeti metalaştırma ve menkulleştirmeye yönelir. Şirketlerin finansla ilgili işlevlerini daha imtiyazlı görmelerine, sıradan insanların ise kendilerini iki ayaklı kar merkezleri gibi algılamalarına neden olur.

Finansallaşma sadece finans kuruluşlarının değil artık birer finans kuruluşu gibi davranan şirketlerin, hatta sıradan vatandaşların yüksek borçluluğu olağan görmesini, yani 'kaldıraç mekanizmasını' kullanmasını teşvik eder. Bu işin uzmanları olarak ortaya çıkan yeni mesleğin, 'finansal mühendislik'in uzmanları kaldıraçla tıpkı Arşimet gibi dünyayı yerinden oynatabileceklerini zannederler; şu farkla ki Arşimet'in kaldıracının dayanacağı sert bir zemin, toprak mevcutken 'mühendislerin buna bile ihtiyacı yoktur. Blackburn, anlatımının burasında benim de bir kitap isminden esinlenerek morgıç piyasasındaki men-

kulleştirmelerde kullandığım 'katı olan her şey buharlaşıyor!' (Akman, 2006) ibaresinin benzerine başvurur:

> "Onların (finans mühendisleri -C.A) felsefesinde sabit olan her şey eriyip havaya karışır. Bu onlara kapitalist harekete dair bir vukuf, bir kavrayış kazandırır ama o hareketin sınırlarına ilişkin bir duyu kaybını da..." (Blackburn, 2008: 84)

Blackburn, finansallaşmayı besleyenin 1950 ve 60'larda ortaya çıkan iki süreç olduğunu belirtir: Tüketici kredisine ilişkin yeni ilkeler ve kurumsal finans ve fon yöneticiliğinin yükselişi.

Blackburn klasik General Electric örneğinden kalkarak bu sanayi şirketinin o yıllarda tüketici kredileri veren bir finans yan şirketi oluşturmasını ve 2000 yılına gelindiğinde bu yan şirketin tüm grup karlarının tek başına % 42'sini yaptığına işaret eder. Kurumsal yatırım konusu daha az önemli değildir. Burada çok önemli ideolojik bir değişim de gözlemlenir.

> "19. yy ve 20. yy.ın ilk zamanlarında, kooperatifler, konut ortaklıkları ve sigorta şirketleri gerçek bir dayanışma, karşılıklılık (mutual) esasına göre (İngilizcede yatırım fonlarının karşılığı olan mutual fund terimi bu geçmiş gelenekten bakiyedir -C.A) örgütlenmişti. Yani bunların sahibi özel hissedarlar değil üyeleriydi. Böylece ticari aracılara giden aracı karlarından tasarruf ediyorlardı. Fakat 1950'ler ve 60'lardaki tüketim devrimi büyük çaplı ticari perakendeciler ve onların bankaları tarafından yürütüldü. Sonraki onyıllarda gerçek dayanışma kuruluşlarının çoğu ya marjinalleşti veya özelleştirilmeleri sırasında üyelerine ufak bir ödeme yapılarak dağıtılıp gitti." (Blackburn, 2008: 86)

Bunun ekonomik gelişmenin doğal bir sonucu olduğunu düşünmek kolay gelebilir ancak teknolojik gelişmelerin bile ilk kez Braverman tarafından (Braverman, 2008) gösterildiği üzere sınıfsal açıdan nötr olmayışına, burada bile kapitalistlerin işçi sınıfını daha bağımlı kılacak teknikleri tercih edişine benzer bir durum sözkonusudur. Üretim teknikleri gibi dağıtım teknikleri de nötr değildir. Daha az karlı olsa bile kimi zaman pazara egemen olacak ve kapitalist üretim ilişkilerine daha uygun olan dağıtım teknikleri teşvik edilir. Burada devletin ve finans kurumlarının özel müdahaleleri de söz konusudur. Türkiye örneğinde kooperatifleşme ile ilgilenenler devlet kurumlarının ve bankaların üretim ve tüketim kooperatiflerinin yok olması için nasıl gayret gösterdiklerini böylece onların yerini bir sürü hiper/süper marketin ve Amerikan işi 'discount market'lerin -çoğu kere de Arap sermayesi-yeşil sermaye ortaklığıyla- nasıl aldığını hatırlayacaklardır.

Finansallaşmanın bir başka etken unsuru olarak Blackburn finans alanındaki teorik modellere işaret eder.

> "Finansal dalgaya finans teorisinde bir devrim eşlik etti. Bu devrime (üniversitelerin -C.A) iktisat bölümlerindekiler kadar kurumsal yatırımcılara danışmanlık yapanlarca öncülük edildi; çünkü ilk gruptakilerin çoğunun günlük finans dünyasına ilgi duyduğu yoktu." (Blackburn, 2008: 86)

Blackburn haklı olarak burada önceliği Fischer Black ile Myron Scholes'ın adını taşıyan ve bu kişilere daha sonra Nobel ödülü kazandıran Black-Scholes opsiyon fiyatlama modeline verir. Gerçekten de gerek geleneksel gerek radikal kriz analistlerinin pek azı finans alanındaki teorik gelişmelerin kriz üzerindeki etkilerini incelemiştir. Blackburn'ün buradaki analizinde de Black-Scholes'dan kalkan ama çok daha ileriye giden portföy sigortalama teknikleri ve yapısal finans teknikleri bahsedilmeden geçiyor; halbuki buralarda riski azaltırken getiriyi pek o kadar düşürmeyeceklerine dair tezler geliştirdikleri teorik modeller finansal krizin temel faktörlerinden biri oldu. Aynı şekilde bütün merkez bankalarının enflasyon hedeflemesi sistemiyle birlikte kullandıkları 'stokastik genel denge modelleri' yaklaşan kriz burunlarına çarpana kadar neredeyse bütün merkez bankalarının gaflet içinde beklemelerinin nedenlerinden biriydi. Aslında mesele şu veya bu modelin yeterliği değildi; mesele hemen bütün finans dünyasındaki 'mühendis'lerin ve 'quant' tabir edilen matematikçi finans 'dahileri'nin üç aşağı beş yukarı hep aynı modelleri kullanmalarıydı. Böylece eş modeller iki hataya sebep oluyordu. Birincisi bu modellerin matematiksel ve karmaşık yapısı hem dışarıdan bakanlara hem de bizzat bu modelleri uygulayanlara bunların aslında sahip olmadığı bir kesin bilimsellik havası yayıyordu. Böylece bu modellere aşırı güven duyuluyordu. İkinci sorun ise bu modeller benzer veriler girildiğinde benzer sonuçlar çıkardığına göre bir hatanın aynı anda herkes tarafından işlenmesine neden oluyordu. Blackburn bu noktalara parmak basmaz; ancak onun da Black-Scholes ile ilgili vurguları bir o kadar önemlidir. Black-Scholes sistemi ve bunun fikri uzantıları finans dünyasında risk dağılımını öne çıkardı: bütün yumurtaları aynı sepete koymayın! Fakat borçlanma yani kaldıraç risk dağılımını da kolaylaştırıyordu veya tersinden okuyacak olursak risk dağılımı metotları kaldıraç oranını artırmayı teşvik ediyordu. Böylece aslında tek bir portföyün riski azaltılırken piyasanın tüm riski artırılmış oluyordu.

Blackburn, makalesinde yine pek az iktisatçının değindiği bir konuya türev ürünlere değinir. Türev ürünler bu kitapta yukarıda kutu içerisinde bir ölçüde değinebildiğimiz bir konuydu. Blackburn'ün türev ürünler ile ilgili eleştirisi bunların önemli bir kısmının (özellikle swaplar) düzenlenmiş menkul kıy-

met borsalarında değil tezgah üstü piyasalarda (OTC) yani finansal kurumların kendi arasında pazarlık usulü yapılıyor oluşudur. Son krizle birlikte gerçekten borsa dışı işlemlerin önemli bir risk unsuru olduğu iddiaları, bu işlemler borsalarda yapılsaydı bu derece hızlı daralmalar yaşanmazdı tezi ile birlikte çok öne sürülür oldu. Tartışılır! Ben farkın o derece önemli olmadığını düşünenlerdenim. Fakat Blackburn'ün türev ürünler hammadde olarak kullanılarak 'imal edilen' yapısal finans ürünlerinin hem vergi kaçırmakta hem de karmaşık yapıları nedeniyle yatırımcıları daha rahat kandırmakta kullanıldıkları iddiasında gerçek payı hiç de az değildir. Bunun kriz ile ilgisi ise kandırıldığı ile ilgili şüpheye düştüğünde herkesin bu ürünlerden gereksiz yere de kaçmaya başlamasındandır.

Fakat Blackburn'ün türev ürünler hakkındaki en önemli eleştirisi en son dile getirdiğidir: türev ürünlerin aşırı kredi yaratmaktaki sorumluluğu.

> "Boy atan finansallaşmanın mantıksal bir sonucu da kredi yaratımının üzerindeki yasal düzenlemelerin önce gevşetilmesi sonra da neredeyse tümüyle ihmal edilmesidir. Pervasız kredi genişlemesi daima finansal kriz ve çöküşe götüren saadet zinciri olmuştur." (Blackburn, 2008: 91)

Yeri gelmişken türev ürün ve piyasalar hakkında bir kaç cümle daha edelim. Bu piyasalar finans sektöründe işlem yapanlara yönelik çalışmalar yapan finans teorisyenleri dışında hele de marksist teorisyenler tarafından büyük ölçüde ihmal edildi. İhmalin bir sebebi bu ürünlerin finansal dünyanın derinliklerine ait fazla ayrıntılı özelliklere sahip olduğuna inanılan araçlar oluşu. Özetle dışarıdan bakan, finansal sistemi ayrıntılı çalışmayanlar için zor bir alan. Böylece bunlar üzerinde çalışılmadan da finans sistemini eski teorik aletlerle incelemek yoluna gidildi. Halbuki böylesi bir inceleme imkansız. Türev piyasaları anlamadan da bu krizi de öngörmek ve anlamak imkansızdı. O nedenle çoğu radikal sosyal bilimci bu krizin gelişini ve özgünlüğünü, hatta çıktıktan sonra bile kavrayamadı. Türev piyasalar konusunda daha önce çalışmalar yapılmıştı gerçi, ancak yine de münhasıran bu piyasaların ekonomi politiği üzerine eleştirel bir çalışma ancak 2006 yılında yayımlanabildi. (Bryan ve Rafferty, 2006)

'*Türevlerle Kapitalizm: Sınıf, Sermaye ve Finansal Türevlerin Ekonomi Politiği*' adlı bu çalışma'nın yazarlarına göre 1980'lerden beri finansal türevlerin gelişimi sadece finans piyasalarını değil kapitalizmin işleyiş biçimini de köklü olarak dönüştürmüştür. Yazarlar ayrıca bu kitapta benim de sık sık vurguladığım üzere, çoğu geleneksel veya radikal iktisatçının paylaştığı 'reel' dünya ile sadece spekülatif olduğu varsayılan finans dünyasının birbirinden kopuk 'dikotomik' kavranışını eleştiriyor. Yazarlara göre finansın sosyal sermayenin yeniden üretimi üzerinde önemli bir etkisi vardır. Yine yazarlara göre, finans karları-

nın, normal üretimde karlı imkanlar bulamayan sermayenin sıfıra sıfır bir gazino oyununa gitmesi olarak algılanması heterodoks iktisatta sık rastlanan bir kavramlaştırmaysa ve çoğu marksist bu 'gazino finansı' kavramından etkilenmiş olsa da bunun Marx'ın teorisiyle ilgisi yoktur. Bu kitapta benim de sürekli vurgulamaya çalıştığım bir saptama. Finans konusunun ve özellikle türev piyasaları konusunun fazlasıyla yanlış kullanılmış 'finansallaşma' kavramının ötesine geçerek incelenmesi şarttır. Bryan ve Rafferty'nin çalışması bu bakımdan bir ilk adım olarak önemli. Türev ürünlerin önemi üzerine bu küçük açmalıktan sonra yeniden Blackburn'ün türevler üzerine uyarılarına dönelim.

Blackburn türevler üzerine şikayet iki ünlü ismi alıntılar. İlginçtir bunların ikisi de türev ürünler sayesinde para kazanan dev spekülatörlerdir. Bir tanesi George Soros'tur ki neredeyse bütün o muazzam servetini türev piyasalar sayesinde yapmıştır. Soros, bütün mevcut türev ürün sözleşmelerinin katı marj zorunlulukları getirilmiş takas odaları veya borsalarda yapılmasının zorunlu tutulmasını önerir. (Soros, 2008) Diğeri ise ünlü borsa spekülatörü dünyanın en büyük dolar milyarderlerinden Warren Buffet'tır. Blackburn, Buffet'ın 2002'den beri tekrarlana tekrarlana atasözü haline gelmiş lafını anımsatır: Türev ürünler finansal kitle imha silahlarıdır!

Bütün bu renkli anlatımına karşın Blackburn'ün analizi, sonunda kötü olanın aşırı finanslaşma, borsa dışı işlemler ve finans piyasalarının üzerindeki yasal sınırlamaların aşırı gevşetilmiş oluşu yönündeki eleştirilere varır. Yukarıda aynı dergide yayımlanan Panitch ve Konings'in eleştirdiği de zaten budur.

Science and Society dergisi ise 2009 Ocak'ında kaleme alınmış ve Temmuz'da yayımlanmış bir yazıyı Editör Perspektifi köşesinde yayımladı. Dolayısıyla bu yazı bir anlamda dergiyi bağlayan bir yazı oldu. Yazının başlığı: "Büyük Bunalım II Başlarken: Krizi Kavramlaştırmak." Her ne kadar isim yer almamışsa da *Science and Society*'nin bu köşesini David Laibman'ın yazdığı biliniyor. İnternette de çevrimiçi olarak aynı yazı Laibman'ın ismiyle geçiyor. Laibman'ın çok sayıda teorik eseri yanında *Science and Society* gibi köklü bir derginin editörü olarak da marksist teori ile uğraşanlar arasında önemli bir yeri var. Bu yazısı hem bir kriz kavramlaştırması hem de krizin uzun dönemli politik gelişmelerden nasıl etkilendiği üzerine yazdıklarıyla önemli.

Science and Society editörü önce bir özeleştiriyle başlıyor yazıya: kapitalizmin istikrarsız ve kriz yaratıcı bir yapı olduğunu hep söyleye geldiğimiz halde biz marksistler bu kriz çıktığında neden kendimizde bir 'haklı çıktık' duygusu taşımıyoruz? Bunun sebebini marksist iktisatçılarla ilgili yapılan bir şakadaki gerçek payına bağlıyor: "Marksistler ekonomiyi vuran son iki krizden onunu bildiler!" Ya da boyuna kriz gelecek dedikleri için tıpkı bozuk bir saatin bile günde iki kere doğruyu göstermesi gibi sonunda onların söylediği de doğru çıktı vb... Laibman'ın söylediğinde acı da olsa bir gerçek payı var. Kimi mark-

sist iktisatçılar veya çoğu amatör iktisatçılar sık sık kapitalizm eşittir kriz denklemini kurar. Kapitalizmin genel bunalımından bahseder vb... Bunun bir sebebi şüphesiz marksizmin, Marx'tan bu yana kriz teorisini yeterince geliştirmemiş oluşu ise diğer sebep ilk bakışta sanıldığının tersine meseleye politik olarak bakılmayışı. Kriz beklentisi başlı başına politik bir duruş demek değil. Krizler kadar kapitalizmin doğasında var olan hızlı yükseliş dönemlerini de doğru ve zamanlaması bakımından da yakın aralıklarla tahmin etmek önemli. Hatta yükseliş dönemlerini tahmin etmenin yakın politik yararları kimi zaman daha da fazla. Bu kitabın yazılmasının önemli sebeplerinden biri Laibman'ın vurguladığı bu teşhise katılıyor oluşum.

Yazıya dönecek olursak editör, daha sonra krizleri sınıflandırmaya girişiyor. Laibman önce krizleri ikiye ayırıyor: çevrimsel/dönemsel (cyclical) ve yapısal krizler. Çevrimsel krizleri de daha sonra yine ikiye ayırıyor çevrimsel birikim krizleri, çevrimsel güç dengesi krizleri... Çevrimsel birikim krizlerinden anladığı klasik periyodik aşırı üretim krizleri. Bunlar da editöre göre yine ikiye ayrılıyor. Ya gerçekleşme (realizasyon) krizi şeklinde ortaya çıkıyor ki burada sorun efektif talep yetersizliği; veya likidasyon krizleri şeklinde ortaya çıkıyor ki burada kar oranının yetersizliği ön planda oluyor. İster gerçekleşme, ister kar oranı konusu hakim pozisyon olarak tezahür etmiş olsun bu krizler kapitalist üretimin 'merkezi bir çelişkisini' temsil ediyor:

> "Tekil kapitalist sermayeler daima daha yüksek kar oranının peşinde koşmak durumundadırlar; bunu yaparken kendi gerçekleşme koşullarının da altını oyarlar. Bu koşullar hem üretimin doğası (mekanizasyon ile sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşması) hem de taleple ilgili koşulları içerir." (Laibman, 2009: 301)

Editör daha sonra yapısal krizleri açıklıyor. Bunlar zamanla ilgili (dönemsel) olmaktan çok mekan ile ilgili türdendir. Kapitalizmin belli bir sahnesi ve bu sahnenin dönüşümü ile ilgili... Laibman'ın verdiği örnekler bu tür krizi Düzenleme Okulu'nun (Regülasyon Ekolü) 'düzenleme biçimi' kavramına denk düşen dönemlere yakın şekilde kavramlaştırdığını düşündürür. Örneğin I. Büyük Bunalım olarak adlandırdığı 1929 bunalımı daha kuvvetli bir devlet denetimine götürmüştü kapitalizmi... Şimdi yazara göre II. Büyük Bunalım benzeri bir dönemde kapitalizmin yapısal çelişkisi farklı. Sermayenin aşırı merkezileşmesi ve yoğunlaşması, enformasyon teknolojisinin hızlı gelişimi ve türev ürünler vb gibi çeşitli gelişmelerin gösterdiği finans alanındaki gelişmeler sonucu devletin kontrol ve denetim gücü bu gelişmelerin ciddi olarak gerisinde kaldı. Bunun yarattığı bir potansiyel istikrarsızlık sözkonusu.

Laibman bu noktada duruyor ve meselenin iyice anlaşılması için biraz önce

atladığı çevrimsel güç dengesi krizlerine dönüyor. Bu üç çeşit krizden en az anlaşılanı editöre göre bu güç dengesi krizleri. Az anlaşılmasının sebebi batı marksistlerinin eski Sovyetler Birliği'ne karşı olan genel olumsuz tavırları. Halbuki 1917 Devrimi ve sonraki gelişmesinin sorunları ne olursa olsun Laibman'a göre kapitalizmin 1920'lerin sonundan 70'lerin sonuna kadar nispeten reformcu, uzlaşmacı, devlet denetimine açık görünümünün ardında sosyalist devrimler yatıyordu. Bu devrimlerin yarattığı dünya güç dengesi sorunu kapitalizmi kendi yaşamından endişeye sürükledi. Sadece bu da değil dünya ölçeğinde önemli bir toprağın kapitalist birikim sürecinden ayrılması kapitalist birikimi daha sınırlı kaynaklara mahkum etti. Bunun sonucunda yukarıda belirttiğimiz gibi 70'lerin refah devleti, Avrupa sosyal demokrasisi, keynesgil uygulamalar mümkün oldu. Laibman'a göre bu güç dengesi çelişkisinin önce hafiflemesi, sonra da ortadan kalkması kapitalizmin bir nevi özüne dönmesine neden oldu.

Elinizdeki kitabın yukarıdaki sayfalarında1950-2000 arasını anlattığım bölümlerinde benim de vurguladığım konulardan biri Sovyet ve Çin devrimlerinin kapitalizmin reformcu yüzünün doğmasında etken olduğu; 1970'lerden sonra neoliberalizm şeklinde ortaya çıkan şeyin ise bir nevi kendi doğasına ve emperyal yayılmaya geri dönüşü olduğuydu. Bu bakımdan krizin neoliberalizmin krizi olduğu ve neoliberalizmden vazgeçilmesi için propaganda yapılmasının son dönemde marksistler dahil pek çok sosyalistin kapıldığı çekici bir fikir olmasına rağmen, bunun ne doğru ne de mümkün bir tez olmadığını vurgulamaya çalıştım.

Editörün tezlerinin politik çıkarımlarını şimdilik bir kenara bırakalım ve kriz teorisi ile 2007/8 somut durumunu nasıl ilişkilendirdiğine dönelim. Laibman her üç çeşit krizin bazen üst üste binebileceği ve bu durumda bunların daha derin bir krize yol açabileceğini de vurgular. 2008 krizini bu cins bir kriz olarak görmektedir: Üç krizin üst üste bindiği 'mükemmel fırtına!' Fakat editörün 2007-2008 krizi için en ilginç iddiası başkadır. O bu krizin neredeyse bile isteye çıkarıldığı kanısındadır. Elbette bunun basit bir komplo olarak görülmemesi için uyarır ama ona göre ABD'deki egemen sınıflar eşikaltı krizini bilerek çıkarmışlardır. Amaç artık sosyalist bir sınıf bilincinin en zayıf, bir dış devrim tehdidinin ise sıfır olduğu aşamada işçi sınıfına verilmiş mülk sahibi olma tavizlerinin geri alınıp sınıfın mülksüzleştirilmesi, zaten mülksüz anlamına gelen proleter pozisyonuna işçilerin geri sürülmesidir. İşçilerin en önemli mülkleri yani evleri bu amaçla krizle ellerinden alınmaktadır.

> "Olan şudur; bankacılık ve finanstaki (ve politikadaki) güçlü egemen çevreler konut krizinin daha fazla *ertelenmemesi* gerektiğine karar verdi. (Bu kriz -C.A) hem siyasi olarak mümkün hem de *şimdi artık* gerekliydi. ABD işçi sınıfının evsizlik krizi, kapitalizmin merkezi bir zorunluğunun

> tam olarak kendini göstermesiydi: işçilerin proleter statüsünün yeniden üretimi onların mülksüzleştirilmesini gerekli kılar." (Laibman, 2009: 303)

1970'lerden beri işçi sınıfının proleter mevkiine geri sürülmesi tezine bir çok örnekle destek olunabilir; bunda 'sosyalist' rejimlerin yıkılışının payı olduğu da açıktır. Ancak egemen sınıfların 2007 yılında bir evsizleştirme operasyonunu amaçladıkları tezinin daha fazla kanıtla ispatlanması gerekir. Yine de bunu hemen reddetmek için kapitalizmin neredeyse kendisini tümüyle tahrip edecek kadar büyük küresel bir krizi böyle bir operasyon için göze almayacağı şeklinde getirilebilecek bir itiraz da o kadar ikna edici olmayacaktır. Çünkü buraya kadar kriz üzerine anlatılanlardan ve başlangıçta Fed ve ABD siyasi yönetiminin demeçlerinden bile bunların krizin göz göre göre gelişini sadece seyrettiklerini biliyoruz. (Bkz. Bu kitabın ekindeki 2007/8 krizi kronolojisi) Beklenen konut piyasasıyla sınırlı bir krizdi; onları şaşırtan bunun küresel bir zincirleme reaksiyona sebep oluşuydu. Ve o aşamadan itibaren de daha önce ıslık çalarak etrafı seyreden dünya merkez bankaları ve hazinecileri krizi sınırlandırmak için küresel piyasaların başından aşağıya para yağdırmaya başladılar.

Fred Moseley

Fred Moseley, kar oranları üzerine ölçümleriyle tanınan önemli marksist akademisyenlerden biri. önemli eseri, *Savaş sonrası ABD Ekonomisinde Düşen Kar Oranı*'dır. (*The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy,* 1991) Moseley 1970 ve 80'lerdeki krizi marksist anlamda düşen kar oranı (KODEY) teorisiyle açıklayan bir iktisatçı. Fakat incelemesinin sonunda bu son krizi bakın nasıl değerlendiriyor:

> "Sonuç olarak şimdiki krizin bir Marx krizi olmaktan çok bir Minsky krizi olduğunu söyleyeceğim. Şimdiki krizin ana sebebi üretimde yetersiz artık emek olmayışı değil, fakat daha ziyade finansal kapitalistlerin daha yüksek getiri uğruna aşırı risk almalarıdır; ki bu tutum da konut fiyatlarının ilelebet yükselmeyi sürdüreceği yönündeki yanlış varsayımdan kaynaklanmaktadır."[115] (Moseley, çevrimiçi)

Bu durum radikal bir tutum olarak ele alınan KODEY tezinin bazen nasıl marksist kriz teorisinin tümüyle yetersizliği iddiasına dönüştüğünün bir örneği sayılabilir. Çünkü görüldüğü üzere cari kriz Marx'ın kriz teorisiyle açıklanamaz olarak algılanıyor. Onun yerine çok kendine özgü bir keynesci olan

115) Bu ve sonraki çevrim içi olarak gösterilen iktisatçı görüşleri aksi belirtilmedikçe Workers' Liberty sitesindeki 'Marxists on the Capitalist Crisis' yazı dizisinden alınmıştır. Bkz. http://www.workersliberty.org/marxists-crisis

Hyman Minsky'nin tezlerinin bu krizi açıklayabileceği öne sürülüyor.[116]

Hemen iki şey söylenebilir. Birincisi Minsky'nin kendi tezleri ne kadar Keynes'ten ne kadar Marx'tan etkilenmiştir?[117] Genel olarak postkeynescilerin Marx'ın tezlerini geliştirmekte çoğu marksist iktisatçıdan daha başarılı olmalarının tek örneği Minsky'nin 'finansal kırılganlık' (financial fragility) tezi değildir. Daha önce bu kitapta 'para arzının içselliği' tezi üzerine de benzer bir yorumda bulunmuştuk. Dahası Marx'ın kendisi bizzat bu krizi andırır biçimde morgıç ödemelerinin aksaması ve konut piyasasının bunalıma girmesi bunun da ekonomiyi etkilemesi üzerine bir kriz tasvirini bundan 150 yıl önce yapmıştır ve bu tasvir de bu kitapta verilmiştir. (Bkz. orijinal alıntı CII, 238) Sorun Marx'ın kriz teorisini sadece, yani organik bileşimin birikim sonucu düşmesi, artık değer miktarı ve kar oranlarının mevcut birikim düzeyini destekleyemeyişi ve sonunda bir krizin gelmesi şeklindeki KODEY tezinden ibaret görülmesidir. Böyle olunca Marx'ın kriz teorisinin bütün baş aktörleri KODEY başrolünün figüranları haline gelmekte ve teorinin olanca zenginliği tek faktörlü bir teze indirgenmektedir.

Moseley'in bu tür bir sonuca varmasına yine KODEY tezi neden olmuştur. Kendi ölçümleri sonucu kar oranlarının yükseldiği bir dönemi teşhis etmiştir:

> "Fakat kar oranında hatırı sayılır bir düzelme vardı. Kar oranı altmışlardaki tepe noktasından seksenlerdeki dip noktasına dek kabaca %50 düşmüştü. Önceki bu düşüşün en azından yarısı -ki yarısından fazla olduğunu söyleyebilirim- tersine dönmüştür. Bugün karlar, hemen hangi ölçüyü kullanırsak kullanalım, yetmişler ve seksenlerden bir hayli daha iyidir." (Moseley, ç.i)

Moseley kendi ölçümlerinin tüm ekonomiyi ele aldığını, örneğin Robert Brenner'in finans dışı sektörün karlarını hesapladığını bunların ise daha az olduğunu kabul eder. ama haklı olarak bu kesimin karlarının bile önemli ölçüde arttığını vurgular. Ayrıca üst yöneticilerin astronomik maaş ve primlerinin resmi istatistiklerin tersine işçi ücreti değil kapitalist karın bir parçası sayılması gerektiğini bu durumda kar miktarının daha da artacağını vurgular. ABD şirketlerinin karlarının önemli bir bölümünün de giderek yurtdışından elde edilmiş karlar olduğunu hatırlatır. Moseley'e göre 30-40 yıl önce yabancı ülkelerden elde edilen bu karların şirket karı içindeki oranı % 10 civarındayken bu-

116) Minsky'nin tezlerinin klasik anlatımı için bkz. Hyman Minsky, Can it Happen Again?, 1963.
117) Bu konunun kısa bir tartışması için bkz. Steve Keen, The Minsky Thesis: Keynesian or Marxian? (Çevrimiçi) http://www.debunkingeconomics.com/DebtDeflation/keynesian%20or%20marxian.pdf

gün % 30-40'ı bulmuştur ve bunlar ABD'nin resmi kar oranı istatistiklerinde hesaba katılmamaktadır. Ancak buralardan elde edilen kar, eğer amacınız marksist teorideki gibi kar oranlarının yatırımı uyarıcı etkisine ulaşmak ise yine yazara göre yabancı ülkede elde edilen (ve orada yatırıma yönelen)karları hesaba katılmayışı çok sorun değildir.

Moseley savaş sonrasından 1970'lere kadar üretici olmayan emeğin payının üretici emeğe oranla ABD'de hızla arttığını bunun ise marksist görüş açısından artık değer üretimi büyümesinin önünde ciddi bir engel olduğunu, ayrıca kısıtlı büyüyen bu artık değerden üretici olmayan işçilerin maliyetlerinin de çıkmak zorunda kaldığını belirtiyor. 1980'lere kadar olan kar oranındaki düşüşlerde bu etkenin önemli olduğunu söylüyor. 1980'lerden sonra ise özellikle bilgisayar teknolojileri vb sayesinde gerek dolaşım alanındaki gerekse denetim işlevi gören üretici olmayan işçilerin oranında büyüme durdu; hatta azalmalar görüldü. Bu yüzden kar oranlarını azaltan bu eğilim en azından daha da büyümedi. Böylece 1980'lerden sonra kar oranındaki artışa ket vuracak çok sayıda engel kalkarken belirtildiği gibi şirketlerin borçluluk durumları da düzeldi.

10-20 yıl öncesine göre kar/borç oranı pek çok şirket için daha iyidir. Hem karlar artmış hem de düşük faiz oranları nedeniyle borçluluğun maliyeti ve borç artışının hızı azalmıştır. Öyleyse inşaat sektöründeki firmalar ve 'çöp tahviler'le ele geçirmelere konu olmuş yüksek borçlu firmalar bir yana bırakılacak olursa finans sektörü dışındaki firmaların genel ortalamada mali sağlıkları iyi görünmektedir. Böylece Moseley'e göre finans sektöründe ciddi bir risk olmasına rağmen finans dışı sektörlerde bu kar artışı ve borç azalması nedeniyle istisnai firma ve sektörler dışında büyük bir risk görünmemektedir. Moseley buradan kalkarak sözkonusu karlılık artışının nasıl gerçekleştiğini sorar ve cevap olarak da 1980'lerden sonra verimlilik artışlarının önce yavaş (1970/80'ler) sonra daha hızlı (90 ve 2000'li yıllar) artışına rağmen reel ücretlerin sabit kalmasının bu karlılık artışına neden olduğunu söyler. Bu nedenle artık değer oranı 1.5 lardan 3'lere, yani son 30 yılda iki misline çıkmıştır.

Moseley Marx'ın böyle bir senaryoyu öngörmediği kanısındadır. Marx'a göre karlılıktaki düşüş sonucu sermaye değer kaybeder, geniş çaplı iflaslar yaşanır ve krizin ardından kar oranı yeniden yükselirdi. Halbuki içinde yaşadığımız dönemde hükümet müdahaleleri ekonominin böyle dibe vurmasına göz yummuyordu. Moseley'e göre asıl şaşırtıcı olan böylesi bir kar artışına rağmen yatırımlarda buna eşlik eden bir artışın çok zayıf kalmış olmasıydı. Kar oranlarıyla yatırımlar arasındaki bağ zayıflamış görünüyordu. Moseley bunun sebepleri hakkında yeterince kapsamlı bir araştırma yapmadığını belirterek iddialı konuşmaktan kaçınır ancak yine de teşhisini söyler:

> "(...) Fakat öyle görünmektedir ki, işletmeler karlarının daha büyük bir bölümünü temettü olarak dağıtmakta, ve kendi hisse senetlerini geri satınalmakta kullanmaktadırlar. İşletmeyi büyütmek için yatırım yapmak yerine kendilerini zenginleştirmekteler.
>
> Hisse senedi opsiyonları ve işletmeleri hisse senedi fiyatlarını maksimize edecek şekilde yöneten çünkü büyük miktarda hisse senedi opsiyonuna sahip olan yöneticiler hakkında çok fazla laf dolaşmaktadır.
>
> Böylece artık değerin daha büyük kısmı yatırımdan çok kapitalist tüketime gitmektedir.
>
> Daha yavaş bir yatırım oranı önceki dönemlere göre daha yavaş bir büyüme oranı ve ekonominin bu büyümesinin de -kısmen kapitalistlerin lüks tüketimi olmak üzere- tüketici harcamalarına giderek daha fazla bağımlı olması anlamına gelmektedir." (Moseley, ç.i)

Fakat işçilerin durağan hale gelmiş ücretlerle tüketimlerini artırmaları zordur. Bunun bir yolu ailede daha fazla kişinin daha uzun süreler çalışması ise diğer yolu ailenin giderek daha fazla borçlanması, yani hane halkı borçlarının artışıdır. Zaten kriz öncesi yıllarda tüketici borçlarında adeta patlama yaşanmıştır.

Moseley krizin gelişini şu cümleyle özetler:

> "Şimdi bu borç ödenmek durumunda ve kucağımızda bir borç krizi var." (Moseley, ç.i)

Simon Mohun

Tıpkı Fred Moseley gibi Simon Mohun da bu son krizin marksistler açısından biraz şaşırtıcı olduğu iddiasıyla sözlerine başlıyor:

> "Bir marksist için bu farklı ve tuhaf bir kriz çeşidi. Eğer marksist kriz teorisini belli bir soyut seviyede okumuşsanız, sanırım bu kriz sizin kafanızı epey karıştırmıştır. Bu krizin kar oranlarının düşmesi ile ilgisi yok. Kar oranları yükselmekteydi.
>
> Bu krizin kar sıkışmasıyla ilgisi yok. Ücretlerin (yükselerek C.A) karları sıkıştırması sözkonusu değil. Marksist tartışmanın klasik parametreleri açısından orantısızlık meselesine geri dönüyoruz.Daha genel düzeyde, marksist görüş açısından bu krizin piyasa anarşisinin kendisini özellikle dramatik bir biçimde sergilemesi olduğu söylenebilir." (Mohun, ç.i)

Mohun bu krize gelen süreçte geriye uzun bir bakış atıyor. Savaş sonrası kapitalizminin altın çağı diye nitelenen genişleme evresinin 1970'lerin başlarında sonuna geldiğini; beş ila yedi yıllık bir belirsizlik ortamından sonra güçler dengesinin 1979-80 gibi örgütlü emeğin aleyhine döndüğünü bunun sonucu

kar oranlarının 1982'den sonra artış trendi içine girdiğini vurguluyor. Tersine saat başına reel işçi ücretlerinin 1978'den 1997'ye kadar büyük ölçüde yerinde saydığını belirtiyor.

Mohun buradan üretken ve üretken olmayan emek konusuna giriyor. Bu noktada önce ABD istatistiklerinin bir özelliği sayesinde düz işçilerle denetleyici pozisyonda olan işçiler ayrımı yapabiliyor. Amerika'da bu denetçi işçilerin toplam işçilerin % 18'ini temsil ettiğini belirtiyor. Bunların dışında finans, hukuk, satış vb gibi alanlarda çalışan üretici olmayan işçilerin (çalışmayan, ya da sömürüye uğramayan anlamında değil; ama çalıştıkları iş kolları nedeniyle artık değer üretmeyen işçiler) durumuna da bakıyor. ABD'de sayı olarak üretici olmayan işçilerin üreticilere oranının son 20 yılda genel olarak değişmediğini vurguluyor. Ancak üretici olmayan işçiler daha fazla ücret aldıkları ve ücretleri aynı dönem içinde üretken işçi ücretlerine göre arttığı için parasal olarak üretken olmayan emeğin ağırlığının arttığını belirtiyor. Sermayenin içinde de finans sektörünün ağırlığının arttığını ama bunun finans sermayesi ile sanayi sermayesi arasında ciddi bir rekabet anlamına gelmediğine, bu ikisinin eskiye göre çok fazla içiçe geçtiklerine işaret ediyor. Finans sermayesinin gücünün artmasına rağmen faiz oranlarının nasıl düşük seyrettiği şeklinde olası bir soruya (bu kesimin en büyük kazancının faiz oranları olduğu addedilerek sorulmuş olacağını farz ediyor) artık finans sektörünün en büyük kazancının faizler değil finans operasyonları (örneğin şirket satın alma veya yeni menkul ihraçlarının aracılık yükleniminin yapılması gibi) sonucu aldıkları komisyonlar olduğu cevabını veriyor.

Mohun bu krizin konut sektöründeki bir balonun patlamasıyla oluştuğu gerçeğinin altını çiziyor ama orada kalıyor. Girişte yaptığı yorumu da göz önüne alırsak bu kısa yazısına dayanarak bir yorum yapmak belki haksızlık olacak ama; yazısından çıkan sonuç sanki 'bu krizi marksist terimlerle açıklamak gerekirse bunu nasıl yapacağımı bilmiyorum' şeklinde...

Lapavistas ve Milios: Grek Cephesinden Farklı Bakışlar.

Costas Lapavistas'ı daha önce Hilferding'i incelerken kaynak olarak göstermiştik. John (Ioannis) Milios'dan ise yine daha önce paranın içselliği (endogeneity) tezine atıf yaparken bahsetmiştik. Her ikisinin de finansal piyasalar ve marksist teoride para konusunda marksist veya sosyalist eğilimli yazarların genelinden farklı bir tutum alışları söz konusu... Bu tavır alış örneğin Milios, Dimoulis, Economakis (2002), Milios (2001), Milios (2006)'da belirgindir. Lapavistas (2003) yine finans fiyasaları ve para konusunda dikkat edilmesi gereken bir başka çalışma olarak öne çıkıyor.

Milios'un vurgusu paranın içselliği üzerinedir. Milios'un çalışmalarını sadece bu konu üzerinden değerlendirmek haksızlık olacaksa da postkeynesçilerin

çok vurguladığı ve kanımızca aslında Marx'ın eserlerinde önemli ipuçları bulunan bu kavramın geliştirilmesi kriz teorisini incelemek açısından hayati önem taşıdığından, burada onun üzerinde durmamız doğru olacak.[118] Lapavistas da paranın içselliğinin altını o derece çizmese bile bu genel anlayışa yakın biri olarak kabul edilmekte. Her iki yazarın finans konusundaki özgünlükleri finansı genel olarak parazit bir sektör, bir cins kumarhane, üretken sektörün kaynaklarına el koyarak ekonomin kar imkanlarını boşa harcayan, bir anlamda kısır bir sektör olarak ele alan genel yaklaşıma bir ölçüde karşı çıkmaları... Söz konusu karşı çıkış 2008 krizinin incelenmesinde de önem taşımaktadır. Lapavistas ve Milios'un 2008 krizine ilişkin çalışmaları Lapavistas (2008), ve Milios, Michailedes, Panayotis, Maroudas, Lapatsioras (2009)'da yer alır.

Lapavistas "*Finansallaşmış Kapitalizm: Doğrudan Sömürü ve Devrevi Köpükler*" adlı çalışmasında 2008 krizini inceler. Bu çalışmadaki en çarpıcı ve belki de en tartışmalı kavram 'doğrudan sömürü' kavramıdır. Bilindiği gibi marksist gelenekte finans doğrudan artık değer üretmez. Gerçi bu sömürmediği anlamına gelmezse de, işçileri kapitalist anlamda doğrudan sömürerek artık değer üretmediği anlamına gelmektedir. Halbuki Lapavistas'a göre finansallaşmış kapitalizmde ister bankalar, ister bağlı finans şirketleri açmış sanayi ve ticaret kurumları kişileri finans mekanizması yoluyla da doğrudan sömürmektedir. Lapavistas'a göre geleneksel yaklaşımın finansı da örneğin ticaret gibi ele alıp, dolaşımda normal olarak sömürünün olmadığı (eşitsiz değişim istisna tutulursa sömürü üretim aşamasında gerçekleştirilir) eşit değerlerin değiştirildiği bir alan gibi görmesi en azından bu finansallaşma döneminden sonra yanlıştır. Lapavistas bunu örneklerken bankaların artık sadece işadamlarına kredi veren değil işçiler vb gibi diğer sınıflara da kredi veren, finansal ilişkileri hayatın her alanına sokmuş kurumlar olduklarına işaret eder. İşçilerin ilişkisi işadamlarının banka ile ilişkisinden farklıdır. Finans kurumu ile aralarında daha eşitsiz bir ilişki vardır.

Kişisel gelirlerin doğrudan sömürüsü finansallaşmış kapitalizmin özgüllüğüdür. Kriz üretimdeki sıkıntılardan değil finansallaşmış kapitalizmin getirdiği bu yeni özelliğin yarattığı komplikasyonlardan doğmuştur. (Lapavistas, 2008: 2) Lapavistas ayrıca finansallaşmanın yeni bir rantiye sınıfı doğurduğunu ancak bu modern rantiyelerin özellikle Lenin'in bahsettiği 'kupon kesen parazitler', boş duran para sahipleri olmadığını belirtir. Bunlar finans yöneticileri,

118) Milios'un "On the Question of Money Endogeneity: Marx vs. the Post-Keynesians" çalışması bu konuda iki okulun farklılıklarını vurgulayan önemli bir yazı. İşaret edilmeli ki post-keynesci okulu kendi içinde, marksistler de kendi içinde paranın içselliği konusunda hayli farklılaşıyorlar ve uzun süre ihmal edilmiş bu kavramın hala geliştirilmeye ihtiyacı var. Bu arada Türkiyeli akademisyenlerin de bu literatüre katkısına değinmekte fayda var: Örn. Sedat Aybar'ın "Money Supply Endogeneity: Who is Extra-terrestrial in Economics Anyway?" (1997) çalışması...

avukatlar, muhasebeciler, kimi zaman aktif olarak borsadan yararlanan hisse sahipleri vb'den oluşur. Yeni finans rantı ise maaşlar, komisyonlar, bonuslar gibi ödemelerden de meydana gelmektedir. Bu tespit sayesinde Lapavistas, örneğin Akerloff ve Mishkin'in getirdiği 'asıl-vekil' problemini, yani patronlarla yöneticiler arasındaki davranış motifleri farkını ve bunun krize olan etkisini inceleyebilir. Lapavistas ayrıca merkez bankalarının özerkliği ile seçim ve halkoyu gözetiminden kurtulmaları, enflasyon hedeflemesi gibi yöntemlere odaklanırken aynı zamanda finansal sistem üzerinde koruyucu bir göz gibi işlev görmelerine de değinir. Finansallaşmanın önemli gördüğü kimi özelliklerine değinen Lapavistas daha sonra 2008 krizine götüren morgıç spekülatif köpüğü ve sonrasını kısaca tasvir eder. Ardından daha geniş bir tarihi perspektifle 1970'lerin ortasındaki petrol krizinden itibaren finansallaşmaya götüren süreçlere değinir. Enformasyon teknolojisindeki gelişmeler, dolaşım alanındaki teknolojik gelişmeler ve keynesciliğin yerini neoliberalizmin almasını üç önemli süreç olarak belirtir. Bu üç sürecin beraberce ortaya çıkardığı bazı yönler vardır. Bunlardan ilk ikisi 1970'lerde yavaşlayan verimlilik artışının 1990'larda özellikle finans alanında yeniden yükselişi; işgücünün daha esnek ama daha yoğun sömürülmesi, kadınların giderek iş hayatına daha çok katılmasıydı. Üçüncü gelişme ise çokuluslu şirketlerin gücü, yaygınlığı ve büyüklüğünün çoğalan birleşme ve satınalmalarla artması, doğrudan yatırımın hem miktar olarak artışı hem de 2000'li yıllarda artık kimi gelişmekte olan ülkelere de yoğun olarak akmaya başlaması; üretimin Uzakdoğu gibi kimi çevre bölgelere kayarken finans merkezlerinin ABD, İngiltere, Almanya türü ileri kapitalist ülkelerde yoğunlaşması gibi birbirine bağlı eğilimlerin tümüydü.

Daha sonra yeniden 1970-80'lere dönen Lapavistas bankaların o yıllarda yaşanan gelişmeler nedeniyle sanayi ve ticarete kredi vermek biçimindeki geleneksel rolünde sıkışıklıkla karşılaşınca yeni yollar aradığını ve böylece kişisel gelirlere yöneldiğini vurgular. Bu finansal kapitalizm döneminin önemli bir özelliği olacaktır; ama aynı zamanda finans sektörünün zaten iyi bilinen istikrarsızlık özelliğine yeni katkılarda bulunacak bir özelliktir. Bankaların pasifleri (yükümlülükleri) finansallaşmayla daha likit hale gelirken tersine varlıkları giderek geleneksel bankacılık basiretinden uzaklaşmış ve rezerv varlıkların oranı çok azalmıştır. Buna yol açan nedenlerden biri de bankaların kullandıkları bilgisayarlı risk değerlendirme programlarıdır. Bunlara yasal müsamaha da gösterilmiştir. Ancak bu tür programların kendisi de ayrı bir risk kaynağıdır.

Basel I ve Basel II gibi uluslararası bankacılık düzenlemeleri ayrılması gerekli karşılık oranları nedeniyle bilanço dışı işlemleri ve menkulleştirme uygulamalarını (çünkü buralarda yasal boşluk bırakmışlardı) teşvik ederek amaçladıklarının tersine bankaların rezerv yükümlülüklerini zayıflamasının önüne geçememişti. Daha sonra Lapavistas bu tür menkulleştirme operasyonlarının

doğrudan sömürü ile çok yakın ilişkisini göstererek 2007 krizine giden yolu yeniden açıklar. Menkulleştirme uygulamaları ile birlikte bankaların riskleri hemen ellerinden çıkarabilme imkanı risk değerlendirme konusunda onlara daha gevşek bir tutum benimsetirken aynı zamanda eski yüz yüze kredi değerlendirme ilişkileri yerine kitlesel, bilgisayarlı kredi değerlendirme tekniklerini kullanmaları da risk ölçme konusunde eksik değerlendirmelere yol açmıştı. Finansallaşmada öne çıkan bir başka husus ise şirketleri değerlendirmede, şirketlerin borsa değerlerinin fazlasıyla ön plana çıkmasıdır. Bu da borsa operasyonlarını şirketler için ayrıca önemli kılar. Lapavistas bu noktada türev piyasalara da değinir; ancak en azından bu çalışmasında türev piyasalar ile ilgili yorumları hayli yüzeysel kalır. Lapavistas'ın bir sonraki vurgusu finansallaşma ile kurumsal yatırımcının gelişmesidir. Kurumsal yatırımcıların doğuş ve gelişmesinde devletin özel bir katkısını vurgulaması önemlidir. Kurumsal yatırımcı denen yatırım fonları vb, sadece piyasanın kendi gelişimiyle değil bir politik tercihle serpilmiştir. Örnek vermek gerekirse bu serpilme devletlerin sosyal güvenlik sektöründen giderek çekilmesi ve çalışanların sosyal güvenliğini böylesi kurumsal yatırımcılara emanet etmesi gibi uygulamalar sayesindedir.

Lapavistas daha sonra yeni rantiye kavramına döner ve bunu Marx'ın eserlerindeki rantiye ile kıyaslar, farklılıklarını gösterir. Ardından bu yeni finansallaşma döneminin Hilferding, Bukharin ve Lenin'in eserlerinde anlattıkları 'finans Kapital' çağına bir geri dönüş getirip getiremeyeceğini tartışır ve kısaca cevap verir: "Hayır!" (Lapavistas, 2008: 32) Bu kesin olumsuz cevabın sebeplerine gelince Lapavistas bunları şöyle sıralar:

1. Bankacılık ile sanayi 'finans *Kapital*'deki gibi yakınlaşmadı. Tersine bu yeni finansallaşmada birbirlerinden belli ölçülerde uzaklaştılar bile...

2. Eski finans kapitalde bankaların kesin baskın durumun özellikle kavramlaştırılmasına karşın bugünkü finansallaşmada borsalar vb gibi açık piyasaların önemi daha fazla ve bankaların baskınlığı genel bir kapitalist özellik değil.

3. Hilferding-Bukharin-Lenin tezinde emperyalist ülkelerin kendilerinden başka ülkelere kapattıkları 'emperyal' ticari bölgelerin varlığı vurgulanırken yeni finansallaşmada tersine dünya çapında gümrük kota ve tarifelerin ortadan kalkış veya azalışı görülmektedir.

4. Geleneksel tezde devletin finans alanına müdahalesi çok önemli değildir. Buna karşılık günümüz finansallaşmasında merkez bankalarının müdahil rolü önemlidir. Ve son olarak;

5. Geçmiş finans kapital dönemi uluslararası para sisteminin altın standardı içindeki nispeten istikarlı dönemine denk gelirken günümüz finansallaşması Bretton Woods sisteminin çöküşü yüzünden istikrarsız bir uluslararası para sisteminden gelişmiştir. Lapavistas bu finansallaşma dönemini bir istikrarsız ve düşük büyüme, ikide bir çıkan spekülatif köpükler ve krizlere eğilimli bir dö-

nem olarak niteler. Acilen halkın çoğunluğunun çıkarına daha uygun ve daha rasyonel bir ekonomik sistemin gerekliliği çağrısı ile incelemesini bitirir.

Milios ve Paranın İçselliği

John Milios'un paranın nötr olmayışı ve paranın içselliği gibi profesyonel iktisatçılar tarafından son 20 yıldır tartışılan ve daha genel kamuoyunda pek bilinmeyen kavramları marksist açıdan inceleyen çalışmaları finansal krizi anlamada önem taşımaktadır. Lapavistas'ın çalışmalarına nazaran Milios'ta konunun bu tarafı çok daha net vurgulanmaktadır. Paranın nötr olmayışı ve dışsal olmayışı kavramları postkeynesçi akım tarafından özellikle Milton Friedman'ın parasalcılarına ve genelde neoklasik teoriye vurmak için geliştirildi. Çok ilginç bir literatür olmasına karşın ayrıntılara girmek burada mümkün değil.[119] Milios çalışmalarında enim için önem taşıyan birkaç konuya vurgu yapıyor. İlk olarak Milios'a göre Marx açısından kredi paranın gelişmesi önemlidir ve paranın asıl gelişimi bu sayede olmuştur. İkincisi 'sermaye olarak para'nın metaların yeniden üretimini içsel olarak belirlemesi gibi kredi-para da bu sermaye tarafından içsel olarak belirlenir. (Buradaki içsellik kavramı daha önce de açıkladığımız gibi bir değişkenin teorik modelde bağımlı değişken olarak modelin bağımsız değişkenlerince o model içinde belirlenmesi anlamındadır.) Postkeynescilerde para arzı, sanayi ve ticaretin vb talebine göre piyasa tarafından içsel olarak belirlenir; halbuki Friedman'ın parasalcı tezlerinin geçerliği için paranın bir devlet otoritesi tarafından basılıp modele dıştan veri olarak sokulması gerekliydi. Milios'a göre Marx'ın teorisindeki içsellik postkeynescilerin açıkladığının tersine çalışır. Para, para olarak değil sermaye olarak önemlidir ve bu sermaye hem para krediyi hem de zaten meta üretiminin miktarını belirler. Milios'a göre önemli olan Rikardocu bir sapmaya tekabül eden ve çok sayıda marksist geleneksel analizin ve postkeynescilerin tersine Marx'da reel ekonomi ile parasal ekonomi arasında bir ikiliğin (dikotomi) olmayışıdır. Marx da kapitalizm her zaman parasal bir ekonomidir. Bu anlayışla bakıldığında finansal piyasalar da Milios'a göre 'reel' ekonomiden ayrı ve parazitik yapılar değil bir bütün olarak sermaye birikimin olmazsa olmaz koşullarından biridir. Evet, kapitalist devletler para üretiminde postkeynescilerin dediği gibi baskın bir rol oynayamaz ve para arzını kendi iddia ettikleri gibi denetleyemezler ama bunun sebebi başkadır. O sebep paranın bir değer birimi olarak, 'soyut toplumsal emeğin' bir ifadesi olarak ve sermayenin varolabileceği kapitalizmdeki biçim olarak ancak ve 'münhasıran toplumsal seviyede kapitalist genişleyen yeniden üretiminin dinamiklerinin bir sonucu olarak' üretilebilece-

119) Milios'un "On the Question of Money Endogeneity: Marx vs. the Post-Keynesians" çalışmasında yeterli bir genel bakış ve kaynakça mevcuttur. Bkz. http://www. econ.uoa.gr/UA/files/437433442

ğidir. Ve bu dinamikler devlet, yasal yapı vb gibi tüm kurumları son kertede belirler. (Milios, *On the Question...*, (ç.i), s.13)

Milios'un 2008 krizi ile ilgili tezlerini incelemeden önce yukarıda özetlediğimiz arka plan fikirleri bilmek gerekmekteydi. Şimdi Milios'un diğer bazı akademisyenlerle beraber 2008 krizini incelediği çalışmasına bir göz atalım. (Milios ve diğer.., 2009)

Lapatsioras, Maroudas, Michaelides, Milios ve Sotiropoulos'un *Cari Ekonomik Krizin Karakteri Üzerine* adlı çalışmada önce finans krizleri ile ekonomik krizler arasında ayrım yapılıyor ve bunların bazen farklı farklı oluşabileceği bazen de birbirini tetikleyebileceğine dikkat çekiliyor. Ardından şimdiki krizin ikili bir karakteri olduğu öne sürülüyor. Bu kriz hem kapitalist üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin bir sonucudur; hem de 'kapitalist üretim ilişkilerinin görünümünün şimdiki biçiminin çekirdeği, özü' sayılabilecek neoliberal örgütlenmenin özüne mahsus bir krizdir.

Milios ve arkadaşları daha sonra kapitalizmi diğer üretim tarzlarından farklı olarak amacı sadece artık ürün elde etmek değil; artık ürünü sonunda daha fazla para olarak para biçiminde elde etmek olan bir üretim tarzı olarak tanımlarlar. Böylece para Marx'a göre en iyi biçimini kredi-para şeklinde (yani büyük ölçüde altın vb. gibi bir metaya dayanmayan bugünkü para sistemi gibi) gösterir. Bu para sistemi de gelecekteki gelirlerin iskonto edilmesine dayalıdır. Böylece Marx'tan alıntılayarak kapitalizmi bu kez bütün yenidenüretim sisteminin krediye dayalı olduğu bir üretim tarzı olarak tanımlarlar. Bu para sistemi içinde gelecek üretime ve gelecek karlara ve bugünkü iskonto oranlarına dayanan yapının kendisi finansal krizlere yol açacak bir potansiyel oluşturur. Bu tür yapıların en güzel örneklerinden biri de türev piyasalardır. Milios ve arkadaşlarına göre türev ürünler vasıtasıyla uluslararası arenada her tür menkul kıymetin karlılığı birbiriyle kıyaslanabilir. Şimdiki finansal sistem 1929 krizinden sonra konulmuş kimi yasal sınırlamaların kalkması ve yerine neoliberal düzene uygun yasal düzenlemelerin koyulması ile başlar. Yazarlar 'deregülasyon' kavramını kullanmazlar. Çünkü onlara göre neoliberal düzen esas olarak yasal kontrollerin azalması değil yeni tür yasal kontrollerin getirilmesidir. Her ne kadar devletin doğrudan yasal denetimi azalmış olsa da özü itibarı ile bu tespit krizin anlaşılmasını zorlaştıran kimi yanlış anlaşılmaların önünü kesmek bakımından önemlidir. Çoğu radikal iktisatçı açısından kriz, örneğin deregülasyonun, yasal kontrollerin azalmasının doğurduğu bir krizdir ki kanımca bu tez ciddi bir hata payı içermektedir.

Milios ve arkadaşlarına göre yeni yasal çerçeve içinde kamu ve özel sektör borçlanmasının banka dışı yöntemlerle yapılması önemli bir ayırıcı niteliktir. Elbette bu da menkulleştirme uygulamalarına götürür. Neoliberal modelin kendisinin kriz yaratıcı etkisinden bahsetmeden önce 1970'lerdeki krizi aşma-

da bu modelin önemli rol oynadığını hesaba katmak gerekir. Yazarlar bundan sonra bir sorunu çözen neoliberal sistemin bunu yaparken kendi içinde yarattığı yeni çelişkilere, giderek karmaşık hale gelen finansal sistemin artan risklerine dikkat çeker. Ardından neoliberal düzenleme çerçevesinin krizini anlamak için tek tek görünür sebeplere aldanmamak gerektiğine değinerek örneğin eşikaltı borçları; menkulleştirme veya başka tür bankacılık pratiklerini (bankaların belirli operasyonel modellerini, örneğin O&D denilen 'originate and distribute' yarat ve sat modeli); düşük faizler nedeniyle şişen ev fiyatlarını krizin sebebi olarak sunmak onlara göre hatadır.

Yazarlar ardından krizin kendileri açısından yorumlanmasına geçer. Onlara göre bu kriz finans alanında doğmuş ama sistemik bir krizdir. Sistemiktir; çünkü neoliberal modelin özüne ait unsurların sebep olduğu bir krizdir. Sistemiktir çünkü bütün finansal sistemin merkezini ve en önemli kesişim noktalarını vurmuştur. Ancak yazarlara göre finansal alanda başlayan kriz daha sonra yetersiz kullanılan sermayenin tasfiyesine, yokoluşuna neden olan bir aşırı üretim krizine dönüşmüştür. Böylece yazarlara göre yukarıda incelediğimiz Brenner'ın tezlerinin tersine kriz 1970'lerdeki krizin bir cins devamı gibi olan ve reel ekonomideki kar düşüklüğü nedeniyle finans sektörüne kaçan fazla sermayenin yarattığı bir spekülatif balondan doğmuş değildir. Tersine 1970'lerdeki o kriz neoliberal model tarafından çözülmüş ve karlar eski düzeylerine geri dönmüştü. Fakat Milios ve arkadaşlarının mevcut krizi tam anlamıyla izah ederken kullardıkları alternatifler de o kadar açık değildir. Açıklamaya göre neoliberalizm eski karlılığa dönüş amacıyla ücretlerin milli gelirdeki payını düşürmüştür. Bu ise gecikmeli bir mekanizma ile de olsa önce krediye dayanan alım gücünün eninde sonunda bir kredi darlığı ile sorun yaşamasına yol açmış; bu durum da ani karlılık düşüşü ve aşırı üretim durumuna geçişe neden olmuştur.

Başta Lapavistas ve Milios olmak üzere Yunan akademisyenlerin marksist kriz teorisine pek çok yaygın yanılgıdan kurtulmayı mümkün kılan açılımlar getirdiği görülüyor. Ancak görünen bir şey daha kriz teorisinin bu açılımları geliştirmek yolunda gidecek daha çok yolunun olduğu...

Bağımsız Sosyal Bilimciler

Türkiye'de genellikle marksist eğilimli iktisatçıların ağırlık merkezini oluşturduğu bir çalışma grubu Bağımsız Sosyal Bilimciler (BSB)... Türkiye gibi ortak çalışma kültürünün nispeten zayıf olduğu bir ülkede yıllardır hem bu ortak çalışmayı yürütüyor, hem de bu çalışmalardan çok verimli yayınlar çıkarıyorlar. BSB'nin *2008 Kavşağında Türkiye* (BSB 2008) ve *Türkiye ve Dünyada ekonomik Bunalım 2008-2009* (BSB 2009) adlı çalışmaları kriz ve marksistlerin krize nasıl baktıkları konusunda önemli çalışmalar. Özellikle (BSB 2009) tümüyle bu son küresel krizin Türkiye ve Dünya ölçeğinde incelenmesine ayrıl-

mış. Kitapta ağırlık krizin Türkiye üzerindeki etkilerinde... Kitabın III. Bölümü ise 'Küresel Bunalım İçin Bir Analiz Çerçevesi' adını taşıyor. Bu bölüm küresel krizin çıkış nedenlerini teorik olarak incelemeye çalışan asıl kısmı oluşturuyor, bu nedenle önemli. Bir bütün olarak bakıldığında BSB'nin kaleme aldığı bu kısa bölüm oldukça dolu ve yukarıda sıraladığımız pek çok marksistin analizine kıyasla daha doyurucu açıklamalar içeriyor. BSB'nin kriz nedenlerini ve gelişmesini açıklamakta kullandığı tezleri kısaca özetleyelim.

BSB de IMF, AB, Dünya Bankası gibi pek çok kuruluşun yaptığı tespitle işe başlıyor: " Kapitalizm 1930'ların 'büyük bunalım'ından bu yana en şiddetli krizini yaşıyor" (BSB, 2009: 51) Ardından bu krizin örneğin 1990'lardaki kimi krizler gibi 'yükselen piyasa ekonomileri' içinde değil bizzat kapitalizmin merkezinde patladığına değiniliyor. Krizin kimi müdahaleci politikalar, yanlışlıklar, devletin popülist uygulamaları, ahbap çavuş kapitalizmi gibi arızi denebilecek faktörlerden değil, 'serbest piyasa düzeninin' normal işleyişinden kaynaklandığının altı çiziliyor. Krizin sonucu olarak da geleceğe ilişkin aşağıdaki tahmine yer veriliyor:

> "'Serbest' ticaret, 'serbest' finans ve 'esnekleştirilmiş' emek piyasalarına dayandırılan fantezilerin artık sonuna gelinmiştir. Dünyanın finansal ve askeri hegemonik gücünün ABD'de, üretim atölyelerinin ise Güney ve Doğu Asya'da konuşlandırıldığı uluslararası işbölümü çökmüştür." (BSB 2009: 52)

Bu uluslararası yapının maddi ve manevi anlamda büyük darbe aldığı kesin ise de bunun kriz sonucunda nihai olarak çöktüğü iddiası en azından şimdilik yeterli maddi kanıtlara sahip değil gibi görünüyor; ileriki sayfalarda da bu tezi yeterince destekleyecek kanıtlar bulunmuyor. Yine de bu 'kehanet' doğru da çıkabilir; ama öyle bile olsa bu haliyle bilimsel bir tez olmaktan çok bir cins serbest tahmin niteliğini taşıyor.

'Krizin Yapısal Nedenleri' adını taşıyan altbölümde teorik analiz derinleştiriliyor. Bölümü mevcut krizin 'insanlık tarihinde paranın herhangi bir değerli maden standardına bağlı olmadığı, hayali değerlerin hüküm sürdüğü bir finansallaşma dönemine denk' gelmesinin onu bütün önceki kriz süreçlerinden ayıran bir olgu olduğu öne sürülüyor. Böylece,

> "Paranın ve dolayısıyla finansal varlık değerlerinin saptanamaması, belirsizliğin bir türlü giderilememesine ve küresel piyasalarda 'güven'in bir türlü kurulamamasına neden olmaktadır." (BSB 2009: 52)

Daha sonraki satırlarda belirtildiği, ayrıca okuduğunuz kitapta daha önceki bölümlerde vurgulandığı gibi Bretton Woods'un dolara ve doların da altına

bağlı sabit uluslararası kur sistemi 1970'lerin ortasında çöktü. O zamandan beri yaşanan krizlerin hepsi -ki yine yukarıdaki bölümlerde bunların özet halinde bir sıralamasını görmüştük- para sisteminin bu yeni durumunda gerçekleşmişti. Ayrıca bir kriz eşiği veya hemen sonrasında finansal varlık değerlerinin saptanamayışı olgusu bir yandan kapitalist rizlerin çok eskiden beri isterse altın standardının en mükemmel haliyle uygulandığı dönemde yaşanmış olsun önemli bir belirtisidir. Bütün 19. yy krizlerinde bu unsuru teşhis etmek mümkündür. Bu kez bu sorunun hem daha derin, hem daha uzun yaşanmasında ise para sisteminin bir 'maddi' çapaya dayanmayışı kadar hatta daha çok finansallaşma sürecinde yaşanan menkulleştirme ve türev ürünlerin yeni uygulamalarının yattığını düşünüyoruz. Elbette Bretton Woods sisteminin yıkılışının bu kriz üzerinde daha önce de belirttiğimiz gibi önemli etkileri olmuştur ama bu etkiler finansal varlık değerleri ile sınırlı kalmaktan çok uzaktır. Finansal varlık değerleri üzerinde etkisi daha önemli başka unsurların etkilerine göre ise zayıftır. Bir başka husus ise paranın altın standardına tabi olmadığı dönemin finansal krize götüren son aşaması yani 1980'ler sonrası, paranın 'hayali değerler'inin hüküm sürdüğü bir dönem değildir. Bunu aynı dönemde paranın değerinin düşmesi demek olan enflasyonun düşmesiyle de görüyoruz. Ama şurası da bir gerçektir ki paranın böylesi bir çıpaya bağlı olmayışı para ve benzerlerinin hacmini oldukça serbest bir yükselmeye eninde sonunda sürüklemiş, tüketici fiyatlarında enflasyonun merkez bankaları tarafından dikkatle takibi varlık fiyatlarındaki enflasyona engel olamamıştır. Özetle uluslararasası rezerv -para altın standardına bağlı olsaydı bile belli sınırlar dahilinde yine hayali değerler alabilirdi. Geçmişte de bütün krizler öncesi böyle değerler almıştır; ve altın standardına bağlı olmasa bile hayali değerlerden -örneğin 1980'ler hatta 1990 başlarındaki gibi- uzak kalabilirdi. Finansal sistemdeki hayali değerlerin oluşumunun üzerinde uluslararası sistemin 'bozulması' etkili olduysa da bunun gerçek sebeplerini ararken pek çok yeni unsurun dolayımlı etkilerini ifade etmek daha doğru olurdu.

(BSB 2009)'da daha sonra yıkılmasıyla krize yol açan finansalllaşma sürecine götüren Bretton Woods sistemi ve bunun üzerinde temellenen sanayi yapısı tasvir ediliyor.

> "Dönemin sanayileşme modeli 'kitlesel tüketim için kitlesel üretim' anlayışına uygun olarak montaj hattında standardize edilmiş sanayi mamullerinin üretimine dayanmaktaydı. İşçiyi sadece 'maliyet' unsuru değil, aynı zamanda 'tüketim talebi' unsuru olarak değerlendiren bu sistem, sonraları Fordizm sözcüğüyle nitelendirilecekti." (BSB 2009: 53)

Bu yeni sistem altında kapitalizmin 'altın çağ' diye nitelenen 1950-74 arasın-

da dünya çapında büyük bir reel büyüme gerçekleştirdiği; hatta 'tarihte ilk defa' azgelişmiş ülkelerin reel gelirlerinde artış yaşandığı belirtilmektedir. Fakat daha sonra bu altın çağ kapitalizmin yapısal bir özelliği nedeniyle sona erer.

> "Ancak bir yandan da artan küresel rekabet ile birlikte kapitalizmin değişmez yasaları işlemekteydi. üretim kitleselleşip sermayeler arası rekabet arttıkça ve sermayenin organik bileşimi yükseldikçe kar oranlarında da kaçınılmaz bir düşüş boy gösteriyordu." (BSB 2009: 53)

Burada marksist literatürde yoğun olarak tartışılan bir tartışmaya girilmeden bir cins uzlaşma ifadesi görülüyor. 1960'lardan itibaren özellikle ABD şirketlerinin kar oranlarında görülen düşme örneğin Brenner'ın iddia ettiği gibi uluslararası rekabetin artışı nedeniyle mi yoksa o zamanlar marksist iktisatçıların büyük bölümünün öne sürdüğü gibi sermayenin organik bileşiminin artışı nedeniyle mi gerçekleşip aslında bütün dünyayı kapsamış olduğu şeklindeki tartışma atlanıyor. Geçmiş krizlerin nedenleri üzerindeki bu tartışma ister istemez bugünkü krizin açıklanmasında da önemli olacaktır. Aynı şekilde 1960'lardaki kar oranlarının tedrici düşüşün doğası ile 1974 petrol bunalımları ertesindeki kar oranlarının ani düşüşünün doğası arasındaki farklar da bu noktada işlenmeden kalıyor. Fakat öyle veya böyle önemli bir etken olarak sermayenin organik bileşimindeki artış neticesinde yani kapitalizmin bu 'yapısal özelliği' sonucunda kar oranlarının düştüğü kabul ediliyor. 'Fordizm'in altın çağının sonu öyle geliyor.

> "Yakın tarih 'kitlesel tüketim için kitlesel ve standart üretim' anlayışına dayalı Fordist sistemin iç çelişkilerinin 1960'ların sonlarına doğru artık iyiden iyiye belirginleşmiş olduğunu göstermektedir. (...) Keynesgil iktisat öğretisinin 'finans ulusal bir meseledir' anlayışına dayalı düzenleyici politikaları finans sermayesi için artık dayanılmaz bir baskı unsuruna dönüşmüştü." (BSB 2009: 54)

Burada da iki sorun var: Birincisi o dönem yaşanan kriz kapitalizmin bir genel krizi miydi yoksa regülasyon ekolünün iddia ettiği gibi fordizmin bir krizi miydi? Yukarıdaki metin ikinci teze hak verir gibidir. Fakat eğer öyleyse kitlesel ve standart üretim sisteminin kimi yetersizlikleri, Japon 'kalite çemberleri' ve daha özelleştirilmiş üretim düzenlemeler vb gibi yöntemlerle aşılmaya çalışılan kimi yetersizlikleri -ki bunlar daha başından beri mevcuttu- görülse de bu üretim tekniği (fordizm) dünyada hala başat olmakla kalmayıp çok yakın dönemde değişecek gibi de değil; bu üretim tekniğinin yaşanan kriz ile ilgisi yine pek çok başka unsura göre çok daha az. Kar oranları düştüyse, büyüme artık eskisi gibi sürdürülemiyorsa bunun standardize üretim teknikleriyle ciddi

bir ilgisi yok. İkincisi Dünya Savaşı ertesi yaşanan ulusal biçimde örgütlenmiş pazarlar şeklindeki dünya ekonomisinin de keynesci düşünce ile fazla bir ilgisi yok. Keynescilerin genel olarak bakıldığında finansın ulusal bir mesele olduğunu düşündükleri fazlasıyla genellemeci ve bence biraz da tuhaf bir iddia...

Her neyse 1970'lerin ikinci yarısından sonra stagflasyon yani enflasyonla durgunluğun birarada görünmesi şekliyle tezahür eden krize karşı alınan önlemler ile

> "Merkez Bankalarının enflasyonla mücadeleyi esas aldıkları, yaygın adıyla neoliberal denen, devletin küçültüldüğü piyasacı döneme girilmiştir." (BSB 2009: 55)

Kitapta bundan sonra ABD kar oranlarının çeşitli hesaplamaları yoluyla verilen grafiklerde kar oranlarının 1960'lardan 1980'lerin ortasına kadar düştüğü gösteriliyor. Neoliberal uygulamalar ile sermaye yanlısı çeşitli müdahaleler yapılınca da daha sonra kar oranlarının yükselişe geçtiği aynı şekilde sergileniyor. Ancak finans dışı sermayenin kar oranlarındaki bu artış BSB'ye göre aslında onların da finansal karlara yönelmesinin bir sonucuydu.

> "Kar oranlarındaki bu artış, reel sektör şirketlerinin giderek rantiye gibi davranarak karlarını faaliyet dışı finansal spekülasyon yatırımlarından beslemesiyle mümkün olabilmişti. Finansal spekülasyon ve finansal rantlar, sanayi karlarındaki gerilemeyi telafi etmekteydi." (BSB 2009: 58)

Ancak bu tez ciddi teorik sorunlar taşımaktadır. O yıllarda ve sonrasında sermaye şirketlerinin bilançolarında finansal karların arttığı görülse de toplam kar artışını bu şekilde açıklamak en azından marksist çerçevede imkansızdır. Marksist iktisada göre artık değer finans dalında üretilemez. Artık değer artışı olmadan da kar artışı, en azından çok kısa vade haricinde mümkün değildir. Tekeller mesela küçük sermayenin karlarına el koyarak finansal rantlar şeklinde karlarını artırabilirse de toplam olarak finans dışı sermayenin karı bu şekilde artamaz! Bu anlamda da finansal karlar sanayi karlarındaki gerilemeyi makro ölçekte telafi edemez.

BSB, daha sonra finansal serbestleşmeyle finans piyasalarını 1970'lerden sonra hızla büyüyen finans piyasalarına dikkat çekiyor. Dünya döviz piyasası işlem hacminin dünya ticaret hacminin 70 katına ulaştığını, reel sektördeki her 1 dolara karşı dünya finans piyasalarında 25-30 dolarlık işlem yapıldığına işaret ediyor. Bu nokta önemli; özellikle bu işlem hacminin büyük kısmının türev piyasalar dediğimiz piyasalarda yapılması nedeniyle... Bu piyasaların marksist açıdan incelemesi şu ana kadar çok kısıtlı yapıldı. BSB (2009)'da da böyle bir analiz yok. Reel sektördeki işlem ile finansal piyasalardaki işlemlerin, özel-

likle türev piyasaların işlemlerinin nitelikçe farklı olmaları nedeniyle kıyaslanmaları ise yöntem açısından yanlış; buna rağmen finansal piyasaların 'aşırı' büyümesine işaret edilmesi önemli.

BSB bu finansal şişkinliğin başlı başına bir istikrarsızlık unsuru haline geldiğini ve bunun da 'kapitalizmin başıboş ve anarşik niteliklerini gözler önüne serdiğini' belirtiyor. Paranın altın vb gibi maddi bir unsura dayanmayışının spekülatif beklentileri dizginleyecek herhangi bir standardın olmayışını getirdiğini, belirterek 'bu hayal dünyasında finansal coşku ve kaos dönemleri giderek daralmakta ve şiddetini artırmaktadır' tespitini yapıyor. (BSB 2009: 59) Ve buradan kalkarak:

> "Dolayısıyla, küresel ekonominin 2007/2008 krizi kapitalizmin finansallaşma sürecinin doğrudan bir ürünüdür" (BSB 2009: 59)

tespitine varıyor.

Daha sonra 'kapitalizmin merkez ülkelerinde sermaye, artık kar oranlarını sürdürebilmek için finansal spekülasyonun sanal rantlarına bağımlı durumdadır' deniyor; fakat bir kaç satır sonra bu kez (finans dışı şirketlerin ABD'deki 2000 yılı sonrası kar artışları vurgulandıktan sonra)

> "2004 sonrasında (finansal karların finans dışı şirket karlarına oranının C.A) gözlenen göreli düşüş ise finansal karların erimesinden ziyade, finans dışı kesimlerde de kar düzeylerinin yükselmesi sonucunda ortaya çıkmıştır" (BSB 2009: 60)

deniyor. Bu cümleden, bu haliyle, en azından ABD'de ve 2000'lerde kar oranlarını sürdürmek için finansal karlara bağımlı olunmadığı ortaya çıkıyor. Çünkü zaten finans dışı kar oranları da, hatta finansal karlara oranla bile, yükselmekteydi!

Buna karşılık uzun dönemli bakıldığında finansal karların finans dışı karlara oranla yükseldiği doğrudur; kriz öncesinde tam tersinin gözlenmiş olmasına rağmen...

Finansal karların görece yüksekliği,

> "(...) bir yandan sermaye için finans sektörünü cazip kılarken, bir taraftan da bu cazip sektörü, ürettiği artık değerle beslemesi gereken üretim sektörünün göreli olarak küçülmesi sonucunu doğurmuştur." (BSB 2009: 62)

Burada sanki krizin nedeni olarak üretim sektörünün karlarının -görece küçülme sonucu- finansal sektörü destekleyecek yeterlilikte olamayışı ima edil-

mektedir. Zaten böyle bir tez literatürde mevcuttur. Ancak BSB bu tezi açıkça ifade etmediği gibi geliştirme yoluna da gitmiyor. Onun yerine bir soru yöneltiyor.

> "Kapitalizm 1970'lerde oluşan bu krizi nasıl bu kadar erteleyebildi?" (BSB 2009: 63)

Sorunun kendisi 2008 krizinin 1970'lerdeki krizin doğrudan bir devamı olduğu izlenimini uyandırıyor. Fakat eğer öyleyse bile bu devamlılık yeterince izah edilmiyor. Edildiği kadarıyla şöyle bir akıl yürütme sözkonusu... 1970'lerde petrol şokları, stagflasyon, organik bileşimin artışı sonucu düşen kar oranları vb şeklinde ortaya çıkan kriz neoliberal politikalarla ve bunun sonucu finansallaşmayla çözülmeye çalışıldı; ancak bu yöntemler de 2008 krizine götüren yolu açtı. En genel haliyle doğru bir açıklama ama o kadar genel ki her şeyin bir başka şeye sebep olacağı genel doğrusu kadar genel...

BSB yukarıda sorduğu soruya cevap olarak kapitalizmin 'neoliberal yapılanma, neoliberal küreselleşme ve finansallaşma' yöntemleriyle bu ertelemeyi başardığı tezini öne sürüyor. BSB'ye göre genel olarak büyüme oranlarının düşüşü ile finans kapitalin genişleme tutkusu arasında bir gerilim doğar. Finansallaşma sürecinin içinde doğan bu gerilimin aşılmasında üç yol izlenir. Birinci yol, BSB'ye göre reel sektörlerden finans-sigorta- emlak kesimlerine kaynak aktarılmasıdır. İkinci yol emekçilerin reel gelirlerinin düşürülmesidir. ABD'de (aslında dünyanın pek çok ülkesinde bu arada Türkiye'de de -C.A) 1970-1990 arası genel olarak reel emekçi gelirleri ya mutlak olarak ya da verimlilik artışlarının altında kalarak göreli olarak düştü. Emeğin gelirleri düşerken üretilen mallara talep nereden gelecektir diye soruyor BSB yazarları? Çözüm tüketici kredileri, kredi kartları vb gibi yeni finansal ürünlerdi.

BSB'nin bu noktadaki cevabı ise daha önce tartıştığımız 'eksik tüketimci' bir bakış açısını işaret ediyor gibidir.

> "Kapitalizmin eksik talep sorunu finans dünyasının sanal ürünleri sayesinde, en azından bir süre daha ertelenebildi." (BSB 2009: 66)

Eksik tüketimci bakış açısının süreci açıklamada faydalı kimi yanları olsa da bu yaklaşımın marksist teori açısından taşıdığı sorunları bu kitapta başta Marx olmak üzere, daha önce çeşitli yazarların ağzından yeterince inceledik.

BSB'ye göre kapitalizmin krizi ve gerilimi ertelemeye yönelik kullandığı üçüncü yol 'küresel dengesizlikler' olgusuyla bağlantılı olarak 'dış dünya'dan ABD'ye kaynak aktarımıdır. (BSB 2009: 66) Esasen bu olgu, yani 'küresel dengesizlikler' denen şey geleneksel iktisadi yaklaşımın krizin asıl nedeni olarak gördüğü faktördür. Buna göre başta Uzakdoğu ülkeleri ve Çin olmak üzere bütün dünyada cari açık fazlaları ve rezerv biriktirme eğilimi ortaya çıkmış, bu

fazlalıklar ABD'deki bütçe ve dış ticaret açıklarını kapatmak için ABD'ye o ülkenin menkul kıymetlerini satın alarak akmıştır. Böylece ABD'deki finansal şişme için gerekli kaynak bulunmuştur. Yine de ABD, İngiltere vb gibi ülkelerin dünyanın bankeri; Uzakdoğu ve özellikle Çin ile Hindistan'ın dünyanın atölyesi olduğu bu işbölümü; ve bir tarafın sürekli fazla, diğer tarafın sürekli açık vermesi ile yürüyen bu sistemin devamı zordu.

ABD ucuz ithalat ile ücret maliyetlerini düşürürken karşılığında bol miktarda finansal kağıt ve kağıt para 'üretip' satmaktaydı (BSB 2009: 69) Giderek bu kağıtlar dünya finans piyasalarının 'kumarhanesinde', 'spekülatif davranışların körüklediği' hayali değerlere erişti. Böylesi bir finansal şişkinliği ise küresel dengesizlikler sonucu ABD'ye aktarılan sermaye ve ücretlerin aşağı çekilmesi destekledi.

> "Spekülasyonun, belirsizliğin hâkim olduğu, kağıttan varlık değerlerinin ölçümünün imkansızlaştığı sanal, anarşik bir dünyaya böylece ulaşıldı ve kaçınılmaz hale gelen finansal kriz böyle patlak verdi." (BSB 2009: 70)

Bağımsız Sosyal Bilimciler'in 2008 krizini incelemesindeki teorik çerçeveyi böylece özetlemeye çalıştık. Analizin sonunda belirleyici olan husus uluslararası para/sermaye piyasalarının kumarhane niteliğinde kendisini gösteren aşırı spekülasyon ve şişen varlık değerlerine dayanıyor. Ki bu da geleneksel iktisatta aşırı spekülasyonun finansal kriz yaratıcı etkisi olarak çok bilinen bir açıklamadır. Yine de finansal krizin niye 'kaçınılmaz hale geldiği' açıklanmadan kalıyor. Ötesi bu şişkinliğin yaklaşık 20 yıl sürdükten sonra niçin 2008'de çöktüğü de...

Bağımsız Sosyal Bilimciler'in tam da finansallaşma ve kriz olgusunu incelerken finans sektörünün doğasına ilişkin yaptığı bir tespit ise marksist kriz teorilerinde, hatta daha genel olarak kapitalizm tahlillerinde bugüne kadar sık rastlanan bir soruna işaret ediyor.

> "Bu dönüşümün *yapısal* nitelikli sorunlarını irdeleyebilmemiz için finansallaşmanın özü itibariyle *daha önceden yaratılmış olan değerin yeniden paylaşılması* olgusunu ifade ettiğini vurgulamamız gerekmektedir. Yani finansal sektörler yeni değer yaratmamakta, tarım, sanayi ve 'üretken' hizmetler kesiminde yaratılmış olan değere *el koymaktadır*." (BSB 2009: 69)

Finans sektörünün yapısına ilişkin bu ifade bu sektöre ilişkin oldukça kısıtlı bir kavrayışı ifade ediyor. Eğer durum yukarıdaki alıntıdaki gibi olmuş olsaydı, küresel dengesizlikler vb ne olursa olsun finansallaşma ve varlık değerlerinin şişmesi çok daha önce tıkanma noktasına gelirdi. Bu sadece finans sek-

törü ile de değil 'üretken olmayan' sektörler ile ilgili bir kısıtlı kavrayışa işaret eder. Kapitalizmin 150 senelik son dönem tarihi bu hizmet sektörlerinin ağırlığının sürekli artması olgusuna ve sanayi sektörünün payının sürekli olarak göreli düşüşüne tanıklık eder.[120]

Bu üretken olmayan sektörler de genellikle yorumlandıkları üzere finans sektörü gibi sadece 'sanayinin' veya 'üretken' hizmet sektörünün ürettiği mevcut artığa el koyan *parazit* sektörlerden ibaret olsalardı kapitalizm yüz sene önce çökmüş olurdu. İşin aslı bir sektörün kendisinin artık değer üretemiyor oluşu, onun kısır ya da parazit olduğunu, ekonomideki artık değer miktarının artışına katkıda bulunmadığını göstermez.

Böylece örneğin İsviçre sadece çikolata ve saat ürettiği için değil, bankacılık ürettiği için zengin olurken yaptığı yalnızca dünyanın başka ülkelerinde üretilen artık değere parazitçe el koymak değildir. Böyle bir parazitik taraf elbette vardır. Hatta önemlidir de... Fakat konumuz açısından önemli olan finans denince anlaşılması gerekenin sadece bundan ibaret olmayışıdır.

Genel olarak 'üretken olmayan' hizmet sektörleri, özel olarak finans sektörü kendisi değer üretmese bile başka sektörlerin daha çok değer üretmesine yardımcı olur. Örneğin reklam ve pazarlama faaliyetleri ürünün daha çabuk satılmasını sağlar. Bu da sermayenin dönüş hızının artması demektir. Bunun anlamı ise kar oranının artışından başka bir şey değildir. Kısaca izah edelim. Örneğin 1000 liralık bir sermayeniz var ve bununla bir üretim yapıyorsunuz ve diyelim ki üretim 6 ay, bunun satışı da 6 ay sürüyor. Kar oranınız da % 5. Şimdi

120) Kapitalizmin gelişimindeki bu eğilime ilişkin bkz. (Cipolla 1978: 358-394) Fontana *Avrupa Ekonomik Tarihi* adlı eserin ilgili bölümü 'Hizmetler Devrimi' adını taşır. Örneğin İngiltere'de 1801'de milli gelirin % 33'ü tarım, % 29'u sanayi ve % 38'i hizmet sektöründe üretilirken 1901'de görünüşte sanayi lehine olan değişimden ve tarımın gerilemesinden başka bir şey yok gibidir. Tarım % 6'ya düşmüş, Sanayi % 46'ya çıkmış ve hizmetler yerini korumuş hatta biraz artırmıştır: % 39. Ama istihdam edilen insanların sektörel dağılımına baktığımızda durum değişir. Tarım istihdamı % 36'dan % 9'a düşerken hizmet sektörü istihdamı % 34'den % 45'e çıkmıştır. Burada ayrıca atlanmaması gereken bir de niteliksel dönüşüm vardır. Kapitalizm öncesi dönemin hizmet sektörü ile kapitalist, hele de ileri kapitalist dönemin hizmet sektörü niteliksel olarak bu istatistiklerde görülmeyen bir ilerleme kaydetmiştir. Dahası sözkonusu veriler İngiltere'nin dünyanın fabrikası olduğu dönemlere ilişkindir. Aynı İngiltere'ye bugün bakıldığında asıl çarpıcı gerçek ortaya çıkar: 2005 yılında ekonomide yaratılan 1000 birimlik katma değerin 172'si sanayide üretilirken, 759 birimi (yuvarlama farkı orijinal istatistikte- C.A) hizmetlerde, kalanı ise tarım ve inşaat sektörlerinde üretilir. Bkz. http://www.statistics.gov.uk/pdfdir/qna1209.pdf. Bu katma değer elbetteki marksist artık değere denk düşmez burada gösterilen şey hizmet sektörünün ağırlığının ekonomi içinde ne kadar artmış olduğudur.

aynı sürede ürettiğinizi ama reklam ve pazarlama ile ürettiğinizi pazara çıkar çıkmaz hemen satabildiğinizi varsayalım. Bu durumda aynı sermaye ile senenin geri kalan ikinci yarısında bir kez daha üretim ve satış yapılabilecektir. Yani 1000 liralık sermaye senede bir kez değil iki kez dönecektir. Bu durumda da kar oranı % 10 olacaktır. Böylece hizmet sektörü kendisi artık değer üretmese de üretim sektöründe üretilen artık değer ve dolayısıyla kar oranını artıracaktır.

Finans sektörü sözkonusu olduğunda da aynı şey sözkonusudur. Gelişmiş finans ve bankacılık sektörleri sermayeyi daha akışkan bir hale getirir; bunun bir sonucu da dönüş hızını artırmaktır. İkinci bir sonucu ise sermaye edinme maliyetini düşürmektir. Maliyetin düşmesi ise brüt kar oranı aynı kalsa bile faizler düştükten sonraki net kar oranını artırır.

Finans sektöründeki gelişmişliğin bir başka yönü daha vardır. Kredi, aslında gelecekteki üretimi teminat gösterip, gelecekteki kazançları bugünden kullanmaktan başka bir şey değildir. Yani finans sektörü sayesinde sanayi henüz üretmediği gelecekteki artık değerleri bugünden kullanabilir. Finans sektöründeki teknikler ne kadar gelişirse bu kullanılabilecek gelecek gelir akımı zincirinin uzunluğu, süresi o kadar artar. Geleceği şimdiden yemenin yaratacağı riskler kolayca algılanabilir. Ama eğer bu yöntemle bugünkü karlar artırılabiliyorsa ve böylece yatırımlar da artıyorsa sözkonusu mekanizmanın kendisi gelecekteki üretimin, dolayısıyla karların artmasına sebep olacağından ilk anda sanıldığı kadar mirasyedi ve çabucak tıkanmaya mahkum bir mekanizma değildir.

Finans sektörü kendi başına ille de 'kötü', parazit, kriz müsebbibi filan değildir. O anlamda da 2008 krizinin sebebi aslında finansallaşma değil bizzat kapitalizmin kendisidir!

Finans sektörü sosyalizmde de -en azından uzun bir süre- var olacaktır. Sovyet sisteminde de zaten vardı. Eski sosyalist sistemin hatası bir finans sektörünün mevcut olması değil, kapitalizme göre bu finans sektörünün ilkel bir düzeyde kalmasıydı. Sanıldığının ve bugün yaygın olarak iddia edildiğinin aksine Sovyet sisteminin sorunu esas olarak merkezi planlamanın piyasa sisteminin gerisinde kalması değildi. Tersine birçok hatasına rağmen Sovyet sisteminin merkezi planlaması Batı'nın piyasa güçlerine karşı o kadar etkili oldu ki Batı'nın kendisi Sovyet sistemi ile başa çıkabilmek için onun planlama tekniklerini ödünç almak zorunda kaldı. Buna karşılık Sovyet sistemi finans sektörünü Batı ile yarışabilecek düzeyde geliştiremedi. Başka sebepler bir yana bu yüzden de yeni kaynaklar yaratmakta ve ekonomiyi dinamik bir büyüme içinde sürdürebilmekte Batı'ya nazaran yetersiz kaldı. Bunun önemli bir sebebi kanımızca marksist teorik çerçevede finansa yönelik aşırı güçlü -aslında kapitalist dünyada da benzer bir durum daha yumuşak ölçülerde mevcuttu- bir önyargının varoluşuydu.

Geleneksel iktisat çerçevesinde hatta yeni 'davranışsal finans' teorilerinde[121]

insanların kimi yanlış tahminlerinin, ya da korkuları, vesveseleri, aşırı iyimserlikleri ve bir bütün olarak hayvani kimi içgüdülerinin krizin asıl nedeni olarak gösterilme eğilimi[122] -zaten eskiden beri var olan bu eğilim-yaygınlaşmakta. Bu içgüdüler, ki bunların arasında finansın suçlu bulunduğu ve finansın doğasında da mevcudiyeti bir gerçek olan spekülasyon güdüsü de vardır, insan ortaya çıktığından beri milyonlarca yıldır var. Ama kapitalist krizler sadece bir kaç yüzyıldır mevcut. O içgüdülerin krize yol açtığı doğrudur. Onların incelenmesi gerektiği de doğru... Aynı şekilde bunların etkisinin somut düzeyde incelenmeyişi ve atlanması -geleneksel teori ile birlikte marksist teori de bu yönü uzun yıllar ihmal etti- krizlerin somut gelişimini ve zamanlamasını açıklamakta yetersiz kalınmasına neden olur; bu da doğru... Fakat o içgüdülerin, spekülasyon güdüsünün, aşırı iyimserlik ve ani moral çöküntüsünün, insanların birbirini takip etme yönündeki, -yarı yarıya bir sürü hayvanı oluşlarından gelen- özellikleri böylesi krizlere ancak kapitalizm altında yol açar. Çünkü otokratik, tek adam yönetimlerini saymazsak, ancak kapitalist sistemde tek tek bireylerin ruh hallerinin bütün bir toplumun kaderini etkilemesine izin verilir. Geçmişin otokratik yönetimlerinde bile bu keyfilik hemen hemen hiç ekonomik sahayı kapsayamaz, büyük ölçüde yüksek siyaset alanına ait kalırdı. Halbuki ancak kapitalizm altında toplumun kendisinin gerçek anlamda üretemediği emek gücü ve doğal kaynaklar serbestçe alınıp satılan metalar haline geldi. Ancak kapitalizmde bir sanayicinin kar oranını beğenmedi diye toplumun en yakıcı bir ihtiyacını üretmemesine, bir bankerin geleceği tahmin etme konusundaki yanlışla-

---

121) Davranışsal finans marksistlerin, fizyolojik, psikolojik ve içgüdüsel kimi insan özellikleri ile sosyal olayları açıklama çabası yüzünden ya antipati ile ya da en iyisinden, ilgisizlikle yaklaştıkları bir bilim dalı. Halbuki bu dal geleneksel neoklasik iktisadın 'rasyonel insan', 'homo economicus' gibi kimi temel varsayımlarına deneysel çalışmalarla büyük darbe vurmuş ve radikal ya da gelenek dışı iktisatçılar tarafından önemle incelenmesi gereken bir dal. Geleneksel iktisadın temellerini sarsabilecek türden çalışmaların bulunduğu kimi temel eserler için başlangıç olarak bkz. Richard Thaler'in *The Winner's Curse*, Peter Bernstein'ın *Tanrılara Karşı* kitabının 303-339. sayfaları, Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin *Prospect Theory* ve *On the Reality of the Cognitive Illusions* eserlerine ve bir de bu dalın tarihini de anlatan Martin Sewell'ın Behavioral Finance adlı çalışmasına başvurulabilir. Tabii kitle psikolojisi ile ilgili çok eski klasik eser Gustave Le Bon'un *The Crowd: A Study of the Popular Mind* okunmalıdır. En yeni kitaplardan Nassim Taleb'in *Black Swan*'ı ise matematiksel finans modellerinin ciddi yanılgılara nasıl düştüğünün çok ilginç bir incelemis olarak da okunabilir. Marx'ın kriz teorisinde, aşırı spekülasyon ve ona götüren psikolojik algılayış biçimleri önemli yer tutar; buna rağmen Marx ve belki kısmen Hilferding dışında marksistler tarafından en az ilgi görmüş ve hemen hiç geliştirilmemiş çalışma alanı da budur.

122) 2008 krizini bu yöntemle açıklayan yeni bir çalışma için bkz. (Akerlof ve Shiller, 2009) Kitabın adı *'Hayvani Dürtüler'* (Animal Spirits) ve alt başlığı da 'İnsan psikolojisi ekonomiyi nasıl yürütür ve bu, küresel kapitalizm için neden önemlidir?' ibaresini taşıyor.

rı yüzünden kredi akışını kesmesine müsaade edilir. Ancak kapitalizmde sürü hayvanı içgüdülerimizin birbirimizi taklit ederek uçuruma doğru koşan bir bizon sürüsü gibi bizi felakete sürüklemesine son ana kadar seyirci kalınabilir. Finans sektöründeki aşırılıklar, doğrudur, insan doğasında varolan aşırılıklardır. Ama çeşitli bireylerin eşgüdümsüz tek tek davranışlarının bütün toplumsal yapıyı belirlemesine; dolayısıyla insan doğasındaki kimi ilkel özelliklerin toplumsal sistemin kendisini yapılandırmasına ancak kapitalizmde izin verilir.

Bu anlamıyla kapitalizm sosyal olarak da ilkel insanın hayvani varlığına büyük bir geri dönüşü temsil eder. Ve eğer geçmişte insanoğlu bu hayvani doğasının toplum içinde varoluşunu biçimlendirmesine izin vermiş olsaydı asla uygar bir toplum olunamazdı.

Onun içindir ki o eski şiar bugün daha da geçerlidir:

Ya sosyalizm ya barbarlık!

SON SÖZ

Buraya kadar anlatılanların uzun bir teorik ve tarihsel geçmişin birlikte seyahatini içermesinden kaynaklanan karmaşa, tüm bu söylenenlerin bir derlenip toplanmasını gerekli kılıyor. Bu kitapta amacımız marksist kriz teorisi bağlamında kendimizin özel bir yorumunu tam tekmil vermek değildi. Böyle bir çalışmadan önce bu zamana kadar olan teorik geleneğin bir gözden geçirilmesi, somut tarihsel olayların nasıl cereyan ettiğinin belgelenmesi, teorik geleneklerin bu olayları nasıl yorumladığının incelenmesi gerekliydi. Doğru bir kriz teorisi ister istemez bu yorumların doğruları ve yanlışları üzerinde de şekillenecektir.

**

Marksist kriz teorisi tam olarak geliştirilmiş, bitmiş bir teori değildir. Marx'ın eserleri sözkonusu olduğunda, bir marksist kriz teorisinin onun tarafından düşünülüp kurgulandığı bile tartışmalıdır. Marx'da kriz üzerine yazılmış parçalar yine de bir kriz teorisi kurmak için gerekli önemli ipuçları vermektedir. Daha sonra gelen, marksist ya da değil çeşitli iktisatçılar -çünkü Marx'ın eserleri geleneksel iktisatçıları ya da marksist olmayan radikal iktisatçıları da derinden etkiledi- bu ipuçlarının belli yönlerini ele alıp geliştirdiler ve farklı kriz teorilerine ulaştılar. Böylece marksist geleneğin içinde de farklı 'marksist' kriz teorileri ortaya çıktı. Elinizdeki kitapta bunların en önemlileri-

ni inceledik.

**

Marx'ın kriz teorisinin tamamlanmamış olması mukayeseli olarak bakıldığında kendi zamanı hatta şimdi için bile bir eksiklik sayılamaz. Çünkü gerek o zamana kadar, gerekse sonrasında başka iktisat doktirn/paradigma/ideoloji vb ne derseniz deyin, başka düşünce kutuplarının kriz teorileri sadece acınacak durumda olmakla kalmayıp, çoğu kere kriz olgusunun kendisini inkarla yükümlüymüş gibi davrandıklarından açıkça yok hükmündedir. Bu durumun yetersizliğinden hareketle geliştirmeye çalıştıkları ve genellikle kriz yerine 'iş çevrimi' adını koymayı tercih ettikleri teoriler ise neredeyse her şeyi kötü rastlantılar veya devletin yanlış müdahalesine bağlama eğilimi taşır. Kendisi açıklanamayan bir rastlantının ana değişken olduğu bir teori elbette teori değildir. O nedenle geliştirilecek kriz teorisi için Marx'ın yaklaşımları yine de ayağın basılabileceği yegane sağlam zemini oluşturmaktadır.

**

Bu sağlam zeminden hareket eden sonraki marksistlerin geliştirdiği kriz teorilerinin özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında çok da tatmin edici bir teorik yapılandırmaya eriştiği söylenemez. Bu teorilerin çoğunda kriz gibi karmaşık bir olguyu genellikle tek değişkenle açıklama eğilimi gözlenebilir. Bunun bir örneği -benim kitapta KODEY tezi olarak sunduğumuz – sermaye birikiminin sermayenin organik bileşimini artırması yüzünden kaçınılmaz olarak kar oranının düşeceği ve bunun da krize yol açacağı tezidir. 70'lerdeki tartışmada bunun tam karşıtında yer alan karların sınıf mücadelesi ve dolayısıyla ücretlerin yükselmesiyle düştüğü iddiasındaki 'kar sıkışması teorisi'nin de yöntemsel açıdan KODEY'den fazla bir farkı yoktu. Bu teorilerin örneğin yüzyılın başındaki Hilferding ve Luxemburg'un teorilerine göre bir teorik ilerleme içerdiğini söylemek zor. Buna karşılık 1970'lerden bugüne kadar marksist kriz teorileri o tartışmalar içinde kullandıkları teorik aletleri ve bu arada matematiksel modelleri geliştirdiler. Böylece önemli bir teorik atılım gerçekleştiremeyişlerine karşın, böylesi bir atılım için kavramların netleşmesi ve teorik aletlerin geliştirilmesi yönünde çok önemli ilerleme kaydettiler. Yani kriz teorisinde gerçek bir sıçrayış yapabilmek için artık eldeki imkanlar çok daha fazla.

**

Yeni bir kriz teorisi oluşturulurken kaçınılması gereken bir yanlış sadece tek değişkenli modellere değil, aynı zamanda üretim merkezli modellere yaslanmaktır. Üretimin aşırı vurgulanışı önemli bir yanlış eğilim olarak marksist iktisat içinde hala çok yaygın. İlk bakışta Marx'ın eserlerindeki genel yaklaşıma veya bizim marksizm olarak duyageldiğimiz şeye de çok uygun. "Üretim biçimi ve ilişkileri bütün toplumsal yapının temelini oluşturduğuna göre..." Bu yaklaşımda krizin sebepleri üretim cephesinde aranıp bulunmaya özel gayret

sarfedilmiş, Marx'ın kriz sebebi olarak para ve dolaşım alanındaki aksaklıkları işaret eden geleneksel iktisatçıları haklı olarak eleştirmesi de böylesi bir yaklaşıma payanda olarak görülmüştür. Bu yüzden bizzat Marx'ın krizin önemli unsurları olarak gösterdiği para, kredi ve dolaşım ilişkileri marksist kriz teorilerinde çoğu kere figüran rolünden ötesini elde edemedi. Halbuki son yıllarda kısmen farkına varıldığı üzere Marx'ın sisteminde üretim ve para-kredi sistemi; üretim ve dolaşım sistemi daima bir bütün olarak ve biri olmadan öbürü olmayacak, içiçe geçmiş yapılar olarak ele alınmıştı. Marksist teorinin üretim üzerine olan vurgusu, 'üretim ilişkileri' denen şeyin aynı zamanda toplumsal ve insani özellikler taşıyan ve sadece iktisadi bir kavram olmayan kompleks bir olgular bütünü oluşunun çoğu kere atlanması sonucunu vermektedir. Örneğin üretim ilişkilerini anlamak, yani işçi-kapitalist arasındaki bağımlılık ilişkisini görebilmek için işçinin mülksüzlüğünün hem sebep hem de sonuçlarından biri olduğu yabancılaşmayı, üretim yapan o somut işçiler topluluğunun sosyalpsikolojik koşullandırılmalarını vb incelemek gerekir; çünkü bunların tamamı da o 'üretim ilişkisi' içinde içerilmiştir.

**

Üretim üzerine şiddetli vurgu aynı zamanda dolaşım araçları ve finans araçlarının öneminin azımsanmasına yol açtı. Son krizin ise doğrudan finans araçları üzerinden çıktığının gözlemlenmesi bu kez pek çok marksist iktisatçı arasında ciddi bir kafa karışıklığı yarattı. Krizin sebebinin küreselleşme ve finansallaşma olduğu yolundaki tezler, tersinden okunduğunda sistem buralar yerine üretime odaklansa böylesi krizlerin yaşanmayacağı türünden bir ima içeriyordu. Halbuki böylesi bir seçenek ne modern kapitalist bir sistem, ne de hatta ilerideki muhtemel bir sosyalist sistem için mümkün değildir. Finans kesimi ve dolaşım alanlarının, üretimin kaynaklarını tüketen bir cins parazit sektörler oldukları yolundaki yaklaşım çoğu marksist iktisatçının tuhaf biçimde geleneksel iktisatçılarla paylaştığı -nedense marksist sayılan ama Marx'a ait olmayan bir düşünce- bir görüş olarak fazlasıyla yaygındır. Marksist bir kriz teorisinin yeni formülasyonunda aşılması gereken önemli bir bakış açısı da işte bu, finans/para/dolaşım alanlarının bazen zorunlu bazen gayrizorunlu kötülükler olarak görülüşüdür.

**

Yeni bir kriz teorisinde üretimin anlamının değişmesine de dikkat çekilmelidir. Bu çerçevede aslında çok faydalı olan üretken emek-üretken olmayan emek ayrımı modern toplumdaki değişiklikler gözönüne alınarak yeniden tanımlanmalıdır. Ayrıca üretken olmayan emeğin ne kadar önemli olabileceğinin de altı daha çok çizilmelidir. Üretimin kimi yeni biçimlerinde mesela 'yeni ekonomi' denen sektörlerde, müzik, eğlence, medya, yazılım vb sektörlerinde önemi giderek artan kimi ürünlerde yeniden üretim maliyetlerinin neredeyse

sıfıra yaklaşmasının marksist ya da geleneksel iktisat ve elbette kriz teorisi için önemi yeterince vurgulanmış olmaktan uzaktır. Sözkonusu sektörlerin toplam toplumsal hasıla içindeki payının fazlasıyla artmış olduğu da dikkate alınarak bunların yarattığı değişiklik ögeleri modele eklenmelidir.

**

Gelelim piyasa ile kriz ilişkisine... Kapitalizm halk sınıflarının mülksüzleştirilmesine ve artık değer sömürüsüne dayanan bir üretim tarzı olarak en azından kağıt üzerinde, piyasa mekanizmasına dayanmak zorunda değildir. Pekala piyasanın olmadığı bir kapitalizm düşlenebilir. Fakat hem bir tarihsel gerçek olarak hem de aslında ilk bakışta görünenden daha derin içsel bağlantılar nedeniyle kapitalizm ve piyasa en azından uzun bir süre için, kopmaz bir bütünlük taşımaktadırlar. Piyasa bir çok kriz teorisyenine göre dengesizlik yaratıcı yapısı nedeniyle krizin baş sebebidir. Doğrudur; piyasa oldukça ilkel bir kaynak dağıtım yöntemi olarak sayısız ekonomik dengesizliklere yol açar. Ötesi toplumun bir çok alanını piyasa ile düzenleyebilmek uzun süre ve aslında hala mümkün olamamıştır. Kapitalist sınıfların, tüm toplumu piyasaya tabi kılmak için çoğunlukla politik zor yoluyla yaptığı girişimler ise kriz yaratıcı potansiyelleri artırmaktadır. Bütün bunlar geleneksel teoride 'piyasa aksaklıkları' başlığıyla sanki genelin dışında arızi durumlarmış gibi incelenmektedir. Halbuki Marx'ın da gösterdiği gibi, tam tersine piyasanın iktisat teorisinin anlattığı şekilde sorunsuz işlediği ve dengeye götüren, hele de tam istihdam dengesine götüren durumlar arızidir. Keynesgil ve yenikeynesgil yazın neredeyse tümüyle piyasanın bu aksaklıklarına dayalıdır. Finansal krizlerde ve özellikle de bu 2008 krizinde örneğin bu kesimin vurguladığı 'asimetrik enformasyon', 'limon problemi' veya 'asil-vekil problemi' gibi geleneksel arz talep teorisinin ele almadığı konuların klasik piyasa aksaklıkları ile birlikte gerçekten de rol oynadığı görülebilir. Keynes'in normal durumlarda dengesizlik yaratıcı piyasa esneksizliklerine (rigidities) vurgu yaptığı da doğrudur. Ancak piyasa iyi çalıştığında, yani fazlasıyla esnek olduğunda ise bu kez özellikle kriz zamanlarında sorun yaratır. Bu konuda Keynes'in çağdaşı bir başka önemli iktisatçı Edgeworth'un 1929 krizi ile ilgili yazdıklarına bakılabilir. Yani piyasa kusurlu da çalışsa, yok fazla iyi de çalışsa dengesizlik yaratacaktır. Ancak piyasa aksaklıkları dengesizlik (disequilibrium) yaratsa da her dengesizliğin krize yol açmayacağına dikkat çekilmelidir. Öyle olsaydı kapitalizm 19. yy'daki kimi iktisatçıların iddia ettiği gibi her gün kriz içinde olurdu.

**

İktisadi aktörlerin piyasa içinde birbirlerinden nispeten bağımsız ve koordinasyonsuz verdiği düşünülen kararlar eğer 'yanlış' ise piyasada dengesizlikler oluşur. Ancak bu yanlışlar normalde farklı yönde yapılan yanlışlardır. O yüzden de birbirlerini belli bir ölçüde nötrlerler. Fakat bu her zaman böyle olmaz.

Kimi zaman hatalı kararlar birikim gösterir. Herkes aynı tür ve yöndeki belli bir hatayı işlemeye eğilimli olur. Bunun sebebini incelemek için klasik piyasa analizleri yeterli değildir. İnsanın sosyal hatta antropolojik özellikleri, bir cins 'sürü hayvanı' oluşu bu eğilimi şüphesiz güçlendirir. Son yıllarda giderek moda olan davranışsal finans incelemeleri geliştirilerek ve elbette onların 'ahistoric' tutumları düzeltilerek marksist kriz teorisine entegre edilmelidir.

**

Hataların birikmesi, piyasa ilişkisinde içkin olan 'belirsizlik'in hep belli bir yönde tercihe yöneltmesi davranışsal finansın vurguladığı gibi sadece antropoljik veya nörolojik sebeplere bağlı değildir. Geleceğe yönelik belirsiz bir iş yaptığınızın bilinci içindeyseniz olası bir kriz durumunda 'sürüyle, kalabalıkla birlikte olmak' istemeniz mantıklıdır da... Ne de olsa 'elle gelen düğün bayram'dır. Bunun şimdiki ekonomik sistem içinde devletin rolüyle de çok ilgisi vardır. Devlet, daima ekonomik mekanizmanın kendi ilkelliği yüzünden yıkılıp bütün sınıfsal ilişkileri tehlikeye atmasının önünde bir kurtarıcı olarak durmak zorundadır. Kapitalistler toplumsal hafızaları ile bilirler ki bu kurtarma ancak belli bir toplumsal öneme sahip olanlar için geçerlidir; yoksa her sıradan kapitalist için değil. Toplumsal önem sıklıkla da çokluktan kaynaklanır. Yani yanlış kararı veren çok sayıda kapitalist grubun içindeyseniz kurtarılma ihtimaliniz, daha az yanlış karar vermiş ama genel krizden dolayı yine de sıkıntı çeken daha akıllı bir kapitaliste göre ciddi olarak fazladır.

**

Kriz teorisinde böylece hesaba katılması gereken iki değişken ortaya çıkıyor: toplumsal hafıza ve devletin tutumu. Önce toplumsal hafızaya değinelim. Kimi dönemlerde yaşananlar bir sonraki dönemlerde yaşananları etkiler. Örneğin Alman toplumu ve devleti, özellikle de merkez bankacıları enflasyonist yönde yapılacak hatalara karşı ikinci dünya savaşı sonrası dönemde diğer ülkelere nazaran çok duyarlıydı. Duyarlığın açık bir sebebi iki dünya savaşı arasında Almanya'nın korkunç bir enflasyon ve yaratılmasına bunun katkıda bulunduğu muazzam toplumsal/politik travma yaşamış olmasıdır. Travmanın sonuçlarını yaşamış nesiller karar mekanizmalarından tümüyle uzaklaşmadan Alman toplumunun enflasyon konusundaki hassasiyetinin ortadan kalkması o kadar kolay değildir. Bu nedenle Alman toplumunda örneğin enflasyonist yönünde ekonomik aktörlerin münferit hatalı kararlarının birikmesi de zor olmaktadır. Benzer şekilde belli bir tür spekülasyon nedeniyle ortaya çıkan finansal krizin anısı aynı tür bir başka spekülasyonun önünde bir ket oluşturur. Böyle bakılınca gayrimenkul spekülasyonu için örneğin şu anda küresel ekonomik şartlar hiç olmadığı kadar uygunken 2007 morgıç krizinin taze anısı bu maddi koşulları engelleyen manevi ket olarak en az maddi faktörler kadar önem arz edecektir.

**

Devletin konumuna gelince burada oldukça zor bir alan olan devlet teorisi konusuna girecek değiliz. Ancak krizin devlet denetiminin ortadan kaldırılması, gevşetilmesi olarak yorumlanan deregülasyon ve neoliberal uygulamalar sonucu doğduğu tezi de ancak bir yarı-doğrudur. Deregülasyon aslında piyasalar üzerindeki denetimin ortadan kaldırılması değil bir başka biçimde kurulmasıydı. Devletin piyasaları eskisi gibi denetlemesi de o denetimin mükemmel olacağını göstermeyeceği gibi; üstelik deregülasyon tercihi bizzat o denetimin iç çelişkilerinden beslenmişti. Deregülasyon kuralsızlıktan çok yeni kurallar demekti. Kuralların azaltılması sadece bir tercih değil esas itibarı ile bir mecburiyetti. Bu bakımdan sözkonusu deregülasyon vb, büyük ölçüde yeni küresel gelişmelere uygun önlemlerden oluştuğundan kimi eksik düzeltme ve yamalama operasyonları hariç tutulursa böylesi krizler deregülasyon yerine daha devletçi bir kapitalizme dönerek çözülemez. İlk panik anlarını hariç tutarsak kapitalist karar alıcıların böyle bir yönelime gitmelerini beklemek de gerçekdışıdır. Böyle bir yönelim için zorlamanın halk sınıfları için iddia edildiği kadar yararlı olup olmadığı ise ayrı bir tartışma konusu... Ayrıca -savaş sonrası dönemden 1980'lere kadar olan ara dönemi hariç tutsak bile- genelde liberal düşüncenin hakim olduğu kapitalizmin son 150 senesinde, sanıldığının aksine devletin ekonomideki rolü azalmak bir yana sürekli artmıştır. Yani liberalizmin teorideki devlet karşıtlığı –büyük ölçüde kendi içinde çelişik olduğundan– lafta kalmış ve lafta kalmaya da mahkumdur. Bugünlerde devlet(ler)in müdahalesi son krizin ispatladığı üzere keynesgil uygulamalara rahmet okutacak kadar şiddetlidir. Bundan sonra da muhtemelen öyle olacaktır.

Öyle olunca başa gelen krizlerde piyasanın veya devletin -duruma göre çeşitli iktisat okulları birini veya diğerini suçlar- parmağını aramak yerine bu ikisinin beraber paslaşmalarını görmek daha önemli.

**

Devlet sözkonusu olduğunda para piyasası ayrıca ele alınmak zorundadır. Ne de olsa teoride parayı devlet 'basar!' Gösterge faiz oranları vb ile kredi piyasasını o düzenler. Ve parasalcı teorinin iddiasına göre devlet bu konudaki tutumunu basiretle yerine getirirse 'paranın reel ekonomi üzerine etkisi de nötr olduğu için' kriz yaratıcı etkiler doğmayacak, doğacak olsa da sadece para piyasasındaki 'pseudo-crises' olarak kalacaktır. Ancak ne parayı devletin bastığı o kadar doğrudur ne de paranın kısa veya uzun vadede nötr olduğu... Gerçekte parayı büyük ölçüde kapitalist sınıf basar. Tıpkı metaların ne kadar üretileceğine bu sınıfın üyelerinin karar vermesi gibi paranın ne kadar üretilmesi gerektiğine de onlar karar verir. Elbette devletin önemli bir ağırlığı vardır ancak para miktarını canı istediği gibi belirleyemez. Burada devlet üzerinde kapitalist sınıfın politik gücü vasıtasıyla etkili olmasından bahsetmiyoruz;

kapitalist sınıfın parayı doğrudan doğruya kendisinin, piyasa mekanizması sayesinde üretme gücüne sahip oluşundan bahsediyoruz. Dönemlere bağlı olarak kapitalist sınıfın bu gücü tümüyle dizginsiz veya kimi zaman kontrollü kılınmış olabilir; ancak hep vardı. Bretton Woods sisteminin yıkılmasıyla bu güç artık hem küresel çapta hem de daha serbest kullanılabildiği için tarihte görülen en büyük para yaratma operasyonlarına aracılık edebilmiştir ve bu da küresel krizin önemli sebeplerinden biridir. Üstelik 'yaratılmış' paranın ne yöntemlerle yaratıldığı ve hangi sınıfların eline geçtiği de önemlidir. Para bu bakımdan her şey olabilir ama asla 'nötr' değildir. Kimin tarafından kullanıldığına bağlı olarak ciddi bir kriz unsuru olabilir. Son kriz öncesi paranın büyük ölçüde spekülasyona eğilimli toplumsal tabakaların eline geçecek tarzda yol aldığını gözlemlenebilir.

**

Her türden toplumsal veya ekonomik problemleri bu arada krizleri ortaya çıkaran bir faktör de insan toplumlarının bilgi birikimi ve önleyici kurum, alet edevat teknolojisi vb yeterliliğidir. Çeşitli maddi veya manevi güçlerin etkileşimi ekonomi ve toplumu bir kriz oluşturmaya götürebilir.

Ancak toplumun erken uyarı sistemleri, önleyici bilgi ve teknolojileri yeterliyse gerçekten nadir sayılabilecek derecede tesadüfi aymazlıklar olmadan kriz ortaya çıkamaz. Fakat maddi hayatın gelişimi hemen her zaman toplumun bilgi birikimini geçme eğilimindedir. Bunu bir kenara koyarsak kimi zaman mevcut bilgi birikiminin şekli ve bunun biçimlendirdiği kurumlar -mesela benim örneğimde iktisat ve bankacılık teorileri ile merkez bankası, hazine kurumlarının yönetimleri- eski dönemin oluşturduğu yapılar olarak yeni gelişmeleri kavrama ve yönetmeyi başarmak bir yana, bizzat böylesi bir kavrayışın önünde engel oluşturabilir. 2008 krizine bakacak olursak bunun güzel bir örneğini görürüz. Parasalcı teori veya buna teslim olmuş yenikeynescilerin yönetimindeki bu kurumlar parasal genişlemeyi önlemek için faiz artırma, enflasyonu önleme amacıyla da tüketici fiyatlarını ölçü alan 'enflasyon hedefleme' yöntemini kullanıyorlardı. Klasik enflasyon hedeflemesi sistemi, merkez bankalarının 'varlık fiyatları enflasyonu'nu, gözlerinin önünde oluşmasına rağmen göremeyişlerinde önemli bir etken oldu. Faiz artırma teknikleri ise yeni küresel düzende eskiden beklenen sonuçların tam tersini yaratarak krize götüren süreçte krizi iyice besleyen bir unsur olarak işlev gördü. Eskiden bir ülkede merkez bankası faiz artırırsa para yaratma mekanizmaları zayıflar, maliyetli hale gelir ve toplam para arzı azalırdı. Şimdinin sermaye akımlarının ülkeler arasında serbest olduğu küresel dünyasında enflasyon korkusuyla para arzını kısmak için bir merkez bankası faiz artırırsa dünyanın para-sermayesi o faizden yararlanmak için ülkeye aktığından amaçlananın tam tersine toplam para arzı artmış oluyor. Yani eski kurum, anlayış ve teoriler artık eski sonuçları doğurmu-

yor; krizi önlemek yerine tersine besliyor.

**

Toplumların gelişmelerin gerisinde kalmış bilgi birikim ve devlet/özel mali kurumları yukarıda anlattığımız türden hataları biriktirme işlevi ile de kriz yaratır. Yani devletin müdahalesi, ya da yine bir cins müdahale sayılabilecek sadece belli alanlarda müdahalesizliği tercih edişi, bu kurumların özel ve büyük gücü nedeniyle salt piyasanın dağınık hatalarının yaratabileceği dengesizliklere göre çok daha belirgin dengesizlikler yaratabilir. Ötesi merkez bankacıların hemen hepsinin aynı ekonometrik modelleri, özel sektör finansçı, portföy yöneticilerinin de risk hesaplamada hep aynı matematiksel modelleri kullanmaları (Value at Risk-VAR modelleri veya Dinamik Stokastik Denge modelleri gibi) başlı başına kriz besleyici bir faktör olarak işlev görmektedir. Bu modeller, aynı dataları girdikçe aynı sonuçları verdiğinden hataların bütün bir piyasa tarafından işlenmesini ya da daha doğru deyişle bütün piyasa tarafından alınan kararların belli bir yoğunluğa erişince zaten hata haline gelişi dolayısıyla krize götüren yolda önleyici olmak bir yana kriz besleyici olmaktadır.

**

Krizlerin kendileri herhangi bir özel sebep olmadan da diğer sonraki krizleri besleyici özellikler oluşturabilir. 2008 krizini incelerken 1970'lerden itibaren hele de 1990'lardan sonraki ard arda gelen küçük krizlerin, bir nevi öncü depremler gibi besleyici tetikleyici rolünü hesaba katmadan yapılacak bir kriz analizi eksik olacaktır. Geçmiş dönemlerde ortaya çıkmış kimi gelişmeler, krize yol açan unsurlar, hatta lokal krizler yaratabilir. Bu sürtünme ve küçük fay kırıkları eğer yeterince önlenmezse tıpkı yeterince tedavi edilmeyen bakterilerin antibiyotiklere direnç kazanmaları yoluyla adeta evrimleşerek daha geniş çaplı hastalıklar yaratması gibi ileride daha büyük çaplı krizleri yaratacak organizmaların 'DNA'sını oluşturur. Öyle ki günümüz krizine yol açan kimi etkileri eski krizlerin ayak izinde bire bir takip edebilmek mümkündür. Örnek vermek gerekirse 1997 Asya Krizi azgelişmiş ülkelerin aşırı rezerv tutma eğilimine yol açarak bugünkü krizin temelinde yatan küresel dengesizlikleri (imbalance) oluşturdu. 1980'lerde spekülatör Michael Milken'ın yaygınlaştırdığı çöp bonoları (Junk bonds) ise bugünkü 'yapılandırılmış finansal ürünlerinin' atalarıdır.

**

Kriz teorisinde ihmal edilen önemli bir husus da krizin bulaşma potansiyelidir. Tıpkı salgın hastalıklarda basit bir mikrobun elverişli bir ortamda hızla yayılıp ciddi bir hastalıktan bile daha büyük zararlar verebilmesi gibi hafif bir yöresel kriz uygun ortam bulduğunda aniden uluslararası bir krize dönüşebilmektedir. Günümüzün küresel olarak geçmişe göre daha fazla bütünleşmiş dünyası tıpkı salgın hastalıkların yayılması gibi krizlerin yayılması için de çok

elverişli bir ortam sunuyor. Dolayısıyla bir kriz teorisi krizin yayılma mekanizmalarını, bulaşma potansiyelinin şiddetini özellikle içermelidir. Yine kriz teorisinde daha çok vurgulanması gereken bir şey tıpkı bulaşma hızı gibi her türden 'hız' ve değişimdir. Mesela kriz teorisi için daha stratejik olan, şimdiye kadar bu teorilerin önem verdiği –mesela ortalama kar oranı vb- mutlak büyüklükler değil bu büyüklüklerin değişme hızı; onların ne derece ani olup olmadığıdır. Bu aynı zamanda modellerde kullanılan matematik tekniklerin seçiminde de rol oynayacaktır.

**

Son olarak yine genel iktisat teorisine dönecek olursak kriz teorisinin yerli yerine oturması için genel iktisat teorisindeki, efektif talep, denge, piyasa, spekülasyon vb gibi daha pek çok kavramın belki de yeniden tanımlanması gereklidir. Mesela sonuncuya değinelim. Para talebi söz konusu olduğunda Keynes'ten beri bu talebin önemli bir unsuru olarak teorik modellerimizde spekülatif para talebi mevcut. Ama mal piyasası talebi ile ilgili genel geçer modellerimizde spekülatif mal talebi yok. Halbuki para piyasasındaki spekülasyon kadar mal piyasalarındaki spekülasyon da krizi yaratmakta etkendir. Üstelik bu spekülasyon genel olarak piyasanın ayrılmaz ve olmazsa olmaz bir parçasıdır. Hatta 150 yıl öncesinin piyasalarının tersine bugünkü mal piyasalarımızdaki bütün arz ve talep büyük ölçüde spekülatiftir. Hayır, 'spekülasyon' kelimesini genellikle kullandığımız anlamıyla çok maceracı kimi işlemlere girişmek olarak kullanmıyoruz. Piyasa pazarlıklarının eskiden olduğunun tersine çoğunlukla siparişler üzerinden kişisel ilişkilerle yürütülmeyip artık mal arzının anonim bir piyasaya, tahmini talebe göre mal göndermek halini alması yüzünden, yani doğal ve kendi haliyle tümüyle spekülatif olması anlamında kullanıyoruz. Bu anlamda mal talebi de tümüyle beklentilere bağlı olarak geceden sabaha değişebilir olduğundan spekülatiftir. Günümüzün türev piyasaları vb, piyasanın bu özelliğinin mantıksal sonuçlara vardırılması anlamını taşır. Böylece mal piyasası kapitalizmde sadece sanıldığı üzere ancak belli fiyatları aştığı, piyasa belli coşku dönemlerine girdiği zaman spekülatif değil, esasen bu toplumsal sistemde olması gerektiği gibi her zaman spekülatif olabilmiştir. Bu sayede elle tutulabilir, maddi özellikli mallar da, kapitalizmde olması gerektiği gibi, bizatihi birer mal formlarıyla beraber ve aynı zamanda, birer menkul kıymet haline gelmiştir. O anlamıyla mesela krizlerden spekülatif işlemleri sorumlu tutmak kadar saçma bir şey olamaz; çünkü spekülasyon olmasa kapitalist üretim tarzı var olamaz.

**

Şimdiye kadar şu veya bu ölçüde ihmal edilmiş olduğunu düşündüğümüz kimi unsurları vurguladıktan sonra bunların öneminin altının çizilmesinin, burada vurgulamadığımız ve kriz teorileri tarafından zaten yerinde bir algıyla ye-

terince anlatılmış kimi geleneksel tezlerin boşlanması gerektiği anlamına gelmediğini de hatırlatmak gerekir. Ve tabi bu unsurları ve başkalarını sıralamanın bir kriz teorisi oluşturmak anlamına gelmediğini de... Bu unsurlar elbette birer önemli değişkendir. Kriz teorisi ise tüm bu değişkenlerin nasıl bir ilişki içinde biraraya geldiğini gösteren bir eşanlı (simultane) denklemler sistemi olmalıdır. Söylemesi yapmasından çok daha kolay olan bir söz! Meseleye böyle baktığımızda her kriz ortaya çıktığında gündeme gelen bir eski tartışma da biraz daha aydınlanabilir. Bütün krizler esas itibarı ile benzer midir; yani onları açıklayacak genel bir kurallar silsilesi bulabilir miyiz -çünkü eğer bulamazsak bir kriz teorisinden bahsetmek de mümkün olmaz- yoksa her kriz eskilerin deyimiyle nevi şahsına münhasır kendi başına bir olgu mudur? Bu ikincisine bir bilimsel duyarlık içinde 'bu nasıl tez' desek de 'bu sefer ki başka' tezi, krizler söz konusu olduğunda bilim dünyasında bile hatırı sayılır derecede yaygındır. Bana göre yukarıda belirttiğim ve belirtmediğim kimi kriz unsurları bağımlı/bağımsız değişkenler olarak her krizde büyük ölçüde varlığını korurlar. Yani her krizin denklemleri genel itibarı ile birbirine benzer. Ama hiç bir krizin denklemleri birbirinin aynısı da değildir. Bağımlı/bağımsız değişken ilişkileri ve bu değişkenlerin taşıdığı katsayıların ağırlığı her krizde bütün öncekilerden farklıdır. Bu yüzden bütün krizler birbirine benzeyebilir ama her kriz çok özel olarak incelenmesini gerektirecek kadar 'tek' ve 'başkasına benzemez'dir. Eski krizlerin incelemesi yeni krizi anlamamız için yardımcı olabilir ama yeterince dikkat edilmezse en az o kadar da yanıltıcı olacaktır! Bu yüzden her kriz incelenirken teorisyenlerin sık yaptığı bir hataya kapılıp önceki hazır bir teorinin yeni krize uyarlanmasından değil somut gerçekliğin ayrıntılı incelemesinden başlamalıyız. Marksist teorisyenler arada sırada bunu ihmal etse de Marx'ın yönteminin bir özü varsa o da işte budur!

KAYNAKÇA

Aglietta, M., *Theory of Capitalist Regulation*, New Left Books, London, 1979.

Akerlof, G. A.: "The Market for 'Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism". *Quarterly Journal of Economics*, 84 (3): 488–500, 1970.

Shiller, R.J: *Animal Spirits*, Princeton University Press, New Jersey, 2009.

Akman, C., "Jakobenizm, Bir Yanlış Tartışma II. Bölüm", *Türkiye Sorunları Kitap Dizisi, 1988 Yıllığı*, 201-45.

---------"Devletin Borç Çukuru", *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, 145, Mayıs 2001a, 65-71.

---------"Derin Darbe", *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, 150, Ekim 2001b, 32-43.

---------*Bireysel Yatırımcının Rehberi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001c.

---------"Antika Bir Samuray Kılıcı Olarak Piyasa", *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, 170/171, Haziran-Temmuz 2003, 52-62.

---------"Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Bir Morgıç Hikayesi", *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, 201, Ocak 2006, 64-70.

Alp, A.: *Finansın Uluslararasılaşması*, İstanbul, Yapı ve Kredi Yayınları, 2000.

Amin, S.: "Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk", *Genel Bunalımın Dinamikleri*, Çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 1984 187-257.

Arestis, P.: *The Post-keynesian Approach to Economics: An Alternative Analysis of Economic Theory and Policy*, Aldershot Hants, UK, Edward Elgar Publishing Ltd, 1992.

Apak, S., Aytaç, A.: *Küresel Krizler: Kronolojik Değerlendirme ve Analiz*, İstanbul, Avcıol Basım Yayın, 2009.

Arın, T.: "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm", *11. Tez Kitap Dizisi 1.* İstanbul, Uluslararası Yayıncılık, 1986:104-138.

---------"Asya Krizi ve Kriz Yönetiminde Hegemonya" , *İktisat Dergisi*, Ocak 1998: 5

Armstrong, P., Glyn, A., "The Falling Rate of Profit and Oligopoly: A Comment on Shaikh", *Cambridge Journal of Economics* 4, 1980, 69-70.

Aslan, H.: *İpotekli Konut Finansman Sisteminde Kriz*, BDDK 8. Kuruluş Yıldönümü Konferansı, Küresel ve Ulusal Finansal Sistemde Yeni Mimari Arayışları, 29 Ağustos, 2008, ç.i., , 15 Şubat 2010.

Aybar, S.: "Money Supply Endogeneity: Who is Extra-terrestrial in Economics Anyway?" *SOAS Economic Digest*, Issue 1, No. 1, Ocak 1997.

Baran, P.: "Review of The Falling Rate of Profit: Marx's Law and Its Significance to Twentieth Century Capitalism by J. M. Gillman", *The American Economic Review*, Vol. 49, No. 5 (Dec., 1959), pp. 1082-1083, , 8 Ocak 2010.

Bernanke, B., Gertler, M: 2001, "Should Central Banks Respond to Movements in Asset Prices?" *The American Economic Review*, Vol. 91, No. 2, Papers and Proceedings of the Hundred Thirteenth Annual Meeting of the American Economic Association. Mayıs, 2001: 253-257

Bernanke, B.: 2007, "*Housing, Housing Finance, and Monetary Policy.*" 31 Ağus. 2007, Kansas City sempozyum konuşması, (ç.i), http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20070831a.htm

Bernstein, E.: "Sosyal Demokraside Revizyonizm", *Sosyalist Siyasal Düşünüş Tarihi C. I*, Ed. Mete Tuncay, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1976, s. 369-397

Bernstein, P.: Tanrılara Karşı: Riskin Olağanüstü Tarihi, Çev. Canan Feyyat, İstanbul, Scala Yayıncılık, 2006.

Besomi, Daniele. "Marxism Gone Mad': Tugan-Baranovsky on crises, their possibility and their Periodicity," *Review of Political Economy*, 18: 2, pp. 147 — 171, 2006. (Çevrimiçi)

Blackburn, R.: "The Subprime Crisis", *New Left Review*, 50, 2008, 63-106.

Bleaney, M.: *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis*, New York, International Publishers, 1976.

Bleaney, M.: "Maurice Dobb's Theory of Crisis: A Comment", *Cambridge Journal of Economics*, 4, 1980, 71-73.

Blanchard, O.: *Macroeconomics*, 2. ed., New Jersey, Prentice Hall, 2000.

Bolard, A.: 2007, "Easy money – Global Liquidity and Its Impact on New Zealand" , Speech by Dr Alan Bollard, Governor of the Reserve Bank of New Zealand, to the Wellington Chamber of Commerce, Wellington, 15 Mart, *BIS Review, 25, 2007*, http://www.bis.org/review/r070315a.pdf

Bordo, M. D.: 2008, *An Historical Perspective on the Crisis of 2007-2008*, (ç.i), Working Paper 14569, , 15 Şubat 2010.

Bottomore, Tom (y.y) *Marksist Düşünce Sözlüğü*, 2. bs., Ed. Mustafa Bayka, İstanbul, iletişim Yayınları, 2001.

Bowles, S.: "Technical Change and Profit Rate: A Simple Proof of Okishio Theorem", *Cambridge Journal of Economics*, 5, 1981,183-6.

Braverman, H.: *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çev. Ç. Çidamlı, Kalkedon Yayıncılık, 2008(1974)

Brenner, R.: "Uneven Development and the Long Downturn: The Advanced Capitalist Economies from Boom to Stagnation, 1950-1998", *New Left Review*, May-June 1998, 1-263.

---------"New Boom or New Bubble", *New Left Review*, 25, 2004, 57-100.

---------"What is Good for Goldman Sachs is Good for America The Origins of the Present Crisis", *UC Los Angeles: Center for Social Theory and Comparative History*. http://escholarship.org/uc/item/0sg0782h

Brewer, A.: *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1980,

Bağımsız Sos. Bilimciler: *Türkiye'de ve Dünyada Ekonomik Bunalım*, 2. bs., İstanbul, Yordam Kitap, 2009.

---------*2008 Kavşağında Türkiye*, 2.bs., İstanbul, Yordam Kitap, 2008.

Bukharin, N.: *"Imperialism and the Accumulation of Capital"*, Ed. Tarbuck, K., J., New York, Monthly Review Press, 1972.

---------*Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, Çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayıncılık, 2009(1917).

Bullock, P., Yaffe, D., "Enflasyon, Bunalım ve Savaş-sonrası Genişleme", *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Der. Nail Satlıgan, Sungur Savran, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1988.

Carry, T., Shibut, L.: "Cost of S&L Crisis", *FDIC Banking Review*, (Çevrimiçi) , 10 Ağustos 2009.

Cecchetti, S., Genberg, H., Lipsky, J., Wadhwani, S.: 2000, "Asset Prices and Central Bank Policy," London, *International Center for Monetary and Banking Studies*.

Clarke, S.: *Marx'ın Kriz Teorisi*, Çev. Cumhur Atay, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2009.

Cogoy, M.: "The Falling Rate of Profit and the Theory of Accumulation: A Reply to Paul Sweezy", *International Journal of Political Economy*, Summer, 1987, 54-74.

Cohen, G.A., *Karl Marx's Theory of History*, Princeton, Princeton University Press, 1978.

Colacchio, G.: On the origins of non-proportional economic dynamics: A note on Tugan-Baranowsky's traverse analysis," *Structural Change and Economic Dynamics*, 16 (2005) 503–521, (Çevrimiçi) http://www. elsevier.com/locate/econbase, 31 May, 2005.

Cullenberg, S.: *The Falling Rate of Profit: Recasting the Marxian Debate*, London, Pluto Press, 1994.

Brunhoff, S. de: *Marx'ın Para Teorisi*, Çev. Prof. Dr. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2009.

Desai, M.: *Marksist İktisat Teorisi*, Çev. Nail Satlıgan, İstanbul, Birikim Yayınları, 1977.

Dobb, M.: *Kapitalizmin Gelişimi üzerine İncelemeler*, Çev. F.:Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 1992

--------- *Political Economy and Capitalism*, New York, International Publishers, 1945.

---------"The Falling Rate of Profit", *Science and Society* 23, No:2, Spring, 1959, 97-103.

Duménil, G.: The Rate of Profit in the United States , *Cambridge Journal of Economics*, 11:4, 1987, Dec., 331-359.

Dünya Bankası, *Global Development Finance* (GDF): Charting a Global Recovery, Washington, World Bank, 2009a.

ECLA "Economic Survey of Latin America 1949," *Economic Commission of Latin america (ECLA), (E/CN.12/164/Rev. 1)*, New York, United Nations, 1951.

Eğilmez, M.: *Küresel Finans Krizi: Piyasa Sisteminin Eleştirisi*, İstanbul, 4. baskı, Remzi Kitabevi, 2009.

Engels, F.: "Outlines of a Critique of Political Economy", *Deutsch-Französische Jahrbücher*, (Çevrimiçi , 3 Aralık 2009.

---------*Anti-Dühring*, Çev. K. Somer, Sol Yayınları, 2003.

Epstein, Gerald A. (ed.) *Financialization and the World Economy*, Cheltenham, edward Elgar Publishing, 2005.

Ernst, J.: "Simultaneous Valuation Extirpated: A Contribution to the Critique of the Neo-Ricardian Concept of Value", *Review of Radical Political Economics*, 14, No.2, Summer 1982, 85-94.

Fabozzi, F.: *Introduction to Structured Finance*, New Jersey, Viley&Sons, 2006.

Federal Reserve Bank of St Louis: "The Financial Crisis: A Time Line of Events and Policy Actions," (ç.i) 19 Şubat 2010, http://timeline.stlouisfed.org/pdf/CrisisTimeline.pdf

Feldstein, M., Summers, L.:"Is the Rate of Profit Falling?", *Brooking Papers* 1, 1977,211-27

Feldstein, M.: "Introduction", The Risk of Economic Crisis, ed. M. Feldstein, A National Bureau of Economic Research (NBER) Conference Report, Chicago, The Univercity of Chicago Press, 1991.

Ferguson, N.: *The Ascent of Money: A Financial History of the World*, London, Penguin Books, 2009.

Fındıkçıoğlu, F.: "Krizin Bilançosu ve Krizden Çıkış Perspektifi", *İktisat Dergisi*, sayı: 501: 74-75, 2009.

Fisher, I.: *The Debt-Deflation Theory of Great Depressions*, 1933 (ç.i)

Fine, Ben, Hardach Gerd, Karras, Dieter: *Sosyalist iktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev. Sabri Çaklı, Ankara, İmge Yayınevi, 1993.

Fine, B., Harris, L.: "Controversial Issues in Marxist Economic Theory", *Socialist Register*, 1976.

Foley, D., *Understanding 'Capital': Marx's Economic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Foster, J. B.: *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*, Çev. Çiğdem Çidamlı, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2008.

---------"Başarısız Bir Sistem: Dünya Kapitalist Küreselleşme Krizi ve Çin'deki Etkisi", *Monthly Review Bağımsız Sosyalist Dergi*, Temmuz 2009, Kalkedon Yayınları, 27-50.

Foster, J. B., Mc Chesney,R.: "Monopoly-Finance Capital and the Paradox of Accumulation", *Monthly Review*, October 2009.

Frank, A.G.: "Dünya Sistemi Bunalımda", *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, İstanbul, Belge Yayınları, 1983, 131-151.

Freeman, A.: "A general refutation of Okishio's theorem and a proof of the falling rate of profit." Ed. Bellofiore, R, *Marxian Economics: a Reappraisal*, Volume 2, 139-162. Basingstoke: McMillan, 1998.

--------- "Two Concepts of Value, Two Rates of Profit, Two Laws of Motion," Ed. Zarembka, P., *Value, Capitalist Dynamics and Money*, Volume 18, 2001, 243-67.

--------- What Makes the US. Profit Rate Fall? 2009, (Çevrimiçi), 5 Aralık 2009.

Geisst, C.R.: *Wall Street: A History*, New York, Oxford Univ Press, 1997.

Gibson, B., Esfahani, H.: "Nonproduced Means of Production: Neoricardians vs Fundamentalists', *Review of Radical Political Economics* 15, No.2, Summer 1983, 83-105.

Gillman, J.: *The Falling Rate of Profit*, New York, Cameron Associates, 1958.

Glyn, A., Sutcliffe, B.: *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Harmondsworth, Penguin, 1972.

Greenspan, A.: *The Roots of the Mortgage Crisis*, The Wall Street Journal, February 15, 2007, (ç.i) , 15 Şubat 2010.

Greenspan, A.: *The Age of Turbulance: Adventures in a New World*, London, Penguin Books, 2008

Groll, S., Orzech, Z. B.: "From Marx to Okishio Theorem: A Geneology", *History of Political Economy* 21, No.1, 1989, 253-72.

Grossmann, H.: The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System: Being also a Theory of Crisis, (1. ed.1929), Çev ve Kıs. J. Banaji, Pluto Press,

Harris, D. J.: "Accumulation of Capital and the Rate of Profit in Marxian Theory", *Cambridge Journal of Economics*, 1983,

Hobson, John. A.: *Imperialism, A Study* (1902), (Çevrimiçi)

IMF "What is the Damage? Medium-Term Output Dynamics after Financial Crises," *World Economic Outlook* (WEO): Sustaining the Recovery, Ekim 2009, http://www.imf.org/ external/pubs/ft/weo/2009/02/index.htm

Impoco, J.: "How Japan Lost a Decade?" *The New York Times*, 18 Ekim 2008, (ç.i) 19 Şubat 2010.

Ito, H.: 2009, "U.S. Current Account Debate with Japan then, with China Now", *Journal of Asian Economics* 20(3): 294–313

Itoh, M.: "The Formation of Marx's Theory of Crisis," *Science & Society*, Volume XLII, No. 2, Summer 1978, 129-155.

---------"Dünya Kapitalizminin Enflasyonel Bunalımı", *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*, İstanbul, Belge Yayınları, 1983, 153-167.

Jobst, A.: "Back to the Basics: Securitization" *IMF, Finance and Development*, Eylül, 2008

Kahneman, D., Tversky, A.:"Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk," *Econometrica*, 47(2), 263–292, 1979

---------"On the Reality of Cognitive Illusions," *Psychological Review*, 103(3), 582–591., 1996.

Kalecki, M.: "The Problem of Effective Demand with Tugan-Baranovsky and Rosa Luxemburg," (1967), *Collected Works of Michaił Kalecki, Volume II* (Jerzy Osiatyński editor, Clarendon Press, Oxford: 1991), (Çevrimiçi) , 2008.

Karahanoğulları, Y.: "Marx'ta üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular," *Ankara üniversitesi SBF Dergisi, 63-2*, (Çevrimiçi)

Keen, S.: *The Minsky Thesis: Keynesian or Marxian?* (ç.i)

Keynes, J. M.: *Economic Consequences of Peace*, 1919, (ç.i) http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/keynes/peace

--------- *General Theory of Employment Interest and Money*, Londra, Macmillan Co. Ltd., 1954(1936). Türkçe baskı: *Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, İstanbul, Çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, 2008.

Kindleberger, C. P.: *Cinnet, Panik ve Çöküş: Mali Krizler Tarihi*, Çev. Halil Tunalı, İstanbul, İstanbul Bilgi üniversitesi Yayınları, 2008 (1978)

Kliman, A.: "The Okishio Theorem: An obituary," *Review of Radical Political Economics*, 29,3, 1997,. 42-50.

Krugman, P., *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, New York, W. W. Nor-

ton& Co., 2008

Laibman, D.: "Technical Change, the Real Wage and the Rate of Exploitation: The Falling Rate of Profit Reconsidered', *Review of Radical Political Economics* 14, No. 2 Summer 1982, 95-105.

---------"The Onset of Great Deppression II: Conceptualizing the Crisis", *Science and Society*, Vol.73, No:3, 2009.

Lapavitsas C.: *Introduction to Hilferding's 'Finance Capital'* 2006, (Çevrimiçi) 2 Aralık 2009

---------*Social Foundations of Markets, Money and Credit*, Londra,Routledge, 2003

---------*Financialised Capitalism, Direct Exploitation and Periodic Bubbles*, (ç.i), 2008, , 25.04.2010.

le Bon, G.: *The Crowd: A Study of the Popular Mind.* London: T. Fisher Unwin, 1896.

Lebowitz, M., "Marx's Falling Rate of Profit: A Dialectical View" *The Canadian Journal of Economics*, Vol. 9, No. 2 (May, 1976), 232-54 http://www.jstor.org/stable/134520 , 26 Kasım 2009

Lenin, V.I.: *On the So-Called Market Question*, Collected Works v.I, Moskova, Progress Publisher, 1972(1893).

---------*The Development of Capitalism in Russia*, Collected Works v.3, Moskova, Progress Publisher, 1972(1899).

---------Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, Çev. Cemal Süreya, Ankara, Sol Yayınları, 7.bs, 1978(1916/17)

Lilley, S.: "Technological Progress and the Industrial Revolution," *The Fontana Economic History of Europe*, Ed., Carlo M. Cipolla, 5. impression, Glaskow, William Collins Sons& Co. Ltd., 1978, pp. 187-255.

Lo, A. W.: 2008, "Funds, Systemic Risk, and The Financial Crisis of 2007–2008", *Written Testimony, Prepared for the U.S. House of Representatives Committee on Oversight and Government Reform, November 13, 2008 Hearing on Hedge Funds*, (ç.i), http://ssrn.com/abstract=1301217

Lukacs, G.: *History and Class Consciousness*, Cambridge, MIT Press, 1971.

Luxemburg, R.: *Sosyal Reform ya da Sosyal Devrim*, İstanbul, Ma-Ya Yayınları, 1975.

--------- *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1984.

--------- *The Accumulation of Capital*, Londra, Routledge and Kegan Paul Ltd, 1951.

--------- *"The Accumulation of Capital - An Anti-Critique"*, Ed. Tarbuck, K., J., New York, Monthly Review Press, 1972.

Mage, S.: *The 'Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit': Its Place in the Marxian Theoretical System and Relevance to the US Economy*, PhD Dissertation, Colombia University, 1963.

Mandel, E.: *Geç Kapitalizm*, Çev. C. Badem, Versus, 2008 (1975).

---------An Introduction to Marxist Economic Theory, (1967) (Çevrimiçi) , 20 Ocak 2010.

Marx, K., Engels, F.: *Komünist Manifesto*, (1848) Marx/Engels Internet Archive (marxists.org), , 2000) 30 Kasım 2009.

Marx, K.: *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ankara, Sol Yayınları, 1979.

---------*Theories of Surpus Value: Part I*, Moskow, Progress Publishers, 1975.

---------*Theories of Surplus Value: Part II*, Moskow, Progress Publishers, 1975.

---------*Theories of Surplus Value: Part III*, Moskow, Progress Publishers, 1975.

---------*Kapital: I. Cilt*, 2. baskı, İstanbul, Sol Yayınları, 1978.

---------*Capital: Volume II*, 7. prnt, Progress Publishers, 1977.

---------*Kapital: III.Cilt*, 2.bs., Ankara, Sol Yayınları,1990.

Mattick, P.: Sürekli Kriz, Sermaye Birikimi üzerine Henryk Grossman (marxist.org/archive/mattick-paul/1934/.....)

---------*Engels-Kautsky Mektuplaşmaları üzerine*, 1937, (Çevrimiçi) , 2Aralık 2009.

---------*Marx ve Keynes: Marx and Keynes. The Limits of the Mixed Economy*, 1969, (Çevrimiçi)

---------*Ekonomik Kriz ve Kriz Teorisi*, 1974.

Karl Kautsky: Marx'tan Hitler'e, 1939, (Çevrimiçi)

Meek, R.: *Emek Değer Teorileri*, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2009(1956).

---------"The Falling Rate of Profit", *Science and Society* 24, No.1, Winter 1960, 36-52.

Meyer, F. J., Meyer, J.L.: "An International Sectoral Data Base for Fourteen OECD Countries (Second Edition)", *OECD Economics Department Working Papers*, No. 145, OECD Publishing. 1994, doi:10.1787/013876245470,

Michaelides, P., Milios, J.: "Did Hilferding Influence Schumpeter?", *History of Economics Review*, 01/01/2005, 100-119.

Milios, J.: *On the Question of Money Endogeneity: Marx vs. the Post-Keynesians*, (ç.i), , 25.04.2010.

---------*Marx's Qritique of Quantitiy of Money*, (ç.i), 2001, , 25.04.2010.

---------*Marx's Monetary Theory of Value and Capital and Contemporary Capitalism*, Avrupa Sosyal Forumu'nda sunulmuş bildiri, 2006, (ç.i), , 25.04.2010.

Milios, J., Dimoulis, D. Economakis, G.: *Karl Marx and the Classics: an Essay on Value, Crises and the Capitalist Mode of Production*, Hampshire, Ashgate Pub. Co., 2002.

Milios, J., Maroudas,L., Lapatsioras, S., Mihaelides, P. G., Sotiropoulos, D.P.: *On the Character of the Current Economic Crisis*, (ç.i), 2009, , 25. 04. 2010.

Minsky, H.: *Can it Happen Again?*, M.E. Sharpe publ.,1982 (1963)

Mishkin, F. S. "Asymmetric Information and Financial Crises: A Historical Perspective," *Financial Markets and Financial Crises*, R. Glenn Hubbard, ed., University of Chicago Press, 69-108, 1991.

---------*The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*, New Yok, HarperCollins,1992.

Mohun, S.: Productive and Unproductive Labour and the Profit Share in the U.S. Economy, 1964-2001. 2004, (Çevrimiçi)

---------"Aggregate capital productivity in the US economy, 1964–2001", *Cambridge Journal of Economics*, 2009, 33, 1023-46.

Morgan, E.V, Thomas, W.A.: 1962, *The Stock Exchange: Its History and Functions*, London, Elek Books, 1962.

Morgan, P.: *Unregulated Entities, Products and Markets: Challenges for Monitoring and Regulation*, Asia Development Bank (ADB) Resarch Policy Brief 30, ADBInstitute, , 2009.

Morishima, M.: *Marx's Economics*, Cambridge, Cambridge Universitiy Press, 1973.

Moseley, F.: Marxian Crisis Theory and the Postwar Us. Economy.

---------The rate of surplus value in the postwar US economy: a critique of Weisskopf's estimates , Cambridge Journal of Economics, 9:1 ,1985:Mar., 57-79.

Nakatani, T.: "The Falling Rate of Profit and the Competitive Battle: Comment on Shaikh", *Cambridge Journal of Economics* 4, 1980, 65-8.

---------"On the Definiton of Values and the Rates of Profit: Simultaneous or Temporal?" Kobe University Economic Review 51 (2005) (Çevrimiçi)

Norton, B.: "Epochs and Essences: A Review of Marxist Long-Wave and Stagnation Theories",

Cambridge Journal of Economics, 12, 1988, 203-24.

Okishio, N.: "Technical Change and the Rate of Profit", *Kobe University Economic Review*, 7, 1961.

---------"Competition and Production Prices", *Cambridge Journal of Economics*, 2000, 25.

Orr, J., Ward, P.: "Istvan Meszaros ile Söyleşi", Monthly Review Bağımsız Sosyalist Dergi, Temmuz 2009, Kalkedon Yayınları, 81-113.

Panitch, L., Konings, M.: "US Financial Power in Crisis", *Historical Materialism*, 16, 2008, 3-34.

---------"Myths of Deregulation", *New Left Review*, 57, 2009, 67-83.

Parasız İ.: *Enflasyon-Kriz-Ayarlamalar*, İstanbul, Ezgi Kit., 2001.

Parijs, P. v.: "The Falling-Rate-of Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction by Way of Obituary", *Review of Radical Political Economics* 1980; 12; 1, , 24 Aralık 2009

Park, C.S.: The New Value Controversy and the Foundation of Economics kitabı hakkında inceleme yazısı, *Science and Society*, 73:1(2009), 154-156

Pasinetti, L.: *Lectures on the Theory of Production*, New York, Colombia University Press, 1977.

Prebish, R.: *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*, New York, United Nations, 1950

Ricardo, David: *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Volume I, The Works and Correspondence of David Ricardo, Ed. Piero Straffa, New Yok, Cambridge Univercity Press, 1981.

Robinson, J.: "The Falling Rate of Profit: A Comment", *Science and Society*, 23, No. 2, 1959, 104-106.

---------*An Essay on Marxian Economics*, London, MacMillian, 1963.

Rodbertus, Karl: *Overproduction and Crises*, (Çevrimiçi) , original source: Sociale Briefe an von Kirchmann, 1850, translated as Overproduction and Crises ,London, Swan Sonnenschein & Co., 1898, Çev. Julia Franklin

Roemer, J. E.: "Technical Change and the Tendency of the Rate of Profit to Fall", *Journal of Economic Theory* 16, 1977, 403-24.

---------"The Effect of Technological Change on the Real Wage and Marx's Falling Rate of Profit", *Australian Economic Papers*, 17, No. 30, June, 1978, 152-66.

---------"Continuing controversy on the falling rate of profit: fixed capital and other issues", *Cambridge Journal of Economics* 1979, 3, 379-98.

Rosdolsky, R.: *The Making of, Marx's 'Capital'*, London, Pluto Press, 1977

Rowthorn, B.: *Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon*, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

Salvadori, N.: "Falling Rate of Profit with a Constant Real Wage. An Example", *Cambridge Journal of Economics*, 5, 1981, 59-66.

Schwager, J., D.: *The New Market Wisards*, New York, Harpers Business, 1992.

SEC, *Implications of the Growth of Hedge Funds*, Staff Report to the United States Securities and Exchange Commission, Eylül, 2003.

Sewell, M.: Behavioral Finance, (ç.i), 2008, , 20.04.2010.

Shaikh, Anwar: "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş," *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Der. Nail Satlıgan, Sungur Savran, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1988 (1978).

Shaikh, A.: "Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis", *Cambridge Journal of Economics*, 2, 1978.

---------"Marxian Competition Versus Perfect Competition: Further Comments on the So-Cal-

led Choice of Technique", *Cambridge Journal of Economics*, 4, 1980, 75-83.

---------"Günümüz Dünya İktisadi Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", *11. Tez Kitap Dizisi, 1., Bunalım, Azgelişmişlik, Devlet*, Ağustos 1986, 82-103

---------"The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence" Eds. A. Kleinknecht, E. Mandel, I. Wallerstein, *New Findings in Long-wave Research*, New York: St. Martin's Press 1992 , 174-95

---------"Competition and Industrial Rates of Return", *Issues in Finance and Industry: Essays in Honor of Ajit Singh*, Ed. P. Arestis, J. Eatwell, London, Palgrave MacMillan, 2008, 167-95.

Shaikh, Anwar, Tonak, Ahmet, E.: *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1996.

Shiller, R. J.: *Irrational Exuberance*, 2.nd ed., Currencey Doubleday, 2006.

Shoul, Bernice: "Karl Marx and Say's Law," *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 71, No. 4 (Nov., 1957), pp. 611-629, (Çevrimiçi) , 26 Kasım 2009.

Singh, K., *Taming Global Financial Flows: A Citizen's Guide*, New York, Zed Boooks Ltd., 2000.

Sismondi, Simonde de: *Political Economy and The Philosopy of Government*, Selections from the Writings of J. C. L. Simonde de Sismondi (1847), Reprints of Economic Classics, New York, Augustus M. Kelley Publishers, 1966.

Smith, A.: *Milletlerin Zenginliği*, Çev. G. Kazgan, İş Bankası Yayınları, 2006.

Smith, C.W, Smithson, Wakeman: "The Market for Interest Rate Swaps", *The Handbook of Financial Engineering*, ed: Smith, Smithson, New York, Harper Business: 213-229., 1990.

Soros, G.: *Para Yönetiminin Sihirbazı Soros, Soros'u Anlatıyor*, çev., Gülden Şen, 2. bs., İstanbul, Sabah Kitapları, 1998 (1995).

---------"The False Belief at the Heart of the Financial Turmoil", *Financial Times*, 3 Nisan 2008.

Sraffa, P.: *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960

Steedman, I.: "Marx on the Falling Rate of Profit", *Australian Economic Papers* 10, No. 16, June 1971, 61-6.

---------*Marx after Sraffa*, London, New Left Books, 1977.

---------"A Note on the 'Choice of Technique' under Capitalism", *Cambridge Journal of Economics*, 4, 1980, 64-7.

Stratchey, J.: *The Nature of Capitalist Crisis*, New York, Convici-Friede, 1935.

Sweezy, P.: *Kapitalist Gelişme Teorisi*, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2007(1946).

Sweezy, P., Baran, P.: *Tekelci Sermaye*, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2009(1966).

Sweezy, Paul, Baran, Paul, Magdoff, Harry: *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, Çev. Yıldırım Koç, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975.

Taleb, N., N.: *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, New York, Random House, 2007.

Tarbuck, Kenneth, J. (ed): Rosa Luxemburg, The Accumulation of Capital –An Anti-critique; Nicolai Bukharin, İmperialism and the Accumulation of Capital, Çev. Rudolf Wichmann, New York, Monthly Review Press, 1972.

Thaler, R.H.: The Winner's Curse: Paradoxes and Anomalies of Economic Life, New Jersey, Princeton University Press, 1994.

Thio, B.: Comment on Shaikh's 'The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory

and Empirical Evidence' Eds. A. Kleinknecht, E. Mandel, I. Wallerstein, *New Findings in Long-wave Research,* New York: St. Martin's Press 1992, 195-99.

Uematsu, T.: "Japan's Decade Long Recession", *Kobe Univercity Economic Review* No: 45: 19-29. , 1999.

Ülgener, S. F.: Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi, Toplu Eserler I, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.

Vasudevan, R.: "Kredi Krizi: Doların Uluslararası Rolü Sorgulanıyor mu?", *Monthly Review Bağımsız Sosyalist Dergi*, Temmuz 2009, Kalkedon Yayınları, 51-62

Weeks, J.: "Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit To Fall", *Capital and Class*,16, Spring,1982.

Weisskopf, T.: "Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar US Economy", *Cambridge Journal of Economics*, 3, 1979, 341-78

Wolff, Richard, D.:"Marxian Crisis Theory: Structure and Implications," *The Review of Radical Political Economics*, Volume 10, No.1, Spring, 1978, pp. 47-57.

Wolff, Edward: "The Rate of Surplus Value, the Organic Composition, and the General Rate of Profit in the US Economy, 1946-67", American *Economic Review* 69, No.3, June 1979, 329-41.

---------"The Productivity Slowdown and the Fall in the US Rate of Profit, 1947-76", *Review of Radical Political Economics*, 18, 1986, 87-109.

---------"What is Behind the Profitability in the US in the 1980s and 1990s?", *Cambridge Journal of Economics*, 2003, 27,479-99.

Wright, S.: "Real Estate Bubble," (ç.i), 2005, 19 Şubat 2010.

Wright, E. O.: *Class, Crisis and the State*, London, Verso, 1979.

---------Marksist Birikim ve Bunalım Teorisinde almaşık Perspektifler", *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Der. Nail Satlıgan, Sungur Savran, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1988.

Yaffe, D.: "The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State", *Economy and Society*, May 1973, 186-232.

---------"The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State," Bulletin of the Conference of Socialist Economists, Winter 1972.

Zacharias, A.: "Competition and profitability: A critique of Robert Brenner", *Review of Radical Political Economics* 34, 2002; 34; 19-34, , 9 Aralık 2009

EK

Kriz Teorisi ve Krizler Kronolojisi

1500 İngiltere'de 'çevirme' (enclosure) hareketi. Sanayi kapitalizminin doğuşunu hazırlayan hareket. Büyük toprak sahibi aristokrasi daha karlı yün ticaretine yönelik koyun yetiştiriciliği için 'kiracı' küçük köylüleri topraklarından atıp topraklarını çitle çevirdi. Kentlere giden köylü kitlesi kapitalizmin gelişmesi için gereken proletaryayı oluşturdu. Çevirme hareketi dalgalar halinde 19. yy.a kadar sürdü.

1500-1600 Yüzyıllık enflasyon, 'fiyat devrimi, Amerikan altın ve gümüşlerinin İspanya üzerinden tüm Avrupa, hatta dünyaya yayılması. Kapitalizmin doğuşu ve gelişmesine neden olurken Asya'da başta Osmanlı imparatorluğu olmak üzere kimi devletlerin ekonomik sistemlerinde büyük yara açtı

1601 İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin kuruluşu.

1602 Amsterdam Borsası'nın kuruluşu. Dünyanın en eski menkul kıymet borsası sayılan bu Hollanda borsası Hollanda Doğu Hindistan Şirketi tarafından kuruldu.

1636-37 Tulipmania yani Lale Çılgınlığı. Lale çiçekleri üzerine Hollanda'da büyük bir spekülasyon ve sonra da çöküş. Kapitalizmin daha doğuşundan itibaren spekülatif kriz yaratmak için her şeyi hatta basit bir çiçeği bile kullanabileceğini göstergesi.

1720 Güney Denizi Balonu ve Missisipi Balonu/ John Law Skandalları

1757 Plasi Savaşı ve İngiltere'nin Hindistan'da fiili işgalinin başlaması. 1857 Hindistan İsyanı 1. Bağımsızlık Savaşı olarak anılır. Bu isyanın bastırılmasının ardından Hindistan'da doğrudan kraliyete bağlı sömürge idaresi kuruldu.

1758 Quesnay'ın Tableau Economique'i geliştirmesi. Quesnay'in başını çektiği Fransız Fiz-

yoksullar Okulu Adam Smith'i etkileyerek bir anlamda modern ekonomi politiğin kurulmasına yol açtı. Ekonomik Tablo ise hem modern milli gelir şemalarının bir atası hem de Marx'ın yeniden üretim şemalarının ilham verenidir.

1776 Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği"ni (The Wealth of Nation) yazması

1778-1830 Sanayi Devrimi

1803 J.B Say'ın daha sonra 'Say Kanunu' olarak tanınacak düşüncelerinin ilk halini yazdığı "Traite D'Economie Politique" adlı eserinin Paris'te yayımlanması. Aslında fikrin tam gelişmesinde James Mill'in 1808'de yayımladığı 'Commerce Defended' adlı eserin önemli payı vardı. Bazı marksistlerce Marx'ın Say Kanunu'nu yer yer kabul ettiği öne sürülse de Marx eserlerinde Say'ın hem fikirlerine, hem de karakterine şiddetle hücum eder.

1815 Jean Charles Leonard de Sismondi'nin "Ekonomi Politik" adlı eserini yayımlaması. Eksik tüketimcilik tezlerini ilk kez derli toplu geliştiren ve piyasaların kendi kendine tam istihdam dengesine erişeceği yolundaki klasik iktisat dogmasına ilk kez karşı çıkan Fransız tarihçinin eseri Malthus'u da etkilemiştir. Sismondi kapitalizmin yapısal bir kriz içinde olduğunu piyasanın işleyişinin de daimi krizlere yol açmaya eğilimli olduğunu öne sürdü. Böylece ekonomi politiğin gündemine ilk kez kriz teorisini soktu.

1817 David Ricardo'nun "Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri" (Principles of Political Economy and Taxation) adlı eserinin yayımlanması.

1818 Karl Marx 5 Mayıs'ta Yahudi kökenli ailenin oğlu olarak Almanya Tier'de doğdu. Babası avukattı.

1820 Thomas Malthus, *Ekonomi Politiğin İlkeleri* (Principles of Political Economy) kitabında kapitalizmin pazar sorunu nedeniyle kendini yeniden üretemeyeceğini öne sürerek ilk yapısal kriz teorilerinden birini ortaya attı.

1800-1850 Ütopik sosyalistler, reformcular ve kapitalizm eleştirisi... Bu grupta birbirinden çok farklı düşüncelerde olan kişiler vardır. Bazıları insanların ortaklaşa faaliyetlerle kooperatif çalışma yoluyla kapitalizmin kötülüklerine alternatif bir toplum düşünürken Charles Fourier (1772-1837), William Godwin, (1756-1836), William Thompson (1783-1883), bir kısmı esas olarak bireyci toplumu öngörüyordu. Bir kısmı reformların devletin yardımıyla, devlet gücüyle yapılması yanlısıyken (Henri de Saint-Simon (1760-1823), kısmen Robert Owen (1771-1858), Louis Blanc (1811-1882)), bir kısmı bunu son derece tehlikeli buluyordu (Proudhon). Asıl yönelimleri ekonomi üzerine değil, toplumun genel olarak ıslah edilmesi üzerineydi. Fakat hepsi de kapitalizmin bireysel çıkarlara ve vahşi rekabete dayalı sistemini eleştirdi. Kapitalizmin bu sisteminin yarattığı kötülüklere örnek verirken ekonomik krizler pek çoğunun eserlerinde yer aldı ve daha sonraki sosyalist düşünürlerin –Marx dâhil- fikirlerini etkiledi.

1837 Kriz. özellikle ABD ve Büyük Britanya'yı etkileyen bu kriz gayrimenkul spekülasyonu, pamuk spekülasyonu, döviz problemleri ve kötü buğday hasadının biraraya gelmesiyle yaşanan bir krizdi.

1847 Dünya ekonomik krizi. Avrupa kıtası çapında küresel sayılabilecek en derin krizlerden biri oldu.

1848 Avrupa çapında ayaklanma ve devrimler.

1848 Komünist Manifesto yayımlandı

1849 Marx, politik eylemlilikleri nedeniyle Fransa'dan sınır dışı edildi. Londra'ya yerleşti ve ömrünün sonuna kadar orada yaşadı.

1857 Demiryolu ve Borsa Krizi. Marx'ın kriz teorisini oluştururken somut örnek olarak en çok yararlandığı krizlerden biri.

1859 Marx *Ekonomi Politiğin eleştirisine Katkı* adlı eserini yayımladı. Eser pek az dikkat çekti. Kısa sürede piyasadan kalktı.

1861-65 İngiltere pamuk krizi. Sanayi devriminin o zamana kadar dayandığı temel sektör pamuklu kumaş sektörü olduğundan pamuk hammaddesi çok stratejik bir üründü. O yüzden 19.yy.ın ilk yarısında bazen aşırı üretim bazen kötü pamuk hasadı yüzünden sık sık pamuk krizleri koptu. Lancashire pamuk krizi hem Amerikan İç Savaşı yüzünden ABD pamuğunun İngiltere'ye gelişinin aksaması hem de önceki yıllarda yapılan aşırı üretimin biraraya gelen etkisi nedeniyle yaşandı. Marx ve Engels'in kriz teorisinde 1847, 1857 krizlerinden sonra en etkili olmuş kriz örneğidir.

1863 Ferdinand Lasalle Genel Alman İşçileri örgütü'nü (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein*) kurdu. Marx'ın Lasalle ile (özellikle başlangıçta) hem yakın bir ilişkisi hem de az çok rekabete dayanan bir ilişkisi vardı. Lasalle'in ilerideki devletçi ve reformcu sosyal demokrasiye benzeyen görüşleri Alman sol kadroları üzerinde geniş bir etki yaratmıştı. Bu etki azalan ölçüde de olsa hep devam etti. Lasalle, bir aşk meselesi nedeniyle girdiği bir düello sonucu 1864'te hayatını kaybetti.

1864 Lasalle'in ölümünden bir kaç ay sonra 28 Eylül'de Londra'da sonradan 1. Enternasyonal olarak anılacak, Uluslararası İşçiler Birliği (International Working Men's Association) kuruldu. Açılış konuşmasını Marx yaptı.

1867 *Kapital* Cilt I yayımlandı.

1868 Almanya, Eisenach'ta Sosyal Demokrat Emek Partisi kuruldu. 1848'de Marx ve Engels'in üye olduğu ve adına *Komünist Manifesto*'yu yazdığı Alman örgütü, Komünist Liga adını taşırken 20 yıl sonra kurulmuş 'marksist' örgüt Sosyal Demokrat adını taşıyordu.

1869 Rus devrimcisi ve sonraları anarşist Michael Bakunin, Çarlık zindanlarından maceralı bir kaçış sonrası Avrupa'ya geldi. Orada Bale şehrindeki Enternasyonal toplantısına katıldı. Bakunin'in faaliyetleri Marx ve Engels tarafından Enternasyonal'i ele geçirme gayreti olarak algılandı. İki taraf arasındaki mücadele Bakunin'in bir yıl sonraki Hague kongresinde ihraç edilmesiyle sonuçlandı. Ancak bu ihraç bir süre sonra Enternasyonal'in bölünmesine ve giderek kapanmasına yol açtı. Bakunin 1876'da öldü.

1870 Fransa İmparatoru III. Napoleon, Almanya'ya savaş açtı. Fakat Almanya içlerinde ordusuyla birlikte esir düştü. Alman ordusu Paris kapılarına dayandı. Paris işçileri ayaklanarak Paris Komünü (belediye) vasıtasıyla kenti yönetmeye başladı. Marx, Fransa'da İç Savaş adlı eseri ile Paris Komünü'nü övdü ve onu 'proletarya diktatörlüğü'nün bir örneği olarak gösterdi.

1871 Bismarck, 1860'lardan beri sürdürdüğü mücadele ve bir dizi savaş sonrası Alman Birliğini gerçekleştirdi. Almanya'da Avusturya dışarıda kalmak üzere tek devlet (Reich) kuruldu. Bismarck onun ilk Şansölyesi (başbakan) oldu.

1873 Büyük Bunalım. Bu bunalım 1929'dan önce Büyük Bunalım adını taşıyan ilk küresel bunalım oldu. Avrupa ve Amerika'yı etkisi altına aldı; kimi ülkelerin bunalımdan çıkışı yaklaşık 10 yıl aldı.

1875 Almanya'da Marx yanlıları ile Lasalle yanlıları Gotha şehrindeki bir kongre ile birleştiler. Yeni parti, Sosyalist İşçi Partisi, (Sozialistische Arbeiterpartei) adını taşıyordu. Bu yeni partinin programını beğenmeyen Marx, Gotha Programı'nın Eleştirisi adlı bir yazı kaleme aldı. Ancak bu yazı 1891 yılına kadar yayımlanamadı. Bu parti 1878-90 arası yasaklı kaldı. Anti-sosyalist Yasa'nın ni-

hayet ortadan kalkmasıyla özgürleşen parti Alman Sosyaldemokrat Parti (SPD) olan bugünkü adını aldı. 1. Dünya Savaşı'na kadar bu parti dünyanın en önemli marksist partisi sayılıyordu.

1878 Engels, *Anti-Dühring*'i yazdı. Bu eser o sırada Alman solu üzerinde çok etkili olmaya başlayan Eugenie Dühring'in yeni-kantçı felsefesine karşı tavır aldı. Bu eser aynı zamanda bu kişinin eksik tüketimci kriz teorilerini de eleştirir. Eserin bir bölümü daha sonra yayımlanacak *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* eserinin temelini oluşturur.

1878 Bismarck, Almanya'da adından da anlaşılacağı gibi sola karşı ağır bir baskı yönetimi içeren Anti-sosyalist Yasa'yı yürürlüğe koydu.

1883 13 Mart'ta Marx, 64 yaşında öldü.

1884 İngiltere'de Fabian Derneği adıyla reformist sosyalizm yanlısı bir dernek kuruldu. Fabian adı, Hannibal'e karşı uzun süreli yıpratma taktiklerine dayanan tedrici bir savaşı yürüten Romalı general Quintus Fabius Maximus'un adından geliyordu. Ünlü düşünür ve oyun yazarı Bernard Shaw da bir süre sonra bu derneğe katıldı. Derneğin açtığı yol bugünün İngiliz İşçi Partisi'nin kuruluşunda etkili olmuştur. Dernek, emek değer teorisini reddederek marjinalist fayda değer teorisini kabul etti.

1885 *Kapital* II. Cilt, Marx'ın ölümünden sonra, onun notlarından derlenerek Engels tarafından yayımlandı.

1889 İkinci Enternasyonal kuruldu. Anarşistler bu Enternasyonal'e kabul edilmedi.

1880-1914 Büyük Ekonomik Genişleme. 1873 krizinin etkileri giderek ortadan kalktıktan sonra Avrupa çapında büyük bir ekonomik refah dönemi yaşandı. Bu hızlı büyüme dönemi aynı zamanda klasik emperyalist döneme denk gelir. Alman Sosyal Demokrat hareketi gibi başlangıçta reformcu marksist, sosyalist hareketlerin gelişimi bu dönemde hızlandı. Görece refah dönemini adlandıran ve Büyük Bunalım'ın zıddı olarak Büyük Ekonomik Genişleme diye nitelenen bu dönem 1914'e doğru sona erdi.

1890 Alman sosyalistlerinin uzun mücadelesi sonunda Anti-Sosyalist Yasa kaldırıldı

1891 SPD, Erfurt Kongresi ile daha saf bir marksizme yöneldi. Uzlaşmaya dayalı kimi eski maddeler yerine marksist formülasyona daha uygun olduğu düşünülen yeni maddeler kondu. Bu ortodoksluğa yönelişin mimarı Karl Kautsky (1854-1938) idi. Bu yeni Erfurt Programı'na ilişkin de Engels'in kimi eleştirileri vardı ama bunlar da tıpkı Marx'ın Gotha Programı eleştirisi gibi yaygınlık kazanamadı.

1893-99 Lenin, narodnikler ve legal marksistler arasında Rusya'da kapitalizmin gelişmesi ve köylülük sorunu üzerine süre giden tartışma. Bu tartışma aslında Sismondi ile Say arasındaki krizler tartışmasının Rusya'daki izlerini de taşıması açısından önemlidir. Lenin'in "Piyasalar Sorunu Denilen Şey Üzerine" veya kısaca *Piyasalar Üzerine* diye bilinen eserini 1893'te yazmasıyla başladı. Eser resmen 1937'de yayımlanabildi. Tartışma Lenin'in 1899'da *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'ni yazmasıyla zirveye ulaştı.

1893 Özellikle ABD'yi etkileyen ve New York Borsası'nın çöküşü ile başlayan Amerikan tarihindeki en sert bunalımlardan biri. 1893'te başlayan kriz bir ekonomik bunalıma dönüştü ve bu bunalım tam 4 yıl sürdü. Bunalımın yarattığı işsizlik işsizlerin büyük kitle gösterilerine ve bunlara karşı polis müdahalesine neden oldu.

1894 Tugan Baranovski'nin kitabı *Çağdaş İngiltere'de Sınaî Krizler: Sebepleri ve Ulusal Hayata Etkileri* yayımlandı.

1894 *Kapital*'in III. Cildi Marx'ın ölümünden 11 yıl sonra nihayet yayımlandı.

1895 Engels öldü.

1896 Eduard Bernstein (1850-1932), muhtemelen Fabian sosyalizmi ve Fransa'da Jaures'in başını çektiği reformcu sosyalizmden etkilenerek 'Revizyonist' akımı başlattı. Marksizmdeki bu ilk büyük ayrım Marx'ın kimi tezlerinin revize edilmesini, öneriyor; nihai amaç olarak devrimin önemli olmadığını önemli olanın reformlar için uzun soluklu bir mücadele olduğunu savunuyordu. Görüşleri marksist ortodoksluk temelinde, Rosa Luxemburg (1871-1919) ve Karl Kautsky tarafından eleştirildi.

1910 Rudolf Hilferding, *Finans Kapital* (*Das Finanzkapital.*) adlı eserini yayımlar. Bu eser daha sonra başta Lenin olmak üzere pek çok marksistin emperyalizm teorilerini etkilemiştir. Aynı eser, marksist kriz teorileri üzerinde de son derece etkili olmuştur.

1913 Rosa Luxemburg'un "Sermaye Birikimi", yayımlandı. 1915'te hapisteyken, kitabına gelen eleştirileri içeren kısa bir kitabı da *Sermaye Birikimi- Bir Anti-eleştiri* adıyla yazdı. Bu ikinci kitap ancak ölümünden sonra 1921'de yayımlanabildi.

1914 Alman Sosyal Demokrat Partisi daha önce savaşa karşı duracağı yolunda karar almış olmasına rağmen Meclis'te hükümetin istediği savaş kredileri önergesini bütün ilkelerini çiğneyerek onaylar. Böylece partinin sağ merkez ve sol kanat olarak kesin bölünmesi ve merkez ve sağ kanadın birleşmeye sol kanadın da ayrılmaya doğru gidişi netleşir. Bu aynı zamanda 2. Enternasyonal döneminin sonudur.

1916 Lenin, sosyal demokratları emperyalist savaşı desteklediklerı için eleştirir. Daha sonraki sosyal demokrasi ve komünist partiler ayrılığının ilk önemli belirtisi.

1916 Lenin'in *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* broşürünü yazması.

1917 Ekim Devrimi. Rusya'da Bolşevikler iktidarı ele geçirir. Sovyet rejimi kurulur.

1917 Bukharin'in *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* adlı klasik çalışması Lenin'in önsözü ile yazıldığından iki yıl sonra tam devrim sırasında yayımlandı. Lenin'in Emperyalizm broşürünü etkileyen bir kaç kitaptan biri olduğu düşünülür.

1918-1919 Alman Devrimi ve Spartakist ayaklanması. 1. Dünya Savaşı'nın bitişi ve 1917 Sovyet devriminin birlikteki etkisi Almanya'da da pek çok şehirde ayaklanma ve İşçi Sovyetleri kurulmasına yol açtı. Ne olacağı belli olmayan, gösteri ve sokak çatışmaları ile geçen aylardan sonra 1919'da eski Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (marksist parti) sol kanadında yer alan Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'in kurduğu Spartakist Grubu ayaklandı. Ayaklanma aşırı sağcı milislerle işbirliği yapan bugünkü sosyal demokratların atası sayılabilecek eski marksist partinin merkez ve sağ kanadının yardımıyla bastırıldı. Luxemburg ve Liebknecht yargısız olarak infaz edildi. Böylece kurulan Weimar Cumhuriyeti daha sonra Almanya için bir felakete dönüştü.

1919 3. Enternasyonal'in ilk kongresi Lenin tarafından açılır.

1920 Avusturyalı marjinalist iktisatçı Ludwig von Mises, sosyalist planlama ekonomisinde piyasanın fiyat oluşturma işlevinin yerine getirilemeyeceğini ve bu nedenle sosyalist sistemin yaşama şansı olmadığını savunan bir makale yazdı. Bu Almanca konuşan ülkelerde 'sosyalist hesaplama' tartışması denen teorik tartışmayı başlattı. Mises'in bu tezi tıpkı kapitalizmin kendi kendine yaşayabilir olmadığını iddia eden kimi eksik tüketimci tezlerin aynadaki tersi gibiydi. Her iki teoriye göre de ne kapitalizmin ne de planlı Sovyet ekonomisinin bir kaç sene bile yaşaması mümkün değildi.

1924 Bukharin'in *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi* kitabı yayımlandı. Bukharin burada hem Tugan ve Hilferding hem de Rosa Luxemburg'un emperyalizm ve kriz üzerine tezlerini eleştirir. Bu konuda sonraki hemen bütün marksist iktisatçıların tutumunu belirlemiş bir çalışmadır.

1925 İngiltere'nin altın standardı sistemine dönüşü. Savaş sonrasında Keynes'in bütün ikazlarına rağmen Churchill 1.Dünya Savaşı öncesindeki pound-altın paritesini kabul ederek yeniden altın standardına döndü. Altın standardı sisteminin daha sonra 1929 krizini derinleştiren esneklikten uzak bir sistem olduğu iddialarını bir kenara bıraksak bile değerini bir hayli kaybetmiş İngiliz parasının eski pariteyi kabulü büyük bir revalüasyon anlamına geliyordu ki bunun sonucu beklendiği gibi ekonominin hızla kötüye gidişi ve işsizlik oldu. Altın standardının yol açtığı bu tür sorunlardan ders alınmadı ve aynı sorunlar bu kez ABD'de 1929'da yaşandı ta ki uluslararası para sistemi enkaza dönüp tüm dünya büyük bir bunalım sarmalına kapılıncaya kadar.

1929 Henryk Grossman'ın 'Birikim Yasası ve Kapitalizmin Çöküşü' adlı eserini yazması. Bu eser hem en katı bir KODEY yorumu olarak hem de kapitalist çöküş tezi olarak bu tezlerin yeniden canlanmasında önemli bir etken olmuştur.

1929 New York Borsası çöküşü

1929-36 Dünya 'Büyük Bunalım'ı

1923 Alman Mali Çöküşü ve Alman Büyük Enflasyonu. Bir taraftan politik huzursuzluklar ve Sosyal demokrat hükümetin sağlam bir bütçe hazırlayamayışı, Büyük sanayinin hükümete karşı tavır alışı, diğer taraftan 1929 bunalımının etkileri ve en önemlisi de Almanya'ya karşı başta Fransa olmak üzere savaş galiplerinin yüksek savaş tazminatlarında ısrarlı oluşu büyük bir ekonomik bunalıma sebep oldu. Ve Almanya gelişmiş bir ülkenin tarihte yaşadığı en büyük enflasyona maruz kaldı. 1920'nin 10 Mark'ı 1923'e gelindiğinde 1trilyon Mark'a çıkmıştı. Beraberinde gelen işsizlikle birlikte Nazi rejiminin gelmesinde en büyük etken oldu.

1933 Weimar Cumhuriyeti'nin yıkılması, Nazi'lerin iktidar olması. Almanya'nın 1. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ile yıkılan imparatorluk yönetimi 1919'da liberal bir demokrasiye yönelik Weimar Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açtı. 14 yıllık ömrü siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkla geçen Weimer Cumhuriyeti Nazilerin 1933'te fiilen Anayasa'yı işlevsiz hale getiren yasal düzenlemeleri ile bitmiş oldu.

1933 Kalecki, *İş Çevrimleri Teorisi Üzerine Bir Deneme* (An Essay on the Theory of the Business Cycles) adlı çalışmasını yayımladı. Kalecki keynesgil bir marksist olarak tanımlanır sıklıkla ki büyük bir haksızlıktır. Fikirlerinin Keynes'inkilere benzemediğinden değil. Onun bu teorileri hem Keynes'ten önce bulmuş ve yayımlamış olmasından, hem de teorisinin daha tutarlı, derli toplu ve matematik bakımından daha gelişmiş olmasından da ötürü. Aynı zamanda, teorik benzerlikleri olsa da Keynes'in kendi önerdikleri yapıldığından mutlu bir kapitalizmin yaşanacağına dair inancının tersine Kalecki kapitalizmin daima krize eğilimli olduğu yönünde marksgil bir 'kötümserlik'e sahipti. Kalecki, Joan Robinson ve sonraki postkeynesgil ekolden radikal iktisatçıları en az Keynes kadar etkilemiştir.

1936 John Maynard Keynes'in, *Genel Teori* (General Theory of Employment, Interest and Money) adlı eserini yayımlaması.

1939 İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması. 1 Eylül'de Alman birliklerinin Polonya'ya saldırmasının ardından İngiltere ve Fransa'nın savaş ilanı ile başladı. Konumuz açısından biri doğrudan ekonomik diğeri politik dolayımlı iki açıdan önemi vardır. Doğrudan ekonomik sonucu savaş harcamaları ve kontrollü savaş ekonomisi 1929 küresel krizini gerçek anlamda bitiren asıl gelişme oldu. Politik etkileri ise savaşın bitiş şeklinin 1970'lerin sonuna kadar süren kapitalist 'refah devleti' uygulamaları ile o süre zarfında klasik krizlerin biçim değiştirmesine sebep oluşudur.

1944 Bretton Woods uluslararası para sisteminin kurulması, ABD Doları'na bağlı sistem.

IMF ve Dünya Bankası'nın, OECD'nin kuruluşu. Savaş henüz sürerken Temmuz'un ilk üç haftasında toplanan bir uluslararası konferansta savaş sonrasının uluslararası para sistemi şekillendirildi. ABD'nin politik ve askeri üstünlüğü konferansta ağırlığını koyunca doların, altına sabit bir parite ile ve tüm ulusal paraların dolara sabit bir pariteyle bağlı olduğu bir sistem ortaya çıktı.

1946 Paul Sweezy'nin savaş sonrası marksist düşüncenin yeniden yeşermesinde önemli etkileri olacak *Kapitalist Gelişmenin Teorisi* adlı kitabı yayımlandı.

1950 Singer-Prebish Tezi'nin yayımlanması. Arjantinli iktisatçı Raul Prebish ve Alman iktisatçı Hans Singer'in birbirinden bağımsız olarak 1950'de yayımladıkları benzer düşünceler daha sonra Birleşmiş Milletler'in Latin Amerika Economic Komisyonu (ECLA) için Prebish, ikisinin görüşlerinden oluşan bir rapor hazırladı. Raporun ana fikri gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmedikleri takdirde mutlaka ödemeler dengesi krizlerine maruz kalacağı ve sanayileşmek için de ithal ikamesi stratejisini seçmeleri gerektiğiydi. Savaş sonrası refah devleti genel uzlaşması şemsiyesinde emperyal ülkeler de bu tezi gönülsüz de olsa kabul etti ve belli bir derecede yozlaştırarak montaj sanayilerinin kurulmasına müsaade etti. Neoliberal dönemin ilk yıkmaya çalıştığı ekonomik yapı bu sistem oldu. Prebish ve Singer'in fikirleri etrafında oluşan ECLA ekolünün bir önemli etkisi de marksist düşünceye yönelik gerçekleşti. Andre Gunder Frank, Samir Amin gibi iktisatçıların geliştirdiği Bağımlılık Okulu doğrudan ECLA tezlerinden gelişti. Daha sonra bu okul özellikle Wallerstein'in yorumuyla Dünya Sistemi tezlerine evrildi. Bu saydığımız düşünce okulları 1960-2000 arası marksist düşüncenin hemen hemen hâkimi oldular.

1953 Kore Savaşı'nın bitişi. Kore Savaşı biter bitmez aynı yıl ABD ekonomisi resesyona girdi. 1954'teki iki yıllık bir düzelmeden sonra 1957'de bir kez daha resesyon başladı. Kore Savaşı sonrası ekonomik kötüleşme toplam talebi desteklemek için 2. Dünya Savaşı sonrasında keynesgil politikalar uygulanmasına karşı son direnişleri de kırdı. Dünya piyasasına da yayılan bu küçük çaplı kriz Türkiye'yi de etkiledi. Yerel sebeplerle birlikte 1958 devalüasyonuna hatta 1960'da Demokrat Parti'nin devrilmesine giden yolda payı bulunmaktadır

1957 Eurodolar piyasasının kuruluşu. 1956'da Macaristan'a Sovyet Birlikleri'nin girmesi sonucu ABD bankalarında tutulan dolar mevduatlarına el konacağından endişelenen Sovyetler Birliği, bu mevduatları İngiltere'de sahip olduğu bir bankaya transfer etti. Bu dolarlara daha sonra 'eurodolar' dendi. ABD hükümetinin denetiminden kurtulmak isteyen çeşitli çokuluslu şirketler, fonlar veya hükümetler benzer yolu izleyince gerçek banknot anlamında dolarla ilgisi olmayan, dolar cinsinden açılmış banka hesapları olan eurodolar miktarları astronomik hızla artı. Bu şekilde devlet denetiminden çıkan fonlar günümüz finansının bu kitapta anlatılan baş döndürücü gelişiminin temel araçları oldu.

1951-57 AB'nin kuruluşuna doğru önemli adımlar. 1951'de Avrupa'da bir daha savaş olmaması adına ve Avrupa Federasyonu'nu hedefleyen Avrupa Kömür ve Çelik Birliği kuruldu. Fransa ve Almanya dışında İtalya ve Benelüks ülkeleri de birliğe dâhildi. 1957 yılında ise Roma Antlaşması ile bu birlik çabaları bütün önemli sektörleri içine alan ve gümrük birliğine de giden Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) evrildi. 1967'de ortaklık daha da ilerledi ve Avrupa Topluluğu (AT) adını aldı. 1985'te Schengen Antlaşması'yla üye ülkeler sınırlarını birbirine açtı ve pasaport kontrolleri kalktı. İşbirliği 1993'te Maastricht Antlaşması'yla topluluğun Avrupa Birliği (AB) adını almasını sağladı. 2002'de Avrupa'da çoğu AB ülkesi Avro Bölgesi'ne geçmeyi kabul edip Avro'yu tek para birimi olarak kullanmaya başladı.

1960 Piero Sraffa ünlü kitabı *Metaların Metalarla Üretimi: Ekonomik Teorinin Eleştirisine Bir*

Giriş'i yazdı. Bu kitabın etkisiyle daha sonra en tanınmış temsilcileri arasında Morishima ve Steedman'ın bulunduğu yeni-rikardocu marksizm ekolü doğdu. Bir cins keynesgil marksizm de diyebileceğimiz bu yapı 1970'lerde değer teorisi ve kriz teorisi hakkında bütün marksist yazını işgal edecek bir polemiği başlattı.. Sraffacı marksizmin bu etkisi daha sonra Roemer'in analitik marksizminde de hissedilir. Bunun karşı cephede etkisi ise tepkisel biçimde artık neredeyse tek marksist kriz teorisi olarak azalan kar oranı üzerinde şekillenen KODEY tezlerinin kabul edilmesi oldu.

1964 Okishio Teoremi'nin Kore Kobe üniversitesi dergisindeki bir makalede yayımlanışı

1968 Önce Avrupa ve sonra dünya çapında öğrenci olayları

1974 1. petrol krizi

1976 Michel Aglietta *Kapitalist Düzenleme Teorisi: ABD Deneyimi* (A Theory of Capitalist Regulation: US Experience) kitabını yayımladı. Bu kitap marksizm içindeki Düzenleme Okulu'nun kuruluşu olarak görülür. 1970'lerin ikinci yarısında ve 80 başlarında etkili olan bu okul daha önce Gramsci tarafından marksist literatüre sokulmuş 'Fordism' kavramını yeni bir içerik taşıyarak tekrar popüler kılmıştır. Şimdilerde bu okul eski etkisinden uzak olmakla beraber onun mirası sayılabilecek fordism gibi kavramlar geniş şekilde kullanıma devam etmekte.

1973 ABD Doları'nın savaş sonrasında sabit parite ile altına olan bağının kopuşu Bretton Woods uluslararası para sisteminin sonu. O zamandan beri genel kabul edilmiş düzenleyici bir para sisteminin olmayışı çoğu iktisatçıya göre son 30-35 senede yaşanan çok sayıda uluslararası ekonomik krizin başlıca sebeplerinden biri. Nixon iktidarının Vietnam savaşı harcamaları ile bozulan bütçesi yüzünden dolar uluslararası piyasalarda değer kaybetmeye ve o yüzden ülkeden altın kaçmaya başladı. 1971'de dolara karşı altının satıldığı 'altın penceresi' kapatıldı. 1971'deki bu şok durumu daha da kötüleştirdi. Dolar altına karşı sürekli değer kaybedince 1973'te Bretton Woods fiilen sona erdi. Dolara karşı sabit döviz kurlarının yerine borsalarda belirlenen değişken kur sistemi başladı.

1975 ABD'nin Vietnam yenilgisi. 1959'da başlayan ABD'nin Vietnam savaşı Güney Vietnam'ın başkenti Saygon'un Nisan 1975'te Kuzey Vietnam ve Vietkong güçlerince ele geçirilmesiyle bitti. Böylece Vietnamlılar başta Fransız ve ABD olmak üzere çeşitli batılı işgalcilerle yaptıkları 100 yıllık savaşı kazandılar.

1979-81 Neoliberalizmin doğuş ve yükselişi. Savaş sonrası dönemin refah devleti uygulamaları ve buna eşlik eden bir tür keynesciliğe muhalefet eden Hayek ve Friedman gibi iktisatçıların serbest piyasayı savunan görüşlerinin yeniden moda olmuş 1979'da Margaret Thatcher'in İngiltere Başbakanı oluşu ve 1981'de Reagan'ın ABD Başkanı oluşuyla bu görüşlerin devlet desteğiyle dünya çapında akademik cevreleri ve devletlerin ekonomi bürokrasisinde iktidarı ele geçirmesi. İşçi ücretleri düşürüldü, sendikaların gücü azaltıldı, sosyal harcamalar kısıldı, buna karşılık askeri harcamalara dokunulmadığı gibi bunlar artırıldı. Genel olarak sıkı bir para politikası izlenmeye çalışıldı. Piyasaları düzenleyen yasalar ve devlet denetimi azaltıldı. Bu akım Türkiye'de de 1980 24 Ocak Kararları ve sonra 12 Eylül askeri darbesi sayesinde ve Turgut özal'ın eliyle hâkim oldu.

1975 Ernest Mandel, *Geç Kapitalizm* (Late Capitalism) adlı önemli eserini yayımladı. Hem önemli bir teorisyen hem de inançlı troçkist bir militan olan Mandel'in geleceğe kalacak en temel ve kapsamlı eseri bu ise de o daha önce her biri kriz teorisi için önem taşıyan pek çok eser yayımladı. Bunlardan bazıları: *Marksist İktisat Teorisi* (1968), *Doların Düşüşü: Marksist Görüş Açısından Para Krizi* (1972), *İkinci Çöküş* (1978), *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları* (1980) Kriz teorisi açısından bu sonuncusu bir cins Kontradieff uzun dalgalar tezinin marksizm çerçevesinde yeni-

den üretilmesiydi ve kendinden sonraki kriz üzerine marksist yazını ciddi şekilde etkilemişti.

1982-89 Latin Amerika Borç Krizi ve ABD'de S&L krizi. Bu iki kriz birisi uluslararası ama daha doğrusu ABD'nin 'arka bahçesi' öbürü ise yerel ama özellikle ABD'nin güneyinde yani Latin Amerika'nın sosyal devamı sayılan yerde yaygınlaşması konut kooperatif bankaları denen Latin Amerika şirketlerine ait olan beraber aslında büyük ölçüde birbirleriyle bağlantılı iki krizdir. S&L bankalarının batışı ise onyıllar sonra 2007 morgiç krizine giden yolu açtı. Bu bankaların batışı Türkiye'deki eş zamanlı Banker Skandalı'na çok benzer. Latin ülkelerinin borç krizi ise Türkiye'nin 1970'lerin sonunda yaşadığı '70 cent'e muhtaçlık' krizinin kıta çapında bir benzeriydi. Kriz 1982'de Meksika'nın borçlarını ödeyemeyeceğini ilanıyla başladı ve bütün kıtaya yayılarak 80'lerin sonuna kadar sürdü.

1989 Berlin Duvarı'nın yıkılması. Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan çok sayıda ayaklanmalar ve reform hareketleri sonrasında 9 Kasım 1989'da Doğu Alman hükümeti isteyen vatandaşların Batı Almanya'yı ziyaret edebileceğini bildirdi. Kalabalığın Berlin Duvarı'na akın etmesi ve sonrasındaki bir kaç hafta içinde Duvar insanlar tarafından tedrici olarak yok edildi.

1990 İki Almanya'nın birleşmesi. Resmi olarak 3 Ekim 1990'da gerçekleşti.

1991 Sovyet Birliği'nin dağılışı. 1988'de Afganistan'dan çekilmesi ve sonraki yıllarda Doğu Avrupa ülkelerindeki gelişmeler SSCB'yi de etkiledi. Gorbaçov'un çabalarına ve genel bir referandumda halkın çoğunluğunun SSCB'nin devamı lehinde oy kullanmasına rağmen Gorbaçov'a karşı yapılan darbe, süreci hızlandırdı ve 21 Aralık 1991 Alma Ata Protokolü ile üye ülkeler tarafından Birlik resmen dağıtıldı.

1992 Avrupa Para Krizi. Avrupa Döviz Kuru Sistemi'ne (ERM) karşı başta George Soros olmak üzere büyük spekülatörlerin saldırısı sonucu Avrupa Para Sistemi'nin çöküşü. Bir sabit kur etrafındaki belli marjlarla çeşitli Avrupa ülkelerinin kurları oluşturuluyordu. Spekülatif saldırı aylarca sürdü ve birçok ülke sistemden çıkmak zorunda kaldı. Avro ortak para birimine geçiş bu yüzden gecikti.

1991 1. Irak Savaşı veya Körfez Savaşı olarak bilinen savaş. Ağustos 1990'da Irak birliklerinin Kuveyt'i işgali üzerine ABD önderliğinde batılı güçler Şubat ayında Irak'a karşı saldırıya geçti. Irak güçleri Kuveyt'ten çıkarıldıktan ve Irak topraklarına girildikten kısa süre sonra kara harekatı yarıda kesildi.

1994 Türkiye'de Çiller hükümeti sırasında yaşanan büyük ekonomik kriz

1994 Anwar Shaikh ve Ahmet Tonak *Ulusların Zenginliğini Ölçmek* (Measuring the Wealth of Nation) adlı kitaplarını yayımladı. Bu kitap, resmi istatistikleri marksist emek değer kategorilerine uyarlayarak marksist tezleri istatistik olarak test etmeye yönelik en önemli çalışmalardan biri oldu.

1997-98 Asya-Rusya Krizi

2000 Dotcom krizi. İnternet şirketlerinin borsa krizi

2003 2. Irak Savaşı ve Irak'ın ABD işgali

2001 11 Eylül ikiz kuleler saldırısı ve ABD'nin Afganistan işgali

2001 Türkiye- Arjantin krizi. Aynı yıl iki ülkede birden çıkan derin ekonomik kriz, krizin diğer ülkelere yayılmasından korkan uluslararası finans çevreleri ve hükümetlerin büyük uluslararası müdahaleleriyle sınırlandırıldı.

2007-2008 Küresel Kriz Kronolojisi

ABD Mortgage krizi-2007 Yılı

28 Aralık 2006 ABD'de Ownit Mortgage Solutions iflas için başvuruda bulundu.

12 Şubat ResMae Mortgage iflas başvurusunda bulundu

27 Şubat The Federal Home Loan Mortgage Corporation (Freddie Mac) bundan böyle artık en riskli eşikaltı morgıcları ve morgıcla ilişkili menkulleri almayacağını duyurdu.

2 Nisan New Century Financial, en önde gelen morgıç kredisi veren kuruluşlardan biri olarak iflas başvurusunda bulundu.

18 Nisan National Association of Realtors mevcut evlerin satışının Şubat- Mart arasındaki bir ay içinde % 8,4 düştüğünü; bunun son 18 yılın en keskin düşüşü olduğunu açıkladı.

17 Mayıs Chicago Federal Reserve Bankası'nın bir konferansında konuşan Fed Başkanı Bernanke hala "Fed'in morgıç ödeyememe(default) artışlarının genel ekonomiye etki edeceğini öngörmediğini" söylüyordu.

1 Haziran Reyting kuruluşları Standard and Poor's ve Moody's ikinci dilim (second-lien) eşikaltı morgıclara dayalı 100 kadar tahvilin derecesini düşürdüklerini duyurdu.

7 Haziran Bear Stearns yatırımcılara kendisine ait High Grade Structured Credit Strategies Enhanced Leverage Fund adlı yatırım fonunun ödemelerini durdurduğunu açıkladı. Bears, 22 Haziran'da eşik altı morgıclar üzerindeki kötü yatırımlar nedeniyle zor duruma düşen 'hedge' fonlarından birini kurtarmak için 3,2 milyar dolar koyacağını vaat etti. (Böylece zımnen diğer 'hedge' fonu kaderine terk ettiğini de belirtmiş oldu.)

12 Haziran RealtyTrac adlı gayrimenkul piyasası kuruluşu, Mayıs 2006- Mayıs 2007 arası morgıclı evlere bankaların haciz (foreclosure) dosyalarının tam % 90 oranında arttığını bildirdi.

10 Temmuz Standard Poor's ve Moody's eşik altı morgıclara dayanan tüm menkul kıymetlerin (612 adet) derecelerini indirdi. Fitch'in de aynı yola gitmesi bekleniyor.

18 Temmuz Bear Stearns eşik altı piyasaya yatırım yapmış söz konusu iki hedge fonunun, değerlerinin %90'ını yitirerek tümüyle değersiz hale geldiklerini böylece kaybın 1,4 milyar doları geçtiğini açıkladı

19 Temmuz Dow Jones Sanayi endeksi ilk kez 14.000 seviyesinin üzerinde kapandı. Borsa varolan problemleri görmezden gelmeye çalışıyor; tıpkı Fed gibi.

30 Temmuz IKB Deutsche Industriebank adlı Alman bankası Amerikan morgıclarına dayalı menkullere yaptığı kötü yatırımlar yüzünden zor duruma düştü, fakat kurtarıldı.

31 Temmuz Aylık S&P/Case Shiller's Ev Fiyatları Endekslerine görekonut fiyatlarında 2005 Aralık'ından bu yana 18. art arda düşüş de yaşandı. 10 büyük şehrin Birleşik Endeksi yıllık olarak % 3,4 düzeyinde düşüş gösterdi. Bu düşüş yıllık olarak 1991'den bu yana yaşanan en büyük düşüş.

1 Ağustos Bear Stearns morgıca dayalı menkullere yatırım yapan ve evvelce konu edilmiş iki fonunu tasfiye etti. Fonlar iflaslarını istedi. Fon hisselerini alan yatırımcılar Bear'a kendilerine fonun içerdiği riskler hakkında yeterli bilgi vermeyişinden ötürü dava açmaya hazırlanıyor.

7 Ağustos Fed Açık Piyasa Komitesi bu toplantısında da faizleri düşürmeyi reddederek ekono-

mideki durumu bir "düzeltme hareketi" olarak nitelemeyi sürdürdü.

9 Ağustos Fransa'nın en büyük bankası BNP Paribas, morgıctan zarara uğrayan 3 yatırın fonunu kapattı.

En büyük morgıç kreditörlerinden American International Group morgıç kredilerindeki sorunların eşikaltı kredilerinin dışına genişlediğini, şimdi artık eşik altının bir üstündeki kategoride de ödeme gecikmelerinin (delinquencies) arttığını açıkladı

9-10 Ağustos Hem Federal Reserve, hem de Avrupa Merkez Bankası piyasalara müdahaleye başladı. Her iki kuruluş da piyasalara milyarlarca dolar likidite enjekte ediyor.

17 Ağustos Fed nihayet reeskont oranını yarım puan aşağı çekti. Hisse senetleri yükselişe geçti.

14 Eylül İngiliz Chancellor of the Exchequer İngiltere'nin beşinci büyük morgıç kreditörü olan Northern Rock bankasına likidite desteği sağlaması için Bank of England'a (İngiltere Merkez Bankası) yetki verdi.

3 Ekim Yeni açıklamalara göre New York büyükşehir bölgesinde hacizler geçen yılın aynı dönemine göre % 64 artmış. Ancak bu rakam Los Angeles'ta % 247 Miami'de % 168. Los Angeles'taki bu rekor artışa rağmen Miami'deki haciz oranı Los Angeles'tan % 116, New York City'den % 852 daha fazla.

9 Ekim ABD'nin Sermaye Piyasası Kurulu SEC, reyting kuruluşlarının potansiyel çıkar çatışması (conflict of interest) konusunu incelemeye almaya niyetlendiğini açıkladı. SEC'in bu niyetinin sebebi ise morgıca dayalı menkullere -ki SEC'e göre konut krizinin yaygınlaşmasında rol oynadılar- bu reyting kuruluşlarının verdiği derecelere ilişkin 'tartışılacak uygulamalar'ıymış. Amerikalıların deyişiyle "good morning after supper!"

24 Ekim Merrill Lynch CDO'lar nedeniyle 7,9 milyar dolar zarar yazar (write down). Böylece açıkladığı zarar (bütün karını götürdükten sonra kalan) 2,3 milyar $'ı bulur. Firmanın tarihindeki en büyük zarardır bu.

1 Kasım Finansal piyasalarda likidite sıkıntıları yoğunlaşır. Bankalararası piyasada fonlama yapmak giderek zorlaşır.

4 Kasım Ekim başında ilan ettiği 5,9 milyar dolarlık zararın(write down) üzerine, Citigroup 11 milyar dolarlık morgıc ilintili zarar yazdığı yetmiyormuş gibi, ilaveten 8 milyar daha ekleyeceğini açıkladı. Şirket CEO'su Charles O. Prince III, çalışanlara yayınladığı bir duyuruyla bu durumda kendisine düşen tek 'onurlu yol'un istifa etmek olduğunu belirtti. CEO bu onurlu yolu sayesinde ayrılırken daha önceki 4 yıl boyunca aldığı 53,1 milyon dolara ilaveten 105,2 milyon doları (nakit ve hisse senedi) tazminat olarak almayı da ihmal etmedi.

14-15 Kasım Avrupa'nın en büyük bankası HSBC, ABD'deki tüketici finansmanı bölümü için 'impairment charges' olarak 3,4 milyar dolar ayırmak zorunda olduğunu rapor etti.

Barclays Groups PLC 2,7 milyar dolar 'write downs' rapor etti. Sebep yine ABD'deki morgıç krizi ile ilişkili menkul kıymetler olarak gösterildi.

28 Kasım Ticaret Bakanlığı'nın açıklamasına göre fabrikalara verilen siparişler morgıç krizinin ekonomiye yayılması sonucu Ekim ayında % 0,4 düştü. Bu arka arkaya 3. düşüş ve son 4 yılın en uzun durgunluğu (slump).

10 Aralık İsviçre Bankası UBS eşik altı zararları dolayısıyla ilave bir 10 milyar dolar zarar yazacağını ve olasılıkla 2007 yılını zararla kapatacağını açıkladı. Banka aynı zamanda Singapur'un 'sovereign wealth' fonu ve Ortadoğulu adı belirtilmeyen bir yatırımcıdan 11,5 milyar dolar

nakit enjeksiyonu için anlaşmaya vardığını açıkladı.

12 Aralık Fed, ilk büyük destek operasyonu olan Term Auction Facility (TAF)'ı açıkladı. Fed ayrıca Avrupa Merkez Bankası (ECB) ve İsviçre Merkez Bankası (SNB) ile büyük miktarlarda swap anlaşmaları yaptığını bildirdi. Fed 21 Aralık'ta TAF ihalelerinin her iki haftada bir yapılacağını bildirdi.

2008 Dünya Ekonomik Krizi

17 Şubat İngiltere'de Northern Rock, Hazine tarafından kamulaştırıldı.

19 Şubat İsviçre'nin ikinci en büyük bankası Credit Suisse morgıca dayalı menkuller yüzünden 1 milyar dolar zarar yazacağını (write down) açıkladı. O ana kadar bu bankanın morgıç krizinden etkilenmeyen az sayıdaki uluslararası bankadan biri olduğu varsayılıyordu.

29 Şubat UBS bankasının analistlerince hazırlanan rapora göre morgıç krizi nedeniyle bankaların uğrayacakları zararın 600 milyar dolara ulaşabileceği açıklandı. Bu yeni rapor bankanın bir kaç ay önce yaptığı tahmine göre % 50'lik bir artış anlamına geliyor.

7 Mart İşsizlikle ilgili yeni rakamlar ABD'de istihdamın hızla daralmaya devam ettiğini gösterdi.

16 Mart Bear Stearns JP Morgan Chase bankasına satıldı. Satış fiyatı cari hisse değerinden % 93 oranında iskonto ile gerçekleştirildi. Satışın acil ve çok düşük fiyatla yapılması Bear'ın morgıç zararları nedeniyle çok zor durumda olduğunun ortaya çıkmasına neden oldu.

17-21 Nisan ABD'de dev yatırım bankalarının açıklanan karlarında çok şiddetli düşüşler... Bu sektörde binlerce kişi için işten çıkarma kararlarının duyurulması.

7 Mayıs Avrupa'nın en büyük bankalarından İsviçreli UBS, 15 milyar $ tutarındaki morgıç borcuna dayalı menkulü servet yönetim firması Black Rock'a % 32 iskontoyla sattığını duyurdu. İsviçre bankası ayrıca 2009 ortalarında 5500 kişiyi işten çıkaracağını da belirtti.

9 Mayıs ABD'nin en büyük sigorta şirketlerinden AIG 89 yıllık tarihi boyunca en kötü çeyreği yaşadığını açıkladı. 7,81 milyar dolarlık zarar hisse başına da 3,09 $ ediyor. Kar düşüşü piyasanın beklentilerinden tam dört kat daha fazla gerçekleşti.

22 Mayıs Reyting kuruluşu Moody's, kötü kalite menkullere yüksek reytingler vermesinin nedeninin bilgisayar sistemindeki bir hata olup olmadığını araştırmaya başladığını duyurdu. Açıklama Moody's'in reytinglerinin güvenirliği üzerine kuşkular uyandırırken açıklamanın ardından şirketin hisseleri % 15,9 değer kaybetti.

16 Haziran *New York Times*, Wall Street'in en büyük bankalarının morgıç krizi nedeniyle 107,2 milyar $ zarar yazdığını bu zararın onların son üç yıllık karlarının tamamını silip götürdüğünü yazdı.

10 Temmuz Morgıç krizi nedeniyle ABD'de GSE olarak adlandırılan iki dev kamu kuruluşu, Fannie Mae ve Freddie Mac'in hisse değerleri sırasıyla % 76 ve % 83 düştü. Bush yönetiminin bunlardan en az birinin iflas edebileceği ihtimali yönünde projeksiyonlar yaptığı iddiaları dolaşmaya başladı.

15 Eylül Lehman Brothers Holdings Incorporated iflas başvurusunda bulundu. Piyasada büyük şok!

16 Eylül Federal Reserve Board, New York Federal Reserve Bankası'nı American International Group (AIG) adlı dev sigorta şirketine 85 milyar $ borç verme konusunda yetkilendirdi. Böylece Lehman feda edilirken AIG doğrudan, Merrill ise bir anlamda dolaylı olarak kurtarılmış oldu.

29 Eylül Amerikan devletinin kurtarma operasyonlarının boyutu her türlü sınırı aşıyor. Fed'in Açık Piyasa Komisyonu (FOMC) çeşitli yabancı merkez bankalarıyla yapılan swap anlaşmalarının 330 milyar $' daha artırılması yolunda yetki verdi. Böylelikle swap anlaşmalarının halen geçerli (outstanding) tutarı 620 milyar $'a erişmiş oldu. Board aynı zamanda TAF' kolaylıklarının kapsamını da yükseltti. Ve bir TAF ihalesini (84 gün vadeli) 75 milyar $'a ve iki kısa vadeli (1-2 haftalık) TAF ihalesini ise 150 milyar $'a yükseltti.

3 Ekim Kongre'nin sorunlu varlıkların satın alınmasına yönelik Hazine başvurusunu onaylaması üzerine Bush, Emergency Economic Stabilization Act'ı yasalaştırır ve bu çerçevede 700 milyar $'lık Troubled Asset Relief Program (TARP)'ı kurar. TARP son dönemlerde ki en kapsamlı ve büyük çaplı yardım inisiyatifi olarak piyasalarda olumlu etki yaratır.

7 Ekim Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin maliye bakanları finans piyasalarındaki kriz başta olmak üzere ekonomik durumu görüşmek üzere bir araya geldiler.

10 Ekim G-7 maliye bakanları ve merkez bankası başkanları bir araya geldi. Toplantı sonunda mevcut ekonomik durumun acil ve istisnai eylemlere ihtiyaç gösterdiği yolunda anlaşmaya vardılar. Söz konusu yetkililer finansal piyasaları istikrara kavuşturmak, kredi akışını yeniden tesis etmek ve küresel ekonomik büyümeyi desteklemek için beraber çalışmaya devam etmek konusunda anlaştılar.

12 Ekim Euro bölgesindeki hükümet ve devlet başkanları 'acil durum zirvesi'nde bir araya geldi. Finansal kuruluşlara likidite sağlamak ve Avrupa ülkeleri arasında işbirliğini yerleştirmek için gereken önlemler listesini içeren 'Avrupa ortak eylem planı'nı yayınladılar

18 Ekim AB-ABD Camp David toplantısı. AB Komisyonu Barroso ile AB dönem başkanı Sarkozy, Başkan Bush ile Camp David'de bir araya gelerek kriz konusunda alınacak önlemleri görüştü.

29 Ekim IMF ihtiyaç halindeki ülkeler için kısa vadeli likidite kolaylığı oluşturduğunu duyurdu.

9 Kasım Brezilya Sao Paolo kentinde G-20 zirvesi toplandı. Krize karşı uluslararası işbirliği içinde neler yapılması gerektiği görüşüldü.

15 Kasım Washington'da G-20 zirvesi... Zirvede dünyanın en büyük 19 ekonomisinin devlet/hükümet başkanları ve AB yetkilileri ile Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri, IMF Başkanı, Dünya Bankası Başkanı ve Finansal İstikrar Forum'u (1990'lardan beri IMF inisiyatifinde kurulu bir topluluk) Başkanı bir araya geldi. Finans piyasalarının reformu ve bir daha kriz olmamasını sağlamak için yapılması gerekenler hususunda 5 ilke saptadılar. Bu ilkeler finans piyasalarının şeffaflık ve hesap verebilirliği (accountability) ve sağlam bir yasal düzenleme (regulation) ile korumacılığa kaçılmadan uluslararası işbirliği üzerinde yükseliyor. Ayrıca kesinleşmesi Nisan 2009 zirvesinde gerçekleşecek bir eylem planı da oluşturuldu.

18 Kasım Üç büyük Amerikan oto sanayi şirketi, Ford, General Motors ve Chrysler kongre önünde beyanda bulunarak TARP fonlarından yararlanmak istediklerini belirttiler.

19 Kasım AB Macaristan'a 6,5 milyar euro yardım yapılmasını kararlaştırdı.

11-12 Aralık Avrupa Konseyi daha önce komisyonun önerdiği Avrupa Ekonomik İyileşme Planı'nı (European Economic Recovery Plan) onayladı. Plan şimdilik AB GSYİH'nın % 1,5'una, yani yaklaşık 200 milyar Euro'ya ulaşan bir büyüklüğe sahip ve AB'ye üye ülkelerin krize karşı ortak bir mücadele vererek kullanacağı imkanları belirliyor. Böylece üye ülkeler yapacakları devlet müdahalelerinde önce AB'nin onayını alacaklar.

2009 yılı

17 Şubat Başkan Obama "American Recovery and Reinvestment Act of 2009" u imzaladı ve yasa olarak yürürlüğe koydu. Bu yasa çeşitli devlet harcaması önlemlerini ve vergi indirimlerini içeriyor.

18 Şubat Başkan Obama "The Homeowner Affordability and Stability Plan"ı ilan etti. Plan GSE'ler tarafından verilmiş veya garanti edilmiş ev morgıclarında aylık ödemeleri düşürmek amacıyla yeniden finanslama işlemi öngörüyor. Plan bu amaçla 75 milyarlık bir kaynak oluşturuyor. Aynı zamanda Fannie ve Freddie'nin portföylerindeki sınırları artırarak 900 milyar $'a çıkarıyor.

1 Mart Arap petrol şeyhlerinin zenginlik timsali gibi görülen Dubai'de dev inşaat işlerine imza atan, hatta denizin ortasında palmiye şeklinde yapay ada oluşturan Dubai'nin kamu şirketi Dubai World'ün 80 milyar dolarlık borcunu ödeyememe ihtimali belirdi. Uluslararası finans piyasaları derin endişe içinde.

19-20 Mart Avrupa Konseyi AB ekonomisine yönelik 400 milyar euroyu aşan mali teşvik (stimulus) programını görüştü ve ortak eylemlilik içinde bunun ekonomiye güveni geri getireceğine güvendiğini belirtti.

24 Mart Avrupa Komisyonu AB kurallarına göre Aşırı Bütçe Açığı Süreci (Extra Deficit Procedures) içine giren Fransa, Yunanistan, İspanya ve İrlanda'yı uyardı. İngiltere ise 2008 Temmuz başından beri EDP durumunda.

2 Nisan Londra'da G-20 zirvesi toplandı.

23 Nisan AB-Japon zirvesi toplandı. AB'nin aldığı yeni kararlar ve ortak eşgüdümlü kriz mücadelesi konuşuldu.

25-26 Nisan Krize karşı IMF-Dünya Bankası ortak toplantısı yapıldı.

5 Mayıs AB, euro bölgesi dışındaki finansal zorluk içindeki AB üyesi ülkelere yapılacak yardım miktarını 50 milyar euroya artırma kararı aldı.

7 Mayıs AB, Prag'da ekonomik krizin istihdam üzerindeki etkileri görüştü ve işsizliği önlemek ve etkilerini azaltmak için alınması gereken ortak önlemleri tartıştı

Aynı gün ECB bir kez daha faiz indirimine gideceğini duyurdu. Faizler % 1'e düşürüldü. Yeni oranlar 13 Mayıs'tan itibaren geçerli olacak.

7 **Mayıs** Fed 19 büyük banka sahibi kuruluşun (bank holding companies) stres testi sonuçlarını açıkladı. Eğer ekonomi daha kötüye gideceği yolundaki senaryo gerçekleşirse 19 firma 2009 ve 2010'da 600 milyar $ daha zarar edebilir. 19 firmadan 9'u Tier 1 sermaye dilimi için gerekli kaynağa kötü senaryoda da sahip görünürken 10 tanesinin bu durumda 185 milyar $ sermaye artırımı gerekiyor.

1 Haziran General Motors Co. ve üç yan kuruluşu iflas başvurusunda bulundu.

24-25 Eylül G-20 Pittsburgh zirvesi. G-20 liderleri IMF ile eşgüdüm içinde krize karşı mücadele kararlarının altını çizerken zirvede konuşulan konulardan biri de banka yöneticilerinin aldığı prim ödemeleri oldu.

2 Ekim IMF Başkanı Kahn İstanbul'da, IMF-Dünya Bankası zirvesi öncesinde yaptığı bir konuşmada IMF'in yeni rolüne işaret etti. Ve "65 yıl önceki kuruluşumuzdaki misyona dönmeliyiz, amacımız uluslararası planda son borç verme mercii (lender of last resort) olmak" dedi. Kahn son krizde Asya krizinde verdiklerinin iki katı kadar kredi verdiklerini Nisan G-20'de alınan IMF kaynaklarının üç katına çıkarılması kararının bu zirvede kesinleştirilmesini beklediklerini

vurguladı.

3 Ekim ABD'de 100 yılı aşkın süredir faaliyette bulunan 3 banka battı. FDIC tarafından yapılan açıklamada, Michigan'daki Warren Bank, Minnesota'daki Jennings State Bank ve Güney Colorado'daki National Bank'ın kapandığı belirtildi. FDIC verilerinde 2009 ile 2013 yılları arasında bankaların iflası veya kapanmasından doğacak mali zararın yaklaşık 100 milyar dolar olacağı öngörülüyor

21 Ekim Yunanistan'da iktidara gelen PASOK hükümeti eski hükümetin AB'yi yanlış bilgilerle aldattığını gerçek bütçe açığının GSYİH'nın % 12,7'sine ulaştığını belirtti. Bu ise Maastricht Kriterlerinin 4 katı anlamına geliyor. Yunanistan'ın borç krizi euroyu da vurdu. Krizin diğer euro bölgesi ülkelerine yayılmasından korkuluyor. Küresel ekonomi krizden çıkıyor derken gelen bu darbe uluslararası finans piyasalarında şok yarattı.

27 Kasım Dubai World'ün borçlarını ödeyemeyeceğini belirterek ertelemeye gitmesi şok yarattı. Başta AB ve Japonya olmak üzere çok sayıda ülke bankasının büyük zararlara uğrayabileceği açıklanırken hiç bir banka Dubai riskinin miktarını tam olarak açıklamaya yanaşmıyor.

2010 Yılı

14 Nisan Çin Başbakanı ABD Başkanı Obama'nın geçen hafta yaptığı Çin'in Yuan'ın değerini kasıtlı olarak düşük tuttuğunu ve yükseltmesi gerektiği yolundaki çağrısına karşılık Çin'in Yuan'ın değerini yükseltmeyeceğini açıkladı. Başbakan Wen Jiabao aynı zamanda iki ülke arasındaki gerginlikten ABD'yi sorumlu tutarak ABD'nin Tibetli dini lider Dalai Lama ile ilişkilerini ve yine Tayvan'la yaptığı milyarlarca dolarlık silah anlaşmasını eleştirdi.

10 Nisan Yunanistan kurtarıldı. Üç yıl için AB 30 milyar, IMF ise 15 milyar euro yardım yapacak.

15 Nisan Çin 2010'un ilk çeyreğinde % 11,9 büyüdü. Böylece 2007 yılındaki rekor %13'lük büyüme hızına yeniden yaklaştı.

16 Nisan ABD'nin en büyük yatırım bankalarından Goldman Sachı'a ABD'nin sermaye piyasasını denetlemekle görevli kuruluşu SEC tarafından dolandırıcılık iddiasıyla dava açıldı. İddiaya göre finans kuruluşu bir hedge fon yöneticisiyle birlikte davranarak batacağı baştan belli morgıca dayalı bir menkul kıymeti özel olarak oluşturmuş ve yatırımcılara eksik bilgi vererek bu hedge fon vasıtasıyla pazarlamış. Yatırımcıların zararının 1 milyar dolar civarında olduğu öne sürülürken Yunanistan'daki krize neden olan eski hükümetin kasıtlı yanlış bilgi vermesindeki kullanılan finans operasyonunda da Goldman Sachı'ın adı geçmişti.

CÜNEYT AKMAN

Marksist Kriz Teorileri Işığında

KÜRESEL KRİZ

Eskiden bir inşaatçı spekülasyon için belli bir dönemde en fazla üç veya dört ev inşa ederken şimdi büyük bir arazi parçası satın almak (kıta Avrupası jargonunda bu kural olarak 99 yıllığına kiralamak anlamına geliyor) ve kendi kaynaklarının 20 ila 50 misli üzerine çıkacak şekilde 100-200 ev inşa etmek durumundadır. Bunun için gerekli fonlar *morgıç yoluyla* (abç) sağlanmakta; elde edilen para inşaat süregiderken mütahitin kullanımına verilmektedir. Fakat sonra bir kriz gelir ve taksit ödemeleri aksarsa bütün bir girişim genellikle batar... En iyi durumda evler daha iyi bir zaman gelene kadar yarım kalır; En kötü durumda evler haraç mezat yarı fiyat na satılır. Bugün, böylesi büyük çaplı spekülatif inşaat yöntemine baş vurmadan hiçbir mütahit ayakta kalamaz.

Karl Marx

Kapital Cilt 2

KİTAP
SKB 00109621 YBB

ISBN 978-605-5679-49-1